

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

1
1987

56-йил чиқиши

Бош редактор

Уткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Абдусайд КУЧИМОВ

(масъул секретарь)

Мурод МУҲАММАД ДУСТ

(бош редактор ўринбосари)

Омон МУХТОРОВ

(проза бўлими мудир)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

Наср

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ

ЯЗУЛОВЧИ

роман

...Ана шу нарса Бекдавлатнигина эмас, жами археологларни ҳам лол қолдирди: скелет ёнида сопол идишча турарди... Улар думалоқ идиш қопқоғини олиб, ичидаги бир ҳовуч кулни текширишгач, бир оғиздан «чигит», деб эълон қилишди...

Бундан чиқди, ўша... эрамиздан олдинги биринчи-иккинчи асрлардаям бу тупроқда чигит экилган...

Шеъримат

Ойдин ҲОЖИЕВА
ҚАНОТИДАН БАҲОРЛАР ШАБАДАСИ
ЭСГАН ҚУШ

Шеърлар

Ким обрў, ким мансаб, ким тоза ҳаёт,
Ҳар ким ўз аршини излаб ўтаркан.
Бир байт кўшиқ бўлиб қолар умрбод,
Бир умр юртининг юкин кўтарган!

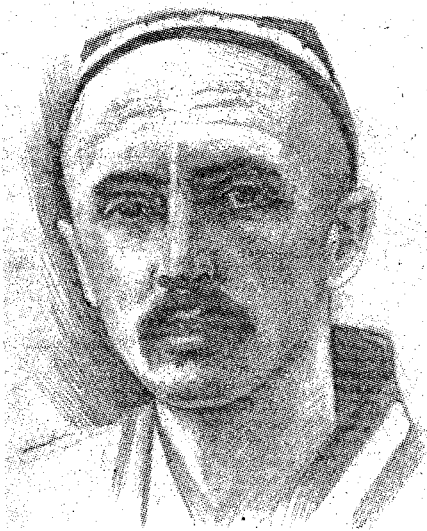
Болалар дунёси

Турсунбой АДАШБОВ

ШУҲРАТ КҮРКИ

«Т—34» — Аравонга,
Шуҳрат кўрки, сайқалдир.
Ватан ўғли Аъзамхонга
Энг муносиб ҳайқалдир.

Ҳамза

Яша Шўро

Бузма кўнглинг, боқ бу Шўро
Берди мангу интибоҳ.
Томчи ҳар қонингга олдинг
Илму урфон, эрку жоҳ.

Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдиган замон.
Ишчи ўғли, шуҳратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!

Чор ҳукумат вақтидағи
Қуллигингни ўйласанг,
Шодлиғинг мангу туганмас,
Қанча ўйнаб, куйласанг.

Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдиган замон.
Ишчи ўғли, шуҳратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!

Ишла, ишлов вақти келди,
Ётма, ғофил бандалар!
Битсин энди эски турмуш,
Ул кулоҳу жандалар!

Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдиган замон.
Ишчи ўғли, шуҳратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!

Эски турмуш боғларин кўй,
Қарға, зоғлар қишласин!
Янги турмуш боғларинда
Еш кўнгиллар яшнасин!

Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдиган замон.
Ишчи ўғли, шуҳратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!

Сен бу кўргу орқасинда
Келди, ол кутганларинг!
Борса борсун, қабр тошин
Тангри, деб тутганларинг!

Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдиган замон.
Ишчи ўғли, шуҳратингдан
Балқисин рўйи жаҳон!

1918.

Уйғун

СЕН БИЛАН ҲАЁТИМ ГУЛЛАР АБАДИЙ...

Юрак ҳақида Шарқ афсонаси...

Юрак қушча эмиш қафасга тушган,
Инсон кўкси эмиш унинг қафаси.
Қуш типирлар эмиш қутулмоқ учун,
Фарёд қилар эмиш ўчмай нафаси.

Чиқиб кетаман деб уринармиш қуш,
Тун-кун дукиллатиб қафас деворин.
Аммо, инсон сира унамас эмиш,
Назар-писанд қилмай қушчанинг зорин.

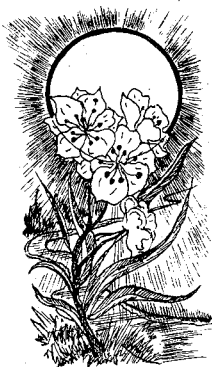
Лекин бора-бора кураш сўнгида,
Инсон енгилармиш, тугармиш ҳориб.
Қуш, ахир, инсонни доғда қолдириб,
Чиқиб кетар эмиш қафасни ёриб...

Насихат

Кўчага чиқарма хонаки гапни,
Элга наф етмайди хонаки гапдан.
Майда-чуйда гапга ўралиб қолиб,
Четга чиқиб қолма жанговар сафдан.

Катта ташвиши бор, катта юмуши,
Катта мақсади бор катта дунёнинг.
Улуғ ишга кириш бор имкон билан,
Томирда кўпириб қайнасин қонинг.

Четда қолиб кетма эзгу ишлардан,
Дунёнинг шонига боғлиқдир шонинг.

Жаҳонда бирор из қолдириб кетсин
Меҳнат, ижод билан ўтган ҳар онинг.

Майда гап туфайли чиқиб қолмагил
Дунёни кўриқлаб турувчи сафдан.
Меҳнат қил, ижод қил, ярат, бунёд эт,
Битта иш афзалдир минг оғиз гапдан.

Ҳақиқатни ёқлаб айтилган ҳар сўз,
Ёмонлар куксига ўқ бўлиб тегар.
Тўғри сўз, аччиқ сўз қувват касб этиб
Не-не киборларнинг бўйинини эгар.

Мардларга ҳамроҳ бўл ҳаёт йўлида,
Чиқиб кетсин тамом номардлар сафдан.
Бўстонлар яшнасин меҳнатимиздан,
Гулзор тозалансин сассиқ алафдан.

Яхши гап фарқ қилар бемаъни гапдан
Дур фарқ қилганидай тош билан туздан.
Дунёнинг юзига нур югурармиш
Яхши ният билан айтилган сўздан.

Фикрингни чулғасин олий мақсадлар,
Бачкана туйғулар, майда гапдан қоч!
Ҳали дунёмизда катта ишлар кўп,
Ҳали очилмаган тилсимларни оч!

Дунё неъматидан баҳра олганлар
Ўзини дунёдан қарздор деб билар.
Хавфу хатарларга қарши курашда
Дунё биздан мадад ва кўмак тилар.

Дунёмизнинг юки жуда ҳам оғир,
Бир четига биз ҳам елка тутайлик.
Унинг давомини ва ривожини,
Унинг равнақини доим кутайлик.

Агар бирор ерда юз берса офат,
Унга жавобгармиз сен билан биз ҳам.
Дунё тинчлигини ўйлайди мудом,
Ўз қадрини билган ҳақиқий одам...

Кўчага чиқарма хонаки гапни,
Элга манфаат йўқ хонаки гапдан.
Ҳаёт-мамот учун курашар дунё,
Ўрнингни эгалла шарафли сафдан...

Аламли нидо

Освенцимнинг машъум харобасидан
Ҳамон эшитилиб тургандай нидо:
«Одамлар эҳтиёт бўлингиз зинҳор,
Ҳаётдан бемаҳал бўлмангиз жудо!

Биз, ўша, урушда дараксиз кетган,
Ўлим лагерига ҳалок бўлганлар.
Биз, ўша, турли халқ фарзандларимиз
Минг хил азоб билан юз бор ўлганлар.

Бизнинг бошимизга тушган қора кун
Сизнинг бошингизга тушмасин ҳеч вақт.
Бепарво бўлмангиз, қўлдан кетмасин
Сонсиз қурбон бериб қозонилган бахт!

Бизнинг фожиамиз такрорланмасин,
Бундай фожиани кўрмаган замон.
Уша даҳшатларнинг машъум садоси
Кезиб юрмакдадир оламда ҳамон.

Фашист деб аталган қонхўр ялмоғиз
Бизни юз бор осиб, юз бор отдилар.
Устихонимиздан ўғит ясашиб,
Ўғимиздан совун қилиб сотдилар.

Инсон қиёфасин тамом йўқотган —
Қутурган кўппаклар ҳаддидан ошди.
Теримизни шилиб, қуритиб ундан
Танноз сатангларга сумка ясашди.

Танимизни ўтга ўтиндай қалаб,
Тириклай оловда қовуришдилар.
Даҳшатли печларда ёндириб бизни,
Кулимизни кўкка соғуришдилар...

Ҳаёт учун жангни сизга қолдириб,
Бизлар армон билан ўтдик оламдан.
Тириклар, ёвузлар йўлини тўсиб,
Дунёни сақлангиз офатдан, ғамдан!

Қотилларнинг қонхўр авлоди тирик,
Курра бўйлаб ҳамон изғиб юрибди.
Башарият уйи — она заминни
Қонга ботиргали тайёр турибди.

Хушёрликни қўлдан берсангиз улар
Кўкдан туриб ерни ўққа тутмоқчи.
Ғафлатда қолсангиз ялмоғиз дажжол
Она еримизни ялмаб ютмоқчи!..

Бизнинг бошимизга тушган қора кун
Сизнинг бошингизга тушмасин ҳеч вақт!
Бепарво бўлмангиз, қўлдан кетмасин
Сонсиз қурбон бериб қозонилган бахт!»

Бу нидо кетмагай қулоғимиздан
Бизни тинчлик учун курашга чорлаб.
Аминмиз: адолат, ҳаёт ва тинчлик
Оламга нур сочар қуёшдай порлаб...

Табиатнинг митти ҳофизи...

Сайраб турган қушга тош отди бола,
Қушча қулаб тушди қора тупроққа.
Улиш учун эмас, сайраш учун у,
Учиб келган эди гуллаган боққа.

Кичкина қотилнинг отган тошидан
Улди, табиатнинг митти ҳофизи.

Учмас бўлиб қолди бола қалбида,
Мудҳиш фожианинг даҳшатли изи...

Бола тўхтамаса шўхлик қилишдан,
Яна қанча қушлар ўлиши мумкин.
Ишон: бора-бора кичкина қотил
Катта қотил бўлиб қолиши мумкин...

Сени унутмайман...

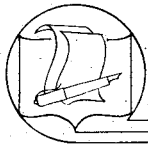
Сени унутмайман... унутолмайман,
Сен, ўша, қалбимга ғулғула солган.
Сен, ўша, баҳорим, лолаюзлигим,
Сен, ўша, бир боқиб кўнглимни олган.

Унутишим мумкин ўзимни, аммо,
Сени унутмайман, қоракўзлигим.
Сен, ўша, дилимда абадий қолган,
Сен, ўша, шакарлаб, ширинсўзлигим.

Сени унутмоқлик — кечмақлик жондан,
Сени деб дунёда юрибман, жоним.
Мушуқларга қарши кўксимни кериб,
Емрилмас қоядай турибман, жоним.

Сен билан ҳаётим гуллар абадий,
Сен менинг ғурурим, шавкатим, шоним.
Сен мени дунёда ушлаб турувчи,
Сен менинг таянчим, бахтимсан, жоним.

Ҳамид Фулом

ЕТМИШИНЧИ ДОВОН

Бу йил Ватанимиз халқлари, социалистик ҳамдўстлик мамлакатларининг меҳнаткашлари ва ер кurrasидаги бутун тараққийпарвар, тинчликсевар инсонлар улуғ Октябрь социалистик революциясининг 70 йиллигини чексиз ифтихор ва зўр қувонч билан нишонлайдилар.

Бундан етмиш йил муқаддам «Аврора» бонги, зулм ҳамда истибдод қўрғони — Қишки саройга пролетар ҳужумининг мағрур наъраси башарият тарихида янги давр бошланганидан жаҳонга жар солди. Уша тарихий кун, яъни 1917 йил 6 ноябрда инқилоб бешиги Петроград билан бир қаторда Москва ва Боқуда, Қозон ва Тошкентда, чор Россиясининг чекка ўлкаларидаги яна ўнлаб шаҳарларда инқилобий исёнлар, қудратли қўзғолонлар бирин-кетин бошланиб кетганлиги чуқур сиёсий ҳамда ижтимоий аҳамият касб этди. В. И. Ленин раҳнамолик қилган большевиклар партияси Октябрь душманлари иғво қилган кичик бир тўда эмас, балки умумхалқ марксистик партияси эканлигини бутун жаҳонга намоён қилиб кўрсатди.

Октябрь ғалабасидан буён ўтган етмиш йил — мамлакатимиз ичкарасида синфий душманларга қарши, мамлакатимиз ташқарисида, халқаро майдонда эса тиш-тирноғига-ча қурулланган ашаддий империализм хуружларига қарши тинимсиз қаттол кураш йиллари бўлди. Коммунистик партия раҳбарлигида ягона қардошлик оилага бирлашган, зулм, бидъат, хурофот кишанларини парчалаб ташлаб, фақатгина саводхон бўлиб қолмай, ленинча сиёсий савод дорулфунинида таҳсил кўрган кўпмиллатли совет халқи икки жабҳада: синфий душманларга қарши кураш жабҳасида ва янги социалистик экономикани барпо этиш, янги социалистик турмуш тарзини қарор топтириш жабҳасида мислсиз жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Тарихда биринчи марта янги жамят: жамики ҳуқуқларда тенг ва баробар, бир-бирига дўст, оға-ини, қардош, елкадош ва мададкор юздан ортиқ миллат ҳамда элатлардан жамулжам совет оиласи вужудга келди.

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг ленинча миллий сиёсати муваффақиятли амалга оширилганлиги туфайли СССРнинг обрўси ва шон-шухрати мислсиз юксакликларга кўтарилди, уни жаҳон таниди ва заҳматкаш дунё советлар ватанини ўз халоскори, таянчи, ишонган тоғи деб иқрор бўлди. Айниқса, Иккинчи жаҳон урушида совет қуроли кучларининг гитлер фашизми ва япон империализми устидан қозонган оламшумул тарихий ғалабаси, улуғ Ватан уруши йилларида совет халқининг кўрсатган мислсиз бардоши мардлик ва матонати бутун меҳнаткаш дунёнинг советлар Ватанига ҳурмат-эътиборини ошириб юборди.

Қаттиқ курашлар, тинимсиз меҳнат, машаққатлар, чўнг зафарлар, мислсиз парвозлар билан кечган етмиш йиллик узун йўлга, буюк тарихга ҳозирги юксаклик, яъни етмишинчи довон юксаклигидан назар ташлар эканмиз, ҳақли равишда чексиз қувонамиз. Биз яна шуни фахрланиб қайд этамизки, Улуғ Октябрь туфайли совет фани, маданияти, адабиёти ва санъати туғилди, ўсди, яшнади, камол топди. Кўпмиллатли совет адабиёти ва унинг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиётининг биринчи устозлари Максим Горький билан Владимир Маяковскийдир. Социалистик реализм адабиётининг асосчиси Горький Октябрь бонги янграмасдан анча илгари исёнкор одам сиймосини биринчи ўринга олиб чиққан эди. Унинг «Уртоқ» сарлавҳали ҳикоя-памфлетига қуйидаги сўзларга эътибор қилинг:

«Одам! кўкрагимда худди қуёшдай барқ уриб туғилган ва шу қуёш нуридан аста-секин олдинга — фақат олға ва юксакка интилиб қадам ташлаган — фожиона, гўзал Одам!

Мен унинг мағрур қиёфасини ва жасоратли, мовий кўзларини, бу кўзларда эса қўрқмас фикр нурларини ҳамда Улуғ қудратни кўриб турибманки, бу қудрат ҳорғинлик

дақиқаларида худоларини ярата олса, бардамлик даврида бу худоларни қулатиб ташлашга қодир».

Ўзбек совет адабиётида биринчи бўлиб Ҳамза Ҳакимзода кураш майдонига отилиб чиқди ва инқилобни баралла куйлади. Маяковский «Сўл марш»ни ёзган йили Ҳамза «Яша, Шўро!»ни ёзди. Биз янги ўзбек реализмининг байроқдори Абдулла Қодирийнинг роман, ҳикоя, очеркларида янги давр нафасини яққол сезиб тураемиз. Икки тил соҳиби зулусонайн ижодкор, чинакам пролетар адиби Садриддин Айний синфий кураш мавзуларида эпик, яъни кўламли наср намуналарини яратиб берди: «Одина», «Дохунда», «Қуллар» шундай салмоқли асарлардир.

Йигирманчи йилларда мафкура соҳасида, шу жумладан бадиий адабиётда давом этган қизгин баҳсларни табиий бир ҳол деб тушуномқ керак. Янги иқтисодий сиёсат, ер-сув ислоҳати, хотин-қизлар озодлиги учун кураш — «Ҳужум», коллективлаштириш — буларнинг ҳар бири ва ҳаммаси шеърятда, насрда, театрда, ўша даврда эндигина туғилган кинода, вақтли матбуотда, айниқса, «Муштум»да ўз аксини топиб, турли баҳсларга асос бўлди. Ҳамза, Жулқунбой, Айний билан бир қаторда Сўфизода, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Авлоний, Боту, Абдулҳамид Мажидий, Шокир Сулаймон, Элбек, Абдурахмон Саъдий, Ғулом Зафарий ва бошқа ўнлаб шоир, адиб, драматург, таржимон, олимлар қизгин ижод билан машғул бўлдилар. Буларнинг бир қисми, бинобарин, кўпчилиги совет мавқеида қаттиқ туриб ёзганлиги табиийдир — Улуғ Октябрнинг ҳаётбахш таъсири буларнинг жон-жонига сингиб кетган. Бироқ жадиализмнинг ўнг қаноти деб аталган тўдага мансуб — буржуа демократияси ғояси билан суғорилган, социалистик инқилобни қабул қилмаган ёки қийинчилик билан қисман ҳазм эта билган ёзувчилар ҳам оз эмас эди. Лекин, кўпчилик, соғлом кучлар, социалистик инқилоб тарафдорлари чиркин феодал ва буржуа маддоҳлари устидан ғалаба қозондилар — Улуғ Октябрнинг дунёнинг истиқбол сари ўзгартирувчи умидбахш ғоялари узил-кесил тантана қилди.

Улуғ Октябрнинг тарихий ғалабаларидан бири — бутун мамлакатда жумладан совет Шарқда ленинча маданий инқилобнинг амалга оширилганидир. Коммунистик партиянинг бундай умумхалқ, умумдавлат тадбиридан мақсад — ҳар бир совет гражданининг сиёсий саводини чиқариш, «оқ»ни «қора»дан ажрата билишига эришиш эди. Янги совет мактабларида савод курсларида каттадан-кичик ҳамма ўқиди. Ўша вақтларда, яъни йигирманчи йилларнинг ўрталарида муаллимлик қилмаган биронта ёзувчини эслолмаймиз. Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғайратий, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Ойдин, Ҳусайн Шамс, Мақсуд Шайхзода... — ҳамма-ҳамма муаллимлик қилар эди.

СССР Ёзувчилар союзи, шахсан унинг биринчи раиси А. М. Горький миллий республикаларда социалистик реализм мавқеида мустақкам турган бадиий адабиётнинг гурираб ривожланишига катта эътибор бердилар. Бир қатор республикаларга, жумладан Ўзбекистонга тарихий-инқилобий ва замонавий асарлар яратишда ёрдамлашиш учун йирик рус ёзувчилари юборилдилар. Чунончи, Тошкентга Николай Тихонов, Владимир Луговский, Петр Скосирев ва бошқа ёзувчилар келдилар.

Йигирма-ўттиз йиллик қисқа давр ичида кўпмиллатли совет адабиётининг равнақ топганлиги, уни дунё тан олганлиги, унинг жаҳондаги бошқа тараққийпарвар адабиётлар билан интернационал алоқаларининг мустақкамланиб бораётганлиги Улуғ Октябр социалистик революцияси нурли ғояларининг шарофатидир. В. И. Ленин: «Пролетар санъатининг шубҳасиз жуда катта намоёндаси» деб атаган Максим Горький кўпмиллатли совет адабиётининг устози бўлиб келди ва бундан кейин шундай бўлиб қолади. Биз Горький мактабига мансуб бўлганимиздан ҳамиша фахрланамиз.

Ўзбек совет адабиётини ҳар ўн-ўн беш йилда бутун бир авлод вояга етиб турди, десак муболаға қилган бўлмаймиз. Эндиликда сафимизда СССР Ёзувчилар союзининг олти юздан ортиқ аъзоси бор. Яшин, Уйғун, Зулфия, Раҳмат Файзий, Асқад Мухтор, Рамз Божон, Мирмуҳсин, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, У. Умарбеков, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Пиримқул Қодиров, Омон Матжон, Темур Пўлатов, Худойберди Тўхтабоев, Усмон Азимов, Ҳалима Худойбердиева ва яна ўнлаб ижодкорлар ўзбек совет адабиётининг ҳозирги Қодирийлари, Ойбеклари, Ғафур Ғуломлари, Ҳамид Олимжонлари, Абдулла Қаҳҳорлари, Усмон Носирлари деб дадил айта оламиз.

Совет халқи Улуғ Октябр инқилобининг етмиш йиллигини ҳар жиҳатдан жуда масъулиятли даврда нишонлайди.

Совет Иттифоқидаги миллий адабиётлар ўртасидаги қардошларча дўстлик, ижодий ҳамкорлик, дунёдаги жамики тараққийпарвар адабиётлар ўртасида яхши алоқалар ўрнатилганлиги Улуғ Октябрнинг ёрқин самараларидан биридир. Бунга мисол сифатида иккитагина фактни келтириш мумкин. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётини кўпмиллатли совет адабиётининг 200 жилдлик кутубхонаси ўзбек тилида нашр этилди ва эндиликда жаҳон адабиётининг 100 жилдлик кутубхонаси она тилимизда нашр этилмоқда. Эндиликда ўзбек китобхони Ҳомер, Рудакий, Фирдавсий, Низомий-Ганжавий, Саъдий, Данте, Навоий, Бокаччо, Шекспир, Гётеларни, жаҳон халқлари фольклор хазинасини ўз тилида ўқимоқдалар.

Совет жамияти ўз тараққиётининг янги даврига қадам қўйди. КПСС XXVII съезди СССР халқ хўжалиги тараққиётининг XII беш йилликка ва то асримиз охиригача мўлжалланган мислсиз улкан программасини белгилаб берди. Ҳозир биз яшаётган ва ижод қилаётган давр қайта қуриш ва жадаллаштириш деб аталади. Партия съезди КПССнинг янги Программасини қабул қилди ва КПСС Уставига ўзгартиришлар киритди. Халқимиз шонли ленинчи партияимизнинг тарихий кўрсатмалари асосида жадал суръатлар билан янги ишлашга бел боғлади.

Ҳаёт тажрибаси шуни кўрсатдики, қайта қуриш учун, интенсивлаш, яъни тезкорлик билан ишлаш учун аввало, янги фикрлашга ўрганиш керак. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари ўртоқ М. С. Горбачев ижтимоий фанлар кафедралари мудирларининг 1986 йил ноябрда бўлиб ўтган кенгашида: «...**Ҳозирги жараёнларни эски қоидаларга мослаштириб бўлмайди, — деб таъкидлади. — Ҳозирги турмуш диалектикасини ифода этувчи янги хулосаларни ишлаб чиқиш керак ва бунинг ижтимоий муҳитдагина қилиш мумкин**».

Янги, мураккаб ижтимоий муҳитда, партияимиз ақл-идроки ва халқимизнинг жасоратли меҳнати билан чуқур инқилобий мазмун касб этадиган ижтимоий муҳитда адабиёт ва санъатнинг одамлар онгига, қалбига таъсир кучи, бутун халқ ва айниқса, янги авлодлар учун тарбиявий аҳамияти тобора кучайиб боради.

Совет адабиёти чуқур коммунистик ғоялар билан суғорилган ленинча партиявий адабиётдир. Биз асримизнинг буюк адиби М. А. Шолоховнинг: «Биз ўз қалбимиз амри билан ёзамиз, қалбимиз эса, партияимизга фидодир», деган сўзларини асло унутмаслигимиз керак.

Бир одамнинг ўртача умрига тенг бўлган етмиш йил давомида Совет Иттифоқида амалга оширилган бунёдкорлик ишлари ер курраимиз қиёфасини, бутун одамзоднинг ижтимоий ҳаёти ва маънавий дунёсини тубдан ўзгартириб юборди. Бир вақтлар меҳнатнинг қули бўлган инсон эндиликда ўз Ватанида, ўз дастгоҳи, ўз даласи, ўз лабораторияси ва ўз ёзув столи ёнида эрк ва омонлик, нурли ақл тантанасининг уруш, вабо, адоват, бидъат ва разолат каби иллатларни бутунлай йўқотишга қодир эканлигини янада теран ҳис этмоқда. Лекин, бу хайрли ва улғу ишлар ўз-ўзидан амалга ошмайди. Ўз аслаҳахонасида ядро қуролли тобора кўпайтираётган АҚШ бошчилигидаги империалистик давлатлар Совет Иттифоқининг янги ядро қуролларини синашни тўхтатиш, асримиз охиригача курраи заминда ядро қуролларини бутунлай тугатиб битириш, айна вақтда СОВЕТ ва бошқа ҳарбий программалар бўйича янги синовларни бошламаслик ҳақидаги таклифларини рад этдилар.

Чех антифашист публицисти Юлиус Фучикнинг: «Одамлар, ҳушёр бўлинглар!» — деган жанговар қаҳриги жаҳон бўйлаб ҳамон жаранглаб турибди.

Модомики, империализм янги уруш оловини ёқишга қаратилган сиёсатини тобора авж олдираётган экан, Совет давлати ва бутун социалистик дунё ҳар жиҳатдан мустаҳкам ва қудратлироқ бўлиши керак. Бу улғу ишда совет адабиёти зиммасига ҳам улкан масъулият юкланади.

Совет адабиётининг таъсир кучи чексиз. Совет ёзувчисининг обрўси баланд. Ленин мукофоти лауреати, қирғиз адиби Чингиз Айтматов ўтган йилнинг кузида жаҳон маданият арбобларидан бир гуруҳини ўз юртига таклиф қилди. Кейинчалик «Иссиқкўл анжумани» деб аталган бу учрашув жуда катта ижтимоий-сиёсий аҳамият касб этди. Анжуман қатнашчиларини ўртоқ М. С. Горбачев Кремлда қабул қилди. «Иссиқкўл анжумани»нинг баёноти эндиликда урушга қарши курашувчи дунё зиёлилари учун дастуриламал хизматини ўтамоқда:

Улғу Октябрь инқилобининг етмиш йиллигини муносиб нишонлашга тайёрланарканмиз, биз партияимиз, давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсатида, халқимиз ҳаётида эълга киритган зафарларимизни қайд этиш билан бирга энди қилинадиган ишларга эътиборни кўпроқ қаратишимиз керак. Маълумки, кейинги йилларда бутун мамлакатда, шу жумладан бизнинг республикамизда бир қатор жиддий нуқсонларга йўл қўйилди, бир тўда раҳбарлар ва уларнинг гумашталари давлатни алдаш, қўшиб ёзиш, порахўрлик, фирибгарлик, дабдабозлик ва ҳоказо нопок, эгри йўлларга кириб, социалистик тартиб ва интизомни қўпол равишда бузиб, экономикага ҳам, ижтимоий-маънавий ҳаётга ҳам ниҳоятда катта путур etkazдилар.

Ўзбекистон Компартиясининг XXI съезди ва Марказий Комитетнинг Июнь пленуми давлат ва партияга қарши содир бўлган барча жиноятларни ленинча мардлик ва жасорат билан рўй-рост очиб ташлади, жиноятчиларни эса адолатли совет қонуни бўйича жавобгарликка тортиди. Мамлакатимизга келтирилган моддий зарар кўлами жуда катта бўлиши билан бирга маънавий путур ҳам ғоятда улкан бўлиб чиқди, сабабки қонунбузарлар ўзларини «оқлайдиган» ваз-қорсонларни ҳам тоғ-тоғ уюб, жирканч хусусий мулкчилик, бойлик орттириш, давлат маблағини талон-тарож қилишларини асослашга «мафкуравий асос» ҳам ўйлаб топган, яъни «биз бу ишларни партия учун қилдик, халқ учун қилдик» маъносидаги ўта айёрлик, ўта тўхматчилик ва қаллобликни ҳам касб қилиб олган эдилар.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети пленуми (октябрь, 1986) халқ хўжалигини қайта қуриш, экономика тараққиётини жадаллаштириш давридаги масъулиятли вазифаларни муваффақиятли бажаришнинг улкан программасини ишлаб чиқди. Бутун халқимиз, шу жумладан ижодкор зиёлилар Октябрь пленуми қарорини қизгин кутиб олдилар.

Мамлакатимизда, шу жумладан республикамизда КПСС XXVII съезди белгилаб берган буюк иш программаси асосида янгиланиш, қайта қуриш сиёсати изчиллик билан амалга оширилмоқда. XII беш йилликнинг биринчи йили якунлариёқ қувонарлидир: ишлаб чиқариш ҳажми анча ортди, меҳнат унуми сезиларли кўпайди, иш таннарихи анча камайди. Давлат планларини ва социалистик мажбуриятларини ҳамма кўрсаткичлар бўйича бажарган корхоналар, колхоз ва совхозлар ҳамда бошқа ишлаб чиқариш ташкилотларининг сони бундан беш-олти йил аввалига нисбатан кўп миқдорда ошди.

СССР халқлари қардошлик оиласининг тенг ҳуқуқли аъзоси, Шарқда социализм машъали бўлган жонажон Ўзбекистонимиз 1986 йил режаларини ҳамма соҳалар бўйича кўнгилдагидек адо этиб, Ватан олдидаги ўз бурчини бажараркан, соғлом коммунистик меҳнат, меҳнатда ҳалоллик ва поклик, бурчга садоқат ва коллектив меҳнатдан манфаатдорлик яхши натижаларга олиб келиши мумкинлигини исботлади.

Айни вақтда ҳали ечимини кутиб ётган жуда кўп мураккаб муаммолар мавжуд. Биз ҳаёт ҳақиқати тобора кўпроқ тантана қилиб бораётган кенг демократия, ошқоралик шариотида яшамоқдамиз. Ишчилар, колхозчилар, совхоз ишчилари, инженер-техник ходимлар, олимлар, врачлар, ёзувчилар, педагоглар, хуллас, барча касб эгалари ўз меҳнатлари, таклифлари, ихтирою кашфлари, истағу орзулари, танқидий фикр-мулоҳазалари билан давлат ишларида сидқидилдан фаол қатнашмоқдалар. Биргина пахтачиликни мисолга олайлик. Бу соҳада ҳали ечилмаган жуда кўп муаммолар мавжуд, чунончи:

ерга муносабат масаласи;

уруғлик чигитлар масаласи;

бутифос ва бошқа захарли кимёвий моддаларни дефолиант сифатида ишлатиш ёки ишлатмаслик масаласи;

пахта териш машиналарини мукамаллаштириш масаласи;

пахтачиликда болалар меҳнатидан фойдаланмаслик масаласи...

Мана шу бир туркум масалалар — халқ хўжалиги ва экономикада ҳамон ечилмай келаётган сон-саносиз масалалар дарёсидан бир ирмоқ, холос.

Биз илмий-техника инқилоби даврида яшамоқдамиз. Бу даврнинг биргина номиёқ ҳар соҳада жасоратли тажрибалар ўтказишни, дунёдаги жамики илғор техникадан тўла фойдаланишни, балки ҳозирги даражадан ҳам ўзиб кетиб, ишлаб чиқаришни, экономикани, бутун тараққиётни тарихда мисли кўрилмаган суръатлар билан жадаллаштириб юборишни такозо этади. Модомики, биз ҳамма соҳада ҳам илғор техника барқ уриб ривожланипти, оғир қўл меҳнати шитоб йўқолиб боряпти, ақалли фан энг зарур соҳаларда зудлик билан мададга етиб келяпти, деб айта олмаيمиз.

Илмий-техника инқилобини амалга оширишда сусткашликка йўл қўйилаётганини кўрсатувчи мисоллар кўп. Шулардан бири мана: Ўзбекистон ССР Маориф министрлиги республика мактабларини аллақачон ЭҲМ (электрон-ҳисоблаш машиналари) билан таъминлаши зарур эди. Бу иш фақат қисман, жуда оз миқдорда амалга оширилди. Ёки, колхоз, совхоз идораларини олайлик: мураккаб хўжаликларнинг бухгалтерия (мия марказлари)да ҳисобчи акалар ҳамон қаламни қулоқларига қистириб, чўт қоқиб ўтирибдилар...

Октябрь тонгидан бошланган инқилобий тараққиётимизнинг етмишинчи довони — жуда юксак доvon. Совет халқи бу юксак доvonга тинимсиз машаққатли меҳнат эвазига, тиш-тирноғигача қуролланган мудҳиш фашизм устидан ғалаба қозониш эвазига, жаҳон капитализмининг иқтисодий рақобатида бардош бериш ва социалистик тузумнинг устунлигини исбот этиш эвазига кўтарила олди.

КПСС XXVII съезди аниқ ва равшан белгилаб берган буюк тараққиёт программаси халқимиздан ва ҳар бир совет кишисидан бутун куч-ғайрати, қобилияти, истеъдодини, бор имкониятларини сафарбар қилиб ишлашни талаб этади.

Янги давр янги қаҳрамонларни майдонга олиб чиқади. Булар аввало, меҳнат ва курашда чиниққан коммунистлар; Ватан учун, партия учун бутун ҳаётини фидо қилишга тайёр турган авлодларимиздир. Ана шу фидойи замондошларимиз адабиётимизнинг бош қаҳрамонлари бўлишлари керак.

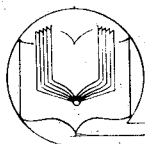
Етмишинчи доvon... Халқимиз забт этган бу юксакликдан истиқболнинг кенг уфқлари равшан кўриниб турибди.

Мақсадимиз аниқ, йўлимиз раvon.

Азамат халқимиз ленинчи Коммунистик партиямиз раҳнамолигида ижодий меҳнатда мислсиз жасоратлар кўрсатади, тинч-омон яшайди, ҳамisha камол топаверади.

Расмни Н. ФУЛОМОВ чизган.

Шукур Холмирзаев

ЙЎЛЛОВЧИ

РОМАН

Азизим, ўт ёқдим йўл ёқсинда.
Кел,
Утир
Оқшомги ўчоқ бошинда.
Исин,
Сўзлашайлик, дил-дилга хумор —
Ёрқин шуъла сочсин дала-тошинга —
Ҳар кимнинг ўз дарди, ўз хаёли бор...

Ота ОТАЖОНОВ

Ҳаётда қизиқ одамлар кўп бўлади. Умуман, ҳар бир одам ҳам — ўзича қизиқ. Аммо қизиқларнинг қизиғи — алоҳида шахслар ҳам учраб қоладик, уларда мазкур давр ақидалари, яна барча замонларга оид кўникмалар, қаноатлардан ҳам бўлади ва тағин улар ўзларига хос қўср-да инсоний ожизликлардан ҳам холи бўлмайдилар: бировлар уларни баландпарвозлик билан «Замонавий қаҳрамон» деса, бировлар «Дарвиш» дейди; яна бировлар уларнинг турмуш тарзидан кулсалар, бошқа бировлар уларга ҳавас билан қарашади.

Бундай шахсларга, барча даврларда ёзувчи номига лойиқ адиб борки, қизиқиб келади ва уларни аксари ўз дунёқарашлари, ҳаётий тажрибалари, севги-нафратлари талаб-эҳтиёжлари билан фавқулодда кишилар сифатида ҳаётдан «олиб», адабиётга «киритадилар». Тўғри, бу тур қаҳрамонларни топишдан кўра тасвирлаш, тасвирлагандаям уларнинг бори-борлиғи, моҳияти очиладиган тарзда ва шундай «майдон»да тасвирлаш юз чандон қийин. Шунинг учун бир хил адиблар бундай «фавқулодда кишилар»ни торроқ муҳитларда ёҳуд жикқа табиат орасида тасвирлаган бўлсалар, бошқа бир хил адиблар уларни катта пўртанали воқеалар қаърига ташлаганлар.

Бизнинг нисбатан тинч давримизда ҳам шунақанги «қаҳрамонлар» бор ва улар адабиётга «кириб» турибди. Бироқ, назардан четда қолаётганлари ҳам борки, биз ундайлардан бирини адабиётга «киритмоқ»қа бел боғлаб, унинг борлиги тўлароқ ва яхлитроқ очилсин учун (пешво адиллар тажрибасига суянган ҳолда албатта) унинг сўнгиги бир сафари, яъни, туғилган юртига қайтиши ва бунда бир неча ой муддат яшаши, ишлаши, кишилар билан мулоқот қилиши жараёнини қаламга олдик. Баҳонада бир қурум одамларнинг қисмати ҳақида ҳам гап кетади, мавжуд муаммолар тилга олинади.

1

Деразадан ташқарига қараб келаётган Бекдавлат йўл бўйидаги қора дарахтни кўрдию: «Э, бизнинг тол эмасми?» деб юборди ва ўрндан илкис туриб, ёнига қўйиб қўйган чарм жилдни қўлига олди. «Оғайни, тўхтатиб юборинг, оғайни!..» У қаторлар орасидан олдинга жилди.

Автобус четланиб тўхтади. Бекдавлат шофёрга беш сўм ташлаб, пастга тушди. Ҳаво ғуборли, нам, атрофни сийрак туман босган. Осмоннинг захри ёғаётибди... У шляпасининг гардишини пастроқ тушириб, плаши тугмаларини қадай-қадай, анча ортда қолган қоратол томонга юрди. Юраркан, уни таниб: «Э, кўрар кун бор экан-ку, ошна!» деди. Ҳолбуки бу толни кўриш учун жуда унчалик ичикмаган ҳам эди.

Дарахтнинг сичқон қулоғидек барг ёзиб қолган қалин шохлари орасида бир жуфт майна бор экан, «чрик-чрик» дея овоз чиқариб, ҳўл қанотларини тезда қоқмаса ерга тушиб кетадигандек жонҳолатда учишди ва йўл бўйлаб ела-ела туманга сингиб кетишди. Уларни илжайиб туриб кузатган Бекдавлат бурилиб, толнинг ғадир-будир, сирти шилимшиқ, чайир танасига қўл қўйди. Шу он димоғига ачимсиқ ҳид урилиб, ўзини худди бошқа бир оламга келиб қолгандек туйди ва қаршисида ястаниб ётган шудгорга фавқулудда тикилиб қолди. Кейин унинг давомини кўрмоқчи бўлди: туман девордек бўлиб турар, ундан бўлак нарса йўқдек эди.

Йигит бир неча дақиқа шу қўйи ҳорғин тургач, тақдирга тан бергандек беҳол қўл силкиди. Тоғаси Ашурдан олган хатлардан бирида: «Районда ўзгариш катта. Сен эчки боққан Қуралай даштиям ўзлашиб кетди. Совхоз бўлди», деган гапни ўқиган эди. «Ҳа-а, нима экишган экан? — шу хаёлда, ичини ялпиз ва отқулоқ босган ариқдан ҳатламоқчи бўлди-ю, эринди. — Ўзи экилмаганга ўхшайди. Ҳа, кейин биламан-да. Энди шу ердаман-ку!»

Энди шу ерда, номаълум муддатгача шу ерда қолади ва нимадир иш қилиши керак... У беихтиёр йўл жиягидан юра кетди.

Ҳадемай унинг қадами тезлашди: худди етиши зарил бир манзилга бораётгандай... Ҳа, чиндан ҳам ҳавонинг захри ёғаётганга ўхшайди. Юра-юра у ҳам туманга сингиб кетди.

Кўприкка етганида бирдан тўхтаб, унинг ола тўсиғига қўл қўйди. Шунда бир ёнгил машина асфальтдан ғизиллаб ўтиб, митти-митти ҳалқобланган сувни сачратиб кетди. Бекдавлат аввал атрофга сочилган томчиларга, кейин бўтана сув оқаётган ариққа тикилди. «Э-ҳе, қирғоқлари бетон-ку!.. Уёғиям шундай. А-а, ўзгариш катта!» Хаёлида бир замонлар Катта Наманган Каналида — дастлабки кунлар арматурачилар бригадасида ишлагани айланган ҳолда, каналнинг ўнг ёқасидан тўғрига кетган тупроқ йўлга боқди. Ушанда... бу йўл торгина сўқмоқ эди: жиякларидан қушқўнмас тиканлар ўсар, уларнинг ён-веридан зарғалдоқларнинг овозлари эшитилиб турарди.

Э, ўшанда осмон ҳам кенг ва баланд эди.

Бекдавлат бу йўлнинг ҳам адоғини кўра олмади-ю, нақ ҳовлиларига етиб келиб қолгани, ана — каналнинг, собиқ Чуқурариқнинг сўл томонида қорайиб турган Чопартепанинг ортида — пастликда атрофи паҳса девор билан ўралган, сувсизликдан ўсмай қолган дарахтлар панасида пешайвонли уй, омбор, узун тушган оғил борлигини эслади-ю, шу оннинг ўзида тоғаси Ашурнинг бултур кўчиб кетгани, демак, ҳовлининг не бир аҳволда ётганини тусмол қилди. Сўнг у ерга қанчалик тез борса, алланарсаларни қандайдир ўзгариб қолишдан бурунроқ кўрадигандек кўприкдан тез ўтиб, тепаликка шитоб билан кетди. Оёқ ости — ажриқзор, ҳўл: Юк машинасининг баллони чуқур ботган, кўкатларни ва

ерни дабдала қилган. У ерларни лойқа сув босган, машина тепаликка ҳам ўрлаган — из ёнма-ён сўқмоқдек ястаниб ётади.

Бекдавлат илдам юриб, айрим жойда туфлиси тойиб, тепалик ўркачига — палахса-палахса қизғиш товатошлар тўкиғлиқ жойга чиқди. Бир он ҳайрон бўлиб турди-да, бу ерга қандайдир иморат тушишини англади. Шунда каналнинг у бетида — яланғоч қатор туллар ортидаги оққина мансқанга кўзи тушиб, бунга ҳайрон бўлишга улгурмаёқ иморат — собиқ кулба — Қозоқ чолнинг кулбаси эканига иқроғ бўлди. «Оқлашипти-да. Тузук... Э, ўшанда хароб эди».

Ўшанда... айниқса, подачи чол ғойиб бўлгач, қорасувоқ кулба дайди итларга макон бўлган, баъзан эшаклар кириб соялар, ўқтин-ўқтин катта болалар кириб «дўл-дўл» ўйнашар эди. Бурчакда ҳовучдеккина чуқурча қазилган бўлиб, унга ҳовуч-ҳовуч ёнғоқ отишар, жуфт тушса, дўлбоши ёнғоқ отганга шунча жуфт ёнғоқ берар, тоқ тушса, ўзига оларди.

«Ким турар экан бу ерда?» Шу савол Бекдавлатнинг тилида, кўнгли алланечук увишиб, чирт ўгирилди. Икки қадам босиб, пастликка тикилди. Ва тикилганча майсада тоя-тоя пастга туша бошлади. Қуйига энгани сари собиқ ҳовли харобалари кўрина борди: деворнинг кўп жойлари йиқилган, тагида сассиқ алаф ўсиб ётарди. Бир-икки туп ўрик қаққайиб турибди. Хайрият... гуллаб қолган. Ундан нарида — чолдевор. Эшик ва дераза ромлари кўчириб кетилган. Томи йўқ. Ўртага тўкилган тупроқ уюмидан эски бўйра чўплари, қорайиб кетган шох-шабба учлари чиқиб турибди. Кунгай тарафида бир неча туп қизғалдоқлар ўсибди.

Бекдавлат девор яқинида тўхтаб қолган, қушга ўхшаб бошини гоҳ у ён-гоҳ бу ёнга қийшайтириб боқар, юзи тиришган — унда мавҳум изтироғ, лабларида эса ғамгин табассум бор эди.

«Ҳе...» деб хўрсинди у. Сўнг «шунақа бўлар экан-да» дегандай сўлғин бош ирғаб аста изига бурилди. Кейин, нимадир этагидан ортга тортаётганини сезиб турган ҳолда, тепаликка бир-бир босиб кўтарилла бошлади.

Тошлардан бирига ўтириб, сигарета тутатди-да, йўтала-йўтала отиб юборди ва беихтиёр ён-верини қоқиб, чарм жилдни кўтариб, ўрнидан турди. Сўнг тутзор орқасидаги оққина уйчага тагин бир нафас қараб турди-да, алланечук қўл силтаб, энди шахд билан келган йўлидан пастга туша бошлади.

Тушди. Катта асфальт йўлга чиқди.

Бундан атиги уч йил бурун бу йўл йўқ эди: нақ милтиқнинг ўқидек бўлиб тушибди. Чамаси, район марказини тиккасига кесиб ўтса керак. Бекдавлат кўприк қошида қаёққа боришини билмай бир муддат гангиб турди-да, бирдан асфальтни кесиб ўтиб, эски йўлга тушди. Бу йўл марказни Қурисой томондан айланиб ўтар, аниқроғи, ўша кезлар... марказий кўча шу эди.

У эски йўл бўйлаб, бирданига тезлаб кетди: ёдига дўсти Абдуқаюм тушган, илгари районга келганида ушбу кўчадан юриб, Абдуқаюмларнинг деворидан бир мўраллаб, у билан сўрашиб ё уйига бир кириб ўтиш одати қўзиб қолганди. Бекдавлат деярли ҳеч нарса ҳақида ўйламай, фақат йўлнинг ўнқир-чўнқирга айланганини, ҳатто асфальтнинг айрим жойларидан майсаларнинг тутиб-ёриб чиққанини ўзича мулоҳаза қилиб ва ҳалқобларни босиб олмаслик учун туфлисини эҳтиётлаб магазинга етди.

У таққа тўхтади-ю, лой босган зинадан илдам чиқиб, ичкарига кирди. Димоғига совун ва доғланмаган ёғ ҳиди гуп этиб урилди: хусусан намгарчиликда бу ҳидлар кўнгили айнитувчан бўлади. Бекдавлат хиёл ижирганган ҳолда пештахта қошига борди. Қаршисидаги токчаларга боқиб, «Молочное» шоколадига кўз тикди. Сўнг шошиб нари-берига қаради. Бурчакда дийдираб китоб ўқиб ўтирган қизга:

— Синглим, шу шоколаддан иккита олинг, — деди.

Қиз ҳорғин келиб шоколаддан олди, узатди.

— Тўрт сўм.

— Шунча қиммат бўп кетганми?

— Ҳа.

Бекдавлат пулини тўлаб, шоколадни жилдига солиб ва қизга раҳмат айтиб чиққач, қиз унга эътибор қилди ва Бекдавлат кўчага тушиб кўздан узоқлашгунча эшикдан қараб турди.

Ана Абдуқаюмларнинг икки табақали кўча эшиги. Ҳамон кўккина.

Буёқда — деворлари. Эгри-бугри. Бекдават бир нарсага берилса ё бир нарсани кўзласа, баайни кўзига бошқа нарса кўринмас, хаёлигаям бошқа ўй келмасди. У шитоб билан боришда эшикни қоқди. Ичкарида мол пишқирди. Кейин қандайдир эшик ғийқиллади.

— Ҳа! Ким у? — деган овоз келди.

Бекдават Абдуқаюмнинг товушини таниб, эшикни шарт тортди. Худди Абдуқаюмга телеграмма берган ёхуд у Бекдаватни интизор кутиб ўтиргандек шаҳд билан ичкарига кирди. Шағал тўшалган йўлкада тўхтаб, оғил томонга қаради. Калта қора чопон кийган Абдуқаюм, қалин сочлари кўзига тушганча, курак пешига ёпишган шиптирни калиши ёнида сидирар, нигоҳи буёқда эди.

— Саломлар! — деди Бекдават.

— Э, э, ўзлари-ку! — Абдуқаюм қўлидаги куракни ташлаб, қўлларини биқинига артганча йўрғалади.

Қучоқлашиб кўришдилар. Абдуқаюм уни ердан узиб бир айлантирди.

Кейин:

— Э, жир йўқ-ку ҳалиям? — дея ерга қўйди.

— Бизга жир битмайди! — деди Бекдават унга соғинч, эҳтиром билан термилиб. — Сиҳатлар яхшими, жўражон?.. Болалар? Келин? Отангиз?

— Ҳе, юришипти! — деди Абдуқаюм. — Болалар сойда тўп тепишяпти.

Кампир энасиникига кетган. Бобой ҳам бир нави... Ҳа, ўзингдан гапир. Тўғри келишингми?

— Тўғри!

— Ҳа-а, хўп иш қипсан-да! Қани, уйга торт!.. Ана, меҳмонхонаям қуриб қўйдим. Лекин бўларимча бўлдим, жўра. Ёлғизқўлман-да.

Бекдават кулимсираб, йўлкага тушди.

— Ҳашарга келишмадимми?

— Э, ҳашар! Келганидан келмагани яхши! Уйни қоқ қилиб кетишади.

— Ҳа-ҳа-ҳа... — Бекдават чап ёндаги айвони узун иморатга боқди. — Яхши, яхши! — Бурилиб айвонга чиқди. Поли яқинда бўёқдан чиққан, шунинг учун барча излар мана ман деб турарди. — Яқинда битипти-да?

— Яқинда битди. Домкультурада беш-олтита шогирдлар бор эди, шулар келиб қарашишди.

Бекдават унга гир айланиб боқди.

— Ҳалиям ҳаваскорлар раҳбаримисан?

Абдуқаюм унга тик қараб қолди. Кейин бошини қимирлатиб кулди-да, келиб меҳмонхона эшигини очди.

— Кир. Ё қўл ювасанми?

— Ҳа, бир чайиб олиш керак.

— Ана умивальник! — Абдуқаюм айвон бурчидаги устунга қоқиғлик қўлювгични кўрсатиб, ичкарига кириб кетди. Бекдават чарм жилдни чеккага қўйиб, қўлини чайди. Устунлар орасидаги дорга ташланган сочиққа артиниб қайтди.

— Кичкинанг ҳам кўчадами?

— Кампир энасиникига опкетган.

Жанубий музофотларда йигитлар ҳазил йўриғида ёш хотинларини «кампир» деб, ёш жувонлар эрларини «чол» деб аташ одати бор: бу ҳол уларнинг ҳеч бирини камситмайди.

— Майли...

Бекдават плашини ечиб, ичкарига кирди. Жилддан шоколадларни олиб, кираверишда — чапда турган тошойна тумбаси устига қўйди. Шу кўйи ярим қўнғироқ сочларини бармоғида тараб-текислаб олгач, уйга назар солди. Чамаси, тўққиз ёғочли кенгиёна хона эди. Тўрда катта қора шкаф. Унинг устида филофга солиб қўйилган турли созлар: рубоб, танбур, дутор. Айвонга очилади-ган деразалар қаршисидаги деворга каттакон сўзана илинган. Уртада хонтахта. Атрофида кўрпачалар.

Бекдават: «А-а, яхши-и», дея жиларкан, икки дераза орасидаги деворга диққати оғди. Унда бамисоли фотомонтаж бор эди: чаппа қилиб қоқилган плакатга турли-туман, катта-кичик суратлар елимлаб ёпиштирилган. Бекдават ўшанинг пастига бориб, иттифоқо қизиқиш билан бир четдан томоша қила бошлади: мана бу — Абдуқаюмнинг ҳарбийда тушган сурати. Бошига

пилоткани дол қўйган. Бу — Бекдавлатга таниш манзара. Буниси — хотини билан тушган сурати: бошларини бир-бирига яқин қилиб туришибди. Қишлоқ суратчилари, одатда, ёш келин-куёвни шу алфозда туширишади.

Мана буниси... Орқа тархда ярим доира олиб турган атлас кўйлакли қизлар олдида — стулларда уч киши ўтирар эди. Чапдагиси — Абдуқаюм, бу ерда ҳам дўпписини дол қўйиб тушган. Эгнида костюм, бўйнида галстук. Унинг ёнидаги, яъни, ўртадаги жувон Бекдавлатга дафъатан таниш туюлди. Бироқ, айна чоғда, эркакча кўйлак ва аёлча қилиб тикилган костюм кийган, сочини қоқ миясига турмаклар, бир тутамгинасини пешонасига қийшайтириб тушириб қўйган жувонни кўрмаган эди. Кўзлари кўйкўз-у, одамга тик боқади. Икки йигитнинг ўртасида бемалол ўтирибди. Бу ёндаги киши... Бекдавлат:

— А-а! — деб юбориб, шкафни тимирскилаётган Абдуқаюмга қаради. — Мурод ака-ку?

Тақсимчада бодом олиб келган Абдуқаюм:

— Уми? Ҳа-а, — деди. — «Шунқор»да тушганмиз. Концертдан кейин. Лекин, жўра, Мурод ака — битта туғилган-да! О, сўрама, — Тақсимчани хонтахтага қўйиб, яна шкафга қайтди. — О, мен қойилман у кишига! Мен — нима?.. Ҳамма қойил... У киши секретарь бўлгандан бери районга сув келди. «Шунқор» ташкил бўлди. Кўп бекорчилар ишли бўлиб қолди. Чўлга кетиш ҳам тўхтади ҳисоб...

— Шошма-шошма, — Бекдавлат унинг қошига борди. — Сув келди дедингми?

— Ҳа, Қаналдан ўтган бўлсанг, кўрмадингми?

— Э, ҳа-а, кўрдим-а... А, қаердан келди?

— Тоғдан. Булоқлардан. Водопроводга ишониб, булоқларга қарамай қўйган эканмиз. Ўшаларнинг кўзини очтирдилар. Ана, ҳозир ҳам икки тегирмон сув оқиб ётипти!

— Ҳа-а, зўр! Бунни қара-я! Шундай осон йўли бор экан-ку, биз бўлсак...

Биласан-ку!..

Улар мана шу ҳовли-боққа сув боғлаб келиш учун ҳам икки кунлаб овора бўлишарди: тагин кечаси ҳайдашарди сувни. Кундузи ҳатто отлиққа ҳам топилмасди. Э-ҳе, сувни йўлда «ўғирлаб» боғлаб қолишлар. «Ўғирлар» билан жанжаллар. Водопровод эса фақат марказни таъминларди, холос.

Бекдавлат ҳам Чопартепада жойлашган ҳовлидаги ўриқларини Чукура-риқдан челақлаб сув ташиб суғорар, табиий, ундай пайтда Абдуқаюм ҳам «ҳашар»га борар эди.

— Э, жўра, ўша кунлар ҳам ғанимат экан, — деди Абдуқаюм, энди тақсимчада мағиз олиб қайтаркан. — Узум ўғирлаганларимизни эслайсанми?

Бекдавлат қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Сўнг хонтахтани айланиб ўтиб ўтираркан, тагин кўзи рўпарадаги суратга тушди.

— А, анави ўрталарингдаги қиз ким?

— Уми? Кимё-ку? — деди Абдуқаюм. — Кимё... Ҳе, интернатда яшарди. Нозимга тегиб эди...

Бекдавлат дарҳол эслади: унинг интернатдан мактабга қатнашинигина эмас, у билан Музрабо чўлида — бундан тўрт йил бурун учрашганини ҳам, ораларида гап қочиб, ўзининг кетиб қолганини ҳам хотирлади. Ушанда у кирза этик кийиб, эгнида пахталик, бошини оққина қийиқ билан танғиб юрадиган қизча эди. Лекин шаддод, «болтадан тоймас»ди. Кейин «Тошкент» меҳмонхонасида Нозимнинг у тўғрида ҳасрат билан айтган гаплари — «тушларидан аримаслиги» ҳақидаги охларини ҳам эслаб қолди-ю:

— Нима, ажрашдимми? — деди ҳовлиқиб.

— Ажрашди, — Абдуқаюм эшикка йўналди. — Қовурдоқ бор. Илитайми, шундай опклаверайми?

— Мени биласан-ку? Овқат танламайман. Тош бўлсаям ошқозоним ҳазм қилиб юборади.

— Нима ичасан?

Бекдавлатнинг пешонаси тиришди.

— Менга қолса, ҳеч нарса.

— Шампан бор, шампан.

— Йўқ, чой маъкул.

Абдуқаюм чиқиб кетди. Бекдавлат гарангсиб, мағиздан олди. Оғзига ташлаб чайнаганча яна суратларга боқди. Сўнг тағин ирғиб туриб, «фото-монтаж» қошига борди. Шунда хона ёришиб қолгани, суратлар аниқ кўринаётганини пайқаб, илкис деразадан қаради. Ташқарида тонг отиб кетгандек эди. Дарпардани суриб, деразани ланг очди. Ичкарига салқин, тоза ҳаво билан бирга ёруғлик кирди.

Ташқари бамисоли яшнара эди: кўпдан қуёш чиқмаган-у, бирданига пайдо бўлгандек. У туфайли қаршидаги боғнинг ҳам бутун жамоли очилиб кетган: олма барглари, гулларига қўнган шабнам ялтирайди. Бу нур, пушти ранг ва оқлик қўйнида дарахтларнинг танаси ва шохлари қорайиб кўринади. Ер — яшилланиб қолган бедапоя баайни яшил нур таратади.

Гангиб, тиржайиб, ҳатто оғзини очиб қараб тураркан, Бекдавлатнинг қулоғига асаларининг ожиз ғув-ғуви эшитилди-ю, бирдан атрофга аланглаб:

— Э, мацца-е! — деб юборди.

Косада ёғи тўғнаб ётган қовурдоқ кўтарган Абдуқаюм кўринди. У ўзи билан ўзи гаплашиб келарди:

— Мурод ака, Мурод ака-ая... Ишқилиб, жонлари омон бўлсин, секретарликда турсинлар...

— Шошма-шошма! Мурод ака қандай секретарь? — бурилиб сўради Бекдавлат. — Райком секретарими?

— Мен нима деяпман боянадан бери? Биринчи секретарь!

— Э, э... — Бекдавлат унга қўл узатиб жилди. — Ташла бешни! Зўр бўпти-ку?

— Албатта-да, — деди Абдуқаюм яна тўрға ўтаркан. — Лекин у кишининг душманлари кўп, жўра.

Бекдавлат туриб қолди.

— Қандай душман?

— Душман-да, — Абдуқаюм тағин шкафни очди. — Кўролмайдиганлар бор. Амалдан айрилганлар бор, гап эшитганлар бор. Э, у кишига қўйса, районда ўзгариш қилиб юборадилар!

— Тушунмадим.

— Энди, ўзгаришни катта қилиб юборадилар-да. Э, ошна!.. — Абдуқаюм чой келтирди. — Ўзи район бузилиб кетган эди, сенга айтсам. Кўпчилик жойлардаям аҳвол шундай дейишади-ю, биз энди кўрганимизни гапирамиз-да. Совхоз директорлигини сотиб олганлар бор экан.

Бекдавлат паришонҳол тортиб турарди: ҳа, бундай гапларни эшитган. Эшитган-у, ишонмаган: ахир райком... Бўлмаган гап.

— Ҳа, бу ерда ҳам сотиб олиш бўлган эканми?

— Бўлган-да. Йўғасам илгариги секретарь нимага олинди? А? Ана шундай.

— А, бундан чиқди, обком Мурод акага ишонган-да?

— Албатта.

— Ундай бўлса, хавотир олишинг беҳуда, жўра. Обком Мурод акани ҳимоя қилади!

— Айтганинг келсин. Лекин ёмоннинг бириям ортиқча дейдилар... Мен нон опкемапман-ку?

Абдуқаюм тағин чиқиб кетди. Бекдавлат кафтларини бир-бирига ишқаб, нари юрди-бери юрди. Мағиздан тағин иккита олиб оғзига ташлади. Тағин фотомонтажга иттифоқо ўткир тикилиб бораётган эди, айвонда полни тасир-тусир босиб, бир қўлтиғида иккита нон Абдуқаюм кирди. Бекдавлат унинг қўлтиғидан нонни олди.

— Утир, жўра. Ўзи, соғинтириб юбординг, — Абдуқаюм шартта чўк тушди. — Тўрға ўт, тўрға... Бу ерда олтинчи синфда пахтада тушган расмимиз ҳам бор.

— Ҳа-а, менда йўқ.

— Нозимдан олдим. Ушандаям фотоаппарат кўтариб юрарди-ку?

— А-а... Писмиқ. Олиб юраркан-да! — Шундай деб Бекдавлатнинг Нозимга раҳми келди. — Жуда юмшоқ, дилбар йигит-а, у?

— Ҳе, ана шундай йигитни... Тавба қилдим, ёлғон гапирмайин. Уларнинг нима бўлиб ажрашганини суднийг раисиям тушунолмаган экан. «Характерлари бир-бирига тўғри келмапти».

Бекдавлатнинг бирдан жаҳли чиқди.

— Бемаъни гап! — деди. — Мен бу тўғрисида ўйлаб кўрганман. Қайси аёл билан эркакнинг характери бир-бирига тўғри келади? Узинг айт. Жаҳоннинг бир бурчагида туғилган йигит билан бошқа жойида туғилган қиз учрашади. Хўп, ана, улар қўшнилари бўлсин! Бари бир: улар бошқа-бошқа одамлар ҳисобланади. Тўғрими? Шундай бўлгандан кейин, мисол учун, бир оилада икки қутб учрашади. Чинданам икки характер. Демак, бир-бири билан келишиши, аниқроғи, бир-бирини тушуниши керак бўлади! Шундайми? У — меники тўғри деса, бу — меники тўғри деса! Э, шуям гап бўлди-ю! — Бекдавлат баттар қизишиб сўзида давом этди: — Қайси бир шоир айтган экан: одамларнинг бир-бирини тушунишидан ортиқ бахт йўқ, деб! Ҳаққат зўр гап... Ана шу — бир-бирини тушунмаслик оқибатида ҳозир жаҳонда катта англашилмовчиликлар бўлаяпти-да, жўра.

Абдуқаюм Бекдавлатга тикилиб турарди. Бошини чиройли чайқаб кулимсиради.

— Тўғри, тўғри айтасан.

— Шунга кулдингми?

— Йўқ. Сен... шу гапларинг менга ёқади-да, Бекжон. Сен рост гапирасан. Уни баъзилар нотўғри тушунади. Кўрганман-да... Ҳа-е, ҳар каллада — ҳар хаёл.

Бекдавлат жимиб қолди. Рост, унинг баъзи гапларигагина эмас, қилиқларига ҳам, қўйинг-чи, яшаш тарзига ҳам «тушунмай», ғалати қарайдиганлар кўп. Бекдавлат илгари буни пайқамас, пайқаса ҳам эътибор қилмас, «Барибир меники тўғри» деб кетаверар эди. Кейин... Ўзини кўпчиликдан ажралиб яшаётгандек туя бошлади ва бу йўриғда оғир хаёлларга толди. Кейин... бошқалар тарзида яшашни ҳам ўйлади, ўйлади-ю, у тарзни жиндак тасаввур этиши ҳамон юраги сиқилиб кетди.

Бас! У ўзгармас экан.

Умуман, қандай ўзгариши мумкин?

Бунинг учун, чамаси, у бошдаёқ... бошқача бола бўлиб туғилиши ва бошқача бир макону замонда яшаши, ўзга муҳит ва устозлар тарбиясини олиши, ўзгача бир ҳолатларга, ўйларга тушиши ва батамом бошқача хулосаларга келиши керак эди.

Абдуқаюм чойни қайтариб-қайтариб пиёлаларга қўйди ва бирини Бекдавлатга узатди.

— Ол, иссиқ-иссиқ ич. Бу, дунёда дийдор ғанимат, жўра!

Бекдавлат ёши ўтиб кетган бир қариянинг гапини эшитгандек бўлиб жилмайди.

— Яхши гап. Аммо-лекин, яхши гап! — деди.

Бекдавлат чой хўплади. Қовурдоқдан олди. Ёғини шимибоқ маза қилди. Бошини сарак-сарак этиб, бир зумда устихонни тозалаб ташлади. Тағин бир туур олиб егач, ўйлаиб, қўлини тортди. Очиқиб-қолгани, яна егиси келаётган эса-да, хўрсиниб сигарета чиқарди.

— Е, е! — қистади Абдуқаюм.

— Едим. — Сўнг Абдуқаюмга ўйчан тикилди.

Шу ерда бир муддат... балки бир неча ой ишламоқчи эканини қандай айтса экан? У сигаретани тутатгач, алланечук қўл силтади-да, бирдан ҳаяжонланиб сўради:

— Янги совхоз ташкил бўлган-а?

— Ҳа. Бу йил тўртинчи йил кетяпти, — деди Абдуқаюм. — «Шунқор» деб айтувдим-ку? Кимё ўшанинг директори-да!

Бекдавлат чўчинқираган каби кўзлари каттариб, боз суратлар тарафга қараб олди.

— Совхоз директори?!

— Совхоз директори... Ундан олдин райкомсомолнинг секретари бўлди. Кейин буёқда совхоз очилиб, ўтди... Тўғриси, Мурод ака ўтказдилар-да.

— А-а, Мурод ака Музработда совхоз директори бўлганларида, Кимё бригадир эди.

— Ана шу-да!.. Ҳе, Мурод ака ёшларни қўллаяпти. Шуниям кўролмайдиганлар бор.

— Ана холос! Замон...

- Шуни тушунишмайди-да.
- Да-а... Айтмоқчи, сен, жўра, сен нима иш қилаётганингни айтмадинг? — бирдан уни қўлга туширгандек сирли илжайди Бекдавлат. — Қани, қани? Абдуқаюм хонтахта остидан сочиқ олиб қўлини артди-да:
- Биз энди артист-да, ошна, сирли қилиб гапирамиз, — деди.
- Бемалол, бемалол!
- «Санъат билим юрти»ни биласан?
- Ашур ҳалиям директорми?
- Шошилма.
- Хўп.
- Ана шунинг собиқ директори ким эди?
- Билмайман.
- Қўлдош Ҳамдам эди.
- Танимайман.
- Э, сен бу ерда кўпларни танимайсан.
- Тўғри.
- Хуллас, ўша одам эди, — Абдуқаюм ҳам «Ростов»дан бирини тутатиб олиб, давом этди: — Областда ҳаваскорларнинг бир кўриги бўлади. «Санъат билим юрти»ям қатнашади. Кейин... охирги ўринни олади. Ушанда учинчи ўринни олган эдик. Биз — маданият уйининг ҳаваскорлари!
- Ҳа-а, қизиқ. Ҳолбуки...
- Қулоқ сол. Ана шу «ҳолбуки»нинг область санъат бошқармасида муҳокама қилинди. Обкомнинг маданият бўлими бошлиқлариям қатнашди. Қўлдош ака дабдала бўлди.
- Танқид?
- Албатта. У кишининг айтишларича, бир кичкина нуқсонлари шу бўлганки, эстрада куй-қўшиқларидан репертуарга киритмаганлар!
- Нимага? Яхши-ку, у куйлар. Замоनावий! Ботир Зокировлар бунинг учун эҳ-ҳе...
- Бали. Лекин у кишига Ботир Зокиров ҳам ёқмас эмиш. Хўп дейвер.
- Нима ёқар экан? — жаҳл билан сўради Бекдавлат.
- Мақом.
- Мақом... бизгаям ёқади.
- Ана шу-да! У кишининг нодонликлариям ана шунда, жўра. Эстрада — стилияга музика деб туриб олдилар... Сабр қил. Шу билан у кишининг думи тугилди.
- А-а, жуда зўр иш бўпти-да!
- Ана шундан кейин жаноби Қўлдош Ҳамдам бизнинг маданият уйимизга келиб тушдилар. Директор бўлиб!.. Буёғини эшит. Энди де, бизнинг репертуарни, ўзгартириб, нуқул «Эстрадани ўрганинглари!» дейдиган бўлди. Хўп, ёмон таклиф эмас. Ургана бошладик... Лекин бизнинг ансамбль — халқ ансамбли. Бу номни олиш учун бир ўлиб-тирилганмиз! Ун марталаб телевизорга чиқиб, репертуаримизни маъқуллатиб бу номни олганмиз... Биз дегин, ўз йўлимиздан қолмадик: халқ қўшиқларини йиға бердик. Қишлоқларга чиқиб, овулларга чиқиб, концерт берамиз-да. Ана шунда вақтдан фойдаланиб, уларнинг ашулаларини ҳам ёзиб олиб келамиз... Қайси кун «Хўш-хўш» деган ашулани ёзиб куйини ҳам ўрганиб турган эдик, янги директор залга кириб қолдилар. Бу қўшиқ пантомима шаклида ижро этилади-да. Ешгина бир қизимиз қишлоқча кийиниб олиб, саҳнага чиқади. Тасаввуридаги сигирнинг тагида ўтириб, хаёлидаги хурмага уни соға бошлайди. Шу тариқа «хўш-хўш» ашуласини айтади... Қўлдош жаноблари бир оз қараб турдилар-да, бирдан ирғиб туриб: «Тўхтанглари!» деб бақириб қолдилар. Кейин ваъз айта кетдилар: «Биз қаёққа бораяпмиз? Олдинга! Бизга эстрада куй-қўшиқлари керак. Бу нима? Ибтидоий жамиятдан қолган қўшиқни пропаганда қиласизларми? Кетмайди, йўқ, кетмайди!» Қисқаси, гапи шу бўлди.
- Ҳақиқатан ҳам нодон экан.
- «Ҳозир сигирлар машина ёрдами билан соғилади...» деган гапларини айтсам, кулиб ўласан.
- Э-э! Кейин?

— Нима бўларди... Эсингда бўлса, бу ансамбль ўзи Мурод аканинг гапи билан оёққа турган. Денов аканинг қизил тўйида бор эдинг-ку?

Бекдавлат бундан тўрт йил бурун хотини Ҳабиба билан келган куни таклиф этилгани — собиқ биология ўқитувчиси Денов Ниезовнинг қиз чиқариш базмида иштирок этгани ва унда кутилмаган бир воқеадан кейин районга ижроком раиси бўлиб келган Мурод ака Тангрикуловнинг сўз олиб: «Бундан кейин тўйларга хизмат қилишни ўзимизнинг маҳаллий санъатчиларимиз ихтиёрига беришимиз керак. Майли, улар тўйчилар билан шартнома тузишсин. Пул олишсин. Молияга солиқ тўлашсин. Пулнинг бир қисмини ўзларининг камикўстларига ишлатсин...» деб гапирганини эслади.

— Кечагидек эсимда.

— Ана шундан кейин биз тўппа-тўғри райкомга бордик-да, ошна. Гап шундай-шундай дедик. Мурод ака бу вақтда — райком секретари. Дарров Қўлдош Ҳамдамни чақирдилар. У нодон ўша гапларини ўша ердаям такрорлади...

— Кейин?

— Кейин у кишининг ўша ерда ариза ёзишларига тўғри келди.

— Бўшаш учун?

— Ҳа-да. Лекин... ўша куни бизнинг ҳам ариза ёзишимизга тўғри келди.

— Қандай?

— Директорликни олиш учун.

— Э!

— Мурод аканинг ўзлари мажбур қилдилар. «Йўқ, муаллимжон. Менинг саводим йўқ. Биласиз, ўрни битириб қолиб кетганман», десам, парво қилма дедилар-у, ҳалиги «Санъат билим юрти»га телефон қилдилар. Тоғанга. Ашурга. «Мана шу жўрангизни ўқишга қабул қилинг. Имтиҳон олинг», дедилар.

— Тавба.

— Э, у одам — олов! Боянадан бери нима деяпман... Ўзинг ҳам биласан-ку?

— Билардим-у, бунчалик эмас.

— Шундай қилиб де, камина Абдуқаюм жўрангиз обкомнинг маданият бўлимига бордилар, беседадан муваффақиятли ўтиб келдилар. Директор сифатида иш бошлаганларигаям бир йил тўлаяпти.

— О!.. Мен чинданам ҳаётдан орқада қолибман. — Бекдавлат завқ ва ачиниш билан бош чайқади. Сўнг узрли жилмайиб, гапини тузатди: — Бу ердаги ҳаётдан...

— Ашурнинг билим юртига директор бўлганини биларсан?

Бекдавлат бошини илкис кўтарди.

— Йўғ-э? Улай агар, билсам.

— Ана шундай... Қани, чойдан ол!

— Ҳа, ҳа... Иккалаларинг ҳам масъулиятли постдасизлар. О, санъат, маданият арбобларисизлар энди.

— Э, у номни олишга ҳали минг қовун пишиғи бор.

— Мен ном... унвонни кўзда тутмаяпман. Арбоб — раҳбар дегани.

— Ундай бўлса, тўғри... Ҳали ўзинг ҳақингда ҳам гапирасан.

Бекдавлат синиқ жилмайди.

У хотинидан ажралиб келган... бунинг устига, энди бориб ишлайдиган бирон-бир қизиқ қурилиш-жабҳа қолмагандек туюлгани, аниқроғи, энди оддий қурилишлар — улар ҳарчанд зарбдор бўлмасин — уни қаноатлантирмай қўйгани учун гангиб, туғилган қишлоққа, тўғрироғи, эсини таниган районга қайтиб келган эди.

— Хўп. Мурод ака ҳамиша соғ-саломат бўлсинлар!.. — деди Бекдавлат ва беихтиёр тагин фотомонтажга қаради. Наздида, Кимёни ҳам гапга қўшиши керакдек эди. Абдуқаюм чой хўплаётиб, унга қараб қўйди.

— Ҳа, жўра, энди ўзингдан гапир. Кўпга келдингми? Янга қалай?

Бекдавлатнинг хотини Ҳабиба ўзидан саккиз ёш катта, буни қишлоқдаги жўралариям билар, шу боис аксари уни «келин» эмас, «янга» деб аташарди. Бекдавлат «жон жойимдан тутдинг-ку?» дегандай иршайиб, бошини қирирлатди.

— Ўзимдан сўрасанг, отдайман, — деди чордана қуриб, чайқалиб. — Хўш,

Ҳабибани сўрасанг, у киши... юрипти! — кулди у. — Ҳалиям район заксининг мудираси. Ҳасанбой бўлса, ўсаепти! — Шунда унинг Белоруссияда тушган расмини бир кўрсатгиси келди-ю, бунинг учун ўрнидан туриб жилдни очиши кераклиги, Абдуқаюм эса саволига жавоб кутиб тургани учун расм кўрсатишни орқага қолдирди. Бироқ шу асно хаёли тоғаси Ашурга оғди. — Айтмоқчи, Ашур... хўш, директор бўлгандан кейин кўчиб кетдимми?

— Ҳа, — деди Абдуқаюм, деворга суюб қўйилган ёстиқни биқинига тортиб. — Лекин зўр участка кўрди. О!.. Ериям янши, тоқзор. Суви бор. Кимё қарашиб юборди-да... Энди, Кимёгаям Ашурнинг ёрдами тегади. Мана, совхозда чигит экиб бўлинди ҳисоб. Салдан кейин ягана бошланади. Кейин чопиқ. Терим. Студентлар чиқади-да.

— А, тўғри... А, бу эски ҳовлининг ўрнига бирон нарса тушадими?

— «Бахт уйи» тушади. Закс-да! Тепага тош тўкиб қўйилган. Кўзинг тушмадими?

— Кўрдим.

— Районда ўзгариш катта, жўра. Янги йўлниям кўрдинг? Домсовет қурилди. Райком, ижроком кўчиб борди. Ҳе, марказда. Яшилтепада. Уч қаватли... Айтмоқчи, Мурод акани кўришинг керак.

— Албатта. Шак-шубҳасиз! — деди Бекдавлат сезиларли ҳаяжонланиб. — Бусиз мумкинми? Энди, жўра, сендан бир гапни сўрайин...

— Бемалол. Болишни ол. Ёнбошла.

— Хўп.

Бекдавлат чалиштириб ўтирган тиззаларига боқиб, хиёл энгашди.

— Мен, жўра... — Бирдан юраги сиқилди. У ҳеч қачон иш тўғрисида бировдан маслаҳат сўрамаган, уни ўзи излаб топар эди. Ҳозир Абдуқаюмдан бу йўриғда маслаҳат сўраса, қандайдир паст кетадигандек туюлди. Лекин...

— Гапир, — деди Абдуқаюм.

Бекдавлат унга дафъатан кўзлари чақнаб қаради. Сўнг шошиб, шкаф томонга юз бурди.

— Битта чалиб бер!

Абдуқаюм шкаф устидаги асбобларга бир зум тикилиб қолди-да, ирғиб ўрнидан турди, дуторни олиб келди. Чордана қуриб, уни қора жилддан чиқарди. Тинғиллатди. Қулоқларини буради ва Бекдавлатга боққанча хаёлга толиб куй бошлади.

Биринчи садоларданок Бекдавлат туриб ўтирди: жўраси у севган «Жигарпора»ни чалмоқда эди. Бекдавлат бу куйни илк марта қачон, қаерда эшитган — эслолмайди. Бироқ у ҳар гал Қозоқ чолнинг кулбаси қошидан ўтганда, агар Абдуқаюм шу ерда бўлса, унинг ушбу куйни чертаётганини эшитар, бу куй Қуралай даштининг беҳол, кенг манзарасига ҳам, ғариб уйчагаям; яноқлари туртиб чиққан, кўзлари бир-биридан жуда ҳам узоқ жойлашган, чакмонли қариянинг қиёфасига ҳам қандайдир мос-уйғун тушар, Бекдавлат беҳол тортиб, чўнқайиб эшита бошлаганини сезмай қолар эди. Бир куйи ўша куйни чолнинг ўзи ҳам дўмбирада чертиб ўтирганини кўриб, дафъатан ҳайрон қолганди: у сал бўғиқ, бироқ беқиёс кенг бир тарзда таралар, чамаси, аслида бу куй чўпонлар, чорвачилар куйи бўлиб дўмбирада чертилиб келинган, кейин-кейинчалик дуторга ўтгандек эди.

Бекдавлат бошини эгиб куйни тинглар экан, Қуралай манзаралари аста-секин хира тортиб, чуқур дара кўринди: унда дарёча шовуллар эди. Кейин ён-верига кўз солиб, пастак тошқалама деворни кўрди: бу — қўраларнинг девори... Негадир гангиб тепага қараганди, чўққисида булутлар муаллақ қотган Осмонўпар кўринди: аниқроғи, у Куношар чўққиси эди... Орқасида шип-шип қадам товушлари: момоси ивирсиб юрибди...

Бекдавлат қачон «Жигарпора»ни эшитса, ногоҳ Қуралай даштидан узилиб, ўзи туғилган Кўксув қишлоғи томон учар, ўзи яшаган қўра-ҳовлига борар, теварак-атрофни томоша қилар ва сокин арчазорларни оралаётгандек бўларди.

Абдуқаюм қаноатланиб, дуторни ёнига ётқизиб кўйди.

— Қўлларинг дард кўрмасин, жўра. Болаларинг омон бўлсин.

— Э, уларам бир кунини кўрар-да... Биз ўзимиз одам бўлдик, ошна. Ростиям шу-да. Ҳа, уни-муни ўргандик. Янши муаллимлардан сабоқ олдик. Мен ҳаётимдан розиман, Бек! Сен-чи?

— Мен? Э!.. Мен бошқача яшашимни бир минут ҳам тасаввур қилолмайман. Лекин, жўра, мен шу ерда бўлсам, сал ёзроққа чиқиб, бир Кўксувга борамиз. Майлими?

— Жоним билан. Лекин... — Абдуқаюм ўйчан бир ҳолда жилмайди. — У ерда ҳозир одам яшамас-ов.

— Нимага?

— Кўчиб кетишган. Чўлларга. Пахтакор районларга. У ерларда иш кўп.

— А-а... Ҳа-а... Шундай, — хўрсинди у. — Мен Чортоғ томонлардаям бўлдим. У ерлардаям айрим тоғ қишлоқлари бўшаб қолган. Лесхознинг мевасини теришгайм одам йўқ. Шаҳардан ёллаб боришади. Аксари мактаб болалари...

— Ҳаётнинг талаби шў экан-да.

— Ҳай, тинчлик бўлсин.

Абдуқаюм пиёлани бўшатиб, кафти билан оғзини артди.

— Тинчлик бўлсин деганинг — она гап, — деди тағин қовурдоқдан олиб ва Бекдавлатни ҳам олишга ундаб. — Эшитмадингми, Афғонистонда тўполонлар бўлаётган эмиш?

Бекдавлат анқайиб қолди.

— Йўқ. Қаёқдан эшитаман?

— Кўп гап бўлаётган эмиш. Термизга борган ўртоқлар айтиб келишади. Ким билади, у ердаям Эрондагидек революция бўладими?.. Шундай бўлиши мумкинми?

— Бўлмасам-чи! — Бекдавлат бирдан ҳовлиқиб хитоб қилди. — У ердаям битта манарх ҳукмрон-да. Манархларнинг даври ўтди, ўтиб кетди, оғайни! Ҳозиргилари вақтинчалик, холос... — Кейин унга пастдан тикилди. — Шундай гаплар бор де?

— Мен унча тушунмадим-у, лекин халқ ғалаён қилаётган эмиш.

— Бўлди, — Бекдавлат тиззаларига шап этказиб урди. — Халқ уйғонипти! Тамом... Э, Қаюмжон, Фидел Кастронинг бир гапи — асл гап. Революция ҳеч қачон посылка қилинмайди, дейди у. Тўғрида, эзилган халқнинг ўз эзувчисига қарши бош кўтариши — энг табиий, қонуний ҳол. Ахир, ўзиям шу-да: итнияма тепсанг вангиллайди, сонингдан олади. Одам — одам-ку ахир! Маладес! Яхши!.. Ана бу нарса менга ёқади. Э, афғонлар-е!

Афғонлар ҳақида, у ерда мозийда ўтган Хуросон давлати, пироварди, Навоий ҳам ўша ерда дафн этилгани, уёқда ўзбеклар ҳам кўп экани — булар бари-бари қоришиқ ҳолда хаёлидан ўтди-ю, археологлар орасида қора ишчи бўлиб юрганида, Эски Термиз вайроналари четида — тагида буддапарастлар ибодатхонаси ётган Қоратепа устидан Амударёга қараб тургани кўз олдига келди. Янтоқлари қовжираб қолган, икки қадам нарида сароб жимирлаётган қумтепа устида иссиқдан ҳансираб, қўлларини белига тираганча сокин бир даҳшат билан оқаётган Амударёга боқиб турар экан, унга дарё ўртасидаги катта-кичик яшил-чангалзор ороллар кўринар, уларга мағрур қараб: «Шуларнинг орқиси — Афғонистон!» дер эди. «Афғонистон» дедими, бас, Ойбекнинг «Навоий» романи, асарнинг илк саҳифаларида тасвирланган Ҳирот, мадраса ва толиби илмлар кўз ўнгидан ўтар эди. «Ҳа-а, жуда зўр жойлар бор. Қадимий жойлар...» — деб ўйлаган эди.

— Бошқа гап йўқми?

— Нима? Шу... — деди Абдуқаюм. Кейин дўстига хаёлчан боқди. — У ёқдаям революция бўлса, босмачилар пайдо бўлади-да, а?

— Шак-шубҳасиз! — хитоб қилди Бекдавлат. — Нима, бор-йўғидан айрилган аламзадалар тинч ётади дейсанми? Мумкин эмас. Бу нарса... умуман, инсоннинг табиатига ёт, жўра. Ҳаётнинг зиддиятдан иборатлигиям шу-да!

Абдуқаюм паришонҳол эди.

— Сен бирон ўқишни битирдингми кейин? — аста сўради у. — Тўрт йилча кўринмай кетдинг?

Бекдавлатнинг юзини бирданига энсаси қотган кишиларга хос изтироб аломати қоплади.

— Сен шунақа савол берма, — деди. — Мени кўриб турибсан. Тузукман, одамман. Бўлди!

— Кечирасан.

Бекдавлат сигарета тутатди, ичига тўйиб-тўйиб тортди. Бу унга жиндаин халоват бахш этгандай бўлди-ю, кетишни истаб қолди. Шунини исташи биланоқ «Балки Абдуқаюмни ишдан қолдираётгандирман? — деган андиша кўнглига тушди. — Бугун шанба бўлсаям бари бир рўзғорли одамнинг иши бўлади-да». Шунда у бошқа нарсани ҳам эслади: илгари келган чоғларида Абдуқаюм дарҳол бирон-бир ўртоққа телефон қилиб чақирар, ҳеч бўлмаса, Уроқни топтирар эди. Ҳозир мутлақо шошилмаяпти. Лоҳасдай. Тўғри, дутор чертиб берди-ю, нима, шуниям қилмасинми? Бирга катта бўлган дўсти. «Йўқ, мен одамларга халақит бераётгандайман... Тезроқ ишга жойлашиш керак», деб ўйлади у ва сигаретани олиб, қопқоғини ёпди. Абдуқаюм бирдан қўзғалиб ўтирди.

— Ҳа?

— Турай энди... — деди Бекдавлат илтимосомуз.

— Қаерга борасан?

— Кўчага, — жилмайди у. Кейин жиддий тортди. — Ашурнияма кўришим керак.

— Сен ўзи сал ғалатисан... бу гал, — деди Абдуқаюм. — Менинг чўзилиб ётганим малол келдими? Сал чарчаб эдим. Оғилни курадим. Меҳнатдан чиқиб кетганмиз.

— Йў-йўқ, нималар деяпсан!

— Агар ҳалиги саволим...

— Оббо!

Бекдавлатнинг ёмон кўрган саволларидан бири — ундан бировнинг «Қайси ўқишни битиргансиз?» деб сўраши эди. На чора, шунақа бўлиб қолдики, у бирон техникумнинг остонасидан ҳам ҳатламади. Ҳолбуки у мактабда энг олди — аълочи ўқувчилардан, спортда — чопиш, мерганлик ва боксда ҳам олди, «Ёш ижодкорлар» тўғрагининг фаол аъзоси — айтишларича, яхши шеърлар ёзарди, тагин саккизинчи синфга ўтганида мактаб бошланғич комсомол ташкилотининг секретари бўлган, минбарларда шақиллаб кўпларни оғзига қаратган, яна бошқа кўп-кўп фазилатлари билан райондаги мактаб ўқувчилари орасида ҳам ғоят машхур бўлган эди. Бинобарин, у интилганида — яхши спортчи ҳам бўла олар, балки ундан шоир ҳам чиқар, раҳбар-арбоб чиқиши ҳам тайиндек эди.

Шундай бўлдики... ундан сайру саёҳат «изловчи» романтикларга ўхшаб кетадиган, нафақат Ўзбекистондаги, балки Совет Иттифоқидаги энг машхур, долзарб қурилишлар, каналлар, қўриқлар ўзлаштиргувчилар орасидан «ўз бахтини топишига интилгансимон бир кимса чиқди, холос!

Ниҳоят, бу юришлар ҳам уни аста-секин зериктирди: бари бир-бирига ўхшаб кетаркан. Тўғри, бир-биридан ер билан осмонча фарқ қилади ҳам, бироқ Бекдавлатни қаноатлантирмай қўйди — гап шунда. У энди қандай қурилишга бормасин, нима қилишини биларди: нимадир иш қилади. Бульдозерчиликми, тракторчиликми, бетон қорувчими, арматурачиликми қилади ва кунларнинг бирида қурилиш битса ёҳуд бирон нарсадан кайфи бузилса, кетиб қолади.

У энди бошқа... антиқа, илгаригиларига ўхшамайдиган бир қизгин жабҳани истарди. Қаерда у? Уни хаёлан излаб тополмагани, ҳаёти яна эски изга тушувини истамагани учун ҳам, пироварди, борар манзили йўқлиги учун ҳам... туғилган юртига йўл олган эди.

Ўқиш... Эҳтимол, илгарироқ, тўрт-беш йил бурунроқ бирон-бир мажбурият орқасида қайсидир ўқув юртига кириши мумкин эди. Лекин у шундай мажбуриятни сезмади. У қурилишма-қурилиш юрганга хурсанд: шу асно жуда катта — буюк иш қилаётгандек туярди ўзини. Кейинчалик англаб қолдики, унинг иши шу қадар кичкина-мўъжаз эканки, ўша улкан ишлар олдида урвоқкина: улкан ишлар бўлса усиз ҳам ўз маромида-измида давом этар ва битиб кетаверар экан. Бунинг устига, Бекдавлат: «Мен Ватаним учун, халқим учун хизмат қиляпман. Олдинги жабҳалардаман! Павел Корчагинлардан нима камим бор?» деб ўйлагани ва шунга ихлосан ишонгани билан, бу юмушларга қанчалик ҳиссаси қўшилаётганини сезмагани ҳолда... кўпларга ёмонотлиғ бўлди. Ундан кулдилар. Кўп жойларда ёлғизлик тортди: қараса, нақ ўзига ўхшайдиганлар ҳам ёлғизлар экан... Бошқаларнинг эса, мақсади тагида мақсадчаси бор. Мисол учун, бири —

рўзгор ғамида, бири — уй-жой ғамида, бири — машина дардида... Ёлғизларда эса холис хизмат қилишдан ўзга дард-мақсад йўқ эди.

Бекдавлат оқибат ўз ҳаёти нотабий йўлда эмасми эканини ҳис қила бошлади. Бироқ табиий — одамона-жайдари йўлга тушиш, тўғрироғи, қайтиш унга ўз эътиқодларига қарши бориш, ўз ўтмишидан юз ўгиришдек бўлиб туюлардики, шу боис ҳам у... ўзгаларга сира-сира ўхшамайдиган бир манзил — қурилишми, — нима у — бир қизғин-оловли макон излаб, шунинг кўйида... буёққа йўл олган эди. Абдуқаюм бўлса, — жонажон дўсти, — унга ўқиш ҳақида гапириб ўтирибди.

Бекдавлат ўрнидан турди-ю, тағин фотомонтажга қараганини сезмай қолди.

— А-а, — деди. — Кимё, Кимё... — Сўнг кўзғалаётган жўрасига истамай-гина қаради. — Кимда айб? Муни сўраяпман? Нозимдами?

— Ҳе, — Абдуқаюм иягини қашиб чайналди. — Ким билади дейсан. Лекин Нозим жуда оғир бола. Ҳозир область газетасида ишляпти. Кимё билан ажрашгандан кейин дарров кетди. Илгари район газетасида эди. Жуда дилбар йигит...

— Демак, айб Кимёда?

— Энди, жўра, бу хоним жаноблари жуда димоғдорлар-да. Хўп дейвер. Қайси куни унинг шофёри билан гаплашиб қолдим. Ушанда нима бўлган эди, ҳеч ким билмасаям сен биларсан, деб сўрадим. Уям тайинли бир гап айтмади. Фақат... Нозим қизчасини боғчага обораётганда, Кимё шофёрига: «Тезроқ ҳайда!» деб зарда қилар экан.

— Бу нима қилгани?

— Энди, нима десам бўлади, ахир шу машина Нозим билан қизчасиниям кўтаради-ку, а? Кўтаради. Миндирмас экан-да!

— Э, қизиқ.

— Қизиқ, қизиқ... Ушанда у райком комсомол секретари эди. Эрини писанд қилмас эканда, а!

— А-а, менга энди етди. Тавба! — Бекдавлат бошини эгди. — Яхши эмас. Севиб теккандан кейин...

— Шунақа гаплар. Балки севмасдан теккандир.

— Йўғ-э?!

— Сен шундай бўлганинг билан жуда соддасан.

— Лекин баъзан... бошқаларам шундай дейишади. Хўп! — У бошини дадил кўтарди. — Бизга жавоб. Сенга раҳмат.

— Раҳматни қўй. Тўртта дардиҳол қиламиз, деб эдим. Кечқурун ўртоқлардан чақирардик. Ана, беш-ўнта товуқ бор...

Бекдавлат сезиларли қизариб:

— Раҳмат, раҳмат, — дея унинг кифтидан қучиб қўйди. Тошойна олдидан ўтаркан, тағин сочларини тузатган бўлиб, шляпани олди. Абдуқаюм плашни кўтарганча унга эргашиб чиқди.

Кун... очилиб кетган. Кўкда парча булут йўқ: зангор ва тоза. Этакдаги деворлар устидан ҳовур кўтарилар, боғ — бедапоя ва олма гуллари яшнар, алланечук чақнар, чинакам баҳор ҳавоси эди. Бекдавлат плашини кийиб, шляпасини бошига кўндирди. Абдуқаюм билан бирга-бирга кўча эшигидан чиқди. Йўлдаги ҳалқоблар йилтирайди, бузилмаган асфальт парчалари селгий бошлаган.

Бекдавлат икки-уч қадам босиб, шимолга — Улкантоққа қаради-ю:

— Во-ой! — деб юборди. — Уни қара, жўра! Ҳе, ўркакларда булутлар юрипти! — Кейин бирдан жиддийлик билан тушунтира бошлади: — Ана ўша ерларга яқин туриб қарасанг, булутлар ости қоронғи бўлиб кўринади...

Абдуқаюм уни суюб белидан қучди.

— Тўхта. Кечқурун қаерда бўласан?

— Билмадим.

— Қаерда бўлсанг ҳам телефон қил. Эшитяпсанми?

— Эшитдим, эшитдим.

Бекдавлат кўча ўртасидан йўл солди. Абдуқаюм унинг орқасидан ачиниш билан қараб қолди. Кейин хўрсинди-да, ичкарига кириб, эшикни қаттиқ ёпди. Кейин оғил томонга жилди-ю, жаҳл билан тўғрига юриб кетди.

Бекдавлат беихтиёр кўчанинг ўнг томонига ўтиб, бошини деярли кўтармай бораркан: «Э, нега мундай кетаяпман? Қараш керак-э!» деди ичида ва кўзларини катта очиб, рўпарасига қараганди, яна Улкантоққа кўзи тушди. Энди унинг бирон-бир манзарасига қадала олмади: орқадан келган машинага йўл берган бўлиб, яна-да ўнгроққа чиқди-ю, «Қарилар чойхонаси»га яқинлашаётганини туйди. У чойхона олдидан ўта туриб, ўнга бурилди. Кейин тўғри кўча бўйлаб бора-бора... «Ашурнинг уйи қаерда экан? Сўрамапман ҳам» деган хаёлни кўнглидан кечирди ва дуч келган таниш-билишдан сўрашга аҳд қилди.

Чойхонага етди, бурила бошлади. Утди. Биров уни тўхтатмади, чақирмади. Энди хиёл ўксиниб, чап томонга кўз солганди, болохонали магазин эшиги очиқ эканини кўрди. Магазин унинг кўзига жуда-жуда иссиқ кўриниб кетди. Ҳа-ҳа, бунга Абрай чол деган қария қоровуллик қиларди. Унинг боқиб олган невараси Холла... Бекдавлатнинг саққизинча синфгача деярли партадоши эди. «Э, бечора...» Уни Томчибулоққа — пахта теримида «партизанлик» қилгани, яъни, ўзининг эгати қолиб бошқалар эгатидан пахта тергани ва қўшни пайкалларга ўтгани учун бригадир — бадантарбия ўқитувчиси Жовли Пардаев қувиб уриб чуррасини тўккан, шў кўйи Термизга олиб кетилган ва ярим одам бўлиб қайтиб келган, кейин ўз-ўзидан ўқишни ташлаб кетган эди. Бекдавлат бу жанжалга бевосита иштирокчи: Холлини колхоз медпунктига олиб борганлардан, кейин — пахтадан қайтгач, мактаб комсомоллари конференциясида сўзлаб, Жовли Пардаевнинг пўстагини қоққан, уни «муаллимликка нолойиқ одам» деб атаган, пироварди, айтишларича, Пардаевни мактабдан бадарға этилишига сабаб бўлганлардан бири эди.

Афсуски, ўшанда Холли болаларга хиёнат қилган; ҳамма унинг ёнини олиш, Пардаевни қоралашни ўйлаб юрганида Термизга — касалхонага хавфсираб борган Жовли Пардаевнинг алдовига учиб, унга: «Мени Пардаев муаллим урмади. Узим йиқилиб тушдим. У кишида айб йўқ», деб тилхат ёзиб берган; Пардаев шу тилхатни конференцияда ўқиб эшиттириб, кейин бир неча ой «айбсиз» бўлиб юрган эса-да, оқибат кетган, лекин Бекдавлат... Холлининг у хиёнатини унутолмагани ва чамаси, унутмас эдики, мана, болохонали дўконга кўзи тушиб, Абрай чолни эслаши ҳамон юраги ғашланиб, яна тўғри кўчага ўнг бўлди.

У энди ён-верига қарамай жадаллаб кетиб борар, бирон манзил... Ашурнинг уйига етишни истар экан, бу кўчадан тезроқ ўтиб кетишни хоҳлар ва кўнглининг аллақаеридадир нима учун бу маконни — районни ўқтин-ўқтин жуда қаттиқ соғиниб қолиши ва шувёқларга жўнагиси келиб қолган вақтларини хотирлаб ҳайрон бўлар, бунга сари кўнглининг тағин аллақаерида... кимдир-биров номини тутиб чақирши ё тўхтатишига кўз тутарди.

Рўпарасидан келаётган оғир машинани сезди. Тағин-да четланди. Бироқ катта машина чапга бурилмади, аксинча, қоидасини бузиб, нақ юзма-юз келиб, қаттиқ тормоз еди. Бекдавлат чўчиб тушиб, шофёрни энди сўкмоқчи бўлганди, машинанинг «Водовоз» эканини англаши баробарида кабинадан тақир бошини чиқарган йигитни таниб:

— О! — дея қўлларини кўтарди. Жилдни қўйворган экан, тушиб кетди. Уни олгунича, кабина эшиги очилди ва Уроқ пастга тушмасдан бақирди: — Баққа ўт!

Бекдавлат ғоят ҳозиржавоблик билан машина тумшуги олдидан ўтиб, кабинага кирди. Жилдни ўриндиққа қўйибоқ Уроққа тирмашди. Уроқ уни бир қўли билан елкасидан кучганча машинани жилдириб, ўнг томонга ўтказди. Баланд тол тагида тўхтатиб, энди уни бошқа қўли билан кучди. Бекдавлат «Э, э!» деб бош чайқар, худди кимлардир уни қаттиқ хафа қилган-у, арз этгувчисини топгандек эди.

— Қалай? — деб бирдан унинг кўксидан итарди Уроқ. — Бормисан? Телеграмма-пелеграмма бермайсанми? Термизга чиқиб кутиб олмаймизми?

— Ҳе, — деб беписандлик билан кулди Бекдавлат. — Телеграммани ким чиқарди.

— Э, нима деяпсан сен? Кимдан камимиз бор? Ҳе, жўра-е, ўзимизни ўзимиз ҳурмат қилмасак, биров қилмайди! — Кейин бирдан жимиб, енги калта,

катак кўйлаги киссасидан «Прима» чиқарди. — Ҳа, янгани опкемадингми?

Бекдавлат хушёр тортиб:

— Ҳа. У... иши кўп эди, — деди. Кейин жилмайди. — Ўзинг уйландингми?

— Эрга тегаман! — Уроқ сигарета тутатди. Кейин кучаниб қиҳ-қиҳ кулиб, моторни юргизди. — Чиқмаяпти маъқули... Биттаси бор-у, менга тег десам, «қарисиз-да» дейди. Муни қара! Қари эмишман... Э, сендайларнинг ўн тангни қаритаман, дедим. Лекин рост, жўра, ёш ўтаяпти.

— Кўп танладинг дейман-да.

— Энди танлашам бўлди. Уйда энам ҳам ўнгланавермади. Уккағар ҳалиям тузалгани йўқ.

— Касаллари...

— Рак-да...

— Э, аттанг! — Бекдавлат оғир тортиб ўйланаркан, машина жилди. — А, кечирасан, Ашурнинг уйи қаерда?

— Ҳозир Ашурниқига бораман дейсанми?

— Ҳар қалай... — Бекдавлат: «Унга гапим бор. Кўрсатадиган нарса бор», демоқчи бўлди-ю, индамади. — Ҳа, майли. Район ўзгариб кетипти-ку?

— Жуда! Э, Мурод аканинг жони омон бўлсин!

Бекдавлат тек қолди-ю, бундан ҳам кишининг мақтовини эшитгани учун шундай хурсанд бўлди, шундай!..

— Эй, — деди. — Райкомнинг олдига ҳайда!

— Ҳайдасак, ҳайдадик-да. — Уроқ бирдан тормоз берди-ю, машинани буриб олди.

Бекдавлатнинг кайфияти кўтарилган, у деразадан хиёбонларга, одамларга қандайдир мағрурлик ва жилмайиш билан қарар, назарида, ўзини улардан баланд бўлиб кетгандек туяр эди.

Унг томонда — ошхона биқинида район Маданият уйининг қизғиш иморати қолди. Чап тараф — бозор, яна чойхона, магазин, сартарошхона...

— Қаюмни кўрдим, — деди Бекдавлат. — Бир ўзи ўтирган экан. Яхши. Дутор чертиб берди.

— Касби шу-да... Уям катта одам бўлиб кетди.

— Эшитдим.

— Лекин, жўра, кўнглиннга олмагин-у, шу Ашур тоғанг жуда... димоғдор-да. Одамга тепадан қараб гапиради. Тавба дейман. Қишда бир чўпоннинг тўйида кураш бўлди. Менам бир желак кийиб, даврага чиқдим. Баковул: «Кимга талабгорсан?» деган эди, Ашурни кўрсатдим... — Бекдавлат қаҳ-қаҳ отиб юборди. — Йўқ, рост, — давом этди Уроқ. — Бир чалпак қилиб урмоқчи эдим. У киши бўлса, раиснинг олдига ўтириптилар...

— Ҳа-ҳа-ҳа... Чиқдимми?

— Қайда. «Бу аҳмоқ бўпти-ку!» депти.

— Ваҳ-ҳа-ҳа!..

— Лекин шу тўйда бир кишини ёмон боладим... Қўлдош Ҳамдамни биласанми?

Бекдавлат унга тикилди.

— Домкультуранинг илгариги...

— Ҳа-а, билар экансан... Вечери бўлаётган эди. Давра кенг. Кун совуқ бўлсаям — одам кўп. Чўпоннинг тўйи-да! Хасисликни билмайди. Мен белимга бир қизил қийиқни боғлаб шўрва ташиётим эдим, Мурод акалар бориб қолишди. Ижроқўм раисиям бор... Шу Қўлдош Ҳамдамнинг олдига шўрва қўймоқчи бўлиб туриб эдим, бу кал Самандар акага шивирлаб қолди: «У, маънавийбой ҳам келди-ку?» деди. Ким бўларди у одам? Мурод ака-да! Мактабдаям одам маънавий бой бўлиши керак, дер эдилар.

— Ҳа-ҳа.

— Биламан, бу қитмир Мурод акага тиш қайраб юрипти... Турдим-турдим-да: «Мана сенга моддийбой», деб косани қийшайтириб юбордим. У киши телпакларини ечиб, бошларини йилтиратиб ўтириб эдилар, қоқ тепаларига шўрва қуйилиб кетди.

— Э-э!

— Ачинма-е, билмайсан-да, бу одамларни. Мурод аканинг орқасидан ёзиб юришипти, бари. Самандар бизнес пулдан қарашади.

— У ким?

— Пахта пунктининг тавараведи. Бари пул шунда-да. Уғриларнинг каттаси...

Бекдавлат, айниқса, Мирзачўлда — Дренажстрой ишчилари сафида ёпиқ зовурлар учун сопол қувурлар кўмиб юрганида пункт бошлиқлари тўғрисида шунақанги гапларни кўп эшитган, табиий, уларнинг йўқ пахтани «бор» деб ёзишлари, бригадирлардан ҳосилни тартиб олишда тарозидан уриб қолишлари ҳақида ҳам эшитган эди.

— А-а,— деди Бекдавлат ва шошиб қолди:— Пахта... Пахта янги совхозда экиляптими?

— Э, бу йил билан тўрт йил бўлади!.. Эй, сен нимага келмай кетдинг? Тошкентга борган кишилардан суриштираман. Баъзан хотинингга телефон қилишаркан. Йўқ дер эмиш... А? Қачонгача юрт кезасан, эй? Жонингга тегмадими?

Бекдавлат жимиб қолди-да:

— Жонимга тегди,— деди аста. Сўнг ошиғич изоҳ берди:— Бир хил иш жонимга тегди...

Машина секинлашган, Уроқ буни сезмас эди. У Бекдавлатга тикилиб тураркан, бирдан машинани йўл четига олди. Аланглаб тўхтатди-да:

— Шашлик еймизми? — деди.

— Йўқ-йўқ. Қорним тўқ.

— Э, қорнингдан айланай!

— Хўп де, хўп де. Кейин... Мурод акани кўрайлик.— Бекдавлат йўл бўйидаги чиройли қизил ғишдан қурилган, ўймакор эшиги тепасида «ЧО-ПАРТЕПА РЕСТОРАНИ» деган ёзуви бор иморатга қараб олди-ю, ундан берирокда — устига оқ мато ёпиб қўйилган ҳайкалга тикилди.— Бу нима?

— Ҳайкал.— Уроқ машинани тезлатди.— Номаялум солдатга ҳайкал. Ғалаба куни очилармиш...— Кейин чап тарафга — зинаси баланд «Озиқ-овқат магазини»га кўз ташлаб олди.— Холли қоровул... Шу ҳайкалгаям қоровул. Анали гулларгаям.

— Холли... ўзимизнинг Холлими?

— Шу-да. Качал.

Бекдавлат билан Уроқнинг айрим одамлар ва муносабатларга қарашлари бир-бириникига жуда ўхшаб кетарди. Уроқ бировни ёмон кўриб қолса, ҳадеганда у билан ярашмайди. Бекдавлат бу борада ундан ҳам ошиб тушади. Бировни яхши кўришлари ҳам бир-бириникидан деярли фарқ қилмасди. Буларнинг жўрачилиги... чамаси, жуда кам йигитлар орасида учраса керак. Ҳолбуки, дастлаб бир-бирлари билан уришиб қолишган эди. Бекдавлат бир куни — Кўксудан момоси билан келган йиллари — беш эчкини Чуқурарик бўйида ўтлата-ўтлата Қурисой ёқасига бориб қолди. Абдуқаюмларнинг уйи пастидан ўтар экан, сойда ялтираб турган кўлни кўрди. Унда бир-икки бола чўмилишар, бошқа беш-олти бола дарахт соясида қур тутиб ўтиришар эди. Бекдавлат тоғдан тушганидан бери қирғоққа чиқиб қолган балиқ ҳолатида, чўмилишни истар, уёқда қолган тошқин-тезоқар дарёчани соғинар эди.

У эчкиларни пастроққа туширди-да, бирдан ёнламасига сакрай-сакрай ёнабетни чангитиб, ўтлоққа тушди. Апил-тапил ечинаркан, сув бўйида иштончан бўлиб турган бир болани, яъни Уроқни бошқа бирови орқасидан итариб юборди. Уроқ кўлга тушиб кетди. Лип этиб сув юзасига чиқди-да, тагин чўкди. Ўтирганларнинг бир қисми кулишар, каттароқлари ким экан бу деб унга истехзо билан қараб туришар экан, Бекдавлат бўз кўйлагини ечмаёқ ўзини кўлга отди. Уроққа етиб бориб, унинг кўлидан тортганиди, у Бекдавлатга ёпишиб олди. Бекдавлат у қилди — бўлмади, бу қилди — бўлмади. Уроқнинг башарасига бир калла урди-да, ўздан ажратиб, пастга шўнғиди. Кейин унинг оёғидан ушлаб қирғоққа торта кетди. Нариги четга чиқарганида буёқдаги болалар сувнинг саяё жойидан ўтиб боришган, кутиб туришарди.

Уроқ бироз сув қусиб ўзига келди-да: «Нимага урдинг, энағар?» деб, Бекдавлатнинг тумшугига бир мушт солди. Бекдавлат ҳайрон. Урмаса бўлмас эди: расми шу. У бир зум иккиланиб турди-да: «Калланг йўқ экан», деб Уроқнинг башарасига тупурди. Шунда қараса, бошқа болалар таппа босадиган. У бирдан туриб, ўзини сувга отди. Сув юзасига чиққанда, устига тош ёғилди. Яна

шўнғиди. Сувнинг тагидан сузиб, нариги соҳилга чиқди-да, Уроқни бошлаб сўкиб, ёнабетга тирмашиб кетди. Қишлоқлари юқорисидаги Куношар чўққисига елиб чиқиб-елиб тушиб ўрганган бола ҳадемай Абдуқаюмларнинг уйи пастига чиқиб борди. Эчкиларини ҳайдаб кетди.

Кейин эшитса, уни Уроқ урмагандаям бошқа болаларнинг уриши тайин экан. Чунки улар сувнинг олдини тош ва чим билан тўсиб кўл қилишган, унда чўмиладиган бола олдин кўлбошиларга мева ё уч-тўрт танга пул бериши шарт экан. Бекдавлат кейинчалик ўша болаларнинг айрими билан ярашди, айрими билан кинохона олдида муштлашди. Бироқ... Уроққа адовати сўнмас эди.

Уроқ эса Бекдавлатнинг ўшандаги қилмиши сабабини тушуниб етган, уни кўрган жойида: «Мени кечир. Ке, жўра бўлайлик», деб юрарди. Бир куни оёғини сариқ ари чақди. Бармоқлари шишиб кетди. У йиғламоқдан бери бўлиб, бир оёқда Чопартепа ўркачига ҳақкалаб чиқиб ўтирганида, Қозоқ чолнинг уйига Абдуқаюм билан келган Уроқ бирдан ёнида пайдо бўлди. Яна: «Кечир мени. Ке, жўра бўлайлик», деди.

Бекдавлат миқ этмади.

Уроқ ўтирди-ўтирди. Хўп ўтириб, Бекдавлатнинг оёғини ари чаққанини билди-да, бирдан ирғиб туриб, бошидан дўпписини олиб, пастга чопиб тушиб кетди. Бир вақт пахсадевор ёриқларидаги ари инларини бузиб, битта сариқ арининг қанотидан ушлаб чиқиб келди. Кейин Бекдавлатнинг олдида ўтириб олиб, оёғининг икки бармоғидан чақтирди. Ҳадемай унинг ҳам панжалари шишиб кетди.

Бекдавлат илжайди.

Уроқ ғамгин кулди: «Ке, жўра бўлайлик». Бекдавлат бирпас жим ўтирди-да, кўлини узатди. Шу-шу, улар ажралмас, бир-бирига ҳадди сиғадиган дўст бўлиб кетдилар. Ҳа, Уроқ билан Бекдавлатнинг турмушга доир кўп нарсаларга муносабатлари ихтиёрсиз равишда яқин, қолаверса, бир-бировларининг гапларини икки қилмасди. Шундоқки, уларнинг иккаласи ҳам меҳмон... мана йигирма йиллар ўтибдики, Холлининг ўша хиёрати учун унга ғашлик билан қарашар, нари борса, ачиниш билан кифояланишар эди.

— Мен уни ҳалиям қариялар чойхонаси олдида деб ўйлаб эдим.

— Бобойи ўша ерда... Райкомга кетдикми?

— Райкомга!

Ҳаммомнинг олдидан бурилиб, шимолга — Яшилтепага, Абдуқаюм таърифлаган уч қаватли иморат оқариб турган томонга йўл олдилар. Ҳаммомнинг биқинидан катта йўл келиб, шу ерда — чорраҳада бўлинар, унинг икки тамони тепаликни икки томондан қуршаб ўтиб кетар эди. Бу «қуршов»нинг этакроғи — боғча. Яшил қарағайлар экилган. Чинорлар ҳам кўп. Бир неча туп ўрик ва шафтоли кийғос гуллаб турар, уларнинг таги ям-яшил, ўртадан то иморат олдиғача зиналардан иборат йўлка бор эди.

Бекдавлат илжайиб, яна кайфи кўтарилиб, атрофни томоша қилиб бораркан, беихтиёр улкан бинонинг юқори деразаларига қарай бошлади: худди Мурод ака кўриниб қоладигандек. Кейин ўзи англамаган ҳолда, у кишини кўз ўнгига келтира бошлади: новча, ихчам, сочлари мудом тиккайиб турадиган, қорамағиздан келган киши. Тез-тез қадам босиб, дангал-дангал гапиради.

«Қанақа кийимда экан? Костюмда, албатта. Галстук тақармидилар? Йўқ. Музработдаям оддий кийимда юрардилар. Энди, у пайтлар совхоз директори эдилар. Дала одами жайдаги кийинади-да. Аммо-лекин ўшанда мени кўриб, хурсанд бўлдилар... Чакки қилдимми ўшанда кетиб? Бари бир кетишим керак эди. Мана, яна келдим-ку? Куладиларми? «От айланиб қозигини топди», дейманми? Йў-ўқ, ҳали гап кўп... Мен бу ерда узоқ турмасам керак...»

«Водовоз» иморат ёнидан ўтдим деганда, Уроқ уни кескин буриб, четга олди. Иморат биқини билан боғчанинг давоми — бурчаги орасида машина кириб чиққудек йўл бор — уёқ бетон-лавҳа тўшалган кенгина майдон, адоқда бир-иккита энгил машинанинг тумшуги кўринар эди. Бекдавлат шошилиб эшикни очар экан, Уроқ:

— Ўтира тур. Балки йўқдир. Ҳозир идорада ўтирадиган маҳалми? — дея пастга тушди. Эшикни ўз ҳавосига итариб юбориб, лапанглаб кетди.

У ўртабўй, гирдиғум йигит. Ёшлиғидаям кийинишга эътибор қилмасди. Ҳозир ҳам, кўриниб турибди, шундай: ранги униққан шимининг почалари калта

ва халта бўлиб қолган. Кўйлагининг этаги шимидан чиқиб турибди. Оёғида... калишми? Калиш. У майдон томон қайрилди. Сўнг унинг ким биландир бақариб саломлашгани эшитилди. Бекдавлат бирдан диққат бўлиб, пастга тушишни ўйлади-ю, ўзини тийди: тушса, Уроққа берган сўзини бузадигандек.

Ноилож сигарета тутатди.

— Нима! Катталарга керак бўлган райком бизларга керак бўлмайди? Уроқнинг овози эшитилди. Сўнг ўзи лапанглаб чиқиб келди.

— Айтмадимми, ҳозир кампания маҳали! Чигит экиляпти. Уёқда полиз... — А-а, тўғри-тўғри, — деди Бекдавлат.

Уроқ кабинага кириб, яна моторни тариллатди. Машинани бурар экан:

— Ҳа, Ашурниям бир кўраман, де? — деди. — Лекин мен кирмайман. Тез чиқасанми?

— Бир минутга қолмайман. Уйи яқинми?

Уроқ бош ирғаб, «Водовоз»ни Яшилтепа биқинидан ўтган йўлга солди. Шу кўйи тепалик оша бирдан чап қўлдаги кўчага бурди. Кўчанинг бир томонига янги иморатлар тушган, иккинчи томони — бедазор эди. Бора-бора дарвозага бурилаверишда — йўлка четидан темир ишкомга ёш-ёш ток занглари тирмаштирилган жойда тўхтадилар.

— Ана шу, — деди Уроқ. — Бундай войич бошқа жойда йўқ. Тошкентнинг ҳовлиларини эслатади-я?

Бекдавлат юраги тез-тез уриб кабинадан тушгач, дарҳақиқат бундай ишком Тошкентнинг эски маҳаллаларида жуда кўплигини эслади. Дўстига «Қойил. Биласан», дегандай кулумсираб қўйиб, дарвозага етдим деганда, чарм жилдида Ашурнинг ўғли учун ҳеч нарса йўқлигини хотирлаб бир қийналди. Сўнг ийманиб ва бошини хам қилиб, дарвоза табақасига ўрнатилган эшикчани қоқди. Кейин кўнғироқ тугмасини излаб кўрди. Тополмай, капронга ўхшаш парда тутилган баланд деразага боқди. Яна эшикчани қаттиқроқ тақиллатди.

— Уям ишдадир, — деди Уроқ. — Хотиниям техникумда ўқитувчи.

Бекдавлат бирдан асабийлашиб, эшикчани қаттиқроқ урди, яна урди. Қулоқ соларкан: «Тағин бир ураман. Чиқмаса, кетдим!» деб ўйлади.

— Э, бўлса чиқарди, — деди Уроқ.

— Ҳа, бўлса чиқарди, — деди Бекдавлат ҳам. — Кар эмас-ку... Тағин бир сония тек турди-да, терс қайрилиб келиб, кабинага кирди.

Уроқ унга қаради.

— Кабобга борамизми?

— Майли. — Бекдавлат шундай дегач, қандай ишга кириш ёхуд қанақа ишлар борлиги ҳақида жўрасидан сўрашга жазм қилди. — «Шунқор»да иш кўп бўлса керак-а?

— «Шунқор»да? Нима, ишга кирасанми?

Бекдавлат унга сирли қараш қилди-да, кулумсираганча бош ирғади.

— Ҳа.

— Тузук тур-э!

— Рост.

— Кўпга келдингми? Ё бутунлай...

— Бутунлай эмас, — деди Бекдавлат бирдан хўмрайиб. — Вақтинчага. Лекин ишлашим керак. Жўра, ҳайда!.. Менга қурилишам бўлаверади. — Шундай деб, райондан чиқиб кетганидан бери деярли фақат йирик, зарбдор, аксари комсомол-зарбдор қурилишларида ишлагани, аниқроғи, ундай жойларни излаб-сўроқлаб топиб юрганини эслаб, бирдан маҳзун тортиб кетди: наздида, жуда-жуда паст тушиб кетгандек бўлди. Ва худди ўзини чуқур бир ўпқондан тортиб олаётгандек шошилиб сўради: — Сен маслаҳат бер! Чопартепада қандай зўр иш бўлаяпти?

— Зўр иш?.. Ишлайдиган одам учун ҳамма иш ҳам зўр! Лекин сен тўғриси айт.

— Нимани?

— Бу, тубли келдингми десам, йўқ дейсан.

— Ке, шу тўғрида гаплашмайлик, Уроқ! — Шунда миясида бир фикр ярқ этиб кўринди: «Шунқор» — янги совхоз. Пахта экар экан. Районда ягона...» — Ҳайда «Шунқор»га!

Уроқ бурнини тортиб қўйиб, машинани тислантира бошлади. Бекдавлат эса

миясида ярақлаган фикрни ҳар тарафлама изохлаш ва қувватлашга тушди: «Сурхон-Шеробод чўллари ўзлаштирилиб бўлинди ҳисоб. Э, буюм катта иш эди... Соддалик қилиб келмадим-да. Йўқ, келдим-у, Тўхтамиш отанинг колхозида ишлаб қолдим. Аттанг, у эски колхоз эди. Музрободдаям кўниш топмадим. Яхши... яхши бўлади: «Шунқор»да бунинг ҳиссасини чиқараман...» Кимё... «Шунқор»нинг директори. У Абдуқаюмнинг уйида — суратда кўргани ҳолда кўз олдига келди: қўйкўзлари хотиржам, аммо тик қараб турибди. Эғнида эркакча кўйлак... «Ҳозир ҳам шу кийимдамикан? — ўйлади у.— Ҳаво салқин... Э, очилиб кетди-ку!» Кейин беихтиёр деразадан қаради-ю, бедапоянинг у ер-бу ерида қийғос гуллаб турган ўриқларни кўрди. Тикилди. Наздида, у ерда асаларилар жуда кўпдек, бетўхтов ғув-ғувлашиб нағма қилаётгандек... Бунга сари димоғи чоғ бўлиб:

— Ҳе, районимиз чиройли. Жуда зўр! — деди. Кейин ўзи билан ўзи гаплашаётгандек давом этди: — Шу пайт Кўксувдаги ўриқлар энди ғунчалааяпти. Балки энди бодом гуллагандир...— Сўнг бирдан Уроққа чақчайиб қаради.— Уроқ, мен ишга жойлашиб олгандан кейин... бир куни Кўксувга чиқамиз-а?

— А, қишлоғинггами? Майли.

— Яша, жўра!.. Ҳалиги «қарисиз» деган қиз ким ўзи?

— Танийсан. Акасини танийсан. Ўзимизга дарс берган.

— Ким экан у? Мурод аканинг синглиси йўқ.

— Қўйсанг-чи! Денов акани эслайсанми?

— Денов акани? Биология? Э, нега эсламай? А-а, улар ўзи кўпчилик эди.

— Шу кишининг синглиси. Ҳозир борадиган жойимизда, чойхонада ишлайди. Пасудамой бўлиб. Чойхонада овқат ҳам қилишади. Тошев деган бир тўнғиз бўлим бошлиғи бор. Ўша ташкил қилган.

— Ҳе-е, у одам тўнғизга ўхшайдими?

— Фарқи йўқ. Машъал эмиш!

— Нима?

— Э, шу тўғрида гапиргим келмайди. Ҳали кўрасан ўзини... Эй, чини билан ишга кирасанми?

— Уроқ!

— Бўпти...

Улар чорраҳадан тўғрига ўтиб кетдилар: бу — кейин тушган янги йўл эди. Икки томондаги боғлар, осмонўпар дарахтлар кетибди: бузилибди, кесилибди. Энди булар ўрнига шаҳардагидек, камида икки-уч қаватли бинолар тушса керак.

Бекдавлат Уроққа калта-култа саволлар бериб, узук-юлуқ жавоблар оларкан, бир гап тилининг учида эди-ю, йўқотиб-эсидан чиқариб қўйгандек бўлар эди.

Қаерда тилига келди ўша гап?

Қизик эди. Ё бир сўзмиди?

Ҳа-ҳа, райкомнинг олдида...

— А-а!— деб юбўрди бирдан.— Тўхтамиш чол!

— Нима, Тўхтамиш чол?— деди Уроқ.

— Сен у одамни биласанми?

— Биламан.

Бекдавлат бир зум ҳайрон қолди; наздида, уни фақат ўзи биладигандек эди. Йўқ-йўқ, чолнинг дардини...

Ушанда... бундан беш йилча бурун Бекдавлат Ўрта Осиёда Шредер боғидан кейин турадиган, афсонавий деса арзийдиган — Жанубий Сурхон субтропик боғини томоша қилгани, иложи бўлса, у ерда қора ишчи бўлиб бир оз муддат ишлашни кўнглига тугиб, Деновга борган эди. Поезддан кечаси тушди. Қаёққа равона бўлишини билмай вокзал ресторанига борди. Эшиги берк эди. Деразадан қаради. Бурчакда оқ халатли бир-икки киши ўтирибди. Бекдавлат қорни очганини сезди-да, деразани тақиллатди. Дастлаб улар парво қилишмади. Кейин пакана, қотма бир йигит илдамлаб келиб, дераза пардасини тортиб қараганди, Бекдавлат шошилинич имлади. У Бекдавлатнинг саҳт-сумбатига бир он зеҳн солиб тикилдида, эшикни кўрсатиб бурилиб кетди. Бекдавлат эшик оғзига бориб турди. Халатли йигит чиқди: «Хизмат?» Бекдавлат ўзига хос содда мулозамат билан Тошкентдан келаётгани, бундай паллада меҳмонхонада овқат

бўлмаслиги учун шу ресторани қора тортиб келганини айтди. «Тилингиз тошканликнинг тилига ўхшамайди-ку?» деди халатли. «Ўзим асли шу юртданман-да», деди Бекдавлат. «Қайси районидан?» «Чопартепадан».

Халатли йигит бирдан эшикни ланг очиб: «Марҳамат!» деди. Кейин уни залдан олиб ўтиб, ўчоқбошига яқин, тутунга тўла хонага бошлаб кирди. Унга бошқа бир сўз демай, бурчакдаги столга оппоқ дастурхон ёзди. Холодильникдан таксимчада колбаса кесимлари тиришиб қолган газак олиб қўйди. Икки шиша «Жигули» ҳам келтиргач, уларнинг бирини очиб стаканни тўлдириб узатди. Бекдавлат уни қуритгач, «Хўш, Чопартепадан кимларни танийсиз? Детдомданми, интернатданми — бари бир», деди у. Бекдавлат ўйлаб туриб, Нозимни тилга олганини билади, йигит ирғиб туриб унинг қўлини қисди: «Дўстимнинг дўсти — менинг ҳам дўстим!»

Пиво устида гаплашиб қолишди. Бу йигитнинг исми Сурхоний, ҳа-ҳа, ўзига шундай от қўйиб олган, вақти замонида етим болалар уйида яшаган, кейин у ердан иккита жун аёлни ўғирлаб сотгани учун ҳайдалган, кейин... дарбадарликда бормаган юрти оз қолган, ҳатто бундан бир неча йил муқаддам Қримдаги «Ўзбекистон» санаторийсида ҳам ёрдамчи ошпаз бўлиб ишлаган ва дунёни кеза-кеза шу Деновга келиб қўним топган экан.

У сурхондарлик бир шоирнинг шеърини ўзгартириб:

«Кўрдим, кездим дунёни, Сурхондек ер йўқ экан...» — деди.

Бекдавлатнинг назарида у Сурхондарё учун ҳар ишга қодир, ҳар қандай оғирчиликдан қайтмайдиган, ўзига хос бир ватанпарвар бўлиб кўринди. Бунинг устига турли йўллар билан пул жамғармоқда, унинг бир тийинини ҳам ўзига сарфлаш нияти йўқ, бирон-бир районда битта кўприк солиш — энг катта мақсади экан. Бекдавлат унинг дайдиликда ўтган-ўтаётган ҳаётининг қайсидир нуқталарини кўнглига яқин олди, ҳатто эзгу орзусини ҳам дафъатан қўллади. Бироқ унга қандайдир ачинди, раҳми келди...

Сурхоний ўзи гапиришни яхши кўрар ва эшитганинг сари илҳомлар, сенинг тақдир-саргузаштларинг уни заррача қизиқтирмаётгандек эди. Бекдавлатнинг энсаси қотди. Лекин унинг Субтропик боғда бир оз муддат ишлаш ниятини билгач, ҳеч иккиланмасдан: «Эртага ўша боққа борамиз. Какраз менинг дам олиш куним», деди.

Йигит ресторанига туташ ёғоч уйчада яшаркан. Сиртдан хунук кўрингани билан ичкараси шинамгина, озодагина, энг муҳими — бутун деворлари тоқча қилинган — улар турли-туман бадий китобларга тўла экан. «Ҳаёт — хаос, азим, — деди у ичкарига киришгач. — Адабиёт уни тартибга солади: унга гармония бағишлайди. Сиз ҳаётда чигал кўринган муаммоларни адабиётдан билиб оласиз. Чунки у воқеаларни чегаралаб, энг муҳимларини крупний планда кўрсатади... Афсуски, бизнинг ўзбек адабиётимиз ҳали ўз вазифасини адо этолмаяпти: бизнинг ёзувчиларимизнинг аксари жўн, тенденциоз...»

Сурхоний умумадабиёт ҳақида шундай чуқур, ўйлатадиган гап айтгани билан, сал вақт ўтмай, бу борада ҳам «Сурхоннинг ватанпарвари» эканини кўрсатди: «Бизнинг Сурхондарё энди кўтарилиши керак! Бу ердан кучли талентлар чиқиши керак, азим! Бусиз мумкин эмас... Ахир, бу қадим-қадимда беҳад буюк маданият ва санъат маркази бўлган. Бақтрияни эсланг, Кушон империяси даврларини эсланг! Наҳот ўшалар қони томирларимизда оқмаётган бўлса?! Мумкин эмас... Ҳар бир нарсанинг ҳам юксалиш ва тушиш даврлари бўлади. Биз кейинчалик тушиб кетган бўлсак, энди сезиб турибман: кўтарилиш даврига кирдик...»

Шундан сўнг у бир неча сурхонлик шоир ва ёзувчиларнинг номларини тилга олди. Сурхонийнинг мозий ҳақидаги гаплари Бекдавлатга қанчалик яхши таниш бўлса, — археологлар ичида юрганида қадим маданият ва санъат масканларининг қабристонларини ҳам кўрганди, — у номини тутган шоир ва адиблардан ҳам баъзисини, хусусан, Жалоир Жабборни шахсан танир... эди. Лекин бу дарвишнамо йигитга қизиққани шунчаликки, гапини бўлмади.

Эртаси Субтропик боққа боришди. Бегона кишиларнинг кириши мумкин эмас экан. Сурхоний лабораторияга бориб, инженерни билан гаплашиб келди. Кейин ўша йигитнинг ўзи бирга юриб, боғни айлантирди.

Бу боғ эмас — афсона эди. Тасаввурга сиғмайди: қандай қилиб ёзи иссиқ, қиши совуқ Сурхондарё деган маконда нақ Ҳиндистоннинг, балки Африканинг

бир бўлак мўъжизавий ўрмони гуркураб турса!.. Баҳайбат темир дарахтларига чирмашиб кетган лианалар! Ҳа-ҳа, маймунлар тирмашиб, арғимчоқ учадиган лианалар! Анави ерда одамбўйи кактуслар, нон дарахти... Бу гуллар, бу хурмолар, ям-яшил дафналар! Шамшодлар...

Инженернинг айтишича, Деновнинг атрофи тоғлар билан қуршалгани учун бу ерда шундай — субтропик иқлим пайдо бўлган экан. Сурхонийнинг ховлиқишлари-чи! Бекдават гўё тилдан қолган: алланечук кичрайиб атрофга мўралайди. Аланглайди. Оғзини очиб қолади. Дарахтларни силаб-сийпайди. Ишшаяди. Гоҳо тўхтаб-тўхтаб, беҳол нафас олади. Бошини сарак-сарак қилиб, гандираклар жилади...

Улар нима мақсадда келганларини ҳам унутиб, боғдан чиқдилар: гўё мақсадларига эришишган эди. Ана шунда Сурхоний агар Бекдават бирон муддат ишламоқни истаса, жуда бопти жой борлиги, у Саросиёда экани — колхоз экани, унда битта «Буюк юртош» раислик қилиши, колхознинг жойлашган ўрнияма антиқа — Тўпаланг дарёсининг ёқасида экани, дарё бўйидаги ёввойи толзорларда тулки, шақол кўп бўлишини, сувдан эса форель-гулмойи балиқларни тутиш мумкинлиги ҳақида гапириб: «Кетдик-э! Кетдик, азизим. Нозимжоннинг ўртоғи!» деб қолди.

Бекдаватни Субтропик боғ шунчалар маҳв этган эдики, уни фақат аста-аста, оёқни бир-бир босиб юриб томоша қилиш мумкиндек. Уларга қўл тегизиш гуноҳдек эди. Бари бир Сурхонийнинг гапини икки қилолмади-да, бирдан рози бўлди. Бекдават ана ўша антиқа колхозда раис — Тўхтамиш ота билан учрашган, у кишининг иттифоқи: «Бу ерда ёлғизман», дегани учун шу ерда қолган, олти ойдан кейин раиснинг бошига оғир кун тушиб, партиядан ўчирилгач, сафари қариб, Тошкентга равона бўлган, бироқ поезд Музработ чўлидан ўтаётганда ўша ерда совхоз директори бўлиб ишлаётган Мурод ака Тангриқуловни кўриш учун тушган, у киши эса гап сўнгида Бекдаватни қолиб ишлашга ундаган ва шогирди Кимё раҳбарлик қилаётган бригадага юборган эди. Тўғри, Бекдават кейинроқ Кимё билан айтишиб қолиб кетган эса-да, дала шийпонига — вагон-уйчасига бораётганида уни тезроқ кўриш, отаси ҳақида бирон-бир гап эшитишни жуда истаганди. Отаси... ўша Тўхтамиш ота — раис ота эди.

Э, Раис ўз ишидан мамнун эди-ю, аҳён-аҳёнда бош агрономи Қилич Фармоновни ҳам қақириб, меҳмонхонасида тонготар базм қилар, магнитофонда мақом куйларини кўйиб, чайқалиб тинглар экан, гоҳо: «Умр ўтаяпти, улларим. Нима қилиб юрганимни билмайман. Фарзанд йўқ. Ҳе, Кимё, Кимё! Эсиз қизим...» деб нидо қиларди. Бекдават Толзорда — полизчилик бригада-сида ишлай бошлаганининг бешинчи куниёқ ўша Кимё... интернатда катта бўлган, ўзини саккизинчи синфда — мактаб комсомол комитетининг секретари экан, бешинчи синфда ўқишига қарамай: «Комсомолга ўтаман!» деб кабинетига йиғлаб кирган Кимё... Тўхтамиш отанинг ёлғиз қизи эканини, ота қабадиёнлик бир ўйинчи қизга ишқи тушиб, бу томонларга келиб қолгани ва таги фарғоналик Пирмат отанинг колхозида ишлаб, пахтачилик илмини эгаллагани, пироварди, аста-секин раисликка кўтарилганини билган эди.

— Нимага сўраяпсан Тўхтамиш отани?

— Йўқ, сен қаердан биласан? — деди Бекдават. — Ҳамма билади дейсан. Э-ҳа, шу ерлик-ку... Тўғри-тўғри, — Сўнг бирдан унга чақнаб қаради. — Ота келдими Қабадиёндан?

— Қанақа Қабадиён?

— Э, билмас экансан.

— Ҳозир кўрасан. — Уроқ «Прима»сидан тутатди-да, секинлашаётган машинани яна тўғрига суриб кетди. Бекдаватнинг чап тарафда — эски ҳовлилари ортидаги уй-жойлар ҳам бузилиб кетгани, қандайдир боғча майдони тушганини кўриши бирлигида олисда — боя ўтиб келгани — канал кўпригига кўзи тушди.

— Э, чиқиб кетаяпмиз-ку?

— Сабр қил.

Бекдават ҳам сигарета олди. Уроқ машинани кўприкдан ўтдим деганда сўлга қайириб, нами селгиб қолган тупроқ йўлга туширди. «Водовоз» лўкиллагандай борар экан, энди Бекдават чуқур нафас олиб, боя яхши кўролмагани

далага қарар, қарагани сари у каттариб кетаётгандек туюлар, йигитнинг кўнглига беихтиёр бир мунг тушиб, бу Қуралай даштининг ўтмиши... болаликда қалбига ўтириб қолган хотиралари хаёлида манзара бўлиб кўринарди. Қачон бу ерга қадам қўйса, тўрғайларнинг чулдирашлари эшитилар, ҳар бир туп янтоқ, қушқўнмас ёки шалдиртикан тагида тўрғай ини бордек туюлар, тагин турли-туман чигирткалар чир-чири узлуксиз таралар, юриб бораверсанг бамисоли бутун чигирткалар сен бораётган ерда-ю, сенга йўл бўшатаётгандек ҳар икки томонга қараб чирт-чирт учишар эди.

Этақда — Қизил номли жарликлар ёқасида — даштга туташ ясси товатош бўларди... Бекдавлат ёш тутзор узра қараб бораркан, оққина уйчани кўзи илиб:

— Э, шу томча Қозоқ чолнинг кулбаси-я?— деди.— Эсингдами, шу ерга келганигда, мана шу тепага чиқиб оёғингни арига чақтиргандинг?

— Э, жўра. У кунлар эсдан чиқади дейсанми? Беғам кунлар экан. Ҳозир шу уйчага буриламиз. Денов аканинг дала шийпони у.

— Қанақа Денов аканинг?

— Денов ака-да. Уёғини сўрасанг, Сурхондарёда... иккита! Бири — Денов — шаҳар.

— А, у киши?..

— Икки йилдан бери пахта бригадири.

— Э! Бу қанақаси?— Бекдавлат хурсандлигиданми, ҳайратданми — кулимсираб сўради.

— Қа-на-қа-си нима! Шунақаси-да... Ўз хоҳиши билан совхозга ўтди. Мактабни ташлади.

— Мактабни ташлади...— Бекдавлат изтироб билан шивирлади,— Нега, а, жўра?

У шундай дегач, аллақарларда икки-уч марта эшитгани — ўқитувчилар ҳақидаги гапларни эслади: мактабда маош оз бўлганидан айрим муаллимлар колхоз, совхозларда деҳқончилик қилишга, ҳатто шофёрликка ўтиб кетаётган эмиш. Бекдавлат бу гапларни эшитганда жуда куйинган, ўша ўқитувчиларни, ўз эътиқодига кўра, «хиёнатчи»дек ҳисоблаган ва уларга, одатича, ғоят ачинган эди.

— Нега бўларди. Ўзи билади... Сўра, айтиб берар. Ҳали унияма кўрасан.

— Сен шу кишини унча ёқтирмайсан-а?

— Э, нима ишим бор.

— Сал инжиқ-а?

— Билар экансан-ку!

Уроқ машинани тутлар орасида очиқ қолдирилган ердан шартта ўннга бурди. Бекдавлатнинг назарида бу жойлар анча ўзгаргандек эди. Кулбанинг олдига кичкина айвон ҳам тушибди. У ерда қўлбола стол, скамейкалар. Нарироқда — пахта қуритиладиган ва қопланадиган майдон. Бинойдаи суваб қўйилган. Атрофи ярим газ чамаси баланликда девор билан ўралган. Четда гаражми, омборхонами — қандайдир бостирма. Эшиги очиқ. Селитрами — бир нима оқариб кўринади. Шийпонча орқасида — тўрт ходанинг устига бир-бирини кесиштириб қоқилган ёғочга ёғдан бўшаган бочка ўрнатилган: душ бўлса керак.

Уроқ машинани айлантириб, тумшугини келган йўлларига қаратиб қўйди. Пастга тушган Бекдавлат шундоқ ёнида — атрофида попук чиқарган толлар эгилиб турган каттагина ҳовузни кўриб, кўзларини катта-катта очди.

— Супасиям бор-у!— деди.— Итбалиқлар қайнаб ётарди!.. Эй, жуда яхши жой бўпти-ку?

— Қараса бўлади-да,— деди Уроқ — Ҳалиям совхоздаги қаровсиз шийпонлардан бу.

— Йўқ, бари бир яхши.

Бекдавлат ўгирилиб, энди оёғи тагида қаттиққина ерни ҳис қилганча тагин рўпарасига қаради-ю, ўзига болалиқдан таниш қари ўрикнинг чаман-чаман очилгани, унинг оч-пушти гулдан иборат борлиғи бу ерда алоҳида ажралиб ва бу ерни беҳад безаб турганини англади.

— О!...— деди.— Қозоқ чол шунинг тагида ўтиришни яхши кўрарди. Эслайсанми?

— Ана уёққа қара-чи, ким келаяпти?

Бекдават душнинг орқасидан бир қўлтиқ ғўзапоя кўтариб келаётган эски қора чопонли, шундай кирза этикли, қизғиш телпаги қийшайиб қолган чолни кўрди. У энгашиб келар, ҳадемаса ғўзапоя қўлидан тушиб кетадигандек эди. Юзи кенг. Лабининг икки четидан сийрак мурти осилган. Бекдават Уроққа ялт этиб қараганди, у:

— Қалайсиз, ота? Ётибсизми? — деди.

— Шукр. Узинг қалайсан, Уроқбой? — деди чол. — Энанг дамлими?

— Э, касал одамнинг ўлгани, тирикларнинг қутулгани яхши экан, — деди Уроқ.

— Ундай дема, болам, ундай дема. Ҳали ўлибам кетади, қадриям ўтади:

Қария душдан берироқдаги ўчоқ бошига ғўзапояни ташлади-да, дам енгини, дам чопони барларини, дам қўлларини қоқиб буёққа йўналди. Бекдават лол-ҳайрон боқиб турарди. «Йўқ, бу бошқа одам, — деб ўйлади. — Одам одамга ўхшайди-да... йўғ-э, ҳали Уроқ нима девди? Кўрасан деб эдими?» Йўқ, у Уроқ билан қўшқўллаб кўришиб, юзига фотиҳа тортар экан, Бекдаватнинг ҳеч бир гумони қолмади: бу — Тўхтамиш ота эди.

— Ота, — алланечук шивирлади Бекдават ва беихтиёр улар томон юрди.

— Бу болани танийсизми, ота? — бақириб сўради Уроқ.

— Бу жигитти, — Чол унга ер остидан боқди. — Ҳей бировга ўхшаб кетаяпти.

— Ота! Тўхтамиш ота! — бақириб юборди Бекдават ва сигаретасини отиб юбори, отага интилди.

Боришдан уни қучоқлаб олди. Соқоли ўсган юзидан ўпди. Елкаларига беўхшов қоқди. Кейин бирдан тисланиб, қариянинг кичкина, алланечук йилтиллаб турган кўзларига боқди: чолнинг юзи ҳам алланечук кир-чир, худди қамоқдан чиқиб келаётгандек эди. Ҳолбуки Тўхтамиш ота ўшанда партиядан ўчирилиб, ишдан олингани билан қамалмаган, қабадиёнлик хотини Оқистахоним билан юкларни машинага жойлаб, ўзи қашқа отини миниб жўнаётганда ҳам чинордек кўринар, фақат юзида истеҳзоли синиқлик қотиб қолган эди.

Чол дам Бекдаватга тикилиб турар экан, бирдан бошини чайқаб қолди. Шу замона кўзлари жиқ ёшга тўлди. У бирдан чопони этагини олиб кўзларига босди-да, пиқ-пиқ этганча сўраша бошлади:

— Яхшимисан, болам? Чопиб юрибсанми? Бола-чақанг омонми?

Бекдават сергак тортиб ва чолки шу аҳволда экан, ўзини дадил тутишга интилиб:

— Яхши, ота! Жуда яхши! — деди. Кейин кулди. — Қўйинг-э, йиғламанг, ота!

— Э, бизам қариб қолдик, — минғирлади чол. — Яшинг ўтгач, кўнглинг бўшаб қолар экан.

— Бу, жуда-а ота-бола экансизлар-ку? — деди Уроқ. — Э-ҳе, Бек гапирганда, мен ким-нимани ўйлапман.

— Сиз шунақа-да! — деди Бекдават ҳам унинг оҳангида. — Биз отанинг қўллари остида олти ой ишлаганмиз!

— Ҳе, ишлабам кўрдик, — яна минғирлади чол. Бирпасда унинг кўзи қизариб қолган эди. — Ҳа, Бекбой, Уроқбой ўтинглар. Уроқбой, айвонга тортинг.

Уроқнинг кетидан Бекдават ҳам қариянинг тирсагидан олиб жиларкан, ўзини қандайдир ноқулай ҳис қилди: худди бир нимага шаккоклик қилаётгандек.

Ўшанда... Тўхтамиш ота от миниб, кариллаб юрган чоғларда Бекдават — у кишининг айтишича — «ёлғизлиги»ни билдирмай турадиган Бекдават ҳам Раис отага ҳадеганда яқинлашишга журъат этмас, кўпинча у кишига ҳайрат ва норасидалардай бир ижирғаниш билан қарарди. Раис ота, таъбир жоиз бўлса, одамларни оёқ учида кўрсатади-да. Бировни чақириси лозим бўлса, этиги қўнжидан аримайдиган қамчиси сопини чўзиб кўрсатар: «Анавини айтиб қўй», дер эди. Бекдават ўшанда қанчалар ноқулай аҳволда сезарди ўзини. Бир куни у бозорча қошида ғоят хунук воқеанинг гувоҳи бўлди: бозордан қашқани ўйнатиб чиққан Раис ота бирдан жилловни тортиб, қамчи сопи билан ўрта яшар кишининг телпагини туртиб юборди. Телпак тушиб кетиб, унинг кал боши очилиб қолади. Раис ота кулади-е, кулади. Унга қўшилиб, турган гап, унинг

кўнглига қараб бошқа бир неча кишилар ҳам кулишди. Ҳалиги одам телпагини олиб кийгач, ажаб, у ҳам кулгига қўшилди. Бекдавлатнинг жон-пони чиқиб кетди. Иложи бўлсаки, оғзига мушт солса! Бироқ ота қаёққадир от чоптириб кетгач, Бекдавлат уйига қайтаётиб ҳалиги кишини ҳожатхона биқинида кўриб қолди: у чўнқайиб ўтириб йиғлар эди.

Ҳа, ота халқни халқ демас, бунинг устига ўша ерликларнинг аксари мулоим-табиатли, ўта андишали фарғоналиклар¹ эдики, Бекдавлат уларнинг бу тўқимтабиат «латтабош» раиснинг қилиқларидан нечоғлик азоб-изтироб чекишларини ҳар дамда сезиб турарди. Одамзод қизиқ бўлар экан-да: колхозчиларнинг майин табиатлилигию кечиримлилиги, Бекдавлатнинг назди-да, Тўхтамиш отани баттар кўтарар, қутуртирар эди.

Ҳамма нарсанинг, сабр-тоқатнинг ҳам чегараси бўлади. Раис отанинг сигири охуридан бир қоп кўрак чиқиб қолди. Бекдавлат кечаси сушилкада эди. Тонгда қоракуя ва чангга беланган ҳолда ишнинг натижаси ҳақида ҳисоб бергани отанинг дарвозасидан кириб, шу воқеанинг устидан чиқди: нок остида битта милиционер, қишлоқ Советининг раиси ва тагин шляпали; пальтоли бир киши туришарди. Улар ўртасида қопдан тўкилган кўрак.

Маълум бўлдики, булар учовлон қандайдир иш билан кўчадан ўтиб кетаётиб, раис билан саломлашгани ҳовлига киришади-ю, биттаси ҳожатхонага ўтади. Унинг девори оғилга туташ. Ана ўша киши, яъни, қишлоқ Совети раиси айюҳаннос солиб чиқади. Оғилга кириб қарашса, аҳвол шу. Тўхтамиш отанинг айтишича, улар бир ҳайрон бўлган бўлса, ота минг ҳайрон бўлган. Лекин, факт: раиснинг сигири кўрак еб ётибди. Тўхтамиш ота шу тариқа...

Лекин Бекдавлатга ҳам, хонадоннинг ўз кишиси Қилич Фармоновга ҳам шу нарса ўз-ўзидан аён эдики, бу иш... бировнинг иши: қасдманднинг иши. Қасдманд ким? Бундай ишни шу колхозда ишлайдиган ҳар бир кишидан ҳам кутиш мумкиндек эди. Турган гап, бу ишнинг фитна эканини саҳармардонлаб «салом»га кирган «комиссия» аъзолари ҳам билишарди, албатта. Қолаверса, улар бежиз кирмаган, қишлоқ Совети раиси бежиз ёзилгани ўтмаган, шу иш қандайдир келишув, думалоқ хат асосида қилинганига шубҳа йўқ эди. Алқисса, Тўхтамиш отанинг — районда қариллаб юрган раиснинг колхоздан кетиши керак экан: бунга шубҳа йўқ эди, кетди... Лекин юзиқора бўлиб кетди.

Бекдавлат шийпон айвонига етавериб, Тўхтамиш отанинг тирсагидан қўлини аста тортиб ва яна баттар ҳайрон қолиб, чолга зимдан зеҳн солди: «Наҳотки ўша... тулпор миниб, фалакда юрган киши — шу — йиғлоқи қария? Бунинг уст-боши, синиқлигини кўринг. Лекин гапларида, энди, маъни бор».

Уроқ қўлбола столнинг девор томонига ўтирган эди, Бекдавлат бу бетдаги скамейкадан жой олди. Чол ҳам илиниб ўтиргач, тилга кирди.

— Ҳа, омон бўлинглар. Қуруқ тўхмат, бемаҳал ўлимдан асрасин. — Кейин ўйланиб қўшимча қилди. — Инсофли бўлинглар, улларим. Одамларнинг қарғиши ёмон бўлади.

Бекдавлат унинг оғзига қараб турар экан, ҳар бир сўзини зудлик билан салмоқлаб кўрарди. «Ҳа, тўхматга қолгани рост... — дея ўша воқеаларни эсга ола бошлаганда, чолнинг давом этиб айтган гапидан хушёр тортиб кетди. — А-а, билар экан. Одамларнинг қарғиши ёмон... Ажабо, ўша иш энди қарғиш оқибати-да, а? Қизиқ...»

— Хўп, — деди Уроқ. — Лекин, ота, биз нима олсак ҳам, охири дуога айланиб кетаяпти. — Сўнг Бекдавлатга қараб жиддий тушунтирди: — Бир систерна сув — ўн сўм. Ёзда-да. Ҳам ўн сўм беришади, ҳам дуо қилишади. Сен ундай қарама! Машина — менинг ихтиёримда. Комхоз зиғирча запчаст бермайди. Нима, кечалари ишлатаман. Сойдан сув ташийман. Одамларга керак...

— Муродбойнинг кетиши шу бўлса, сениям бозоринг қасод бўлади-я, улим, — деб қўзғалди Тўхтамиш ота.

Уроқ кулиб жоборди.

— Лекин бу тарафи бор. Тўғри-да, ҳаммаёқ водопроводлашиб кетса, бизга қийин бўлади-да, — Кейин ўчоқ томон кетаётган қарияга гап отди: — Ота, тоғда баъзи боғлар қуриб қолаяпти дейишади. Сиз эшитмадингизми?

¹ 30-йилларда пахта экиш учун бориб, ўтроқлашиб қолган деҳқонлар.

— Э, мениям қулоғимга бир чалиниб эди.

Бекдавлат Уроққа тикилди.

— Бу нима деганинг?

— Ким билади, — елкасини қисди у. — Шу булоқларнинг кўзини очгани учундир-да. Ҳе, Боботоғ томонларда, артезиан қудуқлари қазилганда шундай бўлган экан.

— Ҳа, демак, қудуқлар сувни тортиб олган. Тоғдаги боғлар сувсиз қолган?

— Шундай бўп чиқади-да.

Бекдавлат фавқулодда жиддий тортиб чайқалди.

— А, бу катта проблема, жўра... Ҳа-а, табиатнинг мувозанати бузилади-да, кейин? Бузилади. Э, оғайни, табиат билан ҳазиллашиб бўлмайди. Уни сақлаб қолиш — энг дунёвий масала, ҳаёт-мамонт масаласи бўлиб қолаяпти. — Сўнг қизишиб кетди. — «Наука и жизнь» да бир мақола ўқиганман. Зўр академик ёзган... Биз табиатни шу тариқа барбод қилаверсак, оқибат атом урушига ям ҳожат қолмайди, деган. Эшитдингми? Эшитдингми, атом уруши билан тенглаштиради.

— Э, шунча қурол йиғилган экан, бир кун портлайди, деб ўйлайман-да.

— Ана шунинг олдини олишаяпти-да! — деди Бекдавлат. Кейин мунгланиб қолди. — Ўзи-ку, оламда ҳамма нарсанинг боши бор, охири бор. Материя мангу, дунё мангу дейдилар. Бу тўғри албатта. Аммо битта одам қариб ўлганидек ёки бутун бошли халқлар йўқолиб кетганидек, масалан, вақти келиб, инсоният ҳам йўқ бўлиши мумкин... Бу — менинг шахсий фикрим. Эҳтимол ундай бўлмас. Бироқ инсон эволюцион жинс сифатида ям, жўра, етилиб бўлди. Энди унинг қўли калта ёки оёғи узун бўлиб қолмайди. Аксинча, ҳозирги урбанизация даврида инсон ўзини биологик жинс сифатида буза боради.

Уроқ унга тепадан ўткир тикилиб турарди.

— Пилософ бўп кет-э, — деди. — Кўп ўқийсан дейман-а?

Бекдавлат ғамгин жилмайди.

— Меникиям ўқиш бўлдимми? Ҳе, шундай одамлар борки... Мен билган нарсаларни унча-мунча газета, журнал кўрадиган ҳар қандай одам билади, — Кейин бирдан ҳаяжонланиб кетди: — Тошкентда бир таксичини кўрганман. Гаплашиб қолганмиз-да. Узи шофёру Эйнштейндан тушади. Унинг скрипка чалганигача билади. Ёшгина бола... Тавба, деб ёқамни ушлаганман. Биз нима...

Учоқда тутун бурқсий бошлади. Бекдавлат бир Уроққа, бир билагига — соатига қараб олди.

— Э, туриш керак, — деди Уроқ. — Кун кетмасдан сен ишни ҳал қилиб ол.

— Менам шуни айтмоқчи эдим. — Бекдавлат бурилиб, скамейкадан тушди. — Отабой, бизнинг жиндак иш бор.

— Ҳа, — деди Уроқ ҳам. — Бекдавлат келади.

Чол ўчоқ бошидан тиззаларини қарсиллатиб ўрнидан турди.

— А, бу чой-пой...

— Ичамиз. Ичамиз! — Бекдавлат жадал бориб, чолнинг тагин тирсагидан ушлади.

— А, қачон келасизлар?

— Идорага борамиз, — деди Уроқ. — Кечқурун, а, Бек?

— Ҳа, — деди бирдан Бекдавлат.

— Мен шу ердаман, — истамай минғирлади чол.

— Биз албатта келамиз, — деди Бекдавлат. — Уроқнинг иши бўлса, ўзим келаман... — Кейин бирдан яйраб кетди. — Ота, бу жой — бизга қадрдон жой! Ҳе-е, ёшлигимиз ўтган бу ерларда... Мана бу адирда эчки боқардик. Бу кулбада...

— Бўпти. Қолганини кейин гапирасан, — деди Уроқ.

Бекдавлат хахолаб кулди.

— Ҳа!

— Эса мен қараб ўтираман.

— Денов ака қани? Кўринмайди? — Уроқ машина томон юрди.

— Э, Деновбойдиям тушуниб бўлмай қолди, — деди чол. — Трактирди миниб кетиб эди уям.

Бекдавлат гангиб бориб, кабинага кирди. Сўнг чарм жилдни қолдиришни

ўйлади-ю, эҳтимол керак бўлиши... ҳа-ҳа, ундаги ҳужжатлар керак бўлиб қолиши учун... эшикни ёпди.

Уроқ машинани бўкиртириб ҳайдаб кетди. Тупроқ йўлга тушаверишда ўннга буриб, тўғрига тутзор ёқалаб елдирди бошлади. Машина сапчиб-сапчиб тушади.

— Уроқ, бирон нарсадан димоғинг куйганми дейман?

— Йўғ-э! — деди Уроқ. — Энамни укол қилишим керак...

— Э, э! Сен бўлсанг мен билан...

— Кўп гапирма. Сен билан юрмасам, ким билан юришим керак? Ҳозир сени «Шунқор»нинг идорасига тушираман-у, уйга бориб келаман.

— Майли-майли. Узинг укол қиласанми?

— Э! Аста айтасанми!

— Шунинг уёқда, ҳалиги... инагига кўсак едиргани ростми?

— Ёлғон! — Бекдавлат бирдан қизишди. — Бўхтон! Лекин отада айб кўп эди.

— Биз ҳам шундай деб эшитганмиз.

— Қачон келди ўзи?

— Совхоз ташкил бўлгандан бери шу ерда.

— Қизи... мабодо Кимё чақириб олмаганми?

— Э, бир гапирки!

— Нима?

— Улардан бегоналар яхши. Ҳар тугул саломлашади. Бироқ... бир-бирига ёв дейсан.

— Уришишадими?

— Уришганини эшитмадим-у, чолнинг отини эшитишга Кимёнинг тоқати йўқ эмиш.

— А-а...

Бора-бора тутзор орқасида — шудгор адоғидаги каттагина бедапоёни ҳам ортда қолдириб, тагин беш-олтита кулранг, томига шифер ёпилган иморатлар ёнидан ўтиб, ўнг томонга бурилдилар. Ёш-ёш чинорларининг баргсиз шохлари силкиниб турган яйдоқ кўча билан совхоз идорасига етдилар.

III

Идора биноси йўлнинг ёқасида. Икки қаватли. У ҳам кулранг: оҳакка кўпроқ нил қўшиб оқланган бўлса керак. Идоранинг орқаси йўлга қараган. Олд томонида сатти қарағайлардан иборат боғча бор. Унинг атрофи яшик тахталаридан ясалган, нарвонга ўхшаш, яшилга бўялган ихота девор билан ўралган. Ичкарига қарағайларнинг шишлари тўкилган.

Боғчадан сал нари кенггина майдон. Унда битта «Газик» билан қизил «Москвич» буёққа қараб турар, майдон адоғида тагликка ўрнатилган полотноларда «Шунқор» совхозининг план ва мажбуриятлари тартиб билан қизил ҳарфларда ёзилган. Этак тўла пахтани бошига қўйиб турган атлас кўйлакли қиз билан бир қўлтиғида бир боғ бўғдой, бошқа қўлтиғида кичкина қўзичоқни қучиб олган чўпоннинг одамбўйи қилиб ишланган расми ҳам бор. Идоранинг нари бурчагида — рўпарада кумуш рангли «ХУРМАТ ТАХТАСИ». Унда қатор-қатор суратлар, тагларидида ёзув.

Идора, боғча ва майдончанинг чап томонидан машина юргудек йўл ўтган. Йўлнинг ўнг томонида ариқ. Ариқ бўйида тирговичларга қўндоқланган нозик мажнунтоллар. Толлар сап-сарик попук чиқариб гуллаган. Зарсимон гуллари пастга — ариқ бўйларига тўкилган, шунинг учун нами селгиган ариқ ёқалари бетини митти сув ўтлари қоплаган эски ҳовуз қирғоғини эслатади. Четдаги тол тагида бир-бирига тақаб қўйилган иккита алюминий стол ва пишиққина ялтироқ курсилар бор. Буларнинг ўнг томони гулзор. Япроқчалари ёғ суртилгандек ялтираб турган атиргулларда қизариб қолган ғунчалар кўзга чалинади. Гулзор тевараги ҳам боғчаникига ўхшаш ёғоч панжара билан ўралган. Гулзордан нарида — узун тушган, буёққа қараган девори ойнадан иборат чойхона. Чарақлаб кетган ҳаво туфайлими, ҳаммаёқ шинам ва озода кўринади.

Бекдавлат ариқ бўйида Уроқ қайтиб кетган йўлга кўзларини қисинқираб ва

илжайганча қараб тураркан, чойхонадан чиққан оқ халатли новчагина қиз:

— Бора беринг. Опа идорада! — деди.

Бекдавлат унга шошиб қараб:

— Ҳа-ҳа, — деди-да, жилдни кўтариб, йўлкага тушди. «Тузук, ўктамгина, — деб кўнглидан кечирди. — Денов акага ўхшамайди... Умуман, бир оилада туғилганларнинг бир-бирига ўхшаши шартмас. Мана, мен Ашурга ўхшамайманку?»

Шунда юраги бир эзилди: Ашурнинг димоғдорлиги унга яхши маълум. Раҳматли момоси билан Улкантоғдан буларнинг — Яшар тоғасининг уйларига кўчиб тушиб келган кунлариёқ унинг гўдайма эканига иқрор бўлган эди. Бироқ дарҳол ўзини тили қисикдек туйган: зеро, буларнинг уйларида туради энди, шу боисданми, унинг олдида кўпинча бир гапдан қолиш Бекдавлатнинг одатига айлиниб қолганди.

Бекдавлат идора эшигига етди. Тепадаги «ШУНҚОР» СОВХОЗИ» ёзувли қора-ялтироқ лавҳага боқиб: «А, номиниям топиб қўйишган. Мурад ака топиб берганмикан?» деб ўйлади ва тасавурида Куношар чўққиси устида гоҳо айлиниб, қийқ-қийқ деб қўядиган лочин намоён бўлган ҳолда, ичкарига қадам босди.

Ичкари анча зах, оҳак ва бўёқ ҳиди келар, иккинчи қаватга ўрлаган цемент зинапояда оқ томчилар тўкилиб, қотиб қолган эди. Бекдавлат ола-тасир қилиб, қачондир — Тошкентда, Ҳабибанинг ҳовлисидами — девор оқлагани ёдига тушиб, зинадан бир-бир босиб кўтарила бошлади. Иккинчи поғонага чиқаркан, назарида Кимё рўпарасидан чиқиб қоладигандек бўлди—бўлаверди. Бунга сайин жиддий тортиб ва чимирилиб илдамлади.

Иккинчи қават. Узун йўлак, ўнгда ҳам, сўлда ҳам эшиклар. Бекдавлат биринчи эшикка қараб олиб, тўрға йўналди. Эшикларда ёзувлар: «Экономист», «Бухгалтерия», «Партком». Бурчакка яқин ўнг қўлдаги эшик қия очик эди. Илдамлаб унга етди. Ичкарига дангал кириб, тек қолди.

Кичкина хона. Кўчага қараган деразаси ланг очик. Деразанинг бир томонида — деворга қоқиб қўйилган қоғозга «ПАХТА ШТАБИ» деб ёзилган. Унинг тагида — стол, стул, каттакон ёзув машинкаси. «Секретарь ўтирса керак...» Бекдавлат бирдан бурилиб, чап томондаги қора дермантин қопланган эшикка қаради. Ундаги ёзувга тикилди. «ДИРЕКТОР». Унинг остида яна ўртача битик: «Тов. К. ТҶХТАМИШЕВА».

— Ҳа-а, шу ерда, — ўзича шивирлади Бекдавлат ва стол қошига бориб жилдни ерга қўйди-да, шляпасини олди. Сўнг ўша ердаги курсичага ўтирди-ю, шу заҳоти туриб плашини ечди. Уни осгани жой излаб, бурчакда жез илгични кўрди. Шляпа билан плашни олиб дориб, сочларини кафтида босиб-силаб қўйиб, жойига қайтаётган эди, эшик дангал очилиб, бўйи ўртадан паст, хийла оқариб қолган узун сочлари орқага сурилиб кетган, лекин узунчоқ, сергўшт юзи ёғлангандек йилтириб турган киши чиқди. У жуда тез — пилдираб чиқди: чамаси, оёғи калта, шунинг учун қадамлари ҳам қисқа, юриши тез эди.

Бекдавлат беихтиёр тўхтаб:

— Ассалом, — дея юзланди-ю, шу оннинг ўзида кўзлари каттариб кетиб, унга бирдан совуқ тикилиб қолди. — Сиз нима қилиб юрибсиз бу ерда?

У киши ҳам Бекдавлатга ҳайрат билан боқиб қолган эди. Бирдан қоплама кумуш тишларини кўрсатиб илжайди.

— Ўзлари-чи? — деди.

— Бу ер — менинг юртим.

— Мениям юртим! — тап тортмади кимса. — Сиз Улкантоғда туғилган бўлсангиз, биз мана шу онажон тупроқда туғилганмиз, мулла Бекдавлат. Хуш кепсиз?

Бекдавлат ўзини бир оз тутиб олди. Бироқ жаҳлдан тушмай:

— Сиз ўзи... Э, тулки! Бор-э! — деб юборди-да, деразага юзланди. Стол олдига бориб, чўнтагидан сигарета қидира бошлади.

Кимса илжайганча унга қараб турарди. «Аттанг» дегандай бошини қимирлатди. Сўнг:

— Ҳа, ука, омон бўл. Бизнинг дуомиз шу, — деди ва шарт бурилиб, йўлакка чиқиб кетди.

— Дуонгни... — «пишириб е»си Бекдавлатнинг оғзида қолди. Шаҳд билан

дермантин қопланган эшикни очди. — Мумкинми? — Шу сўзни айтибоқ кенг хонанинг тўрида, катта стол ортида ўтирган қора костюмли аёлнинг ўзига чўчиб ва чимирилиб қараганини кўрди. Ён томондаги девор тагида — стулда ўтирган киши ҳам унга ҳайратланиб боқди. Бекдавлат қаттиқ шошганини англаб: — Кечирасиз, — деди. — Мен бир минутга... — Аёл аста бош ирғади. Бекдавлат кириб, эшикни зичлади ва тўрдаги раҳбарга мурожаат қилиш, яъни булар суҳбатини бўлгани учун анави кишидан узр сўрамоқчи бўлиб, қаради-ю: — Э, домла?! — деб ўборди.

У киши — Денов ака эди. Бу одам ҳарқанча инжиқ, эҳтиёткор бўлмасин, «География», хусусан, илгарироқ «Ботаника» ва «Зоология» дан ўтиладиган айрим дарсларда ўқувчиларни эринмай-нетмай мактабнинг тажриба участкасига, гоҳо бозор кунлари Оқдара ёки бўлмаса Қуралай даштининг адоғидан бошланадиган Қизилнинг жарликларига эргаштириб бориб, атрофда тайёр турган «кўргазма қуроллари» орасида ўтар эди. Ана шу «саёҳатлар» учун ҳам Денов акани яхши кўрадиганлар кўп эди.

Бекдавлатга бу «сафарлар» ҳар гал жуда қувончли ўйиндек туюлар, ўзи Улкантоғдаги «ярим. ёввойи» қишлоқда — нақ ибтидоий табиат қўйнида туғилган ва уёқдан айри тушгандан бери ҳар муносабат билан тоққа қараб хўрсиниб қўядиган бола эмасми — Денов акани бу «қилиқлари» учун кўнглига чандон яқин олар, ўзларики муаллим раҳбарлигида айрим дарсларни тоғ, дара ва жар-журларда «ўтишар» экан, демак, бу гўшаларда ҳикмат кўплигига иқрор бўлиши баробарида Улкантоғу Кўксувга меҳри-интиқлиги шунчалик ошар эди.

Унга қолса-ку, Кўксувга қочиб чиқиб кетарди. Бироқ бу ерда Ашур ёлғиз, унинг отаси, яъни, Бекдавлатнинг тоғаси Яшар полвон Ашур туғилган йили — 44-йил урушга кетиб, бедарак йўқолган. Ашур ўн учга кирганида онаси ҳам «гули қайтмай», яъни, ёши бир-жойга бориб қолганида чиққан қизамиқ ичига уриб кетиб нобуд бўлган, шу бойс момо-невара — Роҳат кампир билан Бекдавлат ўзларига яраша кўчлари ва беш эчкилари билан Кўксувдан Чопартепага тушиб келишган эди. Табиий, кампир «Бедарак йўқолган» ўғлининг кириб келишини кутар, демак, у келгунча чироғини ёқиб ўтириши шарт эди.

Бундай ҳолда Бекдавлат қаёққа бора олади? Бундан ташқари, Куношардан қараганда, оқшомлари чироқлари милт-милт этиб кўринадиган сирли Чопартепага келиб, уни ўзиникидек билиб қолган боланинг кўнглида энди... бу ердан этакроқда, ҳе уфқлар томонда мавжуд бўлган шаҳарларга қизиқиш кунма-кун кучая бошлагани. Қисқаси, ўша йилларда Денов ака Бекдавлатни табиатга қизиқиши-севгисини оширибгина қолмай, балки суюкли Кўксув билан ҳам ўзига хос тарзда боғлаб, уни дамо-дам ёдига тушириб турар эди.

Лекин, тўғри, инжиқликлари ҳам бор эди: шундай гўзал жойларга олиб чиққани болаларни четга бир қадам қўйишларига рухсат этмас, уларнинг ота-оналари ва мактаб маъмурияти олдида ўзининг жуда катта масъулияти борлигини мижғовланиб-эзиб гапира кетар, Бекдавлат шу гапларга ўрин қолдирмаслик учун у кишининг ёнида тошдек қотиб ўтирарди. Бари бир, сиқилганида қиргами, қоягами бирданига отилиб-ўрлаб кетарди. Ундай чоғда Бекдавлатни изига қайтариш ғоят мушкул бўлар эди.

Оппоқ девор тагида арзон телпагини ғижимлаб ўтирган Денов ака Бекдавлатга термилганча:

— Э, э, — дея ўрнидан турди.

Бекдавлат Кимёни мутлақо унутиб, у кишининг ёнига илдамлаб борди. Қўш қўллаб кўришгач, назари хона эгасининг тик-ўткир назарига қадалиб, қоматини ростлади-да, хиёл чекиниб:

— Сиз яхшимисиз, Кимёхон? — деди.

Кимё, Кимё... Кейинчалик маълум бўлдики, Кимё Бекдавлатни яхши кўрар экан. Албатта, ҳозирги Бекдавлатни эмас — ҳозиргиси билан гаплашиб улгургани ҳам йўқ. Илгариги Бекдавлатни...

У бешинчи синф ўқувчиси бўла туриб: «Комсомолга ўтаман!» деб Бекдавлатнинг хонасига йиғлаб кирганидаёқ спортда — чопишда, милтиқ отишда ва шеър ёзишу раҳбарликда ўқувчилар орасида кўзга кўриниб қолган йигитчага қандайдир ишониб кирган экан. Бекдавлат унинг «ёш ленинчи» бўлишига ҳали бир-икки йил борлигини тушунтириб чиқариб юборгач, Кимё бўлса-бўлмаса унинг рўпарасидан чиқиб салом берар, ўзини кўрсатиш — ўша

ваъдани эслатиш баробарида ўзини у билан қандайдир битим тузгандек қилиб кўрсатишни истар ва буни дугоналари олдидан намоён қилишдан беҳад завқ олар экан.

Бекдавлат тўққизинчи синфга ўтган, тўғрироғи пахтадан қайтиб келиб, энди ўқий бошлаган чоғда — конференцияда Жовли Пардаевни — Холлини майиб қилган боис «муаллимликка нолойиқ» деб нутқ ирод қилганидан кейин унга бошқа болалар-қизлар бир ҳисса қизиқиш ва пинҳон ифтихор билан қарашса, Кимё фавқулодда юз ҳисса қизиқиш ва пинҳон ифтихор билан қарар, гоҳ ундан бир оғиз сўз эшитишга зор бўлиб, асабланиб юрар экан.

Ухшатмасдан учратмас дейдилар. Ўзи тиришқоқ, дангал ва ўктам қизчада Бекдавлатга менгзаб кетиш бор-да. Бор: Бекдавлат ҳам тиришқоқ, дангал, хусусан, бир нарсага берилса, уни тутмай-ушламай қўймайдиган йигитча эди; ҳамон шундай бўлиб қолди. Кимё-чи, гарчи феъл-атвори ўзгармаган эса-да, ўзининг интилиш ва қандайдир кўзга ташланиш хусусидаги орзулари рўёбини амалда-лавозимда кўрди... кўрибдики, бу ҳол унинг турли масалаларга муносабатию турли одамларга баҳосида ўз таъсирини ўтказди... ўтказибдики, асар давомида ҳурматли ўқувчи ҳам буни дарҳол сезиб олади.

Алқисса, Кимё Бекдавлатга ўзига хос бир интилиш, сирли-мавҳум истаклар билан қарар эканки, бунинг номини фақат «яхши кўриш» деб аташ мумкин. Бекдавлат мактабдан кетгач, у анча палла гангиб юрган, кўриш, гаплашиш учун Чопартепа атрофларида изгиган кезлари ҳам бўлган, аммо иш билан, юмуш билан банд, бунинг устига хийла одамови бўлиб қолган Бекдавлат унга қилча эътибор қилмаган. Ҳа-ҳа, Бекдавлат тўққизинчи синфдан ўқигани ташлаб кетган, бир йилдан кейин момосини кўмиб, ҳарбий хизматга жўнаган; қайтиб келгач, анча вақт районда тентиб, кутубхоналарга қатнаб юриб, кейин бирданига сайёҳ-археологлар сафига қўшилиб кетган; шундан кейин унинг Ўзбекистондаги зарбдор қурилишларга «сафарлари» бошланган эди.

Бекдавлатнинг мактабдан кетиши Кимё учун сир бўлиб қолган эсада, кейинчалик турли зарбдор қурилишларда эканини эшитиб қолар экан, иттифоқо худди ўзи интилган жойларга унинг бориб қолганидан ҳам ҳаваси, ҳам алами ортаркан. Э, ўша пайтларда мактабнинг таълим-тарбия ишида, энг яхши одам, ҳақиқий комсомол ва коммунист қандоқ бўлиши кераклиги ҳақидаги ақидаларида қандай қаноатлар ҳоқим эди!

У қаноатлар ҳозир ҳам мавжуд... «Ёшларнинг жойи — чўлқуварлар орасида. Зарбдор қурилишларда. Меҳнат қайнаган — олдинги сафларда!» Мана шулар эди — ўша қаноатлар. Танида жони бор, руҳи жиндак кўтаринки, ҳали турмушнинг икир-чикирларидан, моддий манфаатдорлик балосининг юқумидан, шахсиятпарастлик ва мол-пул тўплаш касалларидан нарида бўлган ҳар қандай ёш йигит-қиз ҳам ўз имкони даражасида ўша... кўтаринки қаноатларга интилади-да!

Бекдавлатнинг ана шу... — ўша ундовлар йўлида юрганини эшитганда, Кимёнинг хурсанд бўлиб кетиши ва у сирли йигитга интилиши кучайиши оқибати шу бўлдики... шу бўлган эканки, у ўнни битирибоқ Музробод чўлига борган ва пахтачилик бригадасида энг шимариб ишлай бошлаган. Сирли йигитнинг Сариосиёдан — Тўхтамиш отани хотини билан Қабадиёнга жўнатиб келаётиб Музрободга тушгани ва нақ ўзининг бригадасига сувчи этиб юборилганини... кўрган Кимё кўзларига ишонмай, худди йиғламоқдан бери бўлиб қолган. Бекдавлат у билан айтишиб кетиб қолгач, медпунктда иссиғи чиқиб, бурнини пиқ-пиқ тортиб ётаркан, чиндан ҳам аччиқ-аччиқ йиғлаган... Кейин ўзини қўлга олиб ва Бекдавлатнинг уй қургани, ўзидан катта аёлга уйлангани, Ҳабибани эса Денов аканинг қиз чиқариш базмида кўрганидан кейин, энг муҳими — Бекдавлатнинг бу йилларда ҳеч нарсага... эришмаганини билганидан кейин ундан бирдан қўл силтаган экан.

Мана, орадан шунча йил ўтиб... Кимё ўрнидан туриб, стол ёнига бир қадам босди:

— Келинг, ўртоқ Бекназаров, — дея турган ерида қўл узатди.

Бекдавлат каловланиб қолиб, узун столнинг адоғидан айланиб бориб, унинг қўлини олди. Кимё унинг дўст-панжасини қаттиққина қисди.

— Тузукмилар?

— Раҳмат, — Бекдавлат қўлининг қисилганини сезди-ю, эътибор қилмади:

ийгитнинг меҳнатда қотган кафтини қиз боланинг қисиши нима бўларди.

— Утирсинлар, — Кимё ён томондаги стулларга ишора қилиб, ўтирғичи қаттиқ креслога чўкди.

Бекдавлат шошилиб, Кимёнинг дилдорликларидан таъсирланиб, дуч келган стулни тортиб ўтирди. Яна кўзи Денов акага тушиб, илиққина жилмайиб қўйди. Кейин Кимёга юз ўгирди.

— Ҳа-а, чарчамайяпсизми?.. — Номини атамай фамилиясини тутгани ёдига тушиб, Бекдавлат гангиди: бироқ, «ўртоқ Тўхтамишева», демади — бу жуда эриш туюлишини тўйди.

— Ҳа, биз ҳам биров билан уришиб, биров билан ярашиб ишлаб ётибмиз, — деди Кимё ва Денов акага зимдан қараб қўйди.

Кимёнинг эғнида қора костюм, ичидан кийган кўйлагининг ёқасида оппоқ боғичлари бор экан, капалакнусха бўйинбоққа ўхшатиб боғлаб олган. Сочи ўша... Абдуқаюмнинг уйидаги суратдагидек: бошининг орқароғида турмакланган ва бир тутамини чиройли текислаб ва қийшайтириб, манглайига тушириб қўйган. Ўзи тўлишгандек. Илгариям миқти эди-ю, ҳозир тағин ҳам миқти, ҳатто биққиғина. Тирноқлари лакланган: қип-қизил. Чамаси, икки бетигаям билинар-билинемас қизил суртган.

Бекдавлат ҳали унинг кийим-бошига ҳам унчалик эътибор қилмаган, у тўғрисида бирон-бир нарса ҳам хотирасига тушмаган, шунчаки... совхоз директорининг кабинетида ўтирар, унинг дилдорлигидан анча таъсирланган, шу билан бирга, Кимёнинг «келсинлар, ўтирсинлар, тузукмилар?» деган саволларидан ҳам ҳайрон қолмаган, аксинча, у шундоқ дейиши керак эди-ю, шуни айтаётгандек эди.

— А-а, яхши, — деди Бекдавлат столдан бош кўтармай. Кейин нима учун кирганини эслаб, унга бирдан ярим бурилди. — Кечирасиз, Кимёхон... — деди-ю, жувоннинг ўзига ҳаддан ошиқ ўткир тикилиб турган кўзларига тўқнашди. Миясида лип этиб яна ўша суратдаги кўзлари келди. Сўнг бирдан... унинг кимлигини буткул унутиб, ниҳоят, энгил-бошига разм солди. Қўллари, тирноқларига тикилди. Гарангсиб тағин юзига боқди-ю, лабларида майин табассум кўриб, ўзи ҳам жилмайди ва бирдан хушёр тортиб: — Кечирасиз, мен бир иш сўраб келган эдим, — деди.

Кимё алланечук тек қолди. Кейин қошлари билинар-билинемас чимирилди.

— Нима-нима? Иш? — деди.

Бекдавлат унинг ҳолатидан хиёл ҳайратланиб:

— Ҳа, — деди. — Иш.

Кимё энди киноя аралаш кулимсираб, Денов акага қаради.

— Эшитяпсизми, домла, нима деяпти бу киши?

Денов ака ҳам ҳайрон бўлгандек орқага солиниб, Бекдавлатга «ҳазил қиляпсиз-а?» дегандек ишшайиб қаради.

Бекдавлат бирдан қизишиб кетди.

— Нима, ишонмаяпсизларми? — деди. — Ишдақа иш-да... — Кейин булар ҳайратининг тагига етгандек кўнгли алланечук бўлиб, ғамгин тус олди, яна кулимсиради. — Ишонмаяпсизлар-а? — деди.

У ўзини буткул қўлга олган, булар билан бир неча соат давомида гурунглашиб, уларни ўз одамидек билиб қолгандек эди.

— Нега, ишонамиз, — деди Кимё энди анча бепарволик билан. — Биз фақат...

— Нима, «фақат?»

— Фақат... — Кимё тағин киноя аралаш жилмайди. — Бекдавлат акамиз жуда зў-ўр қурилишларда ишляаптилар, деб эшитар эдик. Шу кетишда герой бўп кетишлариям ҳеч гапмас дер эдик... — У Денов акага шошиб қаради. — Тўғри-да, домла? Шундай ўйлашга... ҳаққимиз бор.

— Албатта, — деди Денов ака ҳозиржавоблик билан. — Биз ҳам жуда хурсанд бўлиб юрардик.

Бекдавлат тўрсайиб олди.

У шунақанги гапларни эшитишни сира ўйламаган эса-да, негадир бу фикр аллақачон миясига келиши керак эди-ю, ўзи саҳв қилиб, бунга эътиборсиз қарагандек бўлди. Шу билан бирга буларнинг бутун дунёсини беш қўл баравари биладигандек:

— Ҳа-а, шундай денглар, — деди столга истехзо билан боқиб тураркан. — Ажаб. Ғалати. — У Кимёга чақчайиб қаради. — Ҳа, жуда ғалати... ўртоқ совхоз директори! — Шунда ўта тез кетганлигини, салгина пасайиши лозимлигини тушунди. — Денов ака, сиз ҳам, нима десам экан, шуда-е! — деб юборди бирдан хўрсиниб ва очиқ-ойдин қиҳ-қиҳлаб кулди. Кейин Кимёга жиддий, ҳатто совуқ кўз билан тикилди. — Хўш, менга иш-пиш топиладими? — Уйланиб, тажангланиб гапида давом этди: — Ҳар қандай ишнинг эплаб кетаман.

— Уёқ... уёқдан буткул узилиб келдингизми? — овози пасайиб, ҳатто шивирлаб сўради Кимё.

— Қаёқдан?

— Уёқдан-да! — деди Кимё энди зарда билан. Чамаси, у оилани кўзда тутган эди. — Ахир, сизни ишлаб юрипти деб... Умуман, домла, — у яна хотиржамлик билан Денов акага мурожаат қилди, — бу кишини энди Чопартепага қайтмайди, деб эшитардик.

Денов ака хиёл довдираб:

— Мениям қулоғимга чалинган, — деди.

Бекдавлат гапни қисқа қилиш учун уларнинг ўйлаганлари «бекор» эканини дангал айтмоқчи бўлди-ю, бироқ беихтиёр жим қолди: умуман, буларнинг гапида жон бор. Чамаси ўзидаям шундай фикр йўқ эмас эди.

— Шундай бўп қолди-да-е, — деди яна хўрсиниб ва ўрнидан ирғиб турганини билмай қолди. — Бирон иш топиладими? А, Кимёхон?.. Мен жуда ялиниб келганим йўқ. Фаррошлик қилиб, қоровуллик қилибам кунимни ўтказаман... Агар, агар жуда зарил бўлса! — У тагин ўз эътиқодига зид гапирганини англаб қолиб, фиғони чиқди. — Ҳей одамлар! — бирдан титраб хитоб қилди: — Нимага сизлар мундай, а? А? Зарбдор қурилишларда, қизирқ чўлларда ёки шимол музликларида ишлаётган кишиларнинг ҳамасиям герой бўлай, ном қозонай, машҳур бўлай деб юриптими? — У ғамгин-аччиқ кулди. — Шу гапларинг билан ичларингни очиб қўяяпсизлар, ўртоқлар! Йўқ, ундай эмас! — У нутқ сўзлаётгандек кўрсаткич бармоғини чўзди, кейин худди кўзи ногирон кишини синаётгандек нари-бери силкитди. — Ундай эмас... Уларда мана бу бор! — деб юбориб, қўлини юраги устига урди. — Бунинг амри билан ишляпти... Геройлик нима у? Ҳе, унияма бир амал-тақал қилиб олганларни биламиз-е! Ҳе ўзларингиз биласизлар!.. Ёлғондакам машъаллар ҳам бор. Ҳар жойда бор! Сизлардаям бўлиши керак... Айтмоқчи, биттасини айтишиб эди. Лақаби тўнғизми? Билмайманам, — У гапдан қолди. Кейин ўтириши кераклигини сизди ва шу ҳолда жимгина ўтира қолиши кулгили чиқишини туйиб: — Бўлдими? — деди бирдан. — Мен сизлардан кўп нарса сўрамаяпман-ку? Сизлар бўлса... Э, аттанг! Бир жойнинг одамларимиз яна. Бирингиз — домлам, бирингиз — қарийб синглим бўласизлар. Ақлли, эсли-хушли одамлар... — Унинг яна алами келиб кетди. — Сизлардан эп, ҳа, бировлар герой... Фақат герой бўлай, мол-пул орттирай деб ишласа-ю, бунинг номини ватанпарварлик, халқпарварлик деб атаса, улардан жирканиш — сизлардан эп! Сизлар бўлса... — Бекдавлат гапи, ҳарқалай, бир тўхтамга етганини англаб, жойига таппа ўтирди. Кейин яна бир оз изоҳ беришни маъқул топди. — Балки сизлар ҳазил қилгандирсизлар... Лекин бунақа масалада ҳазил кетмайди. Мен... мен кўтаролмайман мундай ҳазилни...

Кимё боягидақа гапни бошқа бировга ҳеч замон айтмаган, зеро Бекдавлатдақа бошқа бир кимсани билмаса-да, бироқ... чўлда ишлаб, уни-буни кузатиб, пироварди, Тошевга ўхшаган — обком ҳам қўллаб-қўлтиқлаб, район билмагани ҳолда, энг яхши техникагача ҳуфия йўллар билан юбориб турадиган ва дейлик, терим маҳали ўша одамнинг терган пахтаси қандайдир мўлжалдан камроқ бўлса, устига аллақайдан олиб қўштирадиган ва президиумларнинг тўридан жой бериб, минбарларга қарсак чалиб чиқарадиган, пироварди, бу ишларнинг — қалбаки машъал яратишнинг боисини жуда теранлик, бироқ янада қалбаки мантиқ билан, яъни, «ўзгаларга ўрناق бўлиши учун қилиняпти», деб изоҳлайдиган, қолаверса, умуман, бу қалбакиликнинг сирини фош қилиш уёқда турсин, ундай шахс шаънига жилла доғ юқтирмайдиган... қисқаси, мана шу Тошевга ўхшаш кишиларнинг деярли ҳар бир район ва оти чиққан совхозда бўлувига қандайдир табиий бир ҳолдай кўникма ҳосил қилган, уёғиям айтилса, энди ундайларга рашк билан қарай бошлаган Кимёхон... Бекдавлатга кулги

аралаш айтган гапидан унинг бу қадар хуноб бўлиб кетишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Ахир, ҳамма жойда шундай ва буни халқ-эл ҳам билиб турган, бироқ билмаслик ва кўрмасликка олишнинг одат қилган маҳалда бунақа ҳазил-хузуллар жуда табиий-бопти чиқади-да. Ҳатто бу тур ҳазилларнинг тагида зили борлигини англаш, яъни, ҳалигидақа «ясама машъаллар»дан кулиш ҳам завқли-да.

— А-а! Раҳмат... Узи одамзод шунақа бўларкан: интилиб, бўйи етмагандан кейин «пүф сассиқ» дер экан.

Бекдавлат ирғиб турди.

— Э, садқаи директор бўлинг! — Бирдан бурилди. — Тавба, қандай қилиб, сиздай одамлар...

Кимё ҳам ўрнидан туриб кетган эди: уни... Бекдавлатни бу ҳолда чиқариб юбориб бўлмайди. Оғзи ёмон... Шу ерда айтаётган гапини кўчада айтмайдими? Юз баробар ёниб-куйиб айтади. Унда Кимёнинг шаънига... Шунда Кимё бу йигитнинг... Мурод ака Тангриқуловга жуда яқинлиги, аниқроғи, у киши бу йигитни укасидек яхши кўриши, айрим ўзаро суҳбатларда Бекдавлатни эслаб, қандайдир мунглиниб ўтиришларини эслаб қолди. Ҳозир бориб у кишига айтсачи? Узи, Мурод аканинг кейинги вақтда феъли айниб юрибди.

— Утиринг. Утирсангиз-чи! — деди Кимё. — Раҳмат, домла... Бу кишини қаранг, ўзлари бизни сўксалар, ҳақорат қилсалар, биз чидаймиз. Биз бу кишининг сал бурнидан ошириб гапирсак, чийиллаб кетадилар.

— Мен чийиллаганим йўқ! — Бекдавлат баттар тутаяқиб кетди. — Сиз менинг эътиқодимга тегдингиз. Тушуняспизми? Эй, ачинаман... Аттанг, бир пайтлар қандай яхши одам эдингиз. Эсламан, мактабни кўзда тутаяпман, Эсиз, одам ўзгарар экан-да... Лекин мен ҳайрон бўлмайман, — Бекдавлат қаерда эканини ҳам, буларнинг иши бору йўқлигини ҳам унутган, деразага қараб гапирарди. — Сендайлар кўп. Жуда кўп... Ёшликда бошқача бўлишади-ю, кейин турмушнинг қандайдир измига тушиб...

— Бўлди, бўлди-и! — бақариб юборди Кимё. Унинг йиғлаб юборишига бир баҳя қолган эди. — Э, одам бўлмай кетинг... Билдик энди, сиз жуда-а ватанпарвар, ҳақ. Хўп, амал-памал деган нарсалардан баланд турадиган кишисиз! — Бекдавлат ўтирганини кўриб, тагин ўзини гапдан тия олмади: — Лекин, Бекдавлат ака, партия ҳукумати лавозимнинг ҳар кимга беравермайди!

Бекдавлат «партия ҳукумати» деган гапдан ҳушёр тортиб унга боқди-да, бирдан илжайди.

— Йўқ, ишонамайман, — деди. — Партия ҳукумати деб гапирманг, илтимос... Сизни Мурод ака қўллаган, бунга ишонаман. Кейин ўзингизда қобилият бор...

— Хўп, — Кимё чуқур нафас олди: давом этса, гап чувалиб, фойдасиз, ҳатто хавфли мавзуларга ўтиб кетишади. — Домла, сиз нима дейсиз? — деди Денов акага қараб. — Бекдавлат ака, мана, келиптилар. Ўзимизга...

Кимё анчагина пишиб кетган эди: у ўзидан катта раҳбарларга қандай муомалада бўлишни, кези келганда нозик хушомадлар қилишни ҳам билар... ўрганиб олган, тўғри, кейин, ичида ўша ишлари учун ўзидан ижирганган пайтлари ҳам бўлар, бироқ: «Начора, шундай қилиш керак-да», деб ўзини тинчитар ва кейин шундай қилиш керак эканига минг карра иқроп бўлар эди. Яна: Кимё эркакларнинг ўзига баъзан аёл сифатида қарашларини яхши билар ва жойи келганда, бу томондан фойдаланиб ҳам қоларди: мисол учун, дейлик, чопиққа студент керак. Студентлар Ашур Яшаровнинг қўлида. Яшаров — сипо, мағрур бўлса-да, Кимёга зимдан хўрсиниб-хўрсиниб қарайди ва буни Кимё беҳато англаб, баъзан ичида ўз-ўзидан мамнун бўлиб кетса, баъзан қандайдир ўкинади. Аммо у, кези келганда, Яшаровнинг мана шу «хўрсинишлари»дан ҳам фойдаланади.

Бекдавлатнинг ёниб-тутаб кетиши Кимёни жуда ҳайрон қолдирди. Буям оз: у ўзини ҳақоратлангандек туйиши устига, ҳа, шунинг устига, Бекдавлатни бу масалаларда жуда жўн ва содда фикр қилиши, бинобарин, қандайдир даражада «ўсмай» қолганига ўзича иқроп бўлиб:

— Оббо, оббо! — деди хайрихоҳона кулимсираб. — Бек ака, жуда-а ошириб юбордингиз-ку! Нима деддингиз, Денов ака? Биз ниҳоят ҳазил қилдик, холос... Биламиз, биламиз, — у қаршисида ёш бола ўтиргандек салмоқлиниб

насихат оҳангида давом этди: — Сиз бошқача одамсиз. О! Мактабдан биламиз сизни!

— Бўлди, — деди Бекдавлат. — Мен мундай мукофотга муҳтож эмасман. Сизлар...

— Хўш-хўш?

— Сизлар бошқача одамсизлар... — Сўнг бирдан Кимёга олайиб-чақнаб қаради. — Сиз ҳам, биламан, амални, машҳурликни яхши кўрасиз!..

Бекдавлат бу йўриғда чуқур ўйлаб кўрмаган, бироқ шу тобда қаршисидаги жувоннинг... ҳе, Музработда қилган бир иши, ўзининг у ердан дарҳол кетишига сабаб бўлган иши эсига тушиб кетган эди.

...Вагон-уйчадан чиқишди. Чарсиллаган совуқ. Ой чиқиб турарди. Кўллаган пайкал пуштасидан тизилиб, йўлга тушдилар. Йигитларнинг елкасида кетмон. Кимё эски пальтога ўраниб олган, олдинда кетаяпти. Гоҳо у ён-бу ёнга тояди, қарғанади. Бекдавлат йигитларнинг ўртасида эди. Унгаям совуқ ўтаяпти. Бироқ совуқдан ҳам кўра, бораётган манзилларини ўйлаб тишлари ғижирлаб кетади.

У бирдан Кимёнинг ёнига ўтиб олди. «Кимё, Кимёхон?» — «Нима?» — деди у кескин ўгирилиб. — Менга қаранг. — Тўхтади. — Қола қолинг сиз! Узимиз эплаймиз! Хўпми? Боринг. Қайтинг! Мен уяляпман. Наҳотки сиз уялмасангиз?» «Уялмасангиз? — унга тикилди қиз. — Мурод ака «Нега вақтида, графикда белгиланган вақтда шўрни ювиб олмадинг?» деса-чи? Унда уялмайманми? Бўлди. Гапни кўп қилманг... Кечирасиз, ҳеч нарсани билмасам ҳам, қилаётган ишимни яхши биламан. Ҳей, инсон, бу ерда бошқаларам шундай қилади. Ҳали ёзларни кўрмапсиз! Ундаям сув ўғирлаш бўлади. Биздан ҳам ўғирлашган. Фақат Тошев таранг қиляпти-да... Унинг ичи қора! Кимё кўтарилмасин, дейди. Мени кўролмади. Мурод аканинг менга муносабатини яхши билади у тўнғиз. Бўлди, бас қилинг... Ё совқотяпсизми? Қайтинг, дедим-ку?» «Эй, хоним, менга кўп қайтинг деяверманг. Қайтиб кетавераман ҳам. Лекин... ахир, Мурод акага бир оғиз айтиш мумкин-ку? У киши сизга қанча яқин бўлса, менгаям шунча яқин. Майли, рухсат этинг: эртага, йўқ, ҳозир бориб сўрайман...» — «Сиз жинни бўпсиз, Бек ака, — деди Кимё ва ўйланиб, бирдан тажанглашди: — Йўқ... Биз ер тозароқ ювилсин, деб сувни қайта-қайта қўйдик. Улиб кетсин, шўр ювишда тажриба йўқлик қилдими, жин урсин...» «Ана шуни айтамыз-да!» — деди Бекдавлат. «Йўқ, дедим-ку, йўқ. Ҳозир у кишининг ёнида комиссия бор. Областан. Биялпсизми? Эрта келиб кўришади. Улар олдида юзим қизаришини истамайман!»

Бироқ Кимёнинг бари бир юзи шувит бўлган эди. Каналдан сувни боғлаб, қолган уч гектар ернинг энди ярмисини ювиб бўлишганда, Тошевнинг фонар кўтарган сувчилари хабар топган, тўғри Мурод ака Тангриқуловнинг уйига бориб айтишган экан... Ҳа, Кимё ўшандаёқ шуҳратга ишқибоз, гап орасида, вагон-уйчада йигитларнинг олдида яримта арақ билан яхна гўшт қўйиб, сув ўғирлаш таклифини ўртага ташлаганда ҳам: «Акалар, бу яхшиликларингни сира унутмайман. Хўп денгла. Мен бари бир бу ерда узоқ қолмайман. Бирон совхозга ё районга ўтаман...» деган эди.

...Кимё Бекдавлатга алам-нафрат билан тикилди-да:

— Ҳа, машҳур бўлишни яхши кўраман, — деди. — Билдингизми? Сиз ёмон кўрармидингиз? Кечирасиз, домла, гап келди-да. Ҳа, ташқарига қаранг, одам йўқми?... А, ёмон кўрармидингиз, ўртоқ Бекназаров? О, ўлиб қолардингиз-ов!.. Жим туринг! Гапим тамом бўлсин... Қандай керилиб юрардингиз? О! Сизга ҳамма ҳавас қиларди... Лекин, мана, оқибатда бўлганингиз.

— Нима, нима бўпман? — Бекдавлат ўрнидан туриб кетаёзди.

— Узингиз кўриб турибсиз... Утиринг! Утиринг-э! Сизни ака, жон ака деб турсам...

— Мени «жон ака» деманг. Мен сизга ҳеч қачон «жон ака» бўлмаганман. Бундан ташқари, бундай дейиш,— кулимсиради Бекдавлат,— сизнинг мавқеингизга ярашмайди.

— Балли! Шунга қарамасдан шундай деяётган эдим. Эсиз... Сиз жуда чегараланган одамсиз.

Бекдавлат деразага қараганча тек қолди.

— Бўлса бордир, — деди. — Лекин, хоним, сиз билган нарсаларни билгим келмайди!

Инчунин раҳбар бўлганингдан кейин мавқенинг ўзи сени турли қаёфага кира олишга жуда устаси фаранг қилиб юборар эканки, баъзан ўзинг ҳам ҳайрон қолар экансан. Акс ҳолда Бекдавлат билан шунча айтишувдан кейин Кимёнинг тагин ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб, унинг районга келганини қандайдир қаноатланиш билан айта бошлаши ажабланарли.

— Ҳа, мен ҳам хурсанд бўлдим, — деди Денов ака ва шошиб сўради: — Бекжон, бутунлай келдингизми энди? Айтмоқчи, келин...

Кимё гапирадиган гапини унутиб, Бекдавлатга боқди.

— Ҳа, бутунлай келдингизми?

Бекдавлатнинг энсаси қотди. Нима десин? Ўзиям билмаса...

— Йўқ, — деди у. — Тубли эмас. Лекин ишлайман... — Сўнг синиқ жилмайди. — Кетиб юбормайман. Буниси аниқ. Яна... Хуллас, шу... Энди оиламизга келсак, — Кимёга қаради-ю, унинг ғоят эътибор билан, ҳатто қандайдир хавотир-ла қараб турганини кўриб, сал ғалати бўлди. — У киши қолдилар.

— Ахир, сиз бу ерда яшасангиз... — Кимё ўзини қўлга олиб, анча холисона овозда давом этди. — Сал хижолатпазлик бўлмасмикан?

— Бўлмайди, — деди Бекдавлат. — У киши... юришларимга ўрганиб қолган.

— А-а, мундай денг!

— Шундай.

У Ҳабиба билан эндиликда йўллари айри тушганлигини билса-да, бироқ буткул ажралиб кетганлигига амин эмас эди. Илло, Ҳабиба билан биргаликда ўтган етти-саккиз йил орасида ҳар гал бирон томонга кетар-кетиб қолар экан, худди хотини билан батамом кўришмайдигандек, ўзини ўзга-ёруғ ва қизиқ бир оламга бораётгандек туяр, кейин... у ердан кўнгли совий бошласа ёхуд у ерда иш оёқлай бошласа, Ҳабиба бирданига унинг борлигини эгаллаб олар, бирон баҳонада кетиб юбориш — унинг энг кучли истагига айланар эди. Шу боисданми, у, гарчи Тошкентга қайтишига сира ишонмаса-да, Ҳабибадан ҳам буткул айрилганига унчалик... ишонмас, наздида, қандайдир ўзи истаган... антиқа, ўзини қаноатлантирадиган бир... балки сўнги бир сафарга отланганида ёхуд ундан ҳам қайтмоғи керак бўлганида, тагин Ҳабибага интилиб қоладигандек туюларди.

Ҳолбуки, улар энди бошқа кўришмайдиган ҳолатда айрилган эдилар. Тўғри, Бекдавлат дарвозадан чиқиб, дуч келган таксига ўтираётганда, илгари одати унга қўл силкиб: «Хайр!» деган эса-да, воқеа шундай бўлган эди.

...Тонгга яқин Бекдавлат уйғониб кетди. Уй совиб қолганиданми, кўрпадан чиқиб ётган оёғи совқотган экан, уни ёпмоқчи бўлди-ю, нарида стол лампаси ёруғида — диванда чопонга ўраниб ўтирган аёлини кўриб, ҳайрат билан боқди: «Ҳа, тинчликми?» Ҳабиба майин жилмайиб, деразага ишора қилди. Ташқарида ёмғир шитирлар эди. Чақмоқ чақди. Бекдавлат бирдан ҳушёрланиб, ўрнидан турди. «А-а, баҳор! — дея дераза ёнига борди. Ойнада ўз аксини кўрди: йўл-йўл пижамада. Сочлари тўзиб кетган. Столга ўгирилиб, чойнакни олди. Жўмрагидан яхна чой ичди-ю, тагин Ҳабибага термилиб қолди. «Ҳа, бу нима ўтириш?» — Ҳабиба ғамгин жилмайди. — «Нима қилай?» — «Нима, нима...» — Шунда у хотинининг анча маҳалдан бери ўтирганини бирдан чуқур ҳис этиб, энди юраги гурс-гурс урганча унинг ёнига борди. Елкасига қўл солиб ўтирди ва юзига боқиб, чўчиб кетди: у сира ухламагандек эди. «Нима бўлди?» Ҳабиба хўрсинди. «Бекжон, сиздан илтимос... — деди аста, беҳол ва нажотсиз товушда. — Мени кечиринг... Ўйлаб қолдим: қачонгача бу аҳволимиз давом этар экан? Сўраманг. Ўзим айтаман. Сиз қулоқ солсангиз. Илтимос...» — «Хўп-хўп». — «Мана, шу ерга келганингизда, Ҳасанжон ўн ёшда эди, эрта-индин армияга кетади. Яхшими-ёмонми — яшадик. Мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Сиз жуда яхши, олижанб йигитсиз. Поксиз, самимийсиз. — У кулимсиради. — Яна содда, ишонувчан...» — «У ёғини қўйинг». — «Бор гап-да бу... Лекин сиз ёшсиз, энди ўттиз бешга кирдингиз. Мен қирқдан ошиб кетдим. Қаранг, сочларим оқариб боряпти. Сиз мени тўғри тушунинг. Мен энди сиз билан бирга — кўча-кўйда юришга уяламан. Гапимни бўлманг... — У яна синиқ жилмайди. — Эсингиздами, ўшанда Пушкин боғида, қишда учрашганимизда, мен бари бир бир кун келиб ажраламиз, дегандим. Гапимни бўлманг... Сиз ўша

кунгачаям яшашга рози бўлган эдингиз. Мен жўн хотин бўлсам ҳам, бу нарсани тушунаман... Сиз ҳам тушунинг. Бундан тўрт йил муқаддам қишлоғингизга борганда жуда бошқача бўлиб кетганман. Тоғангиз мен билан «опа» деб кўришган, ўртоқларингиз «янга» деб... Мен бу гапларнинг мазмунини тушунаман... Ҳе, тўйхонада, домлангизнинг базмида ўтиргандаям кўп аёллар менга ғалати-ғалати қарашган. Ёшгина йигитимизнинг бошини айлантириб, эр қилиб опти дегандай... Жим туринг, илтимос! Тўғри, сизда бундай ўйлар йўқ... Аммо мен бошқа нарсаниям биламан: ўзидан анча ёш йигитларни эр қилиб олган хотинларни... Ахир, зағсга келишади. Кўраман... Кўрмасликка оламан... Яхшиям биз зағсдан ўтмаган эканмиз. Шундай бўлишини билардим-да... Сизга раҳмат. Мен сиздан ўлгунимча миннатдорман. Ишонинг, сизнинг ҳар ёқларга кетиб қолишларингизам мени сира хафа қилмаган. Сиз шундай одамсиз. Биламан... Бекжон, мени тушунинг: сизга муносиби бор, бор! Ўша тўйхонада не-не қизларнинг сизга ҳавас билан қарашганини кўрдим. Шундай... Ҳатто биттаси, бригадир эканми, билмадим, сизу мендан кўз узмади. Гапгаям чечангина экан... Хуллас, мана, уйда ўтирганингизгаям икки ойдан ошаяпти. Мен ҳеч нарсани сезмайманми? Сезаман: сафарларингиз энди жонингизга теккан... Ўзи шундай бўлишим керак-да. Қачонгача одам бу тариқа юради?»

«Демак, тамом!».. деди Бекдавлат ва бирдан ўрнидан туриб кетди. Унинг «Сизни яхши кўраман» дегани — чин ҳақиқат эди. Жалойир Жабборнинг ўйланиш куни — Ҳабибани зағсда кўрибоқ унга ошиқу беқарор бўлиб қолган бўлса, кейинчалик... унда аёл нималигини билган, кейин эса унда... аёл меҳрибонлигини англаган — мана шу уч омил бир бўлиб аёл зоти ҳақида янги бир олам очган, кейин бу ғаройиб оламнинг ўз одамига айланиб, унга кўникиб ҳам қолган эди.

Бироқ... у билан айри туришлар — ўша муҳаббатни, ўша меҳрибончиликдан баҳраманд бўлишни, ўша аёлнинг аёллигидан ҳузур қилиш ҳисларини қайта-қайта алангалатар эди. Мана, Ҳабиба айтганидек, сафар-саёҳатлардан кўнгли совуган... икки ойдирки, уйда — юраги сиқила бошлаган, Ҳабиба ҳам энди қандайдир даражада икки ой бурунги жозибасини йўқота бошлаган эди. Умуман айтганда эса унинг «Сизни яхши кўраман» дейиши — чин ҳақиқат эди.

Бекдавлат нима қилаётганини билмай қолди: шартта каравот ёнига ўтиб, кўча кийимини кийди. Ошхонага чиқиб, негадир ўша ердаги водопроводда бет-қўлини ювди. Келаётиб йўлакда — илгичдаги малла плаши билан гардиши катта шляпасига бир муддат тикилиб қолди. Сўнг шу ерда турган чарм жилдини кўтариб, уйга—ётоққа кирди. Ҳабиба мунғайиб, алланечук титраб ўтирарди. Бекдавлат: «Бир сидра кийим-бош. Кўйлак, пайпоқ», деди-да, яна шартта йўлакка чиқиб, шкафни очди. Ҳамиша сафарларда киядигани — эски жинси шими билан шундай кўйлагини олиб, ўша ерда газетга ўраб қайтди. Уни жойлаштираркан, Ҳабибанинг йиғлаётганини эшитди-да, негадир ундан таъсирланмади. Кейин тўғри бориб шкаф устини тимирскилади: катта конвертни топди. Столга келтириб, очмоқчи бўлди-ю, вақт бекорга ўтадигандек, жилдга солди. Ундан кейин бурчакдаги ёзув столи тортмасидан паспорти, ҳарбий билети, шофёрлик гувоҳномасини олиб, қаршидаги жовонга қаради. «А, яхши!» дея жовондан — бундан бир неча йил муқаддам археологлар орасида юрганида — Далварзинтепада Галина Анатольевна Пугаченкова дастхат ёзиб берган китоби — «Чағониён»ни олди. Шунда Бекдавлатнинг янги костюм-шимини ўраётган Ҳабиба: «Учётдан...» — деди-ю, тилини тийди.

Бекдавлат, табиий, қайси қурилишга борса, Тошкентнинг ҳисобидан чиқиб кетарди. Бу гал эса, яна ҳисобга киришга эриниб, аллатовур бўлиб юрганди. Ниҳоят, у йўл ҳозирлигини кўриб бўлиб, кўштўшак четига ўтирди. Шунда Ҳабибадан негадир уялаётгандек бўлиб, унга зўрға қаради. Нигоҳи бирдан синиқиб кетди-да: «Наҳот кетаман? Ҳаммаси тугади?» — деб ўйлади. Кейин бир он жимиб: — Ҳа-ҳа, рост айтди... Ахир, ҳамма нарсанинг ҳам чеки-чегараси бўлади-ку? — деди. — Рост. Ўша муддат етиб келди. А-а! — у бирдан илиққина кулиб қўйди. — Бундан ажралишни ўйламаган эдим-а. Ахир, у айтган эди-ку? Ҳеч эсламапман. Шошма, наҳотки?»

«Мендан хафа бўлманг, илтимос...» деди Ҳабиба яна. «Э! — деди Бекдавлат. — Нега?! — Кейин шахд туриб, унинг кифтидан қучди-ю, энди унга номаҳрам эканлигини хаёлига келтириб бўшашди. Бироқ юмшоққина, илиққина

бағри-баданидан вужуди уйғона бошлаганида бирдан ўзини тортди. «Ҳа-ҳа, биламан-ку? — деди. — Ундан кейин бари бир совийман. Кейин яна...»

«Йўқ-йўқ, — деди Бекдавлат ва титраб кетди. — Сиз... Ҳабиба, — наздида унинг номини ҳам сўнги бор айтаётгандек бўлди, — сиз хафа бўлманг. Мен...» — «Ҳозир кетасизми?» — аста шивирлади аёл. «Ҳа. Ҳозир-да. Соат неча бўпти? — Соатини эслаб, столдан олди, билагига тақди-ю, ниҳоят, пулни эслади. — Э, менга юз сўм беринг». «Вой, эсим курсин. Нега юз сўм дейсиз?.. Барини олинг. Сизга керак бўлади...» Ҳабиба ёзув столнинг ғаладонларини тимирскилаб, бир даста пул олиб келди. Бекдавлат пулнинг сиртидаги тўртта йигирма бешталикни олди-да, қолганини нари сурди. «Бу нима қилганингиз? Сизга у ёқда тайёрлаб туриптими?»

«У ёқда... Қаёқда?» — деди Бекдавлат ичида ва бирданига «Чопартепа» сўзи тилига, районга кириб борадиган йўл ва Чуқурариқ бўйидаги тепалик хотирасига келди. — «Ҳа-ҳа, албатта ўша ёққа бораман, — деди ва бу қарорнинг дафъатан миясига келганидан эмас, нега бу йўриғда ўйламаганидан ҳайрон қолди: ўз-ўзидан маълум эди-ку? — Ҳа-ҳа», деди яна ичида ва кўнгли алланечук кўтарилиб, худди Чопартепага отланган пайтларидагидек шодланиб кетди: демак, тезроқ йўлга тушиш керак. «Ҳа, рост, — деди у Ҳабибага гангиб. — А, бу... шу пул бўлади. Э, мени биласиз-ку? Ишлайман...»

Ҳабиба жим қолди.

«А, Ҳасанни уйғотмайсизми? — деди-ю фикридан қайтди. — Йўқ, майли. Эртага тушунтириб қўясиз. Айтмоқчи, повиска келдимиз?»

«Келадиган, — деди Ҳабиба овози олиниб, — ўртоқларига кепти».

«Ҳа, буям армияга кетади, — деб ўйлади Бекдавлат. — Яхши! Йигит одам бориши керак... — Шунда бошқа, яна-да муҳимроқ бир нарсани эслаб қолди: — Бу кетса... Ҳабиба ёлғиз. Қизиқ, ҳамма нарса охирига етиб қол-япти-я?»

«Айтмоқчи, Ҳабиба, сиз қачон Кўқонга кетасиз? — сўради Бекдавлат. — Шундай ниятингиз бор эди, шекилли?» «Ҳа, бор, — деди Ҳабиба. — Бор-бор...» «Бўпти! — ўрнидан ирғиб турди Бекдавлат. — Бўлмасам хайрлашамиз!» Шундай деб, у билан... сўнги бор хайрлашаётгандек бўлди-ю, гангиб қолди. Ҳабиба унинг қошига келди. У аёлни қучиб ўпди. Кейин кўзига тикилди. Сўнг алланечук бўлиб кифтини силади ва қачин жилдини олиб йўлакка шахдам чиқаркан, Ҳабибанинг жуда секин-сўлғин юриб келаётганини пайқади-да, шарт ўгирилиб қараб, унинг дафъатан қарибми, касалга ўхшабми қолганини кўрди. Ачиндими, ҳайрон бўлдими — термилиб қолди. Кейин уни яна қучиш хоҳиши миясига келди-ю ҳаракатга айланмади. У эшикка йўналди. Очди. Салқин, рутубатли ҳаво юзига урилди. Худди шу ҳаводан нафас олиш учун чиққандек иршайиб хўрсинди. Ҳабиба орқадан чироқни ёққан экан: эшик пешбурунидаги лампочка ловуллаб, гул кетган йўлқанинг ўнг томонидаги сиренни ёртди: унинг узум бошидек узлларида томчилар йилтирар, бутун сирен аллақандай эгилиб, маъсум бўлиб қолгандек бўлди.

Бекдавлат кулимсираб, зинадан тушди. Сирен томонга ўтиб, Ҳабибага қаради. У елкасида чопон, қунишиб турибди. Шунинг учунми Бекдавлатнинг кўзига жуда мўъжаз, жуда ожиз кўриниб кетди ва зинага сакраб чиқиб, пешонасидан ўпганини билмай қолди. Шунда Ҳабибанинг ҳам қучиб олганини пайқаб, ич-ичидан хурсанд бўлиб кетди. «Мени яхши кўради...» деб ўйлади ва илдамлаб зинадан тушди. Кейин шитоб билан дарвозага кетди. Эшикнинг занжирини илгичдан оларкан: «Ҳозир қарайман», деб ўйлади ва унинг ерга тикилиб, эгилиб келаётганини кўрди. Тағин наздида, Ҳабиба қарибми, бетобла-нибми қолгандек бўлди.

У эшикчани шарт очиб, кўчага чиқди. Шунда «Жилмай тур!» дегандай олисдан кўк чироғини ёқиб келаётган машина сигнал берди. Бекдавлат дарҳол қўл кўтариб, Ҳабибага қаради. Ва унинг кўлига кўли тегибоқ машинага интилди.

Шофёр ўнг томонга ишора қилди. «Хайр, — деди Бекдавлат. — Ҳабиба, хайр!» Ҳабиба беихтиёр қўл чўзди. Бекдавлат ҳам кўлини чўзган ҳолда қимирлатди-да, машинанинг уёғига ўтди. Эшикни шартта очиб кириб ўтирди. Машина жилди. Бекдавлат орқа деразадан қараб кетди. Ҳабиба дарвозага суяниб турарди. У ўнглиниб, сигарета тутамоқчи бўлди-ю: «Тўхтатинг, — деди шофёрга. — Орқага беринг. Уша ергача. Бир нарса қопти». Машина тисланиб

дарвозага етди. Ҳабиба олдинга босди. «Плаш. Шляпа» деди Бекдавлат. Ҳабиба бошини ушламоқчидек қўлларини кўтарди-ю, бурилиб кириб кетди. Сал ўтмай қайтиб чиқди. Бекдавлат дераза ойнасини тушириб турарди. Нарсаларни олиб, жилмайди: «Раҳмат!» «Яхши боринг» деди Ҳабиба. Бекдавлат бош ирғади ва ажиб бир ҳолга тушди: гўё бу ҳовлида маълум муддатгача туриши керак эди-ю, энди ўша муддат етиб, кетаётгандек: аёл билан илиққина хўшлашди, холос.

Ниҳоят у «Ростов» сигаретасидан тутатиб, тағин кескин бурилиб орқасига қаради. Дарвоза қошида ҳеч ким йўқ эди. Машина муюлишдан ўтиб, катта, ёруғ кўчага тушди. «Тошкент, — деди у беихтиёр. — Хайр, Тошкент!» Шунда ичида бир нима узилиб кетгандек бўлди-да, — Йўғ-э, нега энди? — деди бу саволни нима учун ўзига берганини англамай. — Ҳа-ҳа... Лекин энди ўйламаслик керак. Бекдавлат тўғри вокзалга борди. Диктор «Москва—Душанбе» тезюрар поезди-га пассажирлар чиқарилмоқда эканини айтар эди.

Бекдавлат Ҳабиба билан мана шу тариқа хайрлашган, чамаси, буткул хайрлашган эдики, поездда бунга бир неча марта иқрор бўлди. «Шундай бўлиши керак эди. Шу бўлди...» Бироқ кейинроқ бу туйғусига ғалати-жайдари бир гумон раҳна сола бошлади: баайни яна сафарга... лекин, антиқа сафарга отланган ва ўша сафар яна қариса, яна...

...Кимё ҳам, Денов ака ҳам Бекдавлатга тикилиб туришарди...

— Бўпти, бўлмасам, — деди Кимё ҳафсаласи пир бўлгандек. — Нима маслаҳат берасиз, Денов ака? — Шундай деб, у кишига қадалиб қолди. — Неча киши қолдинглар?

— Тушунмадим?

— Бригада-да! — зарда қилди Кимё. — Неча одам қолдинглар? Бари тарқалиб кетмагандир-ку?

— Энди тарқалди. ҳисоб, — Денов ака ғарибона бош эгди. — Менга ҳам жавоб берсангиз, у ёқда фақат... отахон қоладилар. У кишига бари бир. У ердан жилмайдилар. Бошқа бригадага қўшиб юборсангиз ҳам, қолаверадилар.

Бекдавлат Кимёга сергаклиниб қаради. У эса мийиғида аччиқ кулди.

— Яна мактабга қайтиб борарсиз?

— Албатта... Ҳа? — Денов ака мижғовланиб қолди. — Узингиз кўрдингиз, эпполмадим, ўртоқ Тўхтамишева. Ҳар қалай биз... бизга, нима бўлгандаям мактаб тузук экан. Энди, кечирасиз, биз ҳам ёшлик қилдикми, қизиқдикми... Ҳе-хе-хе, ўзи-ку, деҳқончиликда суягимиз қотган. Лекин, кейин қўл чиқиб кетган экан. Умуман, ўзингиздан қолар гап йўқ: пахта иши — бизда янгилик. Унга ўзининг одами — миришқори керак экан. Бизнинг биологийдан билганимиз ёки ўзларингдек қўшни районда беш-ўн йил пахта терганимиз ҳали...

— Бўлдими? Тугадими гапингиз? — тажанглиниб сўради Кимё.

— Ҳа, Шу. Ҳалиям айтдим. Энди, пудратга ўтмагандаям бир нави қилиб эплаш мумкин эди.

— Ўтманг! — унинг гапини шартта бўлди Кимё. — Нарядли системага ўтинг.

— Йўғ-э, нималар деяпсиз, Кимёхон?.. Йў-ўқ, синглим, областда, республикада, ўзингиздаям бригада пудрати шундай авж топиб турганда, биз энди орқага қайтиб... Йўқ-йўқ, Кимёхон. Илтимос, менга жавоб берсангиз... — Денов ака ёш боладек Кимёга мўлтираб қараб, тезлаб давом этди: — Мана, далайям шудгордан чиқардик... чиқардим. Ўзим. Бир ҳафта — ўн кун вақт кетди. Шу, сизнинг, сизларнинг олдингизда юзимиз шувит бўлиб, қочиб кетгандай кўринмайлик деб.

— Денов ака! — Кимё ўрта бармоғини букиб, столдаги ойнага урди. — Ҳеч қаёққа кетмайсиз! Бу гапим — гап. Кетишчи ўйламанг ҳам. — Кейин бирдан қизишди. — Сиз қанақанги одамсиз ўзи, домла? Узингиз пудратга ўтаман дедингиз бултур. «Хўп» дедик. «Марҳамат», дедик. Ўтдингиз. Хўп.

— Мен сира эпполмас эканман.

— Шунинг учун кетишингиз керакми?

— Ҳа-ҳа. Илтимос.

— Домла! Узингиз — домла, муаллимсиз. Олий маълумотли зиёлисиз. Биз бўлсақ, ниҳояти бир қишлоқ хўжалик техникумини сирдан битирган чаласаводмиз! — Узининг гапи — камситиши ўзига кор қилиб, фаши келиб

кетди. — Мана, қишлоқ хўжалик институтидаям сиртдан ўқияпмиз, — энди оғзини тўлдириб давом этди: — Илож йўқ. Иш кўп. Ничего. Ҳаммаси бўлади. Олий партия мактабигаям сиртдан кираман... Хўп, бу гаплар — даромад гаплар... Мен демоқчиманки, сиз жуда тушунган, тушунадиган одамсиз... Пудратга қанчалик аҳамият берилаётганиниям бир раҳбарчалик биласиз. Биласиз. Айтдингиз ҳозир. Энди, домла, — у кино ва нописандлик билан қулимсиради, — уни эпполмай, тўғрироғи, уни бузиб... ҳа-ҳа, бузиб, одамларни қочириб юбориб, — ҳа-ҳа, демак, бригада пудратининг обрўсини тушириб, энди... тавба, дейишгаям ҳайронсан!

— Мен айбимни бўйнимга олаяпман-ку!

— Шу билан тамом, қутулдим, деб ўйлайсизми?

IV

Кимё тажанг бир ҳолда жимиб қолди. Унга қўйса-ку, бригада пудрати системаси ҳар қанча илғор-прогрессив бўлмасин, одамларда ерга эгалик қилиш ҳиссини кучлироқ уйғотмасин ва ишда интизомни ҳарчанд мустаҳкамламасин, пироварди, бригада пудрати иш усулига ўтганлар баайни ўзлари учун — шу тариқа давлат учун ишлашади, хулоса: ўзлари зарар кўрса, совхоз ҳам зарар тортади ёхуд бунинг акси; ахир, ер ҳам, техника ҳам, ўғит, хом-ашё ҳам уларнинг ўз қўлида бўлади: қанча тежаб-тергаб ишлатишса, ўзларига шунча фойда; планни қанчалик ошириб бажаришса, ўзларига фойда — устама муқофот; ахир, қилган ишларининг охир-оқибат натижасига қараб ҳақ олишар экан ва натижа ёмон бўлса, қуруқ қолиш хавфи бор экан — виждонан, демак, қаттиқ интизом билан, бинобарин, ерга меҳр — эгалик ҳисси билан ишлашди: шундай ишлашга мажбур-да, — хуллас, Кимё бригада пудрати иш усулининг ўқтам-фойдали томонлари беҳадлигига юз фоиз ишонса ва буни кўриб турган эса-да... — унга қўйса, кўзини юмиб... бу системани тарқатиб юборар, ишни аввалги — нарядли усулга бошлаган бўларди. Биз «бошлаган бўларди», деяпмиз. Лекин аёл бу борада ўйлашдан ҳам кўрқади. Чунки талаб бошқа. Бу борада у вақти-вақти билан тегишли улўғ маҳкамаларда ҳисоб бериб, пудратни мақтаб туради. Бироқ, мисол, фалакнинг гардиши билан «Мана бу — прогрессив иш усули, совхоз ишчиларигаям, совхозгаям фойда келтирадиган усул. Мана бу — эскича — наряд асосидаги иш усули, яъни, ишнинг пировард натижаси ҳисобга олинмайди: бугун неча меҳнат куни ишлашган бўлса, шунга монанд ҳақ олишади, хўш, бу иш бажарилганми-йўқми, аҳамиятсиз, қоғозда бўлса, бас. Хўш, бу икки хил иш юритишдан хоҳлаганингни танлаб ол», дейишса борми! Тағин, елкангга ҳеч қандай масъулият тушмайди: ҳеч ким сени айбламайди, дейишса! Кимё сира-сира иккиланмай иккинчи — эски йўлни тутган ва дарҳол анави Тошевнинг... бултуроқ пудратни қўллаб катта натижаларга эришган бўлимини ана шу — эски йўлга буриб юборган бўлар эди.

Нега?! Бунинг сабаби оддий: Кимёнинг феъл-атвориға боғлиқ ва ундан келиб чиқади. Хўш, совхоз директори бўлиб келган чоғларида, нима бўлар эди? Ҳар оқшом бўлим совлиқларидан тортиб бригадирларгача идораға — нарядга келишар, Кимё тўрда — креслода ўтириб, улар билан битта-битта гаплашар, буюрар, тергар, бари ходим-ишчиларининг кўзи унда бўлар ва Кимё ўзини совхозда директор, аниқроғи, ҳокими мутлақ каби тўла-тўқис ҳис қилар, у... мана шундай завқ-қаноат олар эди.

Шу ўринда Кимёнинг таржимаи ҳолиға ҳам жиндак шўнғишга тўғри келади. У отаси қандайдир ўйинчига «илиқиб» кетганини волидасидан эшитар, мунгли қарашлари у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетар ва отасига нисбатан кучли нафрат туяра эди.

Бу — қизнинг ўн ёшларидаги гап.

Кейин онани концертдан келаётганда машина уриб кетди. Айбдор жазосини олган эса-да, она ўнганмади. Яхши одамлар Кимёни интернатга беришди. Кимё йиғлаб-йиғлаб янги шароитга кўникди. Аммо... онанинг ўлимини ҳам отасидан кўрар, отаси Сариосиё деган районда илғор пахта бригадири экани, кейин донгдор раис бўлганини ундан-бундан эшитар экан, кўнглининг аллақарида унинг келишини кутса-да, унга нафрати тобора ортар ва қандайдир, қачондир унга бир ўхшатиб азоб бериш — қизнинг эзгу орзуси

эди. Азоб бера олиш даражасига етишиши учун, қандайдир машҳур раҳбар, биров-яримга гапи ўтадиган киши бўлиши шарт эдики, бу хаёл унда беихтиёр туғилган эди. Биз «беихтиёр» деб чегараланишимиз мумкин. Аммо бир муҳим нарсани ёддан чиқармаслик керак: Кимё Сариосиёда одамни одам деб билмайдиган, димоғдор ва такаббур Тўхтамиш отанинг қони-фарзанди эдики, қайси замонда фарзанд отага тортмабди?

Алалхусус, Кимё мактабда қанчалик яхши ўқимасин — ўқишни севмасин, у ўн иккига кириб-кирмай комсомолга ўтишни жон-жаҳди билан истамасин — комсомол бўлишни юракдан ёқтирмасин, яна, ўнинчини битирмаёқ мактаб таълим-тарбиясида ҳоким ақидаларни — комсомолнинг ўрни қандай жойларда эканига бот-бот қизиқиб, беихтиёр унга интилмасин ва такрор айтиш керак, бу истак-интилишлар замирида ёш-навқирон қизнинг пок-кўтаринки руҳи ётмасин, барибир... буларнинг ҳам замир-замирида... кимларгадир бош бўлиш, буйруқ бериш, ҳукмронлик қилиш, пироварди, кўтарилиш... каби пинҳон-теран истак ётар, бу истак худди машина аккумулятори каби унга ток берар, худди ҳамширанинг уколи орқали баданга ўтадиган дармон доридек куч-қувват бағишлар эди.

Бир жиҳати шу мақсадда... тезроқ кўзга кўриниш-кўтарилиш учун аризасига биноан Музработ чўлига жўнаган, у ерда дастлаб бригада аъзоси, кейин бригадир бўлган эди. Тўғри, у чўлнинг ҳавосига ҳам, тинчитмас искабто-пар-пашшаларига ҳам, ертўланамо уйларию вагон-уйчаларига ҳам не бир қизиқиш ва чидам билан қарамасин, буларнинг вақтинчалик эканини билар ҳамда бунга ишонар эди. Тағин, унинг омади келиб, собиқ ўқитувчиси — мактабдан район партия комитетининг лекторлар тўпига ўтказилган, кейин чўлга — совхозга партия ташкилоти секретари бўлиб борган Мурод Тангрикулов ҳадемай совхоз директорлигига кўтарилди-ю, район ва область марказидан келган турли мухбирлар Кимёни қанда қилмай кўрадиган, у тўғрида матбуотда ёзадиган бўлишди. Ана шунинг учун ҳам Кимё Бекдавлат сувчилик қилаётган кунларда ўзининг тез орада у ердан районгами, марказгами кетиши ва «буларни унутмаслиги»ни айтарди.

Дарҳақиқат, Мурод Тангрикулов Чопартепа районига ижроқўм раиси бўлиб ўтган йили Кимё ҳам туғилган районига комсомол комитетининг биричи секретари бўлиб қайтди. У кўтарилган дастлабки поғона эди бу. Шу арафада Нозимга теккан эди. Уларнинг ажралиши — ўзи бир тарих ва бунда ҳам ҳал қилувчи нуқта — Кимёнинг феъл-характери, унинг қандайдир жўн истак ва талабларида.

Бироқ, ўзи кутмаганда, Нозимдан ажралиши Кимёни тонг қолдирдигина эмас, унинг юрагидаги пинҳона ҳислари — ўч олиш борасида уйғонган ва хийла шаклланган туйғуларини бирдан аланга олдириди: у отасидан қандай интиқом олишни ўйлаган ва ҳамон аҳдидан кечмагандек, Нозимдан ҳам қандайдир ўч олиши — навбатдаги истагига айланди. Лекин бунинг имкони чиқмади: Нозим — Термизда, область газетасининг мухбири...

Аста-секин бу ҳисни қаноатлантириш истагини орқага сурди-ю, бироқ, умуман, кўпчилик йигит зотиға, хусусан, оиласи тўқис йигитларга, аёлларга ҳам ички ғашлик ва унинг сиртқи ижроси — беписандлик билан қарайдиган бўлди. Афсуски, буни ҳадеганда юзага чиқариши қийин... Бунинг устига, у — раҳбар. Элнинг кўзида.

Қисқаси, унинг бу ҳислари ҳам яширин, фақат... аҳён-аҳёндагина бирон-бир муносабат билан юзага қалқиб қолар, Кимё учун баҳона вазифасини ўтарди. Ана шундай феъл-атворли киши — совхоз директори Кимё Тўхтамишева бригада пудрати деган иш усулини жорий қилиш орқасида — бировларга буйруқ бериш, бировларни силташ, уялтириш, ўзини ҳокимдек тутиш мавқеидан бебаҳра қолишга чидай оладими?

Бригада пудрати... Бирон-бир бўлимми, бригада биланми совхоз дирекцияси ўртасида шартнома тузилиб, унга керакли ер, техника, эҳтиёт қисмлари ўғит деганлардан берилса, бас, шу бўлиму бригада — ўзича мустақил ҳисобланади. Ҳа-ҳа, ўзига мустақил! Оқшомлари нарядга келмайди, чунки наряд йўқ — наряд ўзларида: ўз биланларича ишлашади. Бир бригададаги, масалан, трактор иккинчи бригадага керак бўлиб қолса, уни ҳатто совхоз директори ҳам олиб бера олмайди: ҳаққи йўқ.

Бу қанақаси? Шуям иш бўлдимми? Масалан, Чўтбой Тошев ўз бўлимини совхоз ичида кичкина совхозчадек тутати. Тўғри, Кимё умумий раҳбар, унинг гапини ҳали икки қилган раҳбарча йўқ. Бироқ Кимё биладики, уларнинг истагани гапларига қулоқ солмаслиги мумкин: буни ҳар қадамда сезиб туради. Гоҳо бундан ўкинади, ўзини муваққат сезади, оқшомлари идорада бир ўзи қолганида кўнгли бузилиб кетади.

Ахир, у мана шу раҳбарликдан лаззат олар эди. Шу лаззат унинг баайни — ҳаёти маъноси, завқи, тирикчилиги эди. Унга райондаги аксар лавозимли одамлардан тортиб оддийларигача ҳурмат, ҳатто эҳтиром билан қарашади. Бироқ... Кимё, бу эҳтиромлар тағидаям қандайдир хайрихоҳлик бордек, баъзан ғамгин кулимсираб қўяди.

Ҳа, бригада пудрати хусусида — унинг дарди ичида.

...Тажанг бир ҳолда жимиб қолган Кимё шахд билан стол биқинидаги тугмачани босди. Лабида кичкина мурти бор, қорача, сочи жингалак, йигирма беш ёшлар чамасидаги йигит кирди. Кирза этигига қараб қўйиб, остонада тўхтади.

— Ассалом алайкум.

— Зокировни чақир, — деди Кимё ва Бекдавлатга кўз ташлади. — Бизнинг бошбух...

Шунда йигитнинг катта-катта қуралай кўзларига нигоҳи қадалиб, юрагига ёқимли бир ҳолсизлик ингандек бўлди. Ихтиёрсиз бир тарзда бу ҳолатдан қўрқиб, Денов акага юзланганди, у киши:

— Нима кераги бор эди ўртоқ Зокировни чақиришни, — деди инжиқла-ниб.

Фаттоҳ Зокиров — совхоз партия ташкилотининг секретари. Денов ака Ниёзов Кимёга қарагандаям Зокировдан ичида ҳайиқар, зеро у қаттиққўл, жиддий, ҳатто кўпол киши бўлиши билан бирга, табиий, район партия комитетининг одами эдики, совхозда ҳар бир коммунист ҳақида, унинг феъл-атвори, иш юритишию ахлоқ-одоби ҳақида нақ район партия комитетининг биринчи секретари Мурод Тангриқуловга вақт-бевақт ҳисоб бериб туриши — Денов акага аён эди. Бу гап — бригадани ташлаб, аниқроғи, «тугатиб», пудратни эпполмай кетаман деб ўтириши уёққа етса, нима одам бўлади? Ахир, Мурод Тангриқулов ҳам педагогдан чиққан...

— Нима кераги бор эмиш, — истехзо қилди Кимё. — Менинг гапимга тушунмаяпсиз-ку?

— Йўқ, энди...

Кимё «бу иш бари бир ҳал бўлади» дегандай хотиржам тортиб, тагин Бекдавлатга қаради ва имкон борича унинг кўзига тикилмасликка ҳаракат қилиб:

— Хўш, Бек ака, механизаторлик қўлингиздан келади-я? — деди.

Бекдавлат сергак тортиб:

— Келади, албатта келади! — деди ва ҳали орада ўтган барча гап-сўзларни унутиб, жилмайди. — Бўлаверади. Ишлаб кўрганман. Мирзачўлда...

Кимё энгил тортди.

— Унда яхши. — Сўнг мийиғида кулимсиради. — Э, Бек ака-е... — У орадаги бояги айтишувлар ғубори йўқ бўлишини истарди: аста-секин йўл қила бошлади. — Ажойиб одамсиз-да... Сизда зиғирчаям ўзгариш йўқ. Тўғримми, Денов ака? Домла... Уни кўп ўйламанг. Ҳал бўлган масала деб қаранг... Сиз бу ёғини ўйланг. Демак, бригадада — сиз борсиз. Кейин, анави чол... — Бекдавлат унга тикилиб турарди. У пинак бузмади. — Хўш, мана энди сизга Бекдавлат акаям қўшиладиган бўлиб туриптилар!.. Хўш, демак, уч киши бўлдинглар... — У яна стол биқинидаги тугмачани босди. — Қўшоқов келсин. Ундан сўраймиз. У пудратнинг пири... — Бир оз эшикка тикилиб турди-да, тагин Бекдавлатга боқди. — Шунақа гаплар, Бекдавлат ака. Ишимизнинг тенг ярмиси асабийликда ўтади. Хўш, шунинг учун баъзи ўртоқларга қаттиқ-қуруқ гап қилиб юборганингиям пайқамай қоласан. Кейин пушаймон ҳам бўласан.

Бекдавлат майин тортиб, бош ирғади.

— Тўғри.

Тўғри-да: Бекдавлат кўп жойларда ишлаши баробарида кўп раҳбарларни-

ям бевосита кузатишига тўғри келган: айримининг, Кимё айтганидек, кейин ишчилардан узр сўраганини ҳам эшитган.

Бош бухгалтер кирди. Остонадан жилмай:

— Чақирдингизми? — деди.

— Ҳа. Келинг... Ташқарида латта йўқми? — у ўкиниб, Бекдавлатга тегишли қилиб хўрсинди. — Секретарга айтиш керак, келсин энди. Боласининг чилласи чиққандир... Ҳа, Эшимбой, бундай ўтиринг. Кечқурун қоровулга айтасиз, мана шу бошган изларингизни супуриб қўйсин.

— Э, ўзим, ўзим...

— Хўш, айтинг-чи, ўртоқ Қўшоқов, — расмийроқ тарзда гап бошлади. — Денов акамнинг бригадасидаги ер майдони — жами эллик гектар. Шундайми, Денов ака? Ё ўғирланчи ерингизам борми?

— Э, э! — Денов ака ғижимлаётган телпагини ёнидаги стулга қўйиб, турмоқчи бўлди. — Ахир, ҳаммаларинг биласизлар-ку? Йўлнинг ёқасида. Ҳатто ўткинчиларам билишади.

— Утиринг-ўтиринг... Хўш, Қўшоқов, шу ерни пудрат усулида ишлаб, яхши ҳосил кўтариш учун неча киши керак бўлади, сизнингча? — Шундай деб, Бекдавлатга жиддий изоҳ берди: — Бу киши — бўлажак олим, Бек ака! Ҳазиллашиб бўлмайди. Яқинда биздан бекитиқча Тошкентгаям бориб келдилар... Жим туринг! Этик кийиб юргангизга ишондим-а! Халқ хўжалик институтига бориптилар. Собиқ домлалари билан гаплашиптилар. Бригада пудрати тўғрисида кандидатлик диссертацияси ёздагани бўптилар. Демак, аспирантурагаям кирадиган бўптилар... Яхши-да, а, шу иш? Ўзимизнинг кадр...

— Яхши! — Бекдавлат ҳаяжонланиб, Эшим Қўшоқовга қаради. Унинг кўзлари қувнаб-чақнаб турарди.

— Кечирасиз, Кимё опа, эллик гектарга...

— Ҳа-а. Неча киши етади?

Эшим Қўшоқов худди каттакон бир амал теккандек стулга ўрнашиб, кителенинг кўкрак киссасидан блокнот ва ручка олди. Денов акани сўроқ қилаётган терговчидек бўлиб:

— Домла, бултур сизда ўн киши ишлаган эди-я? — деди. Денов ака бош ирғади-ю, алланечук қизариб кўзгалаётганди, Эшимнинг ўзи у кишини ўтказди. — Утираверинг. Биламан... Ўн киши эди! — Кейин Кимёга бурилиб, хитоб қилди: — Ўн киши-я?!

— Биз энди... — чайналиб қолди Денов ака.

— Биздаям айб йўқ эмас! — деди Кимё бирдан. — Домлага бепарво қараганмиз. Бўйинга олиш керак... Ё, Эшимбой, сиз бирон маслаҳат берганмиз-сиз?

— Мен ўшанда... ўзимам яхши тушунмас эдим пудратни, опа, — деди Эшим. — Лекин Ҳикмат Башановнинг бепарво қарагани аниқ.

Бекдавлат сал гангиб, дам Кимёга, дам Эшим Қўшоқовга қараб олди: Ҳикмат Башанов — ҳали қабулхонада кўргани, кўзлари ўйнаб турган, сочи орқага сурилган, қадами қисқа йигит. У йигит билан Бекдавлат Катта Наманган каналида ишлаб юрганида ораларидан гап қочган, оқибатда «Наманганводход-строй» трестининг бошлиғи орқали хайфсан олиб берган, кейин ўзиям тезда Тошкентга қайтган эди.

— Ҳикмат Башановни қўйинг. Унинг ўлгиси келган... — деди Кимё ва бирдан Бекдавлатга гўё шикоят қилди: — Шундай бир бўлим бошқарувчимиз бор-да, Бек ака... Йўқ, сиз уни танимайсиз. Сиз Музработдан кетгандан кейин келиб эди. Мен буёққа... мени олишгач, ўрнимда қолиб эди. Кейин, мана совхоз ташкил бўлиб, уни чақириб олдик. Пахтани билади, деб ўйладик... Билишга билади-ю, эскича иш тутади-да... Балки эшитгандирсиз Тошевни? Ҳе, ўша Тошев-да... — Хиёл кулимсираб қўйди. — Ўша киши бутун бошли бўлимни пудратга ўтказиб, районда эмас, областдаям машъал бўлиб кетди ҳисоб... Башанов бўлса бўлим уёқда турсин, мана шу Денов ака бригадани пудратга ўтказганидаям ёрдам қилмади.

— Нима ёрдам қилиши мумкин эди? — Бекдавлат дангал сўради.

— Ҳе, ёрдамнинг тури кўп! — деди Эшим Қўшоқов. — Чигит олишдан тортиб техникага запчасть беришгача ёрдам-да... Ҳали бу тўғрида гаплашамиз... — Эшим «бу одам ким ўзи!» дегандай Кимёга тикилиб олди.

— Узимизда ишлайдилар, — деди Кимё унинг нигоҳи маъносини дарҳол уқиб. — Бемалол гапираверинг... Хўш, демак, неча киши етади?

— Беш киши! — Эшим беш панжасини ёзиб кўрсатди. — Беш киши! — Денов ака яна кўзғалаётган эди, Эшим тагин ўтқазди. — Сиз қулоқ солинг, домла. Ҳозир гап сизнинг бултур йўл қўйган камчиликларингиз ҳақидаям кетади...

Кимё эшикка тикилиб турарди. Бирдан соатига қараб олиб:

— Мундай қилайлик, — деди. — Айтмоқчи, Зокиров келаяптими?

— Пастда агроном билан гаплашиб турган экан. Келаяпти, — деди Эшим Қўшоқов ва бирдан афсуслангандек бўлиб, директорнинг оғзига тикилди. — Яна бир нима демоқчи эдингиз?

— Ҳа, сизлар мана ўртоқ Бекназаровниям олиб, пастга тушиб, хўш, анави мажнунтолларнинг тагига бориб, дўппини олиб қўйиб, бир ўйлаб, кенгашиб олингизлар. Тузукми, Денов ака? Гап тамом... Хўш, қолган гапни кейин гаплашамиз. Умуман, нима хулосага келганларингни шартномага ёзиб берасизлар-ку?

— Ҳа, албатта шундай бўлади-да, — деди Эшим.

— Мен энди... — Денов аканинг гапи оғзида қолди.

Ўрта бўй, миқти, сарғиш-оқ юзли йигит кирди. Эғнида баргранг кител, бўйнида қора галстук: жиддий одам экани кўришиб турарди.

— Салом, ўртоқлар. — У ўтирганлар билан бир-бир кўришиб, ниҳоят директорга қўл берди-да, унга яқин стулга ўтириб, Бекдавлатга тикилиб қараб қўйди.

— Фаттоҳ ака, домла нима деяптилар? — Кимё энди ясама қизишиб деди.

Фаттоҳ Зокиров Денов акадан берироқда — Бекдавлатга юз бўлиб ўтирганди. У аста-оғир бурилиб:

— Домла, сиз афандининг ишини қилаяпсиз, — деди. — Агар эшитганим рост бўлса.

— Эшитганингиз рост, — деди Кимё.

— Биз шу тўғрида ҳозир агроном билан гаплашиб турган эдик, — давом этди Зокиров. — Бу ёқда энг қолоқ бригадалар ҳам чигит экишни тугаллашди...

— Тугади. Эрта тугайди! — деди Кимё ва энди чинакамига жаҳли қистаб, домлага еб қўйгудек бўлиб тикилиб олди. — Гапиринг, ўртоқ Зокиров!

— Қанақангиз масъулиятсиз одамсиз, домла? — Бултур пудратни бузган, эпланмаган бўлсангиз, бу йил ҳаракат қилинг! Мутахассислар билан маслаҳатлашинг. Ана, Тошевнинг бўлимига боринг. Бош агроном ҳам — олий маълумотли йигит. Уни Тошев тирсақлагани ҳали ҳеч нарсани англамайди, ўртоқ Ниёзов... Мен демоқчиманки, сиз чин коммунист бўлсангиз, жиндак орномус деганидан ҳам бўлса, бу йил ўзингизни оқлашга ҳаракат қилишингиз керак. Мен сизда ўқимаганман. Лекин совхоздаги кўпгина раҳбарлар сиздан бир вақтлар сабоқ олишган. Эндиям сабоқ олишга ҳақли улар... Сиз эса мундай қилиб, ахир... Мен просто ҳайронман! Бу гап ўртоқ Тангриқуловнинг қулоғига етса, яхши гап бўлмайди, домла... Сабр қилинг! Сизни мактабдан ҳеч ким чиқариб олмаган. Уз ихтиёрингиз билан «далада ишлайман» деб келгансиз. Энди яна қайси юз билан мактабга боришни ҳам ўйлаб кўрдингизми?

— Мактабда, ўртоқ Ниёзов келадилар, деб жойни асраб ўтирмаган бўлсалар керак? — гап ташлади Кимё.

— Ҳе, энди... — Денов ака терлаб кетди.

— Гап шу, — деди Зокиров. — Бу нарсани хаёлдан чиқариб ташлаш керак. Тагин бир гапни айтишга мажбурмиз, домла... Бригадир бўламан деганлар жуда-жуда кўп. Бу ёғиниям эсдан чиқарманг. Биз энди сизниям ўйлаб шу гапларни гапиряпмиз.

— Кечирасизлар, узр, узр. Бўлди... — Денов ака ўрнидан турди. — Мени кечиринглар. Майли. Нима бўлса, бўлди... Лекин...

— Хўш, ана шу «лекини»ни гапиринг.

— Шу, бизга ёрдам дегандай... — Бирдан ўқиб, овози титраб кетди. — Ҳатто чигитниям пучидан беришган эди бултур. Омбордан... Қаландаров...

— Қаландаров бир сизга эмас, бошқаларгаям шундай қилган, — деди Фаттоҳ Зокиров. — Бу нарса райкомгаям маълум, ўртоқ Ниёзов. Қани, бу йил кўрамиз.

— Ҳой, тил борми, жон борми?— деб юборди Кимё.— Ахир, талаб қилиш керакми, йўқми?

Кимё шундай дегани билан Қаландаровдан ўзи ҳам вақти келганда бир нарсани «талаб қилолмас», илло ундан тили қисиқ жойлари ҳам бор эди. Яъни, бирон бригадининг пахта плани бажарилмай қолса, кимга мурожаат қилади? Уша одамга... Кимё бу нарсани чўлдаёқ билиб, бу усулдан, мавриди келганда, фойдаланиб ҳам ўрганган, қолаверса, шу тариқа планин тўлдириш — табиий бир кўникма бўлиб қолган эдики, бу ҳол катта миқёсларда — район миқёсларида ҳам амалга оширилиши ҳеч кимга сир эмас, бироқ бу борада биров-бирова бир нима демас, бу — қандайдир содда-жайдари ва табиий бир ҳол эди. Буни нимага ўхшатиш мумкин? Балки кекса эр-хотиннинг катта болаларидан яширинча муомала қилишларига ўхшатса бўлар: катта болалар билиб-билмасликка солишади, албатта.

Денов аканинг «пуч чигит беради» дегани тагидаям жон бор эди: тўқ чигитни олиши учун унга... омбор мутасаддисига бир миқдор пора узатилиши керак. Ҳа, пора! Денов ака эса... майин, қобил, инжиқ, коммунистлик шаънига доғ тушувидан ўлгудек кўрқадиган одам бу нарсани билса-да, шонгиси келмас, шу боис пора бериш — унга ёт эди.

Денов ака Кимёнинг «тил борми, жон борми?» деганидан ҳайратланиб, юзига боқди.

— Ҳа, энди албатта...— деб пичирлади.

— Бўпти бўлмаса,— деди Кимё.— Домла, сизга жавоб... Э, пастда келишиб олинглар. Эшимжон, бирга бўлинг! Ўзингиз бошида туринг, шартноманинг-да... Қани, бу йил бизнинг ҳам юзимиз бир ёруғ бўлсин, ўртоқлар! Уларга кўшилиб, Бекдавлат ҳам ўрнидан турди.

— Менгаям жавобми?

— Ҳа.— Кимё шундай деганидан кейин ичи ачиб қолди: у билан холи гаплашгиси бормиди?— Майли. Лекин, сиз узоқлаб кетманг... Баъзи гаплар бор. Хўш, ўртоқ Зокиров, бу киши Бекдавлат ака Бекназаров. Вақтида бизнинг комсомол вожақлардан...

Бекдавлат хўрсиниб:

— Раҳмат. Хайр,— деди.

— Айтмоқчи, партияга ўтганмисиз?

— Йўқ.

Бекдавлат карахт тортиди, қизарди... Бу ҳақда олдин ўйлаб кўрган, оталар измини кўнглига тугиб, мени партия сафига ўтказинглар, деб бировнинг этагиндан тутмаганди. Уйлаб кўрганида эса: «Ҳеч қиси йўқ. Умуман, коммунист одамда расмий ҳужжат бўлиши шартми? Ахир, ўзлари партиясиз бўлиб, «Бизни коммунист ҳисобланглар», деб кетганлар бор-ку? Бас! Мен ҳам кўнглимда коммунистман!» дея ногоҳ қалқиган хаёлларини тинчитган ва кейинчалик бу мавқеи унга шу қадар маъқул тушган эдики, назарида, ўзининг қандайдир собит эътиқодларигаам бу вазияти мос тушар эди.

Қандай яхши: билетинг бўлмаса-ю, коммунист бўлиб юрсанг!..

Бирон иш-юмуш... оғир вазифаларниям билетинг борлиги, масъуллигинг учун эмас, балки виждонан қилсанг...

— Ҳим,— Кимё нима дейишини билмай тез-тез бош ирғаб қўйди.

— Агар сабабини айтиш лозим бўлса, униям айтаман,— деди Бекдавлат.

— Йўқ-йўқ.

Бекдавлат чиқиб кетди. Кимё Фаттоҳ Зокировга тикилди. Унинг боши ҳам эди. Кимё бу одамдан ҳам ҳайиқади. «Нима бало, аслида-ку, бу сўраши керак эди», кўнглидан кечирди у ва:

— Бу йигит ҳақида ҳозир гапириб бераман,— деди.— Хўш, райкомда нима гап?

Ниҳоят, Зокиров ҳам унга қаради-да:

— Мурод ака сизга салом айтдилар,— деди.

— А-а! — Кимё уйқудан уйғонгандек бош кўтарди. Кейин нима хусусда гаплашаётганликларини сўрашдан ўзини тийиб:— Ўзлари қалай?— деди.— Назаримда, кейинги вақтда анча тажанг кўринадилар-а?

Зокиров кифтини учирди.

— Ҳа, албатта... Лекин у киши районда қилаётган ўзгаришларини давом эттиришдан бир қадам ҳам чекинмайдилар.

— Бошқа планлариям борми?

— Менга очиқ айтмадилар.

— Яширяпсиз.

— Кимёхон...

— Хўп-хўп.

— Улкантоғдаги айрим боғлар ҳақида гапирдилар. Бу йил ҳам гулини тўкиб юборса, чатоқ дедилар. Шунга мутахассисларни жалб этмоқчилар. Кейин «пахта мени ўйлатяпти», дедилар.

— Қайси маънода?

— Энди, бу соҳада айрим кўзбўямачиликлар эскичасига давом этаётипти-да... Уни сиз ҳам биласиз. Умуман, бу нарса — ҳеч кимга сир эмас. Шунинг учун бригада пудратига зўр бериш керак, дедилар. Иложи бўлса, бригада пудратини бошқа соҳаларга ҳам ёйишни ўйлаётдилар. Энди, Кимёхон, — партком секретари дераза ортида айланаётган қалдирғочга қаради, — пудрат деганимиз ҳам ўзига яраша бир эксперимент. Тўғримасми? Ҳали бу иш усули жуда унча расмийлашганим йўқ. Бу тўғрида бирон кўрсатма-қарор ҳам йўқ... Лекин, менимча, чиқиши керак. Бу усул — кўп ҳалигидай томонларнинг пайини қирқиши аниқ. Тўғри, унинг салбий томонлариям бўлади. Ҳозирча бизга унчалик маълум эмас. Бироқ тусмол қилиш мумкин: мана, Тошевнинг иш тутумини кузатиб... Тўғри-да, пудратга ўтгандан кейин уларнинг барча талабларини қондиришимиз керак бўлади. Совхозда эса бунинг имконияти ҳадеганда бўлавермайди.

— Тушундим-тушундим, — деди Кимё. — Ана шунинг учун ҳам ўлиб кетгур Башанов эскича ишлаяпти. Чамамда, пудратга ўтса, эплаб кетишига ишонмайди...

— Дарвоқе, шу Башанов ҳақида...

— Хўш?

Бу вақтда Бекдавлат идорадан чиққан, қарағайлар ортида ялтираётган офтобга кўзи тушибоқ идорадаги сўнги савол-жавоб маъносиз бўлиб қолган, мамнун эди. Чуқур-чуқур нафас оларкан, бирданига: «Менга нима бўлди ўзи?» деди жаҳл билан. Эгни-бошига қарамаёқ плашиниям, шляпа билан чарм жилдиниям қабулхонада унутиб қолдирганини эслади. Орқасига бурилиб, илдамлаб зинадан чиқиб кетди. Директор қабулхонасига рўпара бўлиб, унинг ўзи билан Фаттоҳ Зокировни кўрди. Партком секретари ёзув машинкали стол ёнида михчадек бўлиб, калта қора плашининг чўнтагига қўлини тикиб турар, Кимёнинг бир қўли эшик тутқичида, унга шошиб бир нималар дер ва ғамгин кулимсирар эди.

— Кечирасизлар! — деди Бекдавлат ва бурчакка ўтиб, плашини олди. Сўнг шляпани бошига қўндирибоқ чарм жилдини кўтарди. — Узр; унутибман... Юртга кеп қолганмиз-да! Хурсандчилик!

Бекдавлат қайрилайётган эди, Зокиров:

— Тўхтаг, — деди.

Бекдавлат йўлакка чиқиб тўхтади, Партком секретари Кимё билан хайрлашиб қайти ва Бекдавлатнинг ёнидан ўтиб, йўлак бўйлаб кетди. «Партком» ёзувли эшикка етганда тўхтади, эшикни очди. Очиқ қолдириб кирди. У партком секретарлари ҳақида эшитган, билган ё ўқиганлари аралаш-қуралаш ҳолда ёдига тушиб; «Бундайлар ўзи ҳамма вақт серёзний бўлади. Балки шундай бўлиши керакдир», дея бироқ айни чоғда, аксари расмийроқ одамлар бўлишини ҳам ўзича тусмоллаб, Зокировнинг орқасидан кирди.

Кичкина хона. Битта стол, беш-олтита стул. Стол ортида — деворда Лениннинг бетобликда тушган, ҳорғин-ўйчан портрети. Бошида шапка, паства қараб турибди. Қаршидаги девор тагида жовон. Унда аксари сиёсий адабиётлар ва турли-туман журналлар.

Зокиров плашини ечиб стули суянчиғига ташлади-да, ўтириб, унга рўпарасидаги стулларни кўрсатди. Бекдавлат шляпасини олиб ўтирди. Зокиров тортмасидан «Столичний» сигарета чиқариб, столга ташлади.

— Чекасизми? Менинг исмим Фаттоҳ. Сизникини биламан.

— Раҳмат, — Бекдавлат шундай дегач, бу камгап одамга азбаройи қизиққанидан яна: — Майли-е, — деди-да, битта олиб лабига қистирди. Зокиров

зажигалка чаққанди, Бекдавлат сигаретани тутатиб олди ва беихтиёр ўзининг ҳам «Ростов»ини чиқариб, стол четига қўйди.

— Мен сиз ҳақингизда эшитганман,— деди Фаттоқ Зокиров.— Кимёхон ҳам бир оз гапириб бердилар... Бу ерда қариндошларингиз бордир?

— Бор,— деди Бекдавлат.— Ашур Яшаров. Техникумнинг директори.

— Э-э, у кишими?... Оила... у ёқда тинчми?

— Тинч.— Бекдавлат унга энди совуқ тикилди.— Кечирасиз, тинч бўлмасачи, масалан, ажралган бўлсак-чи?

Энди Зокиров унга совуқ тикилди.

— Нима бўпти! Даввоси йўқми?

— Э-э!— Бекдавлат кулди. Кейин чуқур хўрсинди.— Аксинча... Бизнинг боламиз ҳам йўқ эди-да. У кишида бор, илгариги турмуш ўртоқларидан. Ҳасанбой деган. Яхши бола... Ўзимизда... Умуман, биз бунга келишган эдик.

— Тушунмадим.

— У киши мендан ёшда... улуғроқ эдилар-да,— истамай, зарда қилгандай деди.— Шунинг учун... Биз бари бир ажралишимизни билардик.

— А-а. Бу ерда узоқ вақт бўласизми?

— Билмайман.

Зокиров ўйланиб:

— Сурхондарёда ўзлаштирилмаган ер оз қолди, — деди. — Бу Қуралай даштиям...

Бекдавлат бирдан кўзлари қувнаб:

— Шуниси маъқул келди-да, менга! — деди.— Билсангиз, биз энди... Нима дейишимниям билмайман.— У асаблана бошлади.— Бировлар кулади ҳозир. Бировлар истеҳзо қилади.— Бирдан портлагудек бўлиб давом этди: — Биз энди, комсомолмиз, олдинги сафда бўлишимиз керак, деб, романтика... романтик ҳаёллар билан юрдик-да, ўртоқ партком! — Кейин унга тагин совуқ тикилди. — Лекин бу гапимдан Бекдавлат орқага қайтипти-да, деб ўйламанг... Ҳе! Энди қайтиш... Қаёқда? — Кейин бирдан мунглиниб деди: — Одам шу юришга ўрганиб ҳам қоларкан. Рост гапиряпман. Қўнимсизликми бу... Ҳар қалай, ундай эмас-у, бора-бора кўниканингга қарамай зерикар экансан... Мен ноқоратупроқ зонасига бориб, зах қочираётганлар орасида бир-икки ой ишлагандан кейин БАМга бормай қўйдим.

— Ҳим, БАМгаям бормоқчимидингиз?

— Нега бормаслигим керак экан? Бормоқчи эдим... Лекин...

— Тушундим. Сизни Мурод ака ўқитган-а?

— О!.. У киши тарбия қилган!

— Яхши... Ундай одамлар бизда кам,— Зокиров столга қараб гапирди.—

Жуда кам.

— Аммо-лекин бу фикрингизга менам қўшиламан,— деди Бекдавлат. Кейин унга илиқ кулимсиради.— Сиз ҳарбий одамларга ўхшаб кетасиз. Бизнинг қисмда битта партком секретари бор эди...

Зокиров бошини кўтарди.

— Қанақа қисмда хизмат қилгансиз?

— Ҳе, биз чегарада эдик. Украинада. Кейин Германияга ўтдик. У ерда бир йилча турдик...— Сўнг бирдан кулди.— Менга ҳарбий хизмат жуда ёқиб қолган эди. Айниқса чегара хизмати! — Хаёлланиб, табассум қилди.— Чегарада турганингда, ўзингни ягона қўриқчи деб биласан-да, ака... Сен турибсан — орқангда Ватан! Яхши. Битта итинг бор, топганингни бўлишиб ейсан,— Яна кулиб қўйди.— Командиримиз айтар эди: душманнинг икки оёғи бутун, сен бир оёқли бўлсанг ҳам унга етиб олишинг керак.

— Да. Германиянинг қайси шаҳрида эдингиз?

— Берлин! О, жуда гўзал шаҳар! — Шу сўз оғзида, кўз олдига хотирасидан ўчмас бўлиб қолган воқеа келди.— Сизга бир воқеани айтиб берайми?

— Бемалол.— Зокиров ўрнидан туриб, деразадан пастга қаради.—

Ўтиришипти,— дея қайтди.

— Э! — Бекдавлат туришга шайланди.— Мен улар билан...

— Улгурасиз.— У тоиғига ўтирди.— Хўш? Берлинда кечган?..

— Худди ўша ерда...— Бекдавлат шошиб, илҳомланиб ва пича асабий гап бошлади.— Бизни увольнениега оғчиқарди-да. Беш-ўнта бўлиб чиқардик.

Бунинг устига, очиқ шаҳар: ҳар хил қаланғи-қасанғиям келаверади, турист бўлиб... Хуллас, Фаттоҳ ака, биз увольнениеда юрганда доимо бир қизни кўрардим. Қорачадан келган, ўзимизникиларга ўхшаб кетади. Йигитчилик... Кўз уриштириб, шунгаям хурсанд бўлиб ўтиб кетардим. Бир гал ҳайвонот боғидан чиқаётиб эдиқ, офицеримиз барга кириб кетди... У тезда чиқмаслигини билардик. Айланиб юрибмиз, ҳалиги қиз келиб қолди. Хўп, гаплашдик... Туркча гаплашди мени билан. Ҳа! Анча яхши тушундим. Сўрасам, Ғарбий Германиядан келган экан. Уёқда турклар кўп экан. Улар билан қўшни яшашар экан... Шундай қилиб, у билан айланиб кетдик. Ҳе, одам баъзан ғалати бўлар экан-да... Ҳа-е, юриб турсак, «Театру кўрасанми?» деб қолди. «Кўраман!» дедим. Лекин «Бизда вақт йўқ», дедим. Мен томоша кўрасанми, деяпти деб ўйладим. У бинони айтаётган экан. Рози бўлдим. Сал юриб, боғдан чиқдик. Уртоқларим мени кузатиб келишяпти. Кўнглим тўқ... Бирдан бир вайронага бориб қолдик. Вайрона! Уруш давридан қолгани кўришиб турибди. Эсдаликка қолдиришганми — билмадим. Тўхтадик... Кейин у кулди-да: «Мана шу — театру!» деди. Ҳайрон бўлдим: «Бунинг неси театру?» дедим. Майли-да... «Театру иди,— деди у.— Сизлар шундай қилдинглар». Тахта бўлиб қолдим... Ана гап қаёқда экан!

— Сиз нима дедингиз?

— Нима дер эдим... Жаҳлим чиқиб кетди. «Эй фройлен,— дедим.— Сен Совет Иттифоқида бўлганмисан? Йўқ!.. Сен уёққа бор,— дедим.— Сеникилар бизнинг минг-минглаб шаҳарларимизни бундан бешбаттар қилишган, дедим... Эй фройлен, биздан йигирма миллион одам ўлган, сеникилар ўлдиришган, дедим: Аҳмоқ экансан, миянг ҳам, кўнглинг ҳам бузуқ экан, дедим...» Шу. Шартта бурилиб кетдим. Кўрдингизми, Фаттоҳ ака, қанақанги одамлар бор! Ҳар балони уларга гапиравериб, бутун дунёсини бузиб юборишган агитаторлари...

— Кейин сизга... интизомни бузганингиз учун гап тегмадими?

Бекдавлат кулиб юборди.

— Шунинг учун партиёга ўтолмай қолдим-да.— Ғамгин жилмайди.— Шунақа бўлди.

— Бемаънилик.

Бекдавлат унга ялт этиб қаради.

— Эй, сиз яхши одам экансиз-ку!

— Қўйинг бу гапларни,— Зокиров сигарета чўғига туфлаб, ахлат челақка ташлади.— Денов акага ёрдам бериш керак,— деди кейин, худди шу мавзуда гап кетаётгандек.— Сиз пахтачиликда тажрибали бўлсангиз керак?

— Йўқ.

— Бу, пудратдан хабарингиз...

— Э! — Бекдавлат талтайиб кулди.— Хабарим бор! Ҳатто Назаркент зилзиласида қўллаганман ҳам,— Зокировга боқиб, тушунтирди: — Шунда Хоразмдан қайтиб келган эдим... Бекорчи эдим. Зилзилани ваҳима қилиб гапиришди. Кўрай-чи, деб бориб эдим, йўқ, унчалик эмас... Тошкент зилзиласини биласиз-ку? Ана у — зилзила! Мен олтмиш тўққизинчи йили ҳарбийдан қайтиб, тўғри Тошкентга тушган эдим. Ашур ўқирди-да... Э, ундаги вайроначилик...

— Хўш, Назаркентга бордингиз?

— Ҳа. Суриштирсам, ишчи керак... Майли-да, шунгаям қўлим тексин, дедим. Тошкентга қайтдим. Чойхонада кўп бекорчи болалар бўларди. Призивниклар. Тўполон қилиб юришарди. Қўшнимизнинг Боқибой деган ўғли бор. Бир вақтлар уришиб ҳам олганмиз... Ушанга маслаҳат солдим. Болалар билан гаплашдик. Ҳарна-да, бир ой-икки ой ишласаларинг ҳам, дедим. Кўнишди. Назаркентга бордик. Бошлиқларга учрашдик. Бир бош инженери бор эди. Хурсанд бўлиб кетди. Биз ўзимиз бир бригада бўлдик. Саккиз киши. Мен — бригадир. Навес қуришимиз керак экан. Айвон... Ана шунда бригада пудратини қўлласак-чи, деб қолдим. Ҳар куни телевизордан шуни гапирарди. Газеталардаям — шу гап. «Бир ишлаб кўрсайдим», деган ўй кўнглимда йўқ эмас эди. Шуни бош инженерга айтиб эдим: «Э, бизам бунга заинтересован!» деб

қолди... Шундай қилиб, СМУ катталари билан шартнома туздик денг. Э, инженердан катталар ҳам бизга қизиқиб, бор материални келтириб ташлай-верди... Биласизми, гап ана шу материалда! Ана шундагина пудрат ўзини оқлайди.

— Жуда тўғри айтасиз,— деди Зокиров.

— Хуллас, биз денг, ўн беш кунда иккита айвонни тикка қилиб қўйдик. Қабул қилиб олишди. Ҳамма ҳайрон. Ҳар биримизга уч юз сўмдан тегди.

— Ягона наряд асосида ишлабсизлар-да?

— А, яшанг! Жуда мардона йўл-да бу, ака... Лекин кейин ишимиз пачава бўлди.

— Ҳа?

— Болаларнинг бир-иккитаси армияга кетадиган бўлишди-ю, бошқалари-ям уларни кузатамиз, деб қолишди. Шу билан қарасам, бригада тарқаб бўпти. Бош инженернинг олдига кирдим. «Бизнинг болалар кетиб бўлди. Лекин мен ишлайман», дедим. «Ишласангиз, ана, хоҳлаган бригадангизга кириб ишланг», деди у. О, кўрсам, вазият бошқача! «Тақсир ўзингиз гувоҳ бўлдингиз, йигирма кишилаб қилолмаётган ишни биз ўн киши ярим ойда битказдик,— дедим.— Энди ўша усулни қўллаверайлик. Майли, ҳар бригадadan биттадан киши олиб беринг, мен янгитдан бригада тузай... Худди ўтган галгидай ишлаймиз!» дедим. Бошини қашийди. Қурилиш раҳбарини излаб кетдим. У киши мени қабул ҳам қилмади...

— Сал-пал тушунмаяпман,— деди Зокиров.

— Ана шу! Тушунмаётган бўлсангиз, биз уларнинг иш усулини тамоман бузиб юборган эканмиз. Улар гоҳ қурилиш материални кутиб, гоҳ перекур қилиб, гоҳ бир ишни режасиз бошлагани учун қайтадан қилиб, лекин маошни олиб ётишга ўрганиб қолишган экан... Ахир, наряд ёзилаверади-да, ишлама-сангиз ҳам.

— Ҳа. Бизда Ҳикмат Башановнинг бўлиמידаям шундай бригадалар бор.

— А-а, у одам яхши одаммас лекин. Жуда тулки. Тўғри, мардлигим бор...

— Аскиядами?

— Ҳа-да...

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Хуллас, бизнинг иш натижаларимизни кўриб чиқишгандан кейин бошлиқдан тортиб, бош инженеру бригада бошлиқларигача оёғи куйган товукдек типирчилаб қолишган экан. Ахир, бизнинг ишимизу натижамизни бошқаларнинг иши-натижасига қиёсланса, биласизми, нима бўлади?

— Тушундим,— Зокиров тағин боягидек — гап худди Денов ака ҳақида кетаётгандек, ҳатто пауза қилмай, давом этди:— Мана, пудрат нималигини билар экансиз.

— Оз-моз. Лекин пахтачиликда уни қандай қўллашади? Билмайман. Менимча, ҳозир республикада...

— Областимиз биринчи бўлиб қўллаяпти,— деди Зокиров.— Лекин бу ҳозирги шароитда... ягона иш усули бўлиб кўряняпти бизга. Район партия комитетига.

— Ўзи, шу наряд деганимиз...

— Расво усул бўп чиқди,— Кейин бирдан хўрсинди.— Ҳар қандай усулдаям ишлаш мумкин. Гап одамларда, дўстим... Мен раҳбарларниям кўзда тутаяпман. Умуман...— У бирдан бурилиб, Лениннинг портретига қаради. Кулди.— Доҳий бизнинг баъзи ишларимизни кўриб хижолат чекаётганга ўхшайди. Қачон кирсам, шу нарса хаёлимга келади... Хўш, сиздан яна бир-икки гапни сўраб олмоқчиман. Огоҳлантириб қўяй, қизишманг. Хўп денг, Бекдавлат ука. Ҳим... Қурилишда яхши пул топади кишилар. Уларни нимага ишлатар-дингиз?

Бекдавлат унга ёмон қаради.

— Бу — терговми?

— Йўқ,— У тагин сигарета тутатди.— Сизга ўхшаб жаҳонгашта бўлиб кетган бир неча одамларни биламан. Уларнинг айрими оқибат пиёниста, афирист бўлиб кетишди... Балки атайин шу йўлни танлашгандир. У ёғини билмайман. Бироқ гап очилганда, ўзларини сиз айтгандай романтик... ҳатто қаҳрамон каби кўрсатишади.

— Замона қаҳрамони...— Бекдавлатга бу гап яқин туюлди. Бундан етти йилча муқаддам Чирчиқдарё бўйида қурилаётган пансионат биносига бетончи бўлиб ишлаётганида, жилға бўйида танишиб, кейин яқин бўлиб кетгани — шоир Жалойир Жабборнинг ўша жилға бўйида — ҳамроҳлари Нозим ва яна бир танқидчи даврасида айтган гапи — замонавий қаҳрамон ҳақидаги қизиқ гаплари иттифоқо эсига тушиб кетди. Яна кулимсиради-да, бирдан қақнаб Зокировга боқди.— Ҳикмат Башанов!.. Уям ўзини шундай деса керак?

— У бошқа гапларниям айтади.

— Ҳа, сиз айтгандай афиристлар... бор, бор ҳаётда!— Сўнг бирдан партком секретарига тикилиб қолди.— Сиз мениям...— Бирдан олов олди.— Ҳей, сиз ўйлаб савол беринг, ўртоқ партком! Партком секретари бўлсангиз ҳам...

— Қизишманг дедим-ку!

— Э, менинг кимлигимни...

— Дўстим...

— Сўранг, яна сўрагичингизни.

— Шулар эди.

— Ундай бўлса, бизга жавобми?

— Мен ҳам тураман... Мурод акага учрашмадингизми?

— Йўқ.

Фаттоҳ Зокировга Бекдавлатнинг Мурод Тангрикуловга бамисоли ука экани, пироварди, унинг «ҳаётнинг олдинги жабҳаларида ишлайман!» деб чиқиб кетганини ҳам Кимё айтган ва у билан икки оғиз гаплашишни маслаҳат берган эди. Энди... ҳозир эса, Кимё буларнинг, аниқроғи, Бекдавлатнинг чиқишини пойлаб, икки марта йўлакка қараб олган, шу тобда кабинети бурчагидаги устига дока ёпиб қўйилган — бултур Башанов совға қилган япон магнитофонига «Дуняга келасан бир қарра» номли қўшиғи ёзилган кассетани қўйиб, эшитишга шайланар эди. У илгарилари шу магнитофонда идорада ўтган мажлисларни ҳам ёзиб олар, кейин қўйиб, кўпроқ ўзининг овозини эшитиб, роҳатланиб ўтирарди.

Йўлакда эшик очилиб, ёпилди. Кимё шошиб, қабулхонага чиқди-ю, энди уларнинг зинадан тушаётганини эшитиб, ғашланиб, хонага қайтди. Сўнг хона ўртасида таққа тўхтаб: «Нега мен унга қизиқяпман? — деди ўзига ўзи.— Хотини бор... Лекин қараши ўткир-а, қурғурнинг. Ёш боладек...— Сўнг хўрсиниб юборди.— Э, шунга маза! Хоҳласа бу ерда, хоҳламаса у ерда...»

Унинг амал деган нарсага қизиқмаслиги эсига тушиб, бирданига жаҳли чиқди. «Етишолмайдиганини билади-да!» деди. Бироқ бу гап ўзини босиш учун айтилганини пайқаб турар, дилининг аллақаерида унга... қандайдир рашки келгани, балки шу боис уни унутолмаслигига иқрор бўлиб, кулиб қўйди.

Жойига ўтиб ўтиргач Бекдавлат орзу қилган интилишларнинг қандайдир — ўзига хос рўёби бу ерда — ўз совхозида экани, уни кўриб тургани, демак, кўриб туражанини ўйлаб кайфи чоғ бўлиб кетди. Кейин, Денов аканинг дала шийони кўз олдига келди-ю, отаси иттифоқо жамол кўрсатиб: «Ана холос! — деди.— Дард устига чипқон». Энди чолни бирон ёққа юбориш мумкинми экани ҳақида беихтиёр ўйлай бошлади. Кейин эса, нечук бунга ўйлаётгани, нима мақсадда экани миясига урилиб, бирдан қизариб-қизиб кетди.

Сўнг апил-тапил ўрнидан турди-да, Тошевнинг бўлимига қўнғироқ қилди: Тошев, ниҳоят, ундан Санъат техникумидан йигирмата ҳашарчи олиб беришини лоқайдгина илтимос қилган, Кимё ичида хурсанд бўлиб, Тошевга тағдор-тағдор пичинглар қилиб, Ашур Яшаровга сим қоққан эди. Тошевнинг чигити экиб бўлинган, карам, помидор кўчати ўтқазилиши керак экан...

Бу вақтда Бекдавлат билан Зокиров идорадан чиққан, ўртада яна пул мавзуи қўзғалган, Бекдавлат ичдан ғашланиб, шу билан бирга ўзича истеҳзоли кулимсирар эди.

— Пул нима... мен учун? — У тагин қарағайларга ёрқин кўз ташлаб олди.— Мана, узоқдан — Тошкентдан келдим. Билетга пул тўладим. Овқатландим. Бу ёққа қайси бир ташкилотнинг заказ — автобуси келаётган экан, унга тўладим... Умуман,— у елкасини қисиб кулди.— Мана шу уст-бош ҳам пулга келган... Сизга очиғини айтишим керак: мен тоза, чиройли кийинишни яхши кўраман. Қал бошга — тилла тароқ дегандай, ёқади-да менга... Мен, биласизми, ёшлигимда Мурод акага кўп тақлид қилардим. У кишининг кийинишла-

риям менга ёқарди. Бир куни йўлда домланинг энгашиб, туфлиси боғичларини ичкарига бураб тиқиб қўйганини кўрдим. Ишонасизми, шу заҳотиёқ мен ҳам боғичларни туфли ичига тиқдим. Яхши бўлар экан. Шап-шуп этиб, у ёқдан-бу ёққа урилиб турмайди. Шундай-да, ака... А, пулга келсак, э, шуни гапирмайлик. Одам эмасман, пул тўғрисида кўп гапирган кишини ёмон кўраман. Бачкана, мижғов, суқ-суқатой бўлиб кўринадиди кўзимга... Жалойир Жабборни эшитганмисиз?

— Сал-пал.

— Яхши шоир. Мард йигит. Ўзи асли — гидрогеолог... Э, айтмоқчи, у кишининг Мурод акага ёрдами тегиши мумкин, Фаттоҳ ака. Рост айтаяпман. Ана, булоқлар ҳақида гап бўлаяпти экан-ку? Улардан сув чиққандан кейин...

— Мурод ака бу масалада ўйлаяптилар.

— Ҳа, ишқилиб, ўша шоир бир куни гапириб қолди-да... Э, яхши одам! Катта одам улар! Хуллас, китоб магазинида кўриб қолдим. Шеърлар тўплами чиққан экан. Мен ҳам битта олдим. Кейин у менга автограф ёзиб берди, — Бекдавлат ўша китоб Ҳабибанинг уйида қолиб кетганига бирдан ачинди. —

Кейин бўлса: «Нега пулини сўрамайсиз?» деб қолди. Мен ҳайрон! «Нима, йигирма тийин экан, олдим», дедим. «Йўқ, сиз шу йигирма тийинни ўн минг нусахага кўпайтиринг. Кейин шу пулни қанчасини олдингиз? деб сўранг-да». Менинг ғашим келди. «Жалойир, кайфиятингиз жойида эмас, шекилли?» дедим. Шунда у куйиб кетди, бечора... «Энам ҳам, ҳатто район редакциясида ишлайдиган муҳбир ўртоқларим ҳам фақат шуни сўрайди», деди. Кошки мен шунинг пули учун ёзган бўлсам... Агар шу пул жуда керак бўлганда, мен пул деб ўлиб-тирилганимда, бошқа иш қилардим. Мумкин эди-ку? Серпул ишлар йўқми? Ўз касбим бўйича кандидатлик қилсам ҳам, ойига камида уч юз сўмдан олиб яшайверардим. Бу нима зарил эди менга?» Шундай деб жуда ўксиди.

— А, тушунаман, — деди Зокиров. — Неча процентини олган экан?

— Сиз ҳам... Тавба! Э, арзимайдиган пул-э! Ишонасизми, ўндан бирини! Китобнинг нархи кўтарилди-ю, ёзувчининг гонорари ўша-ўша.

— А, давлат қоғозга, босмахонага...

— Кўйинг, ака, бу гапларни... Пул! Уйига ўт тушсин! Мактабда ўқирдик: бора-бора пул йўқолади, деб... Қанийди, э! — Сўнг бирдан жиддий тортди. — Умуман, бу тўғрида кўп гапириш — одамни камситади... Ҳа-а, менинг нималарга сарф қилишимни сўраяпсиз-а? Ҳа-а... Узимам билмайман.

— Тушунарли. Бекдавлат, сиз кечирасиз бу саволни берганим учун. Шунчаки билгим келди-да... БАМгаям фақат пул ишлаш учун борадиганлар бор.

— О, албатта!

— Да... Сизни кутишяпти.

Бекдавлат идорадан чиққандаёқ кўзи илгани — четдаги мажнунтол тагида ўтирган кичкина даврага қаради: Денов ака, Эшим Қўшоқов. Тағин новча бир йигит сол қиррасига қўлини тираб ўтирарди.

— Бўпти. Суҳбат учун раҳмат, — деди Бекдавлат.

— Кечирасиз, яна бир савол, — деди Зокиров, — Мурод Тангриқуловнинг бир гаплари бор: оламда иккита бойлик бўлади: бири — моддий бойлик...

— ... бири — маънавий, — деб давом эттирди Бекдавлат ва қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. — Шундайми?

— Сиз у кишининг яхши шогирди экансиз.

Зокиров унга қўл узатди. Бекдавлат йигитнинг бармоқлари қаттиққина эканини энди сездиди.

V

Бекдавлат мажнунтол томонга шахдам жилиши билан столга тиралиб турган новча йигит ҳам бирдан қоматини ростлаб, буёққа йўналди. Бу йигит — совхознинг бош агрономи Метин Абдурахмонов — Бекдавлат ўқиб юрган чоғларда мактабга директорлик қилган ва Жовли Пардаев масаласида ўқувчиларнинг ёнини олган, яъни, Бекдавлат Жовли Пардаев Холлини уриб майиб қилгани, унинг «муаллимликка нолойиқ» эканини айтиб минбардан тушгач, «Ҳурматли ўқувчилар! Биз сизларга ростгўй бўлинглар, деб насиҳат қиламиз. Ростгўйлик — ҳаммага баробар: ўқитувчигаям, ўқувчигаям. Домла-

нинг айтганини қил, қилганини қилма, деган гап — ғирт бемаъни гап. Шахсан мен Бекдавлат Бекназаровнинг шундай очиқ фикр баён қилганидан мамнунман», дея сўз навбатини Жовли Пардаевга берган, кейин эса унинг Холлини алдаб, ясама тилхат ёздириб олгани ошкор бўлгач, мактабдан бадарға этилишида саъйи-ҳаракат кўрсатган ва кейин... бошидан кўп савдолар ўтиб, энди — шу кунларда район тарих музейининг бошлиғи бўлиб ишлаётган Тўғон Абдурахмоновнинг ўғли эди.

Метин — шўх, ҳатто бир оз қувлиги ҳам бор, лекин танти, кўнгли очиқ, ўз касбини яхши биладиган, шу билан бирга бригада пудратидан (у ҳам) оз-моз куйган, аниқроғи, шу усулни «боплаб» йўлга қўйган Чўтбой Тошев билан орасида гап қочиб, шу кунларда ишдан кўнгли совиб юрганди. У вақтида Кимё билан бирга ўқиган, улар ўзаро тенг-тўшдек бемалол гаплашар эдилар.

— Ассалом алайкум! — Метин сўлоқмондай қўлларини жуфт қилиб, аynи чоғда кафтларини бўрининг оғзидек очиб узатди.

Бекдавлат ўзидан икки қаричлар баланд бўлишига қарамасдан ва бошидаги қора шляпа, эғнидаги анчагина турадиган кўкиш костюми, демак, қандайдир лавозим эгаси бўлишига ҳам қарамасдан бундай эгилиб кўришган йигитдан алланечук уялиб ҳам ғурурланиб, унинг қўлини олмоқчи эди, бармоқлари йигитнинг кафтида йўқ бўлиб кетди. У авайлаб қисиб силкитди.

— Яхшимисиз, ака? Хуш кепсиз!

— Мен сизни таниёлмадим... Хушвақт бўлинг, — деди Бекдавлат.

— Э, бизларни танишингиз шарт эмас.

— Э, э... Нега энди?

— Шу, ҳосилотмиз-да, — у қўлларини қорнида қовуштириб, кишини хижолат қиладиган даражада қисиниш билан жилмайди-да: — Ҳа, усталга ўтинг, — дея тол тагини кўрсатди. Кейин чойхона томонга қараб, дафъатан баланд-ўктам овозда: — Момагул! Тўрт сих кабобингдан опке, энам! — деди. — Икки чойнак кўк чой ҳам!.. Ҳа, ўтиринг, ака... — Кейин бош бухгалтерга бақариб юборди. — Ҳей, араб, ўрнингдан турсангчи! Ҳе, даптар-қоғозинг бошингдан қолсин!.. Домла, сиз қимирламанг. Қимирладингиз — йиқиласиз.

— Метинжон-э, — деб қолди Денов ака.

Бекдавлат Қўшоқовнинг кифтидан тутиб ўтди-да, ёнидаги бўш курсига чўкди. Сўнг жилдни ёнига қўйиб, энди ўзини кутиб олган йигитга илтифот қилди:

— Утиринг, ука.

— Раҳмат, — Метин наридаги курсини олиб ўтираркан: — Ўзларингни тортинглар! — дея энгашди-да, стол устига бир четдан пуфлаб юборди: унга кўнган толнинг сариқ гуллари учиб кетди. — Ҳай-ҳай-ҳай, — деди. — Шу чанг ҳам буғалтирга юқмайди! Тавба, — Урнашиб олиб кулди. — Рост айтаяпман, Бекдавлат ака... Совхознинг ҳамма кирим-чиқими шунинг қўлида. Бари ўғирлик, махинацияни билади... Лекин бунга ҳеч гап тегмайди. Гапирсангиз, мен чўтти биламан, ведимисти биламан, деб ўзини опқочади.

Бекдавлат Метиннинг очиқ гапларидан завқланиб, ҳатто ўта очиқлигидан хиёл ҳайрон бўлиб кулди.

— Лекин бу киши бўлажак олим эканлар-а?

— Олим? Шу олим бўладими?.. Шу мурти билан-а? Ҳай, муниг муртига қаранг. Саид Аҳмадми, бир ёзувчи айтгандай: лабига бир отим носни туф деб қўйгандай! Шу олим бўлади-я!..

— Бўламан, ака, бўламан, — деди Эшим Қўшоқов кулмай. — Шу гаплирингга бўламан.

— Бўласиз. Албатта бўласиз, — деди Денов ака.

Бекдавлат Метинга боқди.

— Сизни...

— Ака, бизни энди таниш мумкин! — деди Метин Абдурахмонов. — Нимага десангиз, ҳар қалай, агроном номимиз бор. Биров-ярим ҳурмат қилади... — Бир сония жимиди. — Сизларни эса, ўқувчилигингиздан билардик. Ўша пайтлардаям сизларни ҳурмат қилишарди одамлар. Ё нотўғри гапирдимми, домла?

— Тўғри-тўғри, — деди Денов ака ихлос билан. — Бу кишилар мактабнинг шон-шарафи эдилар.

— Э, домла... — Бекдават хижолат бўлиб қимирлаб олди. — Мени қўяйлик. — Кейин Метинга қараб кулди. — У даврлар ўтди-кетди.

Метин бирдан жиддий тортиб, хаёлкашлик билан сўзланди:

— Ушанда биз... тавба, сизни тор кўчада пойлаб турардик. Сиз биз учун бир геройга айланиб қолган эдингиз-да, ака. Бу — мақташ эмас... Нега мен сизни мақташим керак? Факт...

Денов ака мийиғида кулди.

— Айниқса, Жовли Пардаевни конференцияда...

Бекдават узоқ бир нарсани эслагандек бошини орқага солди.

Метин меҳр билан унинг қўлини қисиб қўйди. Кейин тағин чойхонага бурилиб:

— Момагу-ул! — деб бақирди. — Мана, аканг айтаяпти!

Кўшоқов ҳам кулди.

— Қўрқманг, домла. Пулини тўлатмаймиз.

— Э, э, — деб безовталанди Денов ака. — Шунчаки менинг қорним тўқ...

— Сизнингми! — деб унга бирдан хужум қилди Метин. — Улай агар, бир ҳафтадан бери овқат еган бўлсангиз! Ҳа, қачон ишдан кетаман, мактабга қандай қилиб бораман, деб ичингизни еб юргансиз. Ана, бу одамнинг рангига қаранглар!

Бекдаватга бу йигит дафъатан ёқиб кетди: одам дегани мана шундай шўх ҳам бўлса-да. Бунинг устига, ҳазиллари одамга қаттиқ ботмайди. Буларнинг орасида гапга чечаниям шу бўлса керак.

Бекдават ҳали Ҳуроқ билан келганида кўргани — оқ халатли қиз бир қўлида иккита кулча, бирида — тақсимчада устига майда кўкпиез уюлган бирталай кабоб олиб келди. Салом бериб, тақсимчани ўртага қўйди-да:

— Метин ака, айтинглар акамга, қолсинлар, кетмасинлар; уят бўлади, — деди бирдан йиғламсираб. — Мактабдан кетганларидаям одамлар «Куни ўтмаганидан кетди» деб гап чиқаришган эди. Уят ахир. Чойхонага келганлар кулишаяпти. Дарров ёйилипти...

— Нимага ёйилмасин, нимага? — деди Метан туйқус жиддийлик билан. Бироқ шу жиддийлик тагида ҳам шўхчан оҳанг бор эди. — Аъзоларини қочириб юборган бўлса! Елғиз бошлари блан қолган бўлсалар! Нима, бошқа одам борадими шу бригадага? Улсаям бормади! — Кейин кулиб, Бекдаватга тушунтирди: — Акамиз бултур пудратга ўтган эдилар. Момагул, тўхтаб тур... Бир минут! Сенга гап бор... Пудратга ўтган шоввоз биринчи навбатда ортиқча одамларни қисқартиради. Шундайми, мўйлов! Балли! Ана, бўлажак олим ҳам маъқуллаяпти... Мана, сизга ошпаз, дейлик, табелчи, хўш, қоровулнинг нима кераги бор эди? Йўқ, домла, гапим тўғрими? Кўзингиз очиқ, қиблага қараб гапиринг. «Домла, шу штатларни қисқартинг», дедимми? Дедим... Сиз нима дедингиз? Э, домлажон-э! Дала ишида кўнгил бўшлик кетмайди... Бек ака, ишонасизми, ҳалиги штатларда денг, гала дорнинг остидан қочган ғаламислар ишлар эди. Тавба! Тавба! Тўхтамиш чол — далада!... Анави қийшиқ — шийпонда — қоровул! Ошпазиям бир гўр эди. Шу билан иш бўладими? Нега домламиз уларни ҳайдамаган, деб сўрарсиз, Бекдават ака? Ана, ўзлари айтсинлар... Раҳмлари келган эмиш; қийшиқнинг тўққизта боласи бормиш... Илгари наряд бор эди: наряд учун ишлар эди. Шундаям қитмирлик билан... Энди бўлса, пудратда наряд йўқ: вассалом. Культивация ҳам қўл учида қилинган, сув ҳам шундай қўйилган... Чунки уларда масъулият йўқ... Домламиз шуни сингдирмаганлар. Интизом бўлмаган. Интизом! Ана... Тағин ҳафтада икки кун бўш улар. Пудратда ишлашяпти-да. Бировга ҳисоб беришмайди: ўзларига ўзлари хўжайин. Э, айланиб кетдим шундай ишдан... Боз денг... Эҳ! Гапирса, гап кўп. — Кейин бирдан Момагулга бурилди. — Энажон, энди эртадан бошлаб қозонингга беш коса сувни кўпроқ солсан, — деди. — Қулоқ сол... Акагинанг бултур овқат масаласидаям ютқазганлар. Бу йил ундай бўлмайди.

— Қоладиларми?

— Э, қолмай қаёққа борар эди! Тавба... Бир эркалик қилиб олдилар-да!

— Вой, айланай! — Момагул Денов аканинг орқасига ўтиб, бошидан ўпди. — Акажон... Сизга мана шу Метин акамлар дўст! Эшитяпсизми!

Метин бирдан бурнини тортиб:

— Раҳмат, синглим, — деди. — Сен бор экансан, мени кадрладинг. Ишқилиб, осмон никоҳинг ерга тушин. Тезгина!

— Э, гапингизни қаранг... — Момагул кетмоқчи бўлди.

— Тисс! Мен нима дедим? Кейин хурсанд бўласан... Хўш, беш коса овқатнинг бирини акажонинг ейдилар. Иккинчиси — мана бу Бекдавлат акамизга. Учинчиси — Тўхтамиш отага. Тўртинчиси билан бешинчиси — яна иккита насибахўрга. Тушундингми?

— Тушундим.

— Чўтбой Тошев...

— Э! Гапириб кўрсин!

— Маладес! Булар пулини тўлашади. Пулини! Бир сўмдан! Эшитдингми. Бутун пахта сезони давомида буларнинг тушлиги сендан. Ҳар кун беш сўм булардан, — Сўнг яна бурнини тортиб кўйди. — Агар овқатни тушликка ўзинг етказиб берсанг, ҳалиги термос-флягада, о, зўр бўларди-да, энам!

— Майли. Обораман ўзим, — деди Момагул.

— Ана бу иш ҳам битди. Сенга жавоб... Шошма! Чой эсингдан чиқмасин. Бекдавлат бу ердаги гап-сўзларга ўта қизиқиш билан қулоқ солар, ўзича тушунар, ичида мулоҳаза қилиб ҳам олар, шодланар, бригада ишига аллақачон аралашиб кетгандек эди. Бироқ Метиндан... Метиндан жуда хурсанд.

Момагул кетди. Гурунғ давом этди. Хусусан Метиннинг таги зил аралаш ҳазил гапларидан Бекдавлат тушундики, Денов ака яганадан тортиб «падбор»гача ҳашарчи жалб қилгани, демак, бригада «ҳазинаси»дан уларга ҳақ тўлагани устига техника-тракторлар ишсиз тўхтаб тургани учун ҳам совхозга жарима ажратганди, натижада тежаш принципига асло амал қилишмаганидан йиғиб олинган ҳосилнинг ҳам сортлари бузилиб кетган, яъни, биринчи сорт билан учинчи ё тўртинчи сортнинг фарқи қолмаган — қандайдир ўртача сорт чиқарилган; бу ҳам пахтанинг таннаржини ошириб юборган, бригада аъзоларининг даромадини камайтирган, унинг айтишича, «аъзолар қарз» бўлиб қолмаганликларидан хурсанд бўлишган. Қолаверса, Денов аканинг бир килограмм чигит ўрнига уч килограммлаб эккани, — чунки чигитнинг кўпи пуч, демак, кўп экиш керак — ҳамда қаллоб Қаландаровнинг тарозидан, ҳулу ифлос деб чўмишда қоққани «ўлганнинг устига тепган» бўлган.

— Э, биз шунинг учун ҳам энди далани йиғиштириб...

— Бўлди, бўлди, — деди Метин. — Жуда тилинғиз қичиётган бўлса кабобдай олинг, домла. Олинглар... Айтамиз, яна опкелади... Бекдавлат ака, мана шунақанги гаплар! Бу, қандай бригадага тушиб қолдим, деб ўйла-япсизми? — Илиққина кулди. — Ҳазил бу... — Сўнг жиддийлашиб деди: — Мен, Денов ака, бу йил сизнинг ёнингизда бўламан. Сенчи, араб?

— Э, ака, бормисиз! — деди Эшим Қўшоқов. — Шундай қилинг, жон ака! Мен биламан: сиз — пудратнинг пири. Фақат анави тўнғиз қадрингизга етмади-да.

— Ничево! — кулди Метин. — Э, дўстим, бизнинг бобой айтади: ҳамма нарса ўтади, деб. Бир Эрон шоҳи бармоғига узук тақиб юраркан. Бошига оғир кун тушсаям, енгил кун тушсаям унга қараркан. Унда бир гап ёзилган экан: «Ин ҳам мегузарад». Бекдавлат ака, тушундингиз? Зўр-а?

Бекдавлат қачондир бу гапни бир шоирнинг шеърисида ўқиган эди. Уни эслолмади. Бироқ:

— Жуда зўр! — деб хитоб қилди. — Кишини ўкситадиганиям шу.

— Нимаси ўкситади?

— Энди, ҳамма нарса ўтади десак... ҳамма нарса муваққат деб ўйласак, яшашнинг ҳам қизиғи...

— Э, э! Бу нарса факт-ку?

— Биламан-биламан, Метинжон. Лекин мен бошқа нарсаниям биламан. Қайсидир бир юнон файласуфи айтиб кетган экан: «Инсоннинг буюклиги шундаки, у ўлишни била туриб, эртанги кун ҳақида ўйлайди». Бу ҳикмат қалай?

Метин ҳикматни такрорлаб:

— О! — дея тек қолди. Сўнг бирдан қиҳ-қиҳ кула бошлади. — Тошевни дейман, эртанги кунам қизиқтирмайди, қисталоқни! Ахир, ҳаммишага машъал бўлиб қолавермайди-ку, а? Э, областимиз катталаригаям қойил эмасман.

— Ака, у гапларни қўзғаманг, — деди Эшим.

— Ҳа, менимча, уларга тил тегизмаган маъқул, — деди Денов ака ҳам.

— Нима учун? Нимага? — бирдан аланга олди Метин. — Қачонгача бу аҳвол давом этади? Ҳамма биладику-я, Бекдавлат ака?

Бекдавлатнинг юраги сиқила бошлади. Бу ҳол унда биринчи марта содир бўлаётгани йўқ: катта-катта зарбдор қурилишларда ҳам «сунъий қаҳрамон» яратиш бор. Бировга тегишли мукофотни бошқага — ошна-оғайнигарчилик юзасидан бериб юборишларни ҳам эшитган. Бажарилмаган ишни «бажарилди» деб рапорт беришлар ва «Ҳурмат тахтаси»га чиқишлар-чи? Аксар жойларда раҳбарларнинг ҳурматталаб эканлари... Пора, хушомад... Ҳатто амални сотиб олишлар...

Шуниси ғоят таажжублики, бу каби ишларни оддий одамлар эмас, ишониб қўйилган раҳбарлар-арбоблар қилишаркан. Бекдавлат бундай ишлар ва шахслар ҳақида эшитганда, дастлаб ўзига олмас-да, кейин бирдан юраги сиқилиб, дунёси қоронғи бўлиб кетар ва бир ҳисобда бу ёқдан у ёққа, у ёқдан бошқа ёққа жўнаб қолишларига шу нарса-ҳол ҳам сабаб бўларди. Бироқ у ўз кўнглида яхшиликка ишонар, адолат-ҳақиқат ғалаба қилади, деб билан; зеро болакайлигидан ана шу руҳда тарбия топган ва унда мижғовлик бўлмагани — гап кавлаш, эзғиланиб мулоҳаза юритишдан узоқ; қандайдир кескин ва ўзига хос дангал, шу билан бирга инонган ғояларига мутаассибларча қаттиқ берилгани ва улардан жилла қайтиш даҳшат эканини оғриқдек сезиб туриши учун аста-секин ўзини қўлга олар ва ундай ишлару шахсларга нафрат ила қараб қўл силтар эди.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Денов ака. — Иш бор жойда камчилик бўлади. Бундай жиддий хулосалар чиқармаслик керак... Умуман, йўлимиз тўғри, укалар.

— Ох, тилингизга шакар! — деди Метин. — Қандай ажойиб одамсиз, домла. Менга ҳозир шундай тасалли бердингизки, худди, хўш, ион газларига бой ванна қабул қилгандай бўлдим... Рост! — қиқиллаб кулиб юборди. — Жуда устамиз-а, ўртоқлар! Э, ер юзида биздақа устамонлар камдир-ов!..

— Метинжон... — Денов ака хўрсиниб, унга қаради. — Нима қилдик энди? Кечирасиз, Бекжон.

— Йўқ-йўқ, бемалол, — деди Бекдавлат.

Метин бирпас асабий, хўмрайиб турди-да:

— Бўпти! — деб столга шапати урди. — Сиз ҳозир пунктга борасиз. Чигит оласиз. Бултур эллик гектарингизга қанча чигит экиб эдингиз?

— Бултур... — Денов ака кўп эккан эди. — Энди гектарига ўрта ҳисобда юз эллик килодан тушган эди-да.

— Юз олтмишдан тушган эди.

— Ҳа. Шундай десаям бўлади.

— Эшим, қоғоз-қалам ол! Чўтга сол!

— Хўп, акажон! Ана шуниси бизга керак-да! — Эшим Қўшоқов хурсанд бўлиб, ҳали чўнтагига тиққан блокноти билан ручкасини олди. Кейин Метиннинг ўйланиб турганидан фойдаланиб, Бекдавлатга тушунтирди: — Биз учун фойдали гап-да, бу... Мана, эшитдингиз, Денов акам бултур пудратни провал қилганлар... Тўғриси-да! Сабабларини эшитдингиз. Менда эса, унинг ҳисоб-китоби бор... Бу йил омадлари келса; пудрат туфайли бригадани кўтариб юборсалар борми, бизнинг ҳам — омад! Муқояса қилишга ўнғай бўлади-да... Метин ака, менга ундай қараманг. Тошкентда домлаларим айтишди: қиёслашга зўр бер, ўнлаб хўжаликларни қиёсла, дедилар... Битта фарғоналик иқтисодчи, ўзи банкда ишлар экан, колхозларга кредит бериш тўғрисида кандидатлик ёқлапти, ўн бешта колхозни текширган экан.

— Сен ҳам текширасан, — деди Метин. — Бу ерни бўл... Кейин чўлга ҳайдаймиз сени. Ана у ердан бир умрингга етадиган материал топасан. Бир умр қиёслаб ётасан... Билмадим, ақлинг етадим-йўқми... Энг катта ўғирлик ҳам, кўзбўямачилик ҳам ўша ёқда! — Кейин Бекдавлатга синиқ кулиб кўйди. — Биздаги пахта майдони, ака, чўлдаги айрим миллионер совхозларнинг битта бригадаси еригаям тўғри келмайди. Тагин биз инсофли эканмиз... Кенжа тотор айтганидай, дунёнинг ишларини ўйласам, «куласим кила»... Хўш, гап нимада эди? Ҳа! Эшим, ёз! Денов ака, эшитиб олинг: бу йил гектарига етмиш килограммдан чигит экасиз!

Денов ака оғзини очиб қолди.

— Нима!?

— Эшитдингиз. Етмиш килодан! Демак, Эшим, чўтга сол, етмишни эликка қўпайтир. Уч ярим тоннами? Яхши!.. Денов ака, жим ўтиринг.

— Ахир...

— Домла, жим туринг-да энди! Биладиган одамлар гапиряпти! Бу киши — бош агроном! Ҳосилнинг отаси! — деди Эшим.

— Бари бир, ахир...

— Жим! — Қўшоқов рақамларни ёзиб, қўшиб, натижасини чиқардида, бошини чайқаб, завқланиб кулди. — Шу чигитнинг ўзидан қанча даромад қилаяпсиз, домла? Ана буни тежаш дейдилар... Лекин, Метин ака, сал тушунтириб гапирасиз-да, а?

— Демак, уч ярим тонна, — деди Метин. — Хўш, — кейин Денов акага бирдан бақариб юборди. — Домла, шу ернинг ўзида сиз яна икки ҳисса фойда қилаяпсиз!.. Чигитдан келадиган даромадни айтмайман. Хўш, ягана қиласизми? Ҳа. Унга одам чиқарасизми? Ҳа!.. Энди чиқармайсан. Кам тушган чигитдан кам кўчат. Шундайми? Агар чигит шу намга кўкариб чиқса... Хўш, кейин яганагаям эҳтиёж қолмайди. Тушуняпсизми? Демак, ҳашарчиларга тўланадиган маблағ ҳам ёнингизга қолади... Яна тушунмадингизми?

— О, қойи-ил! — деди Эшим.

Денов ака эса тагин оғзини очиб қолган эди.

— Ажаб, — деди. — Бу, сиз Метинжон, битта раҳбаримиз айтганидай, коммунизм қуриб қўйдингиз-ку?

— Қураимиз, — Метин пинак бузмади. — Бизга ўхшаган далачининг гапига киришса, аллақачон коммунизм қуриб қўярдик... Мен тўғри айтаяпман, Бекдавлат ака!.. Кейин бирдан паст тушиб илжайди. — Бу бола жуда маҳмадона экан, деяпсиз-а? Йўқ, Бекдавлат ака, ҳозир энди шунга тўғри келиб турипти-да... Ҳа! — яна бақариб деди у. — Демак, чигит масаласи ҳал!

— Нима, нимаси? — қандайдир типирчилаб қолди Денов ака. — Сиз ўйламай гапиряпсиз, Метинжон... — Уша уч ярим тонна чигитингизнинг тенг ярмиси пуч чиқса-чи?

Метин жимиб Бекдавлатга ўйчан қараб олди. Кейин хўрсиниб:

— Да, — деди. — Сиз пунктга борсангиз, шундай бўлади. Самандар бизнес бир нарса олмаса, хотини талоқ бўлади.

— Ана шу. Билар экансиз, жон ука.

Бекдавлат гап нима ҳақида кетаётганини тушуниб тургани, бу борада идорада ҳам оғиз очилгани учун:

— Ахир, директор ҳам айтдилар-ку, — деб гапга аралашди. — Тил борми, забон борми, дедилар-ку?

Денов ака бир чимирилди-ю, шу заҳоти хаёлчан тортиб кулимсиради.

— Мен у кишининг ўрнида бўлганимда, ўша ердан туриб Қаландаровга телефон қилардим.

— Бари бир, — деди Метин.

Метин Абдураҳмоновнинг пункт тарозибони Самандар Қаландаровдан тилқисик жойи йўқ. Бу гапга уч йил бўлди. Тошкентда меҳмонхона администраторидан жой ололмагач, биронта қаватдаги навбатчи билан келишиш учун лифт билан тепага кўтарилди. Учинчи қаватдамиди — лифтдан чиқишини билади, тувакдаги пальма ёнида бир жувон билан гаплашиб турган Самандар Қаландаровни кўриб қолди. Метинга яхши маълум: бу — пулдор, қадимдан «ёғли» ишларда, чунончи, чорвачилик совхозига директорлик ҳам қилган, район гўшт қабул этиш пунктининг бошлиғи ҳам бўлган, эр етган ўғиллари, невара туғиб берган қизлари бор ҳолда кўшни райондаги ёшгина ўқитувчи аёлга уйланиб олган. Тошкентда ҳам яқин-жўралари кўп, албатта. Унинг учун меҳмонхонадан жой олиш нима деган гап?

Метин ўзини унинг жувон билан турганини кўрмаганга олиб, устун томон ўтганди, Қаландаровнинг кўзи тушиб қолди-да: «Э, Метинбой! Шашманг!» деди. Кейин аёл билан кула-кула нимагадир келишиб, унга юзланди. Қурғур Самандар Қаландаров, умуман айтганда, чиройли киши. Ёши олтмишдан ошган-у, нари борса, эллик бериш мумкин. Гавдаси катта, ўзи қорачадан келган, жуда башанг кийиниб юради: энг аёло шляпа бошидан, энг «йўрға» туфли

оёғидан тушмайди. Бунинг устига, Метин бу одам ҳақида, ажабо, фақат мақтов эшитган: «Мард одам-да, Самандар ака. Пулни пул демайди. Бировга қарз берса, қайта сўрамайди...» Бироқ унинг давлату халқнинг танасига тушган қурт, мита эканини ҳам яхши билади.

Қаландаров у билан кўришди-да: «Хуш келсиз? Қайси хонага кўндингиз?» деди. «Ҳозирча шу ерга, мана шу ерга», деб ер тепинди Метин. Қаландаров хохлаб кулди-да, унинг тирсагидан ушлаб, йўлакка бошлади. Навбатчи аёл ёнидан ўтавериб, унга «Бизди меҳмон», деб қўйди.

У икки хонали люксга жойлашган экан. Биринчисида: диван, телевизор, креслолар, емак столи. Иккинчиси — ичкари-ётоқ. Емак столида лоф бўлсаям одамнинг жонидан бошқа нарса бор эди: қиш ичи — пахтакорлар қурултойи маҳали эди, лекин дастурхонда нок, ҳусайни узум, нақш олма. Тағин бир кўзининг тандирга илинган бутун сони — кабоб... Метиннинг қорни оч, ўтириб овқатланиши мумкин эди. Бироқ Қаландаровнинг боя жувон билан нимагадир келишганини пайқагани учун ундан биронта хона олиб беришни илтимос қилди. Қилган илтимоси шу...

Хонанинг пулини ўзи тўлади. Қаландаровнинг кўзини шамғалат қилиб, ресторанга тушиб кетди. Еган-ичгандек бўлмади. Бу одамнинг Тошкентдай жойда — тансиқ меҳмонхонада «шоҳона» яшаётганию ўзининг ётар жой тополмагани таъсир қилиб, анча мунглиниб ўтирди. Бироқ ётоғига чиқиб, энди каравотига чўкканида Қаландаровнинг кириб келиб, дераза олдида битта сигаретани чекиб бўлгунча гоҳ кулиб, гоҳ Метиннинг ғойиб бўлганидан ранжиб, уни хонасига таклиф этган ҳолда айтган айрим узук-юлуқ гаплари йигитни абгор қилди.

«Бечаралар таниш. Дижурниларди айтаман-да. Беш-ўн сўм бериб қўйсанг, тўрасини кўргандай бўлади. Уларниям болалари бор... Э, Метинбой-е, шуйтиб «жой йўқ», деди денг? Ҳе-ҳе-ҳе... Жойи бўлади ҳамма вақт. Биров-ярим таниш-билишга деб асраб қўяди-да... Э, тулинг-е бизди хонага! Тулинг, мундай жигит бўлинг! Бу одамни қаранглар, тус отасининг ўзи... Лекин отангиз кўп ақлли, ҳалол одам. Мен ҳурмат қиламан у кишини. Биз гоҳо уйга чақирсак, келмайди-лар-у, майли-да. Мактаб директорлигидан нима бўлиб кетганларини биласизми? Унда яш эдингиз. Бизди Жовли Пардаевлар иғво қила-қила кеткизишди Тўғонбойди. Энди, шунда Тўғонданам ўтган, иним... Кўп ўқувчининг ёнини олиб ётгани билан нима топади? Аммо-лекин ўшандаям мактаблар бир нави эди. Кейин буткул бузилиб кетди: ҳозир ўқувчилар тўйларда муаллимлар билан бетма-бет ўтиради. Аммо ўша йилларнинг муаллимлариям зўр эди-да! Муродбой ҳам зўр муаллим эди. Ҳа, энди омади бор экан, таниш-билиши бор экан, Чопартепага райком секретари бўлиб борди. Ишқилиб, буёғи бахайр бўлсин, келишиб ишласа — ишлаб кетади. Келишолмаса, нима бўларди. Ҳе, кўп чакасиз-а, Метинбой? Менга қаранг, бу йил биздиям районга ўтказишмоқчи. Районимизга-да... Пахта пунктига... Э, ўзимни бегана районларда яшаш жонимга тегди; ота юртни соғинар экан киши. Ёш ўтаятими, нима бало... Лекин районимиз тор жой, ука. Катта суви жуқ. Катта даряси бўлмаган жойнинг одамлариям тор келади. Шуни ўйлаб турибман... Қоринди тўйдирдингизми ўзи? Ҳе, шер жигит-э. Халадильникда тандир бор эди. Эрта ҳаммаси шундай қолиб кетади... Боянаги чечангизди ўйладингиз, шекилли? Ҳе, улар келиб-кетгич-да, ука. Юз сўм бериб эдим, бечара... ўпиб-ўпиб олади денг... Раҳмингиз келади-е. Лекин ўзим билиб тураман: эртага бошқа бировди ўпади. Одамзод шундай экан-да...

Сапхўзда бош аграноммисиз? Тузук. Лекин дириктирингиз ёш... Ҳалигидай комсомол. Билмадим, Муродбой уни қўллаб журади, деб эшитаман. Қўлласин, тўғри қилади. Раҳбар одам ўзининг яқин шогирдларини унутмаслиги керак: бир кунингга ярайдигани шулар бўлади... Лекин икковиям анча содда, буёғини билмадим-ов... Айтмакчи, биз тўғримизда районда нима гаплар бор, Метинбой? Ҳе, берилиб қулоқ солаяпсиз? Қани, айтинг-чи. Бир язувчи айтган экан: «Эсли одам қичийдиган жерини олдинроқ қашиб қўйиши керак» деб. Язувчиларам кўпти кўрган бўлади-да... А, Метинбой? Ҳа, майли, айтмасангизам... Дуня — ўзи шу. Бизам кўп одамлар билан борди-келди қилдик. Ҳалиям шуйтиб юрибмиз... Биламан, мен тўғримда: «Қаландаров уни жеб кетди-буни жеб кетди», деб айтишади. Ҳа, энди жеган бўлсак, жеппиз. Бошқалар жемаяптими?

Хў, бир одамлар бор — оғзига туя кириб кетади. Ҳе-хе-хе, раҳбарларингиздан! Халқнинг отасимиз деб юришади. Унга нима дейсиз? Дуня шу экан... Уйлаб қарасанг, ҳаммавақт шундай бўлган экан, дейсиз. Китобга ўхшайди. Муқоваси ўзгаргандай... Тўғри, энди, бировга у жойи ёқади, бировга бу жойи... Ҳа, мана анча-мунча бемаъни гаплардиям гапириб қўйдик. Билиб турибман: сизга унча ўтиришмаяпти. Бизам бир паллалар сизларга ўхшар эдик... Аттанги, ўқи-мапмиз. Мен бир техникумни битирганман, холос. Ҳе-хе-хе. Баъзи ошналар қишлоқ хўжалигини битириб ол, сиртдан бўлсаям, дейишди. Узим хоҳламадим: энди нима бўлардик. Бари бир райком секретари бўлмаймиз. Бизга шу ти-инч... Самолётга билет заказ қилдингизми? Айтинг, ҳозир телепон қиламиз. Ҳей, уятчансиз-да. Ҳа, эса, эртагача... Агар зериксангиз, телеринг, хўпми? Ҳалиги жонли блюдаларидан ҳам заказ қилиш мумкин. Ҳей, шер жигит-э...»

...Ана ўшанда Метин метиндек ўтириб қолган, ичи ёнар, ҳайратда, бироқ ночор эдики, бу одамдан тили қисик эмаса-да, унинг олдида ўзини ёш боладек сезиб қолган ва ҳамон кўзи тушса, ўзини ғариб-содда туярди. Нега? Чунки унинг, одамлар айтишича, балохўрнинг аксар гаплари ҳақ эдики, Метин буни ҳаётда кўриб турарди: ошна-оғайнигарчиликни ҳам, келишиб амал олишларни ҳам... Бироқ айни чоғда у Мурод ака Тангриқуловни ҳам, жўн-олифта, лавозимни ўлгудек яхши кўрадиган, ҳали ундан тузук бир нарса ундирмаган, балки ундиришдан номус қиладиган Кимёни ҳам пудрат-пудрат деб ич-эттини еяётган Эшим Қўшоқову Тўхтамиш отани ҳам...

Мана, бир замонлар ҳақгўйлик, мардлик ва қандайдир талантлар соҳиби бўлиб кўринган ва бола қалбига сингиб қолган... Бекдавлатни ҳам кўриб турибди.

— Хўш, нима маслаҳат берасиз? — сўради Денов ака.

— Нимага? — Метинбойнинг кўзлари чақчайди-ю, гап нима ҳақда эканини эслаб қолди: «Ҳа-ҳа, мен ёрдам бермоқчи эдим-ку?» дея ўйлади.

Чиндан ҳам Тошев билан орасида гап қочганидан кейин ишдан кўнгли совуб юрар экан, боя шу ерда Фаттоҳ Зокиров билан Денов аканинг бригадаси такдир ҳақида гаплашгач, иттифоқо кўнглига бир истақ тушган эди: Денов аканинг бригадасини тиклатиб, пудрат йўлида би-ир кўтариб юборсам! Шу билан Чўтбой Тошевдан ҳам аламини олган бўлармиди. Ахир, нафсиламри, Тошевнинг дастлаб оёққа туриб олишида Метиннинг хиссаси жуда катта бўлди; тўғри, унга Кимё ҳам, тил учида бўлса-да, алоҳида эътибор беришни айтган, район қишлоқ хўжалик бошқармаси партком секретари Пухтаев ҳам Тошевни кўтариш — жиддий масала эканини уқтирган, Метиннинг наздида, бу ишга Мурод ака Тангриқулов ҳам хайрихоҳ эди. Бироқ...

— Метин ака? — деди Эшим. — Маслаҳатларингиз зўр бўлди! Лекин буёғи... қандай бўлади?

— Бўлади! — деб юборди Метин.

— Қандай бўлади? — сўради Денов ака.

— Қандай-қандай! Узим борсам, бўлдимми? Бас! — Метин ўрнидан туриб, чойхона томон кетди.

— Ҳей, ўша одамдан ўзларинга тегишли чигитни олиш шунчалик қийинми? — гангиб сўради Бекдавлат.

Денов ака мунгли жилмайди. Эшим миқ этмади: ёзувига тикилиб турарди.

— Ажаб!

Метин кабобнинг пулини тўлаб келди.

— Бекдавлат ака, мен билан борасизми?

— Қаерга? А-а! Албатта! — Бекдавлат шайланиб, ҳатто хушвақт бўлиб ўрнидан турди. Дарҳол жилдни олди. — Биз тайёр! — Шунда юраги гурс-гурс уриб кетди: ўша одамга дуч келишиданми? Балки бригаданинг аъзоси сифатида иш бошлаётгани учундир?

Ҳаяжонини босолмай тураркан, бошқалар ҳам кўзғалишди. Метин бошлиқ ариқнинг у бетига ўтиб, йўл томонга юришаркан, энди Бекдавлат анави идора биносига ҳам, яшил қарағайлар, майдон ва чойхонага ҳам бошқача — эғалик назари билан қарар, у йўқлигида қурилган бу бинолару дарахтлар ҳам энди унга яқин, қандайдир сирдош каби туюлар, энди бу ерга ҳам бемалол келиб, ўзиникидек билиб кетадигандек эди.

Денов ака бир йўла тракторига прицеп-тележкани ҳам матаб келган, бу

ерда «иши» ҳал бўлгач, бўлимнинг техника паркида уни қолдириб кетмоқчи экан: боёқиш эллик гектар ерни экишга тайёр қилгани сингари тракторни ҳам уёқ-буёғини қандайдир механикларга кўрсатиб олган экан.

— Ҳайданг! Биздан кейин, — деди Метин ва Бекдавлатни очиқ майдонда турган қизил «Москвич»га таклиф этиб, Эшимдан сўради: — Сен нима қиласан?

— Мен бу ерда бўлишим керак, акажон. Узим ўтган куни Тошкентдан келдим. Ҳалиям эзаяпти опа... — деди. — Лекин кечкурун шийпонга бораман.

— Ҳа. Шартноманиям ўша ерда тузамиз... Ҳэй, Башановни топ. Айт, борсин уям. Унинг прямой иши-ку бу!.. Э, жони чиқсин унинг! Уям бир балохўр. Бекдавлат сергакланди.

— Шу Башанов ҳақида сизданам мақтов эшитдим, — деди. — Ким ўзи у? Бўлим бошқарувчиси бўлиб ишлайдими?

— Ҳа, — Метин баттар жаҳли чиққандек моторни гуриллатиб, машинани жилдирди. — Бир лўттивоз... — Сўнг Бекдавлатга иссиққина кулиб қўйди. — Уям сизга ўхшаб кўп дунёни кезган! Лекин бошқа мақсадда... Қизиқ одам: йиғишга йиғади-ю, ўзига юқмайди. Болаларининг тузук кийиниб юрганини кўрганим йўқ. Ҳаром-хариш йўл билан келган нарсанинг баракати бўлмайди-да.

— Безбет...

Бекдавлат Катта Наманган канали қурилишида арматурачиликдан кейин бульдозерчиликка ўтган вақтлари эди. Прораб Ҳикмат Башанов экан. Унинг ўзи Бекдавлатнинг гапириш тарзидан сурхондарёлик эканини билди. Кейин ўзининг ҳам ўша «жанублик» эканини айтиб: «Биз ҳам юрт кезиб юрибмиз-да, ука. Шу буюк ишларга қўлимиз тегсин!» деганидан кейин Бекдавлат иттифоқо уни ўзига яқин олган, чопартепалик эканини билгач, бамисоли унга оғадай қараганди.

Башанов ўзиям шўх, латифачи, гўё кўнглида кири йўқ, кези келганда, борини «ма-е!» деб сочиб ташлайдиган йигит эмасми — уни бошқалар ҳам яхши кўришар, гоҳо кечки ошнияам ўзи дамлар эди. Бекдавлат билмас эканки, ўшанда Башанов айримларга қўшимча наряд ёзиб, меҳнат «ҳақи»ни арра қилиб юраркан ва бир қримлик бола «чўтал» бермагани устига уни яхшигина шарманда ҳам қилган, бироқ кулги билан, муттаҳамлик билан қутулиб кетган экан.

Кейинчалик у Бекдавлатнинг ўтмиши-тарихи ва феъл-атвориға бот қизиқадиған бўлди, унга ҳар йўриғда саволлар берар ва мулоҳазаларини ўта жиддийлик билан тинглар эди. Бир куни: «Чалпак ёққан кун» деган эртанки эшитганмисан? — деб қолди. — Эшитмаган бўлсанг, яқинда ўша чалпак ёғади. Осмондан эмас, сендан...»

Бу жуда қизиқ гап эди.

Бекдавлат ишлайверди: канал трассаси пастада кўп бульдозерчилар қатори ер сурар, трассада кўйига энадиган ва бери ёқдаги тоққа ўрлайдиган дўкир-қайтарма учун ер текислар эди. Шундоқ ён томонда ёғочлари кун тиғида аллақандай сарғайиб-ёрилиб кетган қўлбола айвон бор, айвонда — қўлбола стол, пояди кўмилган скамейкалар, сал берироқда — сув тўла цистерна, унинг қопқоғига сим билан боғланган алюминий кружка ҳам бор. Кечалари айвонда лампочка порлайди. Унинг тағида ишчи йигитлар алламаҳалгача гурунг қилади, чой ичади, домино ўйнайди. Хуллас, Бекдавлатнинг ишиям ёмонмас, кейинги икки ойда планини икки юз фоиздан ошириб бажарган, биринчи ойлик маоши тўрт юз сўмдан ошган, бульдозерига вимпел ҳам илинган... бировдан тили қисқлик жойи йўқ эди.

Катта Наманган канали эса Ўрта Осиё канал қурилишида мутлақо янгилик деса бўладиган канал — унинг биринчи қисми — мисол учун, Тўрақўрғон райони далаларига етадиган бўлаги икки йилда битиши лойиҳада кўрсатилгани ҳолда уни икки ойда битказиш учун кураш борар, яъни, канални одатдагича тоғ бағирлатиб эмас, тўғрима-тўғри дўкирлар ёрдамида олиб ўтиш бошланган, унинг айрим участкалари портлатиш билан очилар, бу усул эса канал қурилиши бошланишидан олдин Қирғизистон далаларида синаб кўрилган, хуллас, Бекдавлат айна истаган — орзу қилган канал эди!

Бир кеч айвонда ошдан кейин чой ичиб ўтиришар, Ҳикмат Башанов трассада портлаш маҳали ини бузилган бир тулки хусусидаги сўхбат асноси ўзининг «жануб»да қолган болалари ҳақида гапирар, илло бу тулкининг ҳам болалари ер остида қолиб кетгани тусмол қилинар, ўзи эса кулга булангандек

қияликда чўнқайиб ўтирган ҳолда кўрингани ва дайди итлар қувмагунча у ердан кетмагани ҳамон Бекдавлатнинг ҳам кўз ўнгида... унга қандайдир ёрдам бериши керак эди-ю, бу нарса қўлидан келмагандай хижолатда-азобда, хаёлининг бир қатида Улкантоғ-Кўксув, қишлоқ итлари баъзан зирқиратиб қувиб қоладиган сариқ тулқилар элас-элас кўринарди.

Башанов бирдан Бекдавлатга кўз қисиб, туриб кетди. КРАЗ машиналарининг сўқмоққа ўхшаш изидан юриб, этакка борди. Бекдавлат ҳам орқасидан етди. Этакда Наманган шаҳри чироқлари кўринар, ҳаво салқин, куз нафаси келарди. «Бекжон, — деб бирдан унинг билагидан ушлади Башанов. — Ишинг зўр-а? Зўр! Планинг беш! Бу ой тўрт юз эллик туширасан... Шошма, қандай қилиб бундай бўп кетганингни биласанми ўзи? — Бекдавлат туйқус лол қолди. — А, ўйлаб кўр!» Бекдавлат ҳеч қачон буни ўйлаб кўрмаган эди. «Ишляпман, шу...» деди. «Бошқалар ишламаяптими? — кумуш тишларини йилтиратиб кулди Башанов. — Ишляпти. Анави Рўзибойлар сендан ўн карра яхши ишляпти. Лекин маоши қанча?» Бекдавлат жим қолди. Кейин ўзгариб: «Нима, бир сир борми? — деб сўради ва ҳовлиқиб кетди. — Айтинг ҳозир!» Башанов бошини сарак-сарак қилиб хўрсинди. «Э, укам-э, соддасан. Ҳа, соддасан... Ахир, сенга ерни ким кўрсатади? Ким ўлчаб олади? Мен!..» «Хўш? — деди Бекдавлат. — Нима бўпти шунга?» «Нима бўпти эмиш! Ўйлаб кўр, сени бир кун тошлоқ ерга қўйсам, ҳолинг нима кечади? А-а? Ана шундай... Сен учинчи ойдирки юмшоққина ерда ишлаб, тупроқни шундайгина суриб, худди қор супургич машинани ҳайдаб келаяпсан...»

Бекдавлат ундан: «Нима учун? Нега бундай қилдингиз?» ёки «Бошқалар нима дейди? Шарманда қилаётган экансиз-ку? Мен бу ерга нима мақсадда келган эдим-у, сиз нима қилиб қўйдингиз?» деб сўраб ўтирмади. «Вей, вей, аблаҳ экансиз-ку?» деганини билади — муштуми унинг тумшугига етди... Кейин, уни судраб, цистерна олдида бир зум тўхташига — юзини ювишига ҳам имкон бермай, айвонга олиб борди. Вагон-уйчадаги каравоти остидан — жилддан ўтган ойги маошини келтириб, столга қўйди, бошқаларга: «Тенг бўлишамиз. Ҳар ким тегишини олсин!» деб Башановнинг қилмишини айтиб берди. Албатта бу ҳол йигитларга ёқди, унга раҳмат айтишди. Лекин, «Йўқ, пешона терингизга келган», деб туриб олишди.

Бекдавлат эса, ўзини юзи қора бўлгандай туяр, алами келар эди. Эртаси бош инженер келганида яна гап очилди. Бироқ Ҳикмат Башанов: «Ўйламайди бу бола ҳеч! Нима мақсадда шундай қилар эканман? Бирон тама қилдимми? Йўқ. Бу боланинг феълийям маълум: мол-пулга қизиқмайди. Девонаи Машрабдай шир яланғоч юришни афзал кўради... Ниҳояти юртдошим деб, ҳазиллашиб эдим, холос», деб қутулди. Бекдавлат гапни кўпайтирган эди... еган мушти учун «ҳақ» талаб қилгудек бўлди. Шунда унинг муттаҳамлигини билиб, бирдан-бир чора — уриб-уриб бўйнига қўйиш, деган фикрга келди. Бироқ бу хавfli — Маматқоранинг куни бошига тушиши мумкин эди.

Шундай тажанг бўлиб юрган кунларининг бирида Башановнинг ўзи унинг йўлини тўсиб, узр сўради. «Мен сени ўйлаб эдим, ука. Бир синамоқчи бўлиб эдим», деди. Бекдавлат жим қолди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, дам олиш куни Наманганга тушди. Гангиб юриб, тарих музейига кирди. Фарғона водийсида Ўлка музейи деб аталадиган бу ажиб даргоҳда ўзи учун мислсиз манзараларни кўрди: Буюк Қўшон империясининг асосий пойтахти Сурхондарёда — Далварзинтепада бўлгани ҳолда, бу юртдаги Қосон шаҳри ҳам таги — Қўшон экан, Наманганда бир нечта Қўшон номли қишлоқлар ҳам бор экан — харитадан топди. Яна бир муҳим факт шу: ўша империя — бир учи Ҳиндистоннинг белида, бир учи Помир чўққиларида, уёғи — Каспий денгизи бўйларигача чўзилган ўша империя ҳукмронлиги даврида, айниқса, деҳқончилик маданияти, мелиорация ишлари баланд савияда бўлгани, Сурхон-Шеробод каналининг ҳозирги изига ёндош каналлар қазиб ўтказилгани, уларнинг йўли Термиздаги тарих музейида — харитада акс эттирилиб қўйилганини биларди. Империянинг шимолий чегараси ҳисобланган — Тошкентда Занг, Бўзсув, Қонқус каналлари ҳам ўша даврда қурилган...

Шуниси ҳайротомуз эдики, ушбу Катта Наманган канали бориб қуйиладиган Уртатўқай сув ҳавзаси ҳам худди ўша империя даврида қазилган сув омбори

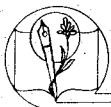
бўлиб, музейда унинг фотосурати — сув чайқалганда емирилган соҳиллар бағри аниқ кўриниб турарди.

Бекдавлат алланечук шишиниб, Сурхондарё билан Наманганни ҳам бирига пайванд қилгандек бўлиб, бағри-руҳи кенгайиб ва бу нарсаларни — билган янгиликларини бировга айтмаса, ёрилиб кетадигандек ҳолда музейдан чиққанида, йўлнинг у бетида кабиначи томини қор босган таниш машинани кўрди. Унинг ёнидан илдам ўтиб борди. Шофёри ҳам таниш. Бекдавлат бақириб-чақириб кўришди. Сўнг кабинага зеҳн солиб, сўради: «Каналга қайтасизми?» Совқотган шофёр пўнғиллади. «Юртдошингиздан сўранг. Ресторанга кириб кетганида туш эди. Бир пулдор землягини кўрган экан...» Бекдавлат нима қилишини билмай қолди-да: «Ахир, сиз уёқда ишлашингиз керак-ку?» деди. «Ишинг бўлмасин, икки норма ёзиб қўйганман... деди. Нормасиям керакмас эди. Бўларим бўлди!»

Бекдавлат бу ерликларнинг бетгачопар эмаслигига яна амин бўлди-да, шартта кабинага кириб: «Ҳайданг!» деди. Машинани трест идораси олдида тўхтатиб, ичкарига кириб кетди. Трест бошлиғи кабинетини қоқди... Эртаси Ҳикмат Башанов: «Бу болага юмшоқ ерни кўрсатганим ҳам рост-э!.. — деди. — Узидан билиб, менгайм чойчақа узатарми деб эдим?...»

...Ҳали Бекдавлат Уроқ билан келгани йўлдан кетаётган «Москвич» тутзорни ҳам чап қўлда қолдириб, олға жиларди. Бора-бора, чамаси, чорраҳадан ажралиб чиққан йўлга тушди-да, ўнгга бурилди. Бекдавлат бу — эски йўл, Урикли адирлардан ўтиб, Қорадарага кирадиган қадимги йўл эканини кўрди. Ушанда бу... тошлоқ-тупроқли йўл эди. Худди ўша кезлардагидек, аниқроғи, пахта теримига — Томчибулоқ районига — юк машинаси кузовида кетишаётганларини эслаб, гўё ўшандагидек чуқур нафас олди: ахир, ёш болалар районлари чегарасидан чиққач, гўё улуг бир чексизликка тушгандек эркин-эркин хўрсинишар, кулишар, бир-бирига бақириб гапиришар, рўпарадан эса кучли шамол эсарди.

— Метинжон... — Бекдавлат нима учундир агрономнинг номини тутди-ю, ўнг тараф сатти шудгор эканига эътибор қилди. — Бу ёқлар ҳам ўзлашиб кетипти-ку, а?

Уроқ Килишлар ҳаётидан

Вольтер уйда зиёфат бермоқда эди. Бир руҳоний ҳаддидан ошиб, қушқондан чиқаверди.

— Сиз билан Дон Кихот орасида қандай фарқ борлигини биласизми! — деб сўради бир пайт Вольтер ва ўзи жавоб берди. — Дон Кихот ҳар қандай карвонсаройни уй деб биларди, сиз ҳар қандай уйни карвонсарой деб билар экансиз.

Руҳоний шу гапдан сўнг Вольтернинг уйда кўп ўтиролмади.

* * *

Бостонлик ношир мистер Фильдснинг хотираси жуда ўткир экан. У инглиз адабиётини шу қадар яхши биларканки, бирор киши инглиз ёзувчилари асарларидан бирор парчани қидирмоқчи бўлса, доим мистер Фильдсга мурожаат қилар экан. Бир киши ноширни кўпчилик олдида ўсал

қилмоқчи бўлибди. У уч-тўрт мисра ёзибди-да, Фильдс келишидан илгарироқ зиёфатдаги меҳмонларни огоҳ қилиб, бу мисраларни Саутининг шеъри деб кўрсатмоқчи эканлигини айтибди. Барча йиғилгач, у Фильдсга мурожаат қилибди:

— Мистер Фильдс, кейинги пайтларда мен Саути шеърларидан қуйидаги мисраларни қидириб анча овора бўлдим. Сиз унинг қачон ёзилганини ва шоирнинг қайси асаридан топиш мумкинлигини айтиб беролмайсизми! — деб ҳалиги парчани ўқиб берибди.

— Бу мисраларни илгари ҳеч учратмаганман, — деб жавоб берибди Фильдс. — Лекин бу мисралар Саути ҳаётининг фақат икки даврдан бирида: қизамиқ билан оғриган болалик даврида ёки қариб чуриб, ҳозиргина қандай овқат еганини эслолмайдиган пайтларида ёзилган бўлиши мумкин.

Бу савол-жавобдан сўнг залда қаҳ-қаҳа янграбди.

— Беш-ўн йилдан кейин бир парча бўш ер қолмайди, — деди Метин. — Барини ўзлаштириб, еб бўламиз... Биз ҳозир ҳам янги ерлар ҳисобига яшайпмиз, ака. Мана шу Тошевдаям ортиқча ер бор... Бу ҳозир билинмайди. Беш-ўн йил ўтсин, Тошев бошқа бир амалга кўтарилиб кетсин. Ўзлаштириладиган бошқа ер қолмасин, кейин кўрасиз: ахир, ер ўлчанади-ку, бари бир! Ана унда план ҳам шунга мос равишда берилади. Ана унда... раҳбарнинг дабдаласи чиқади. Тошев қўшимча ер ҳисобига қирқ беш сентирдан ҳосил олган бўлса, кейинги раҳбар ўттиз сентирдан ҳосил олади. Ана унда кўрасиз ғавғони!.. Лекин кетишимиз шу бўлса, ҳадемай эллик сентирга чиқаришним йўлини топишади... Ака, қаёққа қараб бораётганимизни ҳеч тушунмайман-да! Шунисига ҳайронсанки, буни катталар ҳам билишади... Худди ўзимизнинг танамизга ўзимиз болта уриб бораётганга ўхшаймиз. Кулгили... Йўқ, бари бир бир кун нимадир бўлади.

Бекдавлатга бу гаплар ҳам, гаплар замирида ётган ҳақиқат ҳам бир даражада маълум, шу боис гангиб кетаркан, бу оламда энг ишонадиган киши — Мурод акани эслади.

— Наҳотки Мурод акаям шу ишлар билан муроа қилсалар? — деди. — У киши бизга ҳамиша рост гапир дер эдилар. Хўп денг, Метинжон. Мен ўша гапларга ишонаман. Нафақат у киши, балки Тўғон акаям шундай дер эдилар. Метиннинг чеҳрасида қувлик пайдо бўлди. Ҳатто тотли бир тамшаниб:

— Бек ака, ўша Тўғон ака деганингиз — бизнинг бобой бўладилар, — деди.

— Нима? Отангизми?

— Ҳа.

— Э, қўлни беринг! У киши жуда улғ одам!.. — Бекдавлат шошиб қолди. — Сиз, ҳе, мактабдаги конференцияни эсладингиз. Бизни... мени «герой»дай кўрардик дедингиз. Раҳмат-у, асли герой ўшалар эди, Метинжон! Мурод ака, отангиз... Э! Муни қаранг-а! Айтмоқчи, у киши ҳақида ҳеч нима эшитмай кетдим. — Шунда Бекдавлатнинг кўнглидан алам ва армон билан бир ўй ўтди. «Мактабни кўрмадим-а! Курш керак!» У беихтиёр ўзи ўқиган мактаб биноси, унинг олдидаги икки туп арчани кўз олдига келтирар экан, Метин истеҳзо билан кулиб, бултур Денов ака билан шу хусусда сал айтишиб қолганини хотирлади. Бунга сайин юзидаги истеҳзо сезиларли аламга айланиб:

— Сиз у кишининг ўша... конференциядаги сўзлари учун мактабдан кетганини эшитмаганмисиз? — деди.

— Нима-нима? Конференциядаги?

— Ҳа.

— А, унда жуда олижаноб гапларни айтган эдилар-ку! Э, биз ана ўшандай очиқ гаплар учун... Шошманг! Наҳотки ўша гап учун мактабдан кетганлар?

— Ҳа. Уша гап учун... Мактаб директори бўла туриб педагогнинг юзини демай болалар олдида обрўсини туширгани учун. Ҳе, Бек ака, мана биз Денов акани ҳурмат қиламиз. Лекин бу кишидай кўрқоқ, демагог одам кам топилади... Хўп деяверинг! Фақат шароит йўқ-да...

— Йўғ-э, шундай майин одам... Тўғри, сал эҳтиёткор эдилар. У кишининг мижғовлиги баъзи ўртоқларгаям ёқмасди.

— Бек ака, сиз бошқа одамсиз, ҳамма нарсани ўз қаричингиз билан ўлчайсиз. У ёғини сўрасангиз, отамнинг мактабдан кетишида мана шу Денов аканиям зўргина ҳиссалари бор. Хўп денг-да! Буни яқинда... ўзлариям айтдилар. Шу тўғрида гап кетиб қолиб эди-да... «Отангиз педагогнинг ишини қилмовдилар», деди. Кўпчиликнинг ўртасида. Албатта, кўплар у кишининг фикрига қўшилмади. Бироқ: «Бу — менинг нуқтаи назарим», деб туриб олдилар. Нима дейсиз энди?.. Отамни муҳокама қилишганда, Денов акаям қаттиқ гапирган эканлар... Оқибат, у кишиям мактабдан четлатилди.

— Ахир, Мурод акаям ўшанда бизлар тараф эдилар! — чираниб деди Бекдавлат. — Тўғри, мажлисда эмас, педсоветда гапирган эканлар. Кейин шу гап ҳам коллективга таъсир қилиб, Жовли Пардаевни мактабдан ҳайдашган-ку?

— Нима демоқчисиз? Мурод ака четда қолди, дейсизми?

— Ҳа, энди... Қайтанга райкомга лекторлар бошлиғи қилиб олишди кейин.

— Э, акам! Яхши билмас экансиз. Лекторлар бошлиғи киму мактаб партия

ташкilotининг секретари ким? Фарқи катта-ку! У ёғини сўрасангиз, у кишиям ўша иш юзасидан кетганлар. Директор билан парткомнинг бу масалада тили бир дейилган.

— Ҳа-а... Мурод ака бу ёғини айтмаб эдилар. Лекин,— у енгил хўрсинди.— Уша йиғиндан... чиқиб кетганимдан кейин Мурод ака, тавба, уйга бориб... менинг кўнглимни кўтарган эдилар. Бу — кўнгли кўтаришам эмас... ўз эътиқодларини айтган эдилар. «Тўғри иш қилдинг. Шундай бўлиши керак. Ҳақиқат бари бир қарор топади. Бугун бўлмаса — эртага. Гап ишишида — ишончини йўқотмасликда!» деб эдилар. Э, биз кўп гаплашган эдик... Ватан урушиям қолмаган эди. Қирқ биринчи йилда фашистлар Москва остонасига етиб келгандаям фақат халқдаги ишонч рол ўйнаган-ку? Ҳе, Мурод ака... Бу, — Бекдавлатнинг шаҳди бирдан пасайди, — Денов акамиз шунақароқ денг?

— Шундай. Бирга ишласанг, мулоқотда бўлиб турсанг, билар экансан-да.

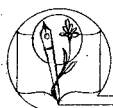
— А, отангиз ҳозир қаерда?

— Музейда. Лекин ишидан хурсанд.

— Эътиқодлари...

— Э, у одамлар ўлса, эътиқоди ҳам... Йўқ, хато қилдим. Эътиқоди суягида қолади.

— Зўр... Зўр-е, зўр одамларимиз бор! — хитоб қилди Бекдавлат. Кейин яна овози пасайиб сўради: — У киши энди... Мурод ака-да... ўша махинацияларга ҳалигидай...

Буюк Кизишлар ҳаётидан

И. С. Тургенев «Арафа» романининг сюжети қисман, адабнинг таниши бўлиши Василий Каратеевнинг ҳаётидан олинган воқеа асосига қурилган.

«Сиздан илтимосим бор, — дейди бир кун Каратеев ёзувчига мурожаат этиб. — Биласиз, бир неча йил Москвада яшаб турганман. Аммо, у ерда бошимдан кечган бир воқеадан хабардор эмассиз, албатта. Бу шундай воқеа эдики, кейинчалик у ҳақда ўзимга ҳам, бошқаларга ҳикоя қилиб бериш истаги тўғилди менда. Ҳатто уриниб ҳам кўрдим. Аммо, менда бадий истеъдод борми ё йўқми — аввало шунга ишонч ҳосил қилишим керак эди. Иш шу билан тугадики, манави дафтарчага бор гапни ёздим. Энди уни сизга тақдим этмоқчиман».

Каратеев ўн беш саҳифадан иборат дафтарчани Тургеневга топширади.

Каратеев Москвада яшаб турганида бир қизни яхши кўриб қолган, қизнинг ҳам унга майли бордек эди. Аммо, қиз болгар йигити Катранов билан танишиб қолгач, уни қаттиқ севиб қолади-да, у билан бирга Болгарияга жўнаб кетади. Орадан кўп ўтмай Катранов вафот этади. Тургеневнинг далолат беришича, Катранов бир маҳаллар Болгарияда маълум ва машҳур одам бўлиб, ватанида уни ҳануз эслаб юришаркан.

Александр Дюманинг машҳур «Уч мушкетёр» романидаги асосий қаҳрамон Д'Артаньян чиндан ҳам тарихий шахс бўлган. Адаб унинг саргузаштларга бой ҳаёти тўғрисида Куртиль де Сандранинг «Қирол мушкетёрлари биринчи ротасининг капитан-лейтенанти жаноб Д'Артаньяннинг Буюк Людовик замонасида содир бўлган кўплаб шахсий ва пинҳоний воқеалардан иборат хотиралари» китобидан ўқиб-билиб олган.

XVII асрда ўндан ортиқ бошқа Д'Артаньянлар ҳам яшаган бўлиб, ҳаммаси Франция қиролларига садоқат билан хизмат қилган. «Асосий» Д'Артаньян эса 1611—1623 йиллар орасида Гасконь вилоятининг Артаньян қишлоғида туғилган экан. Унинг асли исми Шарль де Бау граф де Кастельн бўлган. Йигитлик чоғида у Парижга келиб, қариндошлари ёрдамида гвардия хизматида киради, она тарафдан уруғлари ота уруғларига қараганда аслзодароқ бўлгани сабабли фамилиясини ўзгартириб, Д'Артаньян бўлиб олади: 1640 йилда у Аррас шаҳрини қамал этишда қатнашади, 1660 йиллар охирида эса «Қирол мушкетёрларининг капитан лейтенанти» 1672 йилда генерал-майор унвонига сазовор бўлади.

«Уч мушкетёр» романига ана шу сергайрат, диловар гасконликнинг ҳаёти асос қилиб олинган.

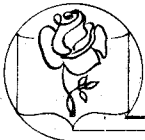
Метин анча жойгача жим кетди. Кейин:

— Мен у киши ҳақида бир нарса деёлмайман, — деди. — Лекин урушадиган хўроздай бўлиб юриптилар. Бу кўриниб туради... Баъзан жуда ечилиб кетадилар. Қайси куни бир пиёнистани уриптилар. Чорвачилик совхозида Аҳмад қора деган бир шофёр бор-да. Полвон йигит. Бир-иккита тўйни бузипти, маст бўлиб... Милисага қулоқ солмас экан. Қишлоқ Совети раисини сўкипти. Бир куни Мурод ака ўша совхозга бориб қолган эканлар, уни яна маст ҳолда кўриптилар. Директорнинг кабинетига чақириптилар. Ўлгур, директорга ям гап бермас эмиш... Мурод ака директорни чиқариб юбориптилар-да, эшикни ичкаридан қулфлаб: «Қачонгача бузғунчилик қиласан?» деб бу ёғига уриптилар. Мурод акаям, биласиз, кучли одам. Шофёр йиқилипти. Турғизиб, у ёғига уриптилар. Яна йиқилипти. «Энди кет. Яна бир маст бўлиб юрганингни кўрсам, қаматаман...» дептилар. Шундан кейин денг, шофёр ичкиликни ташлаган...

Бекдавлат кулиб юборди.

Ҳа, Мурод акадан бундай ишни кутса бўлади: катта-катта дунёвий масалалар ҳақида гапириб турган одам дарс пайти иккита боланинг пичирлашаётганини кўрса, мушти тугулиб кетарди.

Давоми келгуси сонда

Ойдин Ҳожиева

ҚАНОТИДАН БАҲОРЛАР ШАБАДАСИ ЭСГАН ҚУШ

Юк

— Ғайра-ғайра, дам-бадам,
Оромижоним, қайдасан!
Халқ қўшиғи.

Эслайман: хўроз уч қичқирар маҳал
Пунктдан қайтарди аравакаш чол.
Қишлоқни уйғотар қадимий ғазал:
«Ғайра-ғайра», сирли кўнғироқ мисол.

Тупроқ йўллар ўпиб от туёғидан,
Қоратоллар қўлин чўзарди ёзда.
«Ҳой, қашқа, гул сочиб ўт оёғингдан,
Сен ҳам бир меҳнаткаш аъзо колхозда!»

Қамчи чивиллайди:
«Кетдик идора!
Яхши-ёмонимга қайишган ўртоқ!»
Кўк чит белбоғида тариқ зоғора,
Мисгар нақш чеккан нокдай носқовок.

Уйда қумри каби мунис аёли,
Боридан барака топар рўзғорга.
Униққан кўйлаги, қалғай рўмоли
«Гуллайди» кўшилиб шафтолизорга.

Бу чолнинг шахдига қойил ёш-яланг,
Аравасин кўшар, гижинглайди от.
«Ғайра-ғайра»сини қўйиб вадаванг,
Адирликка ҳайдар байрам қилиб шод...

... Уруш йили эди... Отхона бўм-бўш,
Иккита арвоҳдай хўкиз — бор улов.

— Қани, Назар Соҳиб, боронани кўш,
Ернинг юрагига солайлик олов.

Жиққа терга тушиб ўшанда солдат,
От ўрнида ўзи тортди борона.
Пахтамисан — олтин! Ер бўлди жаннат!
Меҳнат куёшидан унди тарона!

Кузда юклаб ўтди том бўйи пахта,
Елкасини тутиб яйрарди йўллар.
Тим-тирс қоп-қанорни орқалаб, тахлаб,
Тарозига қўйса, қувонган қўллар.

Сайлу кўпқарига чорлади юртни,
Белин боғлаб тушди якка курашга.
Қўли баланд келса, шўх силаб муртин,
Йиқилса даврага чиқмади бошқа.

Ўлмаган қул экан, кўз кўрди яна:
Беш фарзанд — теграда бешта дунёси.
Хизматин бировга қилмади таъна,
Уйга ташигани — кўпнинг дуоси.

Ким обрў, ким мансаб, ким тоза ҳаёт,
Ҳар ким ўз аршинин излаб ўтаркан.
Бир байт қўшиқ бўлиб қолар умрбод,
Бир умр юртининг юкин кўтарган!

* * *

Бу серташвиш оламнинг
Кўнгил иши қийиндир.
Кўнгли ўлган одамнинг
Кун кўриши қийиндир.

Сўзи ростнинг — қадди рос,
Эл сийлаган тўрдадир.
Сўзи ўлган одамнинг
Ҳаёти озурдадир...

Билмам, қачон, қай фасл
Қайта кўкларинг, қулдинг?

Сўзинг синган чоқларда:
Япроқ бўлдинг, тўкилдинг.

Қуйлаб айтдинг сўзингни,
Лекин бўяб айтмадинг.
Манфаат деб, турланиб,
Ўз лафзингдан қайтмадинг.

Кўнглинг — қайнаган булок,
Тўғри сўзсан, бахтинг бор.
Демакки, юзларинг оқ,
Яшамоққа ҳақкинг бор!

* * *

Ҳалол билан ҳаромни фарқламаган одамдан
Инсоф кутма ҳеч қачон.
Ундайларнинг имони фақатгина жиғилдон.

Яхши билан ёмонни ажратмаган ҳакамдан
Одиллик кутма, Инсон.
Уларга тош-тарозу фитна бўлур ҳар қачон!

Савоб билан увол не? Уйлаб кўрмаган касга
Зориққанда юкинма!
Тинч сувларни лойқатмоқ бир касбу қор уларга!
Четдан томоша қилмоқ асли шиор уларга!

Ким бор — ёнғинни кўрса, сочилгай ёмғир бўлиб,
Ёнар ўтга лампа мой сепмоқ — нобакорга хуш.
Сен бу гўзал ҳаётга қоришиб кет нур бўлиб,
Қанотидан баҳорлар шабадаси эсган куш!

Ҳалол билан ҳаромни,
Яхши билан ёмонни,
Савоб билан уволни
Фарқламаган зотлардан
Қочгил
Ўт балосидан,
Туҳмат, сув балосидан ҳазар қилгин эл каби...
Сен покиза дунёга ярашгайсан гул каби,
«Қур-қур»идан баҳорлар шабадаси эсган куш!

* * *

Қарайман кўзларингга:
Бир фидога ўхшайсан.
Шавқу шуқуҳим, нега
Бир жафога ўхшайсан?

Ўзлим, ноаёним,
Гоҳ мушкуллим, осоним,
Гоҳ тор, гоҳ кенг жаҳоним,
Не савдога ўхшайсан?

Ётдим, деганда, етмиш
Шубҳа санчур жонга ниш,
Гоҳ гул, гоҳ тикан битмиш,
Бир сахрога ўхшайсан...

Ёзим, зимистонимсан,
Созим, дилистонимсан,
Не бўлса-да, жоним, сан
Чин вафога ўхшайсан...

Муқимийнинг ҳужраси

Кўкон. Тор кўчада толедан йироқ,
Бир шоир яшаган шамга айланиб.
Кўксига гумбурлаб момоқалдирик,
Йўқчиликдан жисми ғамга айланиб.

Бир парча бўйраю эскигина тўн,
Обдаста, токчада бир қорачирик...
Халқнинг ўзи каби ошиқи забун,
Халқнинг сўзи каби ҳикматли бироқ...

Кўнгил булоғидан отилиб чиққан
Кўшиқдай янграган умри гузарон.
Оҳ, деса, фиғони фалакни йиққан
Шоирга қайрилиб боқмади замон!

Сомондай сарғайиб кузлар йўқлаган,
Томида ўйнаган қизғалдоқ-баҳор.
Сумалак қор ёғиб, қишлар йиғлаган,
Сариқ саратонлар ёди бунда бор.

Унга осмон йироқ, ер бўлди қаттиқ,
Ҳар нафас бир аччиқ саволга дўнди.
Эл дардидан тушиб дилига санчик,
Ҳар сатри дур каби ғазаллар унди.

Билмадим, шеър, журъат қандай бўлди жо,
Қамиш бўйра ёзиқ дим каталакка?

Бугун тор хужрадан чиқиб, мавлоно
Муқимий келмоқда даврон сурмакка!

* * *

Дастрўмолчам кир бўлса,
Ювсами ёрим?
Яхши-ёмон ичра бизни
Севсами ёрим?

Маъшуқа билан ошиқ
Даврон сурмаса,
Сен ишонган тоғларда
Кийик турмаса.

Бекор, ёр, тирикман деб
Юргонинг, йигит!
Бекор, ёр, тошларга бош
Ургонинг, йигит!

Ёр енгина гул кашта
Бўлсаммикан-о!
Билагузукларин рашки
Келсамикан-о!

Дарёбодда турнами,
Ғозлармикан-о!
Ёрнинг бизга байрами
Нозлармикан-о!

Ёр булоққа йўл олса,
Кўза бўлсам-о!
Билаккиналаридан
Муччи олсам-о!

* * *

Кўтаролмас ёлғонни тупроқ,
Эксанг чирир мисли пуч уруғ.
Ғирром сўзни шивирлаган чок,
Тўғри тилга чиқади учук.

Ёлғон гапни кўмсанг қоғозга,
«Гуллаб қўяр» оғзидан бир кун.
Хуши йўқдир алдовга, нозга,
Айтиб берар ҳақиқий туркинг.

Ажаб, кеча яқин дўстларнинг
Қил ўтмасди ораларидан.

Бугун учар ўқи сўзларнинг,
Қон сизиб дил яраларидан.

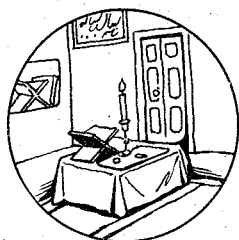
Муросани бузди бир ёлғон,
Энди сотар бири-бирини.
Иккисининг дастаги гумон,
Сўйлаб юрар эски сирини.

Икки кема бошини тутган
Тошқин чоғи бўлади нобуд.
Тойиб кетдинг, аста тураркан,
Тўғрилиқнинг этагидан тут.

* * *

Бир дали дарёга ўхшайди шуҳрат,
Маҳлиё тикилма, гирдоби ютар!
Бу шону шавкатлар ўтар-да, кетар,
Таянч нуқтанг бўлсин — ВИЖДОН ва МЕҲНАТ!

* * *

Таърифингни айтсам қалин қорларга,
Бир боғлам бойчечак бўларди дунё.
Сен деб, нохун урсам интиқ торларга,
Бодомзор сингари гулларди дунё.

Тикилсам йўлларга хаёлинг билан,
Шоҳлари ёзилиб кетарди қирқ газ.
Сен — севги, байтлари эскирмас ўлан,
Фақат қора тошлар кадрингни билмас.

Шахмат арсасига монанд бу ҳаёт:
Мангу кураш кетар хуфя, ошкора.
Кимдир «кишт» беради, ким булади «мот»,
Биров — оқ донадир, қай биров — қора.

Шоҳнинг йўли учун сафга тизилмиш
Ҳақу ноҳақ демай садаф доналар.
Яралмишдан бери минг кўй, чекиниш,
Фирромликка гувоҳ шатранж хоналар.

Ақлу зако баҳси ундаги шукуҳ...
Унда шоҳ тожини асрамоқ ғоя.
Аспми, пиёдами, фарзинми ё руҳ:
Ҳар ким ўз йўлини қилсин ҳимоя!

Йўл туйғулари

1

«Бу қадим Кармана.
Жизганак йўллар.
Карвон қароқчилар изғиган саҳро...»
Халқим, юрагингда очилган гуллар
Офтоб кўрмай сўлди туманлар аро.

Ширинмидинг, қўлинг толмадимикан,
Сув кўтариб келдинг қайси булоқдан?
Навий байтидек хузурбахш эпкин
Янги афсоналар айтар қулоққа.

Шамоллар «чўқиган» хароба работ
Яккакифт туради беҳол қаридай.
Бир қатра келажак, бир қатра ҳаёт
Қадим сардобанинг пинҳон қаърида...

Кўз кувнар.
Малик чўл елкаларига
Гўдакдай опичган чечаклар, салом!
Қулон ва гармсел ўлкаларида
Пахтага айланган эртақлар, салом!

2

Темир йўл ҳансирар,
Тиқилинч перрон...
Чумчуқлар чўмилар кўлмакда шодон,
Болакай ўт юлар кўзичоғига.
Эрмагин ияртиб буви меҳрибон
Бораётир ёзлик чайла боғига.

Бозорча тарафда ҳаёт — бадавлат,
Сават-сават нонлар — офтобхонадай.
Қўлимдан етаклаб кетади ҳайрат,
Пешвоз чиқар қишлоқ интиқ онадай!

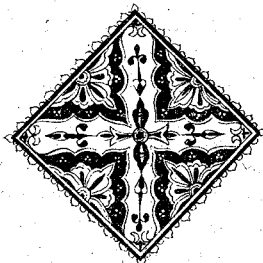
Ниҳол эди, толлар қарибди,
Танасида яшил «бўқоқ»лар.
Асфальтларга «кўлин» берибди,
Билқиллаган қумли сўқмоқлар.

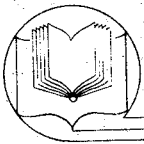
Кўклам қизнинг пастак томларда
Узилгани қизил мунчоғи...
Матал айтиб кирган шомларда
Булбул бўлар эдинг, қишлоғим.

Оқ туманга қоришиб хушбўй
Беда ҳиди кезарди куюқ.
Чулғар эди дилни ғамгин ўй,
Қўчқор тоға ўтганда «тўқ-тўқ»...

Ғарамларга беркиниб олган
Қани шоввоз ҳуштакчи шамол?
У қайдадир адашиб қолган,
Энди қайтиб келмоғи маҳол.

Юрагимни ўзгармас қудрат
Тортганидек шу қишлоқ томон...
Қилдаккина ариқча фақат
Далаларга югурар ҳамон...

Нурулло Отахонов

ОҚ БИНО ОҚШОМЛАРИ

Ҳикоя

Ҳафизаларнинг уйи Туюлнинг чиқаверишида, Жалойирнинг кираверишида жойлашганидан, бу уйдагилар иккала қишлоққа ҳам бирдай эди. Тўйгами, маъракагами иккала ёққа ҳам бораверишар, бегонасирашмас эди. Қолаверса, бу қишлоқларнинг оти бўлак, мактаби бўлак, холос, қабристонни қарийб бирига уланиб кетган.

Ҳафиза тўрт синфни Жалойирда ўқиди, бешинчи синфдан отаси у билан укасини негадир Туюлдаги мактабга берди. Дастлаб янги синфдошларига аралашиб кетиши қийин бўлди, айниқса, туюллик қизчалар Ҳафизани анчагача орага қўшмай, ўзларига яқинлаштирмай юришди. Бўлар-бўлмасга ёғжиллашиб қолишса, «Жалойирди жинниси» деб уни масхаралашар эди. Бора-бора бу гаплар нутилди-ю, Ҳафизанинг митти юрагида кўринмас ғубори қолди. Шунданми, одамовироқ бўлиб ўсди. Неча марта онасига йиғлади. Ҳатто бир сафар отасига: «Биз ўзи қайси қишлоқданмиз?», деб зарда қилди. Отасининг «Иккала қишлоқ ҳам ўзимизники, ўртада бегонаси йўқ» деган жавобидан эса кўнгли тўлмади. Вақтни оралатиб яна онасига йиғлади. «Тайинли бир ўртоғим йўқ менинг», деб ўксинди. Онаси отасидан ошириб бир нима дермиди? «Кўя-вер, қизларнинг минғир-минғири — сенинг шимилдиригинг», деб уни юпатиб юрди... «Ҳа, қизлар кўпроқ ҳасад қилганларидан бир-бирларига озор беришадди, ҳасад қилишаётган эканми, демак, сен улардан устунсан!» Бунисини онаси айтмаган, бунисини еттинчи синфдами ўқиётганида ўзи ўйлаб топган. Шундан кўнгли кўтарилиб, қизларнинг шивир-шивирини парвойига илмасдан, ўқишини ўқийверди.

Лекин орадан йиллар ўтиб, битта болали бўлиб, дугонаси билан сирлашиб ўтирганида ўша илк армонини бари бир айтди.

«Ўзи мен бошидан иккига бўлиниб қолганман, — деди мижжаларини артиб, — энди ўлганимдаям ўнганмасам керак».

Дугонаси бу дунёда Ҳафизанинг яккаю ягона сирдоши эди.

«Сен чиройлисан, Ҳафиза, ҳамма бало шундан!», деди ўша сирдоши ҳар галгидек тап тортмай.

«Нима қил дейсан? Юзимни юмдалаб ташлайнми?»

«Юзни юмдалаган билан иш битмайди. Ўртада боланг бор, кўзингни оч деяпман, холос».

«Буни ўзим ҳам биламан. Менга ўшанақа — кўзимни очадиган маслаҳат бергин-да бўлмаса!»

«Тўғриси айт: мабода ҳаммаси қайта бошланганида кимга тегар эдинг?»

«Шариф акамга!», деди Ҳафиза ўйлаб ҳам ўтирмай.

«Унда... Аваз ака-чи?»

«Билмадим... — Ҳафиза тутилиб қолди. — Ростини айтсам, тагин бари бир шундай бўларди, шекилли...»

«Унда менинг маслаҳатим сенга кор қилмайди».

Жалойирдан Туюлдаги мактабга кўчиб ўтганининг боисини ҳам Ҳафиза эрга тегиб, битта болали бўлгачгина билди. Онаси айтди.

— Ушанда Жалойирдаги мактабди дириктири — у юзсиз дадангди ошнаси эди — ўнинчи синфда ўқийдиган битта қизди бузиб қўйган. Ростиниям, ёлғониниям бир кимса билмайди, дадангга бўлса, ўзи мақтаниб айтганимиш. Дадангди биласан-ку, жаҳли бурнининг учида туради, — деди онаси нима сабабдандир ўша олис воқеаларни хотирлаб.

Менинг болаларим сенинг ҳаром мактабингда ўқиб олим бўладиган бўлса, кечдм берадиган илмингдан, деб дадаси шундан кейин Ҳафиза билан укасини Туюлга кўчирган экан. Ҳафиза буни эшитдию мийиғида кулди-қўйди.

...Ҳафизанинг одамовилиги ўзи билан, чеккадан қараган киши назарида эса, у ҳаддан ташқари чиройли, истарали, ҳаддан ташқари ёқимтой қиз бўлиб вояга етар эди. Бунақаси иккала қишлоқда ҳам йўқ эди, иккала қишлоқ аҳли ҳам бунақасини умрларида кўрмаган эди. Буни Ҳафизанинг ўзи ҳам сезиб, ҳис қилиб улғаярди. Буни айниқса иккала қишлоқнинг ўғил болалари, йигитлари яхши билишарди. Эҳ-ҳе! Туюлда ҳам, Жалойирда ҳам Ҳафизани лоақал бир маротаба ўйламаган, юрагида Ҳафизага аталган лоақал биттагина орзу-умиди бўлмаган, уни суймаган, унга хаёлан уйланмаган балоғат ёшидаги биронта ўғил бола, биронта бўйдоқ йигит йўқ эди! Эҳ-ҳе! У орзу-умидлар, у ширин хаёллар бирдан жонлантирилиб, кино сингари кўрсатилса борми, Ҳафизани бир пайтда иккала қишлоқнинг деярли барча хонадониди кўриб, эс-ҳушингиздан айрилишингиз турган гап.

... ана, сочларини мажнунтол қилиб, нафис дуррасини Кумуш каби пешонасига дол танғиб, энкайганда очилган кўкрак ёқасини чап қўли билан тўсиб, ҳовли супуриб юрибди... ана, ўчоқдаги аланганинг акси уриб жилоланаётган ёноқларида бир думалоқ ёш билан пиёз арчяпти... ана, тиззаларини қучоқлаганча дарвозадан кўз узмай, эрининг йўлига илҳақ ўтирибди... ана, чўғдек гиламнинг ўртасига кенггина, баландгина қилиб ўрин соляпти... ана, эрининг оёқларини, белларини уқалаяпти; у ер-бу ерини чимчилаб ҳам қўяди, қийқириб кулади, сўнг нақд жон олғувчи ноз билан ечинади... ана, қўлида гўдаги, суйиб-суйиб эмизяпти; ёнида эридан бўлак кимса йўқ, боласи эмиб бўлди ҳамки, кўкрагини яширишга шошилмайди... ана, келинлик либосларию хилма-хил матолар билан ясатиғлик уйда қўйлаги белигача тортилиб, ёстиқсиз, елкасига шундайгина бош қўйиб, ўрилмаган сочлари тўшакка ёйилиб, мизғияпти...

Балоғатга етган барча ўғил болалару бўйдоқ йигитлар хаёлида, орзу-умидида Ҳафиза ҳамиша мана шундай манзаралар қўйнида яшар эди.

Ҳа, у ҳақиқатан чиройли, истарали, ҳақиқатан ёқимтой қиз бўлиб етилган эди!

Баъзан отасининг юраги ҳовут олиб кетади, шунақа пайтлар Ҳафизанинг онасига ўшқириб қолади. «Қизингга айт, ҳадеб салланглаб юравермай, иш-пишини қилсин!», дейди. Она ҳайрон. Қизимга нима қипти, дегиси келади-ю, айтмайди. Фурсатини топиб, Ҳафизага дашном беради: «Қизим, дадангди феълини биласан, шунинг кўзига кўринавермай, ўчоққами, тандиргами уннасанг-чи!», дейди. Энди Ҳафиза ҳайрон. Туриб-туриб онасининг даккиси нашъа қилади, секин дарсхонасига киради-да, хумори тарқагунча кўзёш қилиб олади...

Бўларига ўтадиган бўлсак, гап бундай.

Шу қиз мактабни тугаллаган йили, ёз кунларининг бирида, иккала қишлоқдан, «Бор таваккал!» деган иккита хонадондан, бир пайтда, лекин бир-бирларидан хабарсиз ҳолда... иккита совчи келди. Уйда Ҳафиза ёлғиз эди. Айвонга кўрпача солди, дастурхон ёйди, чой қўйди; далага бориб онасини уйга

юборди. Үзи қайтмади. Хотинларнинг совчи эканини у бир қарашдаёқ билган эди, кимлардан вақил бўлиб келишганини ҳам юраги сезди.

Аввал сўз Шарифжоннинг таърифида.

Ҳафиза саккизинчи синфни битираётганида ғалати воқеа бўлган. Тўй эди — шаҳарда ўқийдиган туюллик бир йигитнинг тўйи. Келин-куёв студентлар эмасми, тўйхона одамга лиқ тўла. Ғала-ғовур. Давра катта, ўрта чароғон. Студентлар антиқа томошалар тайёрлаб келишибди, кўрсатиб, кексаю ёшнинг ичагини узишди. Қизлари ҳам шўх-шаддодгина экан, тўйхонага йиғилган туюллигу жалойирлик барча қизалоқларнинг кўзини куйдириб, йигитлар билан роса ўйин тушишди. Айлана тузалган столда ўтирганлар қанча, гирдо-гирдида тик турганлар қанча. Ҳафиза ҳам шу тик турган томошабинлар қатори ҳовлининг дала тарафдаги қоронғи бир чеккасидан базм кўрар, тўй агар эрталабгача давом этса, эрталабгача томоша қилаверадиган кайфиятда эди. Базм қизигандан қизийверди. Вақт алламаҳалда Ҳафиза ёнидаги қизнинг қулоғига нималарнидир шивирлади-да, секин даврандан чекиниб, қоронғиликка қараб юрди. Ҳовлининг бурчагига уйдек қилиб ғўзапоя ғарами уюб ташла-нибди. Орқа деворнинг бузилган ери бор экан: оёқ остида кесаклар қалашиб, сочилиб ётибди. Нарёғи дала...

Ҳафиза хиёл энкайиб, кесакларнинг устидан пайпасланиб, энди далага ўтаётганида кимдир номини тутиб чақиргандек бўлди.

— Ҳафиза!

Жиндай вақт ўтиб, товуш яна қайтарилди. Ҳафизанинг оёғидан мадор қочди ва у деворнинг бузуқ жойига суяниб тўхтади.

— Ким у? — деди кўрқа-писа.

— Ҳафиза, кўрқма, менман, — деди яна ўша «кимдир» қоронғилик қаъридан.

Юзи кўринмаётган бўлса ҳам, Ҳафиза уни таниди: мактабни ўтган йили тамомлаган Шарифжон деган йигит эди у. Политехника институтининг кечки бўлимида ўқийди, кундузи қандайдир заводда ишлайди. Ҳафиза сал ўзини босиб олди-ю, оёғидаги титроқ бари бир қолмади. Бир нафас ўтиб Шарифжон ғўзапоя ғарами билан деворнинг оралиғидан чиқиб келди.

— Сенга бир нарса бериб қўймоқчийдим, — деди у уч-тўрт одим нарида тўхтаб. — Ташлавормайсанми?

«Откритка! — деб ўйлади Ҳафиза дарров. — Биринчи Майга откритка бермоқчидир-да».

Бундан икки ойча бурун синглиси мактабда унга бир китоб келтириб берди. «Шариф акам китобингизни олган экан, бериб юборди», деди. Ҳафиза ҳеч кимга ҳеч нарса бермаган эди, шундай бўлса ҳам, нимагадир индамай олди. Синф хонасига кириб яширин варақлади. Китоб ичидан откритка чиқди! Шарифжон уни Март байрами билан «чин қалбдан» қутлабди. Сабабини ўзи ҳам билмагани ҳолда Ҳафиза откриткани икки-уч кунгача ўзи билан олиб юрди. Неча маротаба ўқиб чиқди, сўзларини ёдлаб олди, ниҳоят, бир куни чорвоққа опчиқиб майдалаб-майдалаб ариққа оқизиб юборди...

«Бу сафар ҳам откритка ёзгандир», деб ўйлади Ҳафиза.

— Тўй бошлангандан бери шу ерда пойлаб ўтирибман, — деди Шарифжон тагин икки қадам олдинга юриб. — Хайрият, ўзинг кепқолдинг. Ҳафиза, бир ҳафтадан кейин армияга кетяпман... манови сенга... — У турган еридан ниманидир узатди. — Ма, Ҳафиза, айтадиганларимни шунга ёзганман, уйда ўқийсан.

Ҳафиза нима қиларини билмай қолди. Бир кўнгли, шарт ташлаю қоч, деса, яна бир кўнгли, олавер, олганинг билан бирнима бўлармиди, дерди. Шарифжон армияга кетаётганини яна эслатганидан сўнг беихтиёр хатга қўл чўзди. У ҳаяжондан ўзини йўқотган эди, кейин нима бўлганини ҳам билмайди. Хатни тутқазаётганида Шарифжон унинг қўлини сиқдимиди-ей, титроқ товушда: «Сени жонимдан ҳам яхши кўраман, Ҳафиза!», дедими-ей... Сўнгра Шарифжон бир сакраб, дала тарафга ўтиб кетди. Ариқнинг марзасидан анчагача шитир-шитир оёқ товушлари келиб турди.

Ҳафиза кейин ҳам бу товушни кўп бор эшитди. Кечалари дарсхонасида ёлғиз ўтирганидами, уйқуси ичидами, гоҳида ҳатто дарс пайтлари қулоғига шу

товуш чалиниб қоларди: шитир-шитир, шитир-шитир... Ушанда эса у базмни томоша қилгандек ҳам бўлмади; уйга қайтди. Келасолиб, хатни ўқиди.

«Ҳафиза, мен сени яхши кўраман! Биламан, сен ҳали ёшсан, бунақа гапларни ҳозир айтмаслигим керак эди, лекин бир ҳафтадан кейин мен армияга кетяпман. Икки йилга! Билиб бўлмайди, матросликка тушсам, уч йилга чўзилиб кетадими. Сени яхши кўришимни ўзингга айтиб кетмасам, у ёқда қийналадиганга ўхшайвердим. Унганча сен ҳам мактабни тамомлаб қоласан, шу гапларим эсингдан чиқмасин, Ҳафиза! Билиб қўй: қайтиб келиб сенга уйланаман!.. Хатим ғалати бўпқоляпти, хаёлимга бўлак гаплар келмаяпти. Иккала варақниям «Сени яхши кўраман, сени яхши кўраман» деб тўлғазиб чиқсам, сўзларимга ишонсанми? Айтмоқчи, армиядан хат ёзиб тураман, мактабнинг адресига, майлими? Қўрқма, конвертнинг теласига бирорта қиз боланинг отини қўяман, биров билмайди. Хат ёзасан-а, ёзасан-а?! Хатларингни интизорлик билан кутаман, деб сени жон-дилидан севувчи Шарифжон.»

Ушанда Ҳафиза хатни қайта-қайта ўқиркан, ичи жимир-жимир қилиб, вужудини ёқимли, одамни маст қилгучи бир заифлик чулғаган эди. Кунлар, ойлар ўтган сайин у бир нарсани ўйлаб сира ўйининг тагига етолмай, ажабланиб юрди.

«Шариф акам менинг ғарам ёнидан ўтишимни қаёқдан билдйикан? — деб сўради бир кун дугонасидан.— Нимага мени ўша ерда кутиб турди? Нимага энди ўзим ҳам айнан ўша жойга бордим?»

Дугонаси гапни айлантириб ўтирмади:

«Шариф ака сени қаттиқ яхши кўриб қолган — ҳаммаси шундан! Ноз қилиб юрмасдан, сен ҳам уни яхши кўриб қўяқол!»

Ҳафизага бу гап хушёқди, лекин яна ҳам ишонч ҳосил қилиб олиш учун бир оз тайсаллади:

«Қизиқ-ку гапинг. Мабодо у ерга бормаганимда нима бўларди?»

«Борардинг! Бари бир борардинг!»

Тўққизинчида ўқиётганида Шарифжондан интиқлик билан хат кутаётганини сезиб қолди. Ҳатто, ёзмай қўйса-я, деб чўчиётганидан ҳайратга тушди. Пахта терими тугаган пайтлари бир хат олди, қишда орқама-кетин иккита хат олди, баҳорга чиқиб кўзни чирт юмдию ўзи ҳам битта жавоб хати ёзди. Ушанда нималарни ёзган эди — кейин эслаёлмай юрди. Тўққизинчида ўқийдиган мурғак қизалоқ аскар йигитга нимани ҳам ёзарди? Уқишларим яхши, далагаям чиқиб турибмиз, дегандир? Қишлоқда янгиликлар кўп: Адолат опойнинг тўйи бўлди; Жалойирдаги мактабнинг директори қамалиб кетди; «Дик домла» ҳалиям пинқиллаб юрибди, деб ёздими ё? Шулардир-да. Шулардан ўтказиб яна нимани ёзарди...

Совчининг униси жалойирлик Авазбекдан эди, демак, энди сўз Авазбек таърифида.

Авазбек бўлимда мироблик қилади. Қишин-ёзин матросларнинг йўл-йўл майкасини кийиб юргани-юрган. Адирларнинг тагида сойнинг айрилиш ери бор. Қишлоқдан анчагина олисда. Шунинг учун совхоз қулоқбошига битта уйча қуриб берган. Ўтган йили Авазбек қишлоқдан атай оҳак олиб бориб, шу уйчанинг деворларини оқлаб қўйдию ўша кундан бошлаб далачилар уни «Оқ бино» деб атай бошлашди. Уйча адирликда бўлганидан иккала қишлоққа ҳам оқариб кўриниб турарди. Шу Оқ бино — Авазбекнинг ишхонаси. Бекор пайтлари қўлда гаврон билан дала айланишни ёқтиради. Гавронни ён томондан оёғига уриб-уриб қўяди. Гоҳида сойнинг узун кетган қирғоғи бўйлаб «Ява»сини учуриб ўтиб қолади. Туюлу Жалойирнинг қизлари орқаворатдан Авазбекни кўп гапиришади, пинҳона унга ҳавас қилишади, ўзларича бир-бирларини бичишади. Авазбек бўлса, нимагадир ҳеч кимга эътибор бермайди. Ҳеч кимга! Фақат...

Куз эди. Оқшом тушган. Тутқатор бўйлаб ўт юлиб юрган Ҳафиза сира кутилмаганда Авазбекка дуч келди. Далада бу оддий ҳол, лекин Ҳафизанинг юраги безовта дукурлай бошлади.

— Ҳафиза, — деди Авазбек товуши алланечук ғўлдириб, — бир гап айтсам майлими?

Ҳафизанинг юраги сезган экан: Авазбек уни ёлғиз учратиш учун атай пойлаб юрган кўринарди.

— Нима дейсиз? — деди азбаройи нимадир дейиши. керак бўлгани учун ҳам.

Авазбек ундан бундай дадил муомалани кутмаганми, дабдуруст довдиради:

— Биласанми... ростини айтсам... анчадан буён...

Қизиқ, Ҳафизанинг хаёлига дастлаб: «Нега сенсираяпти, олдинлари сизлаб гапирарди-ку?» деган ўй келди. Бу ҳол унга ғалати туюлди. Шарифжон ҳам ҳов ўшанда томдан тараша тушгандек сенсираб қолган эди...

— Сенсирамай гапиринг! — деб юборди у беихтиёр.

— Кечирасиз...

Авазбек шундан бўлак бир сўз ҳам деёлмади. Ҳафиза апил-тапил ўтларини тўплаб, этакка солиб, Авазбекка ҳам қарамай, уйга жўнаб юборди.

Авазбек яна бир марта йўл тўсди. Яна сенсираб гапирди. Лекин бу сафар у дадилроқ эди. Ҳам узоқроқ гапирди. Ҳафиза, юрагимдагиларни айтмасам сенга, ёрилиб кетаман, деди. Мен сени севаман, фақат, айтолмай юрган эдим. Унингчини битирганингдан кейин одам юбораман, менга тегасанми? Сени бошимда кўтариб юраман, хўп десанг, сен менинг маликам бўласан, деди. Гапираверди, гапираверди, Ҳафизани индагани ҳам қўймади. Бир ёғи шунинг учун, бир ёғи яна нима учундир Ҳафиза «ҳа» ҳам демай, «йўқ» ҳам демай, Авазбекни четлаб ўтди-да, йўлига кетаверди. Орқадан Авазбекнинг: «Сени бари бир яхши кўраман, Ҳафиза!» деганини эшитди. Юзлари ловуллаб ёниб ўн-ўн беш қадамча юриб борди-да, у ёғига чопқилаб кетди.

Шундан кейин Авазбек унинг йўлини ҳам, оғзини ҳам кўп бор пойлади, лекин Ҳафизадан кўнгилга таскин берадиган бирор белги-ишора сезилмади.

Ҳафиза эса тобора тушуниксиз бир дунёга — аввалгиларига ўхшамаган янгича бир дунёга кириб бораётганини сезди. Уша дамгача китоб ўқиса ҳам, телевизорда кино кўрса ҳам ўз-ўзидан Шарифжонни ўйлаб кетарди. Энди она-сонда кўзига Авазбек ҳам кўрина бошлади. Рост, уни ўйласа, керагича ўйлайди, сўнг хаёл эшигини дарҳол орқасидан тамбалайди, гўё ўзи билан ўзи бекинмачоқ ўйнайди. Бундай бекинмачоқ ўйин ўрни-ўрни билан одамга ёқар экан ҳам! Гоҳо хаёллари чегарадан чиқиб, Шарифжон билан Авазбекни бир-бирига солиштириб кўради. Аслида иккалови ҳам ёмон эмасдек, лекин Ҳафизани улардан қай бири қаттиқроқ севади?

«Шариф аканинг севгиси қаттиқроқ! — дерди дугонаси қатъий оҳангда. — Унақаси бу дунёда камдан-кам учрайди. Овора бўлиб бошқасини ўйлаб ҳам ўтирма!»

«Аскарликда хизмат қилаётгани учун уни мақтаётгандирсан?», деб Ҳафиза дугонасини, айна чоқда ўзидаги туйғуларнинг чин ёки ёлгонлигини синаб кўрмоқчи бўлса, дугонаси бари бир бўш келмасди:

«Йўқ, аскар бўлгани учун эмас, мен билганимни айтяпман, — дерди. — Шариф ака ўзи бўлакча йигит!»

Кунлар шу тахлит ўтаверди, Ҳафиза етилиб бораверди, Авазбек Оқ бинода кўкрагини захга бериб ётаверди, Шарифжон аскарликдан қайтди, Ҳафиза ўнингчини битирди, ёз келди ва... кунларнинг бирида, иккала қишлоқдан, «Бор таваккал!» деган иккита хонадондан, бир пайтда, лекин бир-биридан хабарсиз, иккита совчи келди.

Совчилар яна келишди. Кимўзарга ўйнаётгандек бири олиб-бири қўйиб, яна келишди. Ҳафиза ўйлана-ўйлана, дугонасидан маслаҳат ола-ола, ниҳоят бир қарорга келди. Қарорини онасига айтди. Куз ўтиб, қиш ўтиб, баҳор кечаларидан бирида Шарифжоннинг қаллиғига айланди...

Шод, келинлик либосига бурканиб, икки юзи янада тиниқлашиб, ширин-ширин тунлар оғушида эркаланиб, янги хонадонга ярашиб, Шарифжоннинг ҳам, қайнона-қайнотасининг ҳам кўнгилларини хушнуд этиб юраверди. Шаҳар яқин эди, Шарифжон ҳафтанинг ҳар шанба-якшанбаси келиб турадиган бўлди. Шанба-якшанбалар Ҳафиза қўмсаб, орзиқиб кутиб яшайдиган кунларга айланди. Иккиси ҳам ҳаётга гўё китоблардан, кинолардан тушиб қолгандек бахтиёр эди!

Бир сафар Шарифжон ўнг қўлини Ҳафизанинг бўйнидан ўтказиб, Ҳафиза эса бошини Шарифжоннинг елкасига қўйиб, тунчироқнинг хира шуъласида кўккимтир тусга кирган шифтга тикилиб ётганларида:

— Шаҳарга олиб кетайми, Ҳафиза? — деб сўради Шарифжон сирли товушда. — Хоҳласанг, ўқишга ҳаракат қип кўрасан. Мактабда ёмон ўқимаган эдинг, шекилли?

— Ёмон ўқимаганман, лекин... — деди Ҳафиза эрининг қулоғига шивирлаб. Нафаси Шарифжоннинг қитиғини келтирдими, у қиқирлаб кулди. Шу чоқда Ҳафиза эрини яна ҳам суйиб кетди: шарт ўгирилиб, қулоғининг солинчогидан тишлаб олди. — Мен ўқимийман, эргинам... Умуман, мен ўқимоқчимасман. Менга сиз бўлсангиз бўлди! Сиз ўқинг, мен далада ишлайвераман, сизга ёрдам қиламан.

Шарифжон бир силтаниб уни бор кучи билан қучоқлади.

— Сендақаси бу дунёда биттаю битта! — деди ютоқиб.

Шундай қилиб, Шарифжон шаҳарда ўқиб, Ҳафиза далада ишлаб юраверишди.

Кузнинг ўрталаридамиди, Ҳафиза кейинчалик ўзининг тақдирини ўзгартириб юборган бир гап эшитди: Авазбек хотинини ўласи қилиб урган эмиш. Уч-тўрт кунгача далачи хотинлар шуни эрмак қилиб юришди. Ҳафизанинг миясига эса бу воқеа қўрғошин бўлиб қўйилиб қолди. У Авазбекни тўйдан кейин кўп учратган, шунчаки саломлашиб ўтиб кетаверган, Авазбекдан ҳам ортиқча бирор ҳаракат ёки бирор қилиқ сезмаган, демак, эски гаплар ўз-ўзидан барҳам егандир, деб хулоса чиқариб қўйган эди, энди «янгилик» унга нимага бу қадар таъсир этдиди? Нимага бу оддий ҳодиса унинг миясидан кетмай қўйди?

Бир куни хаёлидан кутилмаган фикр ўтди: «Ҳаммаси — мени яхши кўрганидан!»

Кейинроқ ундан ҳам ғалати ўй келди: «Мен унга текканимда, мени ҳам урармиди? Урмас эди...»

Ўйлар бири иккинчисини туғарди, бунақа ўйларни ўйлашдан у ўзини тўхтатолмай қолган эди. «Мен Авазбек акага текканимда, Шариф акам ҳам аччиғидан бўлак қизга уйланиб кетармиди? Уйланса... мени деб «у»ни урармиди? — Шуларни ўйлаган сари Ҳафизани титроқ босарди. — Урмас эди, мутлақо урмас эди! Шариф акам олижаноб одам: ёмон кўрса ёмон кўрардики, асло хотинини урмас эди. Ҳа, ҳа, урмас эди!»

Буларнинг шунчаки бир хаёл эканини, қолаверса, уларни ўзи тўқиб чиқараётганини билиб туриб ҳам негадир Ҳафизанинг кайфияти тушиб кетди. Ҳатто, нега урмайди, деб Шарифжондан ғойибона дило ранжиди, эрининг бунақа «олижаноблиги» юрагига оғир ботди. Айни чоқда, Авазбекнинг тез уйланиш воқеаси хаёлида қайтадан жонланиб, унга тинчлик бермай қўйди. Авваллари назарига илмаган эди, энди қараса... Нега ундай қилдиди? Ахир, сенсиз яшай олмайман, деган эди-ку? Қасам ичган эди-ку? Ё ўшанда йўлига айтган-қўйганмикан? Авраганмикан?

Гап шундаки, Ҳафиза Шарифжоннинг совчиларига розилик бериб юборгач, Авазбек жиянидан унга хат жўнатган. Уни хат деб ҳам бўлмайди; қоғознинг ўртасига катта-катта ҳарфлар билан: «Бари бир сени яхши кўраман, Ҳафиза! Демак, бари бир сенга етишаман!!!» дейилган эди, холос. Сўнгра у узоқ бир қишлоқдан қиз топиб, онасини қисталанг қила-қила, ўшанга бўлишган. Тўйини Ҳафизаларникидан уч кун кейин ўтказган. Худди мана шу нарса орадан шунча ўтиб Ҳафизанинг тинчини ўғирлаган эди...

«Алам қилибди», деди дугонаси бир куни.

«Йўғ-э! — деб қўрқиб кетди Ҳафиза. — Олдинлари ўзимга ҳам шундай туюлди, қарасам — йўқ, унақамас. Аламми, аламмасми эканини ўзим биламан-ку, ахир! Менга бир нарсани айт: ҳаммаям менга ўхшаганми ё фақат мен шунақаманми?»

«Қанақа «шунақа»?»

«Хаёлимга ҳар нарса келаверади-ку?»

«Буни сен билан биз билмаймиз. Билолмаймиз...»

«Ана шунақа! Кўнглидан кечганини кўплар яширади, мен бўлсам очиқчасига айтяпман, — деб қизишиб кетди Ҳафиза. — Аслида ҳаммаям менга ўхшаган, дейману шунга овунгим келади.»

«Бошингда эринг бор, у сени еру кўкка ишонмайди, буни ўзинг ҳам биласан. Бас, шундай экан, нимага ҳадеб бекорчи нарсаларни ўйлайверасан, Ҳафиза?»

Ҳафиза уҳ тортди.

«Айтишга осон, — деди пешонасига кафтини босиб. — Уйлар ўзи кела-верса... қўл силтаган билан кета қолмайди-ку!»

«Баҳона қиялпсан! — деди дугонаси кескин оҳангда. — Ожизлигингни оқламоқчи бўлялсан!»

«Авазбек акаям яхши кўрса, менда нима айб? Кейин, бунинг нимаси ёмон? Ахир, мен ўйламаганим билан у ниятидан қайтиб қолмайди-ку?»

«Унда нимага алам қиялпти? Уйланган бўлса — уйланди. Энди хотинини ураётган бўлса — уряпти. Сенга нима? Орага суқилиб нима қиласан?»

«Билмадим. Билганимда...»

Лекин бари бир Ҳафиза ўзини қўлга ололмай қийналар эди. Саодатли шанбалардан бирида қалбини ларзага солган, турмушини издан чиқарган ҳол рўй берди.

Шарифжон келган эди. Ҳафиза рўзгор юмушларини унда-мунда тинчитиб уйга кирганида, тасодифми ёки пойлаганми, Шарифжон эшик орқасида турган экан, йўлига тиз чўкиб уни қучоғига олди. Ҳафиза ҳам эрини соғинган эди. Бир-бирларининг исларидан маст бўлишиб, аллақанча муддат шундай тураверишди. Ниҳоят, Шарифжон уни даст кўтариб, ўрнидан турди.

— Секин, — деди Ҳафиза бармоқ учи билан эрининг бурнини босиб, — секин... Кичкинтой «Шарифжон»ни эзиб кўясиз...

Шарифжон кийим устидан Ҳафизанинг қорнидан ўпди.

— Ваҳ-ваҳа, мунчаам ширин бўлмасанг, Ҳафиз! Сен ҳам одам боласими-сан-а!

Кутилмаган воқеа шунда рўй берди.

Ҳафиза Шарифжоннинг эркалашларидан маст бўлиб, вужуди қизиб, танасида ажиб энгиллик сезиб, инон-ихтиёрини унга ҳадя этаётганида, кўзига туйқус... Авазбек кўриниб кетди! Аслида кўзлари юмуқ эди, лекин Авазбекни яққол кўрди! Ва бирдан қичқириб юборди. Шарифжон сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Нима гап, Ҳафиз?

— Билмадим, — деди Ҳафиза титраб-қақшаб, — кўрқдим... Бола чинқир-гандек бўлди...

— Рангингда ранг қолмади. Сув берайми? — деб Шарифжон унга пиёлада сув тутди.

Ушанда Ҳафиза эрига биринчи марта ёлғонлаган эди.

Кузнинг ўрталарида Ҳафиза даладан қайтаётиб, Авазбекка йўлиқди. Ҳаво жиндек изғирин эди. Авазбек матросча майкасининг устидан ялангқават куртка кийиб олибди. Ҳафизанинг эғнида бахмал тўн, бошида рўмол. Шу тўнию рўмоли ўзига кўполдан-кўпол туюлди. Устига устак, лоп этиб ҳомиласи кўзга ташланиб турарди. Ҳафиза уялди. Иккала қўлини беихтиёр қорнига ташлаб олди.

— Ҳафиза, гапларим эсингдами? — деди Авазбек бургутдек тикилиб. Ҳафиза ерга қаради. — Мен сени чиндана яхши кўрардим, ҳали ҳам яхши кўраман! Мендан қочма, илтимос! Ҳар замонда кўриб, овозингни эшитиб юрсам — бас.

— Қўйинг, Аваз ака, энди у кунлар ўтди, — деди Ҳафиза ўзини хотиржамроқ тутиб.

— Сенга ўтган бўлсаям, менга ўтгани йўқ! — Авазбекнинг овози титраб кетди. — Аммо-лекин, Ҳафиза, мени пичоқсиз сўйдинг сен...

Ҳафиза теваракка олазарак кўз ташлар экан қарийб илтижога ўтди:

— Жинни бўлманг, Аваз ака. Менинг эрим бор, сизнинг хотинингиз. Қолавурса, ўшандаям сизга ҳеч нарса ваъда қилганим йўқ.

Авазбек кўз қири билан унинг дўмпайган қорнига қараб олди-да:

— Эринг бўлса, унга менинг хусуматим йўқ! — деди кескин. Айни чоқда, унга Ҳафизанинг «жинни бўлманг» дегани ёқимли эшитилган эди. — Ҳалиям сени яхши кўраман, шуни айтиб қўйялман, холос! Яна, сен бу ерда, эринг шаҳарда... менга нимагадир алам қилади, Ҳафиза!

Ҳафизанинг ғаши келди.

— Энди менинг йўлимни тўсманг! — деди чўрт кесиб. — Теккан бўлсам, Шариф акамни яхши кўриб текканман, турмушимизни бузманг!

— Алдаяпсан, — деди. Авазбек совуққон қиёфада, — яхшилаб ўйлаб кўргин-а, уни севасанмикан? Шариф мендан омадлироқ экан, холоё. Майли, рўзгорингни бузмайман, кўрқма. Энди боравер уйингга!

Авазбек шунга айтиб, картанинг ўртасидан Оқ бинога қараб йўл солди. Бурилаётганда: «Менинг хотиним бўлганинда, бир минут ҳам ёнимдан жилдирмасидим», деб тўнғиллаб қўйди.

Ҳафиза бирдан ўзидан нафратланди. Авазбекдан олдин кетиши керак эди. «Боравер уйингга» демасидан олдинроқ кетиб юбориши керак эди! Наҳот кетгиси келмади? Авазбекнинг барча гапларини рад қилса ҳам, ўзи билан унинг ўртасига мустаҳкам девор қуриб қўймоқчи бўлган бўлса ҳам, барибир, наҳот кўнгли у билан узоқроқ бирга туришни, унинг ҳам кўнглидагиларни билишни истади? Уяту исноддан дили ўртаниб, уйга қандай етиб борганини ҳам билмади...

Қишнинг чиқарида Ҳафизанинг кўзи ёриди: ўғил туғилди. Полвон бўлсин, бошига қийинчилик тушмасин, деб «кичкинтоё Шарифжон»га Рустам отини қўйдилар. Шарифжон ота бўлди, Ҳафиза она бўлди — иккаласи ҳам ўзида йўқ шод! Рустамжон эса кундан-кунга ўсаверди. Ҳафиза олти ойгача далага чиқмади. Икки марта Шарифжон билан шаҳарга тушиб, бир ҳафта-бир ҳафтадан ўша ёқда яшади. Августнинг охирларига келибгина яна ишга чиқди.

Бир куни Авазбек тагин унинг қошига келди.

— Ҳафиза, сенда гапим бор эди.

— Менга ҳеч қанақанги гапнинг кераги йўқ!

— Нима қилай, ахир?

— Билганингизни қилинг! Ростини, ўтган сафарги йўлтўсарлигингиздан кейин сиз билан гаплашмайман, деб қўйганман. Сиз... ҳалиям мунақа кип юрибсиз.

Авазбек ялт этиб Ҳафизанинг кўзларига қаради, нигоҳини тутиб олмоқчи бўлди. Йўлтўсар... Авазбек йўлтўсар!.. Қандай ширин эшитилди унга бу сўз! Шунда шартта Ҳафизанинг кўлидан ушлаб, ҳарсиллаб сўзлана бошлади:

— Йўқ дема, Ҳафиза, бир жойга борайлик, гаплашайлик, майлими?! Юрагим тўлиб кетяпти, бўшатмасам бўлмайди. Кўрқма, тегмайман сенга, ўлай агар! Мен сени севаман, Ҳафиза! Нима қилсам ишонасан? Узимни осайинми, хотинимни қўяйинми — айт! Кўнмасанг, зўрламайман, лекин унда мени адо бўлди, деявер! Лоақал бир марта мен билан юракдан гаплашсанг, армонсиз кетардим... майлими, Ҳафиза?!

Ор-номуси қанчалик кучлилиқ қилмасин, ўз эрини қанчалик суймасин, ҳадеганда кўзига Рустамжонни кўринавермасин, Авазбекнинг юракдан вулқон каби отилиб чиқаётган бу ҳаяжонни қаршисида Ҳафиза ўзини ожиз сезди. Бир ёқда қизиқиш...

Ахир, тан ол, Ҳафиза, қалбингни ларзага солган ўша кундан бошлаб баъзан атайин, баъзан беихтиёр сен ҳам Авазбекни ўйлаб қолмасмидинг? Узоқлардан унга кўзинг тушса, юрагинг жизиллаши ҳам ёлғонми? Ушанда тўшақда ўз эрингни эмас, Авазбекни кўрган эдинг, неча марта шундай бўлмадимми ахир? Яна хаёлингга, ҳозир Шариф акам, ўрнида Аваз ака бўлса, у ўзини қандай тутарди, деган ўйлар ҳам келган. Бунақа ўйлар сенга сирли бир дунё эди, сирлари билан у жозибали туюларди, мана, энди сени яна ҳам сирлироқ туйғулар чулғаб оляпти, бўлак бир жозибали дунё ўзига чорляпти, хўш, нима дейсан?..

Ҳафиза Авазбекнинг қайноқ кафтлари орасидан қўлини суғуриб, «Кўра-миз», деди оҳиста ва тўхтамай кетди. Авазбек-чи? Қарийб розилик олган Авазбек турган ерида сапчигиси, сапчигиси, сапчийвергиси келаётгандир? Ҳафиза ортига ўгирилиб қарашдан ўзини зўрға тийди.

Эртаси кун қандай ўтди, қандай ишлади — Ҳафиза эслаёлмайди. Оқшомги учрашувни орзиқиб кутганидан эмас — у аминки, буни у орзиқиб кутаётгани йўқ — шунчаки, тушунтириб бўлмас бир ҳолатда эди у. Лекин Оқ бинога боришга қаттиқ аҳд қилиб қўйди. Шунданми, кун бўйи Авазбек ҳақида ёмон ўйламасликка, ҳатто уни сал-пал соғиниб, ҳа, ҳа, соғиниб эслашга уриниб юрди. Оқшом эса, оёғи ўз-ўзидан Оқ бинога тортаверди.

Бинонинг пастидаги картадан ўт юлаётган бўлиб, секин-аста яқинлаша-верди. Эллик қадамлар қолганда тўхтаб, гўзаларнинг ичига чўкди. Юраги дук-дук урар эди. Тиззаларини кучоқлаб ўтираркан, нега келдим, дея изтироб

аралаш кўнглидан ўтказди. Бир хаёли, Авазбек кўриб қолмасидан изига қайтишни ўйлади. Шу пайт Оқ бинонинг эшиги ғичирлаб очилди ва остонада Авазбек пайдо бўлди. Ичкаридан Ҳафизани анчадан бери кузатиб турган шекилли, тўғри шу тарафга кела бошлади. Ҳафиза индамай ўтираверди. У гўё эгатлар орасига чандиб боғлаб ташлангандек эди. Тепасига Авазбек келганда ҳам қимир этмади.

— Алдаб кетасанми деб кўрқувдим, — деди Авазбек шивирлаб. — Келмаганингда, бўйнимга тош боғлаб, дамбанинг тагига ўзимни ташлар эдим лекин.

Ҳафиза бир дақиқа олдин қанчалик ҳаяжонланиб ўтирган бўлса, бирданига ҳаяжони босилди-қўйди.

— Мени сиз судраб келганингиз йўқ, ўзим келдим, шунинг учун бўлмағур нарсаларни ўйлаб ўтирманг, — деди ўзи ҳам кутмаган ҳолда. — Айтадиганингизни айтинг, орани очди қилайлик.

— Майли. Олдин ичкари кирайлик.

Оқ бино деганлари омбордек бир жой экан. Сув дарвозасини кўтариб-туширадиган калитлар, турли асбоб-ускуналар қалашиб ётибди. Бир бурчакка устма-уст яшик тахтланган, яшикнинг тепасида пилик чироқ. Оёқ остида қоп, латта-лутта. Деворга тақаб узун тахта кароват ўрнатилган, устида битта кўрпачаю битта ёстиқ. Оқ бинонинг бор жиҳози шу эди. Деразаси йўқ. Бирдан-бир эшиги ҳам доим берк турса керакки, аллақандай хид одамнинг кўнглини беҳузур қилгулик даражада димоққа урилади. Худди деворларга ҳам шу ҳид ўрнашиб қолгандек.

— Нима бу, бошим айланиб кетди? — деди Ҳафиза қўлини елпиғич қилиб бурнининг тагини елпир экан.

— Тарактирнинг ёғи. Солидол ҳам бор. Билиняптими?

— Билинмай-чи.

Авазбек гап ораси эшикнинг занжирини солиб, чироқнинг пилигини кўтариб қўйди.

— Бекитманг, кетаман мен, — деди Ҳафиза, кўнгида Авазбекнинг ишини маъқуллаб турган бўлса ҳам. — Пуф-ф, ҳиди ёмон экан... Тезроқ гапиринг гапингизни!

— Шошма, Ҳафиза. Мана бу жойга ўтиб ўтир. Кўрқма, кечқурун бинога мендан бўлак зоғ ҳам келмайди.

— Кўрқаётганим йўқ, — деди Ҳафиза хотиржам. — Кўрқсам, келмасидим.

Иккаласи тахта кароватнинг икки четига ўтиришди. Сўнг эшикнинг тирқишига тикилганча, хиёл фурсат жим қолишди.

— Илтимос, гапимни бўлмайд эшит, Ҳафиза, — деди Авазбек ниҳоят тилга кириб. — Нимаики айтсам, юрагимдагиларни айтаман, ундан кейин ўзинг ҳал қилавер, мен ҳам бир кунимни кўрарман.

Ҳафиза Авазбекнинг юзию кўзларини кўрмаётган бўлса-да, ундаги ўзгаришларни ичдан ҳис этиб ўтирарди. Гапирган сари Авазбекнинг нафаси ёноқларига урилиб бўйинларини сийпалар, ёқасининг қирғоғидан ичига кириб вужудини ёндирар эди, лекин ҳаммасига чидаб, миқ этмай ўтираверди. Гап орасида Авазбек қаердан бир магнитофон олиб, қачон тугмачасини босганини ҳам сезмай қолди. Оқ бино ичида машҳур хонанданинг ёқимли овози тўлқин-тўлқин бўлиб тарала бошлади:

Мен ишқ элининг нолаи афғонида куйдим,
Кўнгили уйининг оташи армониде куйдим...

...Сен Авазбекнинг совчиларини қайтардинг, Ҳафиза, лекин унинг соф муҳаббатини қайтиришга ҳақинг йўқ! Ҳаётини издан чиқарганинг алам қилади, холос. Чунки у сени, фақат сени яхши кўрар эди! Эҳтимол, Шарифдан ҳам қаттиқ яхши кўрар эди, афсуски билмадинг! Тақдирнинг ишими бу? Тақдир наҳот шунчалик шафқатсиз бўлса? Сен жудаям чиройлисан, Ҳафиза! Тўйдан кейин эринг сениям шаҳарга кўчириб кетадими деб Авазбек чўчиган эди, хайриятки, сен қишлоқда қолдинг. Авазбекка шунисиям катта бахт эди. Ахир, ҳеч бўлмаса ора-чира кўриб туради-ку сени! Рост, унинг хотини бор, сенинг эринг бор, эҳтимол иккалаларининг хилватда бундай ўтиришларинг

қуюшқонга сиғмас, лекин бир нарсани билиб қўй, Ҳафиза: Авазбек хотинини итдан баттар ёмон кўради. Уни кўргани кўзи йўқ! Бир жиҳатдан, хотинида нима гуноҳ? Ахир, у ҳам бир инсоннинг боласи. У ҳам ким биландир бахтли яшагиси келади! Еки бунга унинг ҳаққи йўқми? Ҳаққи бор — буни Авазбек жуда яхши билади, лекин бунда ҳам нима айб? Атай шундай қилмаяпти-ку?! Авазбек тўйни аччиқ устида қилди. Шошилди. Тўйдан кейин турмушимиз юришиб кетар, деб ўйлади. Бўлмади-да. Охири хотинига очигини айтди: сени яхши кўрмайман, деди. Буниси ҳолва. Бақрайиб туриб, сени ёмон кўраман, деди. Бир куни ичиб келиб, кўзимга кирпидан ҳам хунук кўриняпсан, деб айтди. Эҳ, Ҳафиза, сен буларни билармидинг? Хотини шўрлик роса йиғлади. Йиғлади-ю, отасиникига кетиб қолмади. Ушанда унинг қорнида боласи бор эди... Авазбекни уятсиз дейсанми ё бетига тарсаки тортиб юборасанми — ўзинг биласан, лекин у сенга яна бир гапни айтмаса туролмайди, чунки худди шу нарса уни мана шу арзи ҳолни қилишга мажбур этган. Уялмай айтаётганига сабаб шуки, энди Авазбек бўз бола эмас, энди сен ҳам ёш қизалоқ эмассан... Тўйнинг эртасигаёқ Авазбек сенсиз яшай олмаслигига иқроор бўлган. Айни нозик маҳалда унинг кўзига сен кўрингансан! Хотинининг ўрнида сенинг жилмайиб турган қиёфанг намоён бўлаверган ва у буткул ўзини йўқотган... Ушандан бери тўшакка кирса, хотинини эмас, сени кўради! Йўқ, шошма, унинг гапларини бўлмайтур..

Авазбек сени севади, Ҳафиза! Буни у тўйдан кейин янаям қаттиқ ҳис қилди. Хотинига кўзи тушса, ўз-ўзидан нафрати кўзийверади. Ниҳоят, урадиган одат ҳам чиқарди. Шундай яшаб бўладими, Ҳафиза? Хотинига қийин, боласига қийин, лекин Авазбекка ҳам осон эмас! Мана шунақа — икки йилдан бери Авазбекнинг боши қотган. Лекин... Тавба, бугун у сенга бутунлай бошқа гапларни айтмоқчи эди, нимага буларни сўзлаб ўтирибди? Эҳ, Ҳафиза, сен бир йигитнинг умрига ўт қўйдинг-а!

...Машҳур хонанда эса ҳамон юракларни эзиб-эзиб куйлар эди:

**Меҳрин тилабон ўтса агар ошиқи зорлар,
Меҳримни бериб, мен эса тавонида куйдим...**

Ҳафиза тўсатдан қичқириб юборди:

— Энди нима қил дейсиз?! Мени бу ерга нимага бошлаб келдингиз?! Менга бу гапларни энди нимага айтяпсиз, Аваз ака!!

Авазбек осмондан қулаб тушгандек бўлди.

— Ҳафиза, ахир...

Лекин ҳозир Ҳафизанинг жини кўзиган эди, уни гапиртиргани қўймади.

— Ниятингиз менинг рўзгоримни бузишми энди?! Мени мунча қийнайсиз, Аваз ака?!!

Авазбек терлаб-пишиб кетди.

— Сенга мен, эрингдан чиқ, демадим. Сенга мен бўлган гапларни айтдим, ҳолос. Эртага менинг ҳолим не кечади — ўзим ҳам билмайман.

— Мен ҳам нима қилай, ахир?! — Шундай деб Ҳафиза шартта ўрнидан турди-да, Авазбекнинг икки елкасидан тутиб силтай бошлади. Кейин бирдан тўхтаб, унинг юзини қорнига босди ва... йиғлаб юборди. — Улар бўлсам ўлиб бўлдим-ку мен ҳам!

Авазбек Ҳафизани белидан маҳкам қучоқлаб, ўзига тортди.

Оқ бинодаги бадбўй ҳид аллақачонларга чекинди...

Бўлар иш бўлди, энди таскину надоматларга ўрин йўқ, қолаверса, юзни йиртиб туриб тан олиш керакки, Ҳафиза ҳам, Авазбек ҳам шу кунларидан рози эдилар... Ҳафиза анчагача Авазбекнинг ўсиқ сочларини тараб-силаб ётди, кейин чап кафти билан ёндамасига Авазбекнинг мўйловию оғзини тўсиб, чиройли кўзларига тикилди. Хаёлида эса: «Бу ёмон эмас, бу ёмон эмас, бу ёмон эмас, — дея такрорлар эди. — Шўрлик, ўзи суйган жувон қучоғида ётганидан терисига сиғмаётгандир? Ахир, шу кунгача бундайин меҳр кўрмагани сезилиб турибди...» Кейин кафтини силжитиб Авазбекнинг кўзларини тўсди ва пешонасидан ўпди...

Ҳафиза шундан сўнг бир ойгача Оқ бинога яқин йўламади. Лекин ой ўтиб, беихтиёр оёғи шу ёққа тортиб, Авазбекни шу ерда кўриб, ажабланмади ҳам...

Оқ бинога олтинчими, еттинчими боришида Авазбек ундан бир нарсани сўраб қолди:

— Шарифни ҳалиям яхши кўрасанми? — деди у Ҳафизанинг кўксига бошини қўйиб. Бу алдаса, ростини ўзи билиб олмоқчидек, юрагига қулоқ тутиб ётарди.

— У кишини бу ерда эсламайлик, — деди Ҳафиза секин.

— Хафа бўлма, билгим келди-да бир.

— Қўйинг шу гапни!

Мабодо Авазбек юрак зарбларининг маъносини тушуна олганида эди, Ҳафизага бундай савол бермасди. У эса...

— Унда менинг олдимга нимага келяпсан? — деб сўради яна кўполдан-кўпол. — Ростини айт: мени яхши кўрганингданми ё...

Оқ бинога дастлаб келган ўша кундан бошлаб Ҳафизанинг ўзи ҳам тез-тез шу каби сўроқлар гирдобига тушиб қолар, лекин ҳозиргача бунга аниқ жавоб тополмаган эди. Шарифжонни яхши кўришига шак келтирмайди, лекин бу ёққа нега келяпти? Мен ўзимни алдаб юролмадим, ўзимга қарши боролмадим, кўплар хаёлан қиладиган нарсани мен амалда қилдим — бор-йўқ гап шу, деб ўзига тасалли берарди. Ким ҳақ, ким ноҳақ — ўша кўпларми ё менми? Ҳақ бўлсак — ҳаммамиз ҳақмиз, ноҳақ бўлсак — ҳаммамиз ноҳақмиз, деб овунарди. Эҳтимол бундай саволлар Авазбекни ҳам ўйлантириб юргандир ва у ҳалиги гапни Ҳафизадан кўнглида кир-ғуборсиз сўрагандир? Лекин барибир Ҳафизага оғир ботди.

— Бу ёғи билан ишингиз бўлмасин! — деди ва шарт ўрнидан турди...

«Ўшанда биринчи марта виждоним қийналди, — деди у дугонасига. — Шариф акамни алдаб яшаётганимни билиб қолдим. У менинг ишларимдан беҳабар... Бундан кўра мени уриб-ҳайдаб солгани яхши эмасмиди?! Ўзим индамай кетаверай десам... Шариф акамсиз бу дунёда қандай яшайман?!»

«Йиғлама, Ҳафиза, йиғидан фойда йўқ. Нима дейишгайм ҳайронман. Ҳамиша маслаҳат сўрайсан, лекин ҳамиша ўз билганингдан қолмайсан».

«Шу кунгача фақат бир нарсани ўйлайман: қилаётган ишларим гуноҳми, гуноҳ эмасми?»

«Гуноҳ ҳам гапми, хиё...»

«Ўтинаман, у сўзни тилингга олакўрма! Ўзидан ҳам номи хунук. Унинг ўрнига менга тасалли бер. Ахир, Аваз ака мени қанчалик севишини сен ҳам биласан-ку!»

«Икки гапнинг бирида «Шариф акам, Шариф акам» дейсан, бу ёқда Авазбекнинг олдига боришингни ҳам қўймайсан», деб чимдиб олди дугонаси.

«Мен севиб эрга текканман, бундан кейин ҳам Шариф акамсиз ҳаётимни тасаввур қилолмайман! Нима бу? Муҳаббатми? Агар муҳаббат шу бўладиган бўлса, унда анов нима? У ҳам, ахир, мен билан бирга, ичимда яшайпти-ку! Оти нима унинг?»

«Нима бўлгандаям, ҳарҳолда яхши нарса эмас-ов. Яхши нарсаларнинг охириям яхши бўлади, унинг эса... билмадим».

«Бу жавоб эмас. Бунақа жавобларнинг мингтасини биламан ўзим ҳам. Менга бошқача жавоб керак. Ўшанинг нималигини тушунтирадиган, менинг кўнглимни тинчлантирадиган жавоб!»

«Бўлмаса, мендан бунақа оғир нарса сўрама, Ҳафиза. Ўзинг ечолмаган жумбоқни мен қандай ечайин?»

«Ҳа-я», деди Ҳафиза бирдан хомуш тортиб...

Кунлардан бир кун Авазбек унга:

— Хотинимни отасиникига жўнатиб юбораман! — деб қолди.

Ҳафиза ҳатто нимагалигини ўйлаб ўтирмай, уни бу йўлдан қайтаришга, тушди:

— Сизга яна нима кам, Аваз ака? Қўйинг, ўша бечорани сарсон қилманг!

— Уни ёмон кўраман, ахир! Бутун умрим шундай ўтадим энди?

— Хотинингизни ўйламасангиз, болангизни ўйланг.

— Хотинга кўнгли исимагандан кейин, бела баттар сарсон бўлмайдимми?

Мен сендақамасман, Ҳафиза, битта юрагимга икки кишини сиғдиrolмайман.

Ҳафиза бир гапни қайтараверди:

— Ажрашманг, Аваз ака! Мени десангиз, ажрашманг!

— Нимага энди?

— Унда ёмон бўлади...

Ҳафиза айнан шундай деди. «Унда ёмон бўлади», деди. Лекин ёмон бўлиб нима бўлишини, умуман, нега ёмон бўлишини ўзи ҳам билмасди. «Унда ёмон бўлади» — Ҳафизанинг кўнглидан кечган ўй эди, шуни айтди-қўйди.

Бари бир Авазбек хотинини ҳайдади. Бу хабарни ҳам Ҳафиза далада эшитди. Хотинлар кун бўйи ва ундан кейин яна бир ҳафтагача шу воқеани тилдан қўймай гапириб юришди. Ҳафиза бунақа суҳбатлардан ўзини йироқ тутар, бироқ ҳар гал шундан гап очилганида сесканиб кетар эди.

«Энди ёмон бўлади...»

Ҳафиза Оқ бинога қадам босмай қўйди. Авазбек бир-икки йўлини тўсган эди, ул-булни баҳона қилиб қутулиб кетди. Кечалари ҳайҳотдек уйда Рустамжон билан ёлғиз қолганида ё уйқуси ўчган маҳаллари қарийб ҳар куни «Энди ҳеч қачон унинг олдига бормаيمان!», деб қайта-қайта қасам ичар эди. Қачон ёдига Авазбек тушса, ичида шу қасамини қайтараверарди, қайтараверарди. Шундай кунлар бўлдики, ўн марта қайтарди шу гапни. Шундай кунлар бўлдики, юз марта қайтарди. Эрини бўлакча орзиқиш билан соғина бошлади. Бирор шанба келмай қўйса, жинни бўлиб қолай дерди. Охири унинг ўқишидан ҳам, ишидан ҳам безор бўлди. Бир гал дабдурустдан:

— Қачон тугайди шу зорманда ўқишингиз? — деб заҳрини сочди.

Бошқа сафар:

— Ё қишлоқда тулинг, ё мениям олдингизга оборволинг, қачонгача лўлига ўхшаб яшайман?! — деб йиғлади.

Шарифжон хотинидаги ўзгаришни соғинчга йўйиб, аввалига унча хавотирланмади. Елкасидан қучиб, бурнининг учгинасидан ўпмоқчи бўлди, бироқ Ҳафиза унинг қўлини силтаб ташлади. Терс ўгирилиб олиб, ҳиқиллаб-ҳиқиллаб йиғлайверди. Шарифжоннинг уринишлари беҳуда кетди. Саволлари жавобсиз қолди. Ҳафиза узоқ йиғлади. Ниҳоят, ухлаб тинчиди. Эртаси Шарифжон тағин шаҳарга отланаётганида ўзидан-ўзи инсофга келиб:

— Кечиринг, инжиқ бўпкетяпман ўзи, энди сира йиғламайман, — деди. Шу билан эр-хотин яна апоқ-чапоқ юраверди.

Рустамжонлари икки ёшга тўлар-тўлмас Ҳафиза қиз кўрди. Эр-хотин орзиқиб ният қилган қиз! Шарифжон аллақачон отини топиб қўйган экан, Ҳафиза монелик қилмади: қизалоқнинг исми Муҳаббат бўлди.

Энди Ҳафиза, зора қулоғим тинчиса, деб умид қиларди.

Дарҳақиқат, Муҳаббат туғилганидан кейин саккиз ойгача далага чиқмагани сабабми ё Авазбек ҳам, энди бас, дедими, кўча-кўйда унга дуч келмади. Ҳафиза ҳатто уни эсидан чиқариб юборди. Ҳаёт ўз изига тушиб олгандек эди. Кўнгил тинч, юракда ваҳима йўқ. Лекин Ҳафизанинг хурсанд бўлишига ҳали эрта экан. Ишга чиққанининг биринчи ҳафтасиёқ Авазбек унга узоқдан кўриниш берди. Эртаси «Ява» мотоциклини миниб, хотинлар ишлаётган ерга яқин дала йўлдан у ёқ-бу ёққа тупроқ чангитиб ўтди. Ишдан қайтарда эса, Ҳафиза атай бир тўда хотин-халажнинг ичида кетди. Лекин бу йўл билан Авазбекдан қачонгача қочиб юрарди? Кўпчиликнинг орасида гап отиб қолса, нима деган одам бўлади? Ҳафиза Авазбекни ёмон кўриб кетди. Авваллари бу қадар кўзига ёмон кўринмаган эди. Айни чоқда, ёмон кўргани сари унга боғланиб қолганини, ундан осонгина қутулиб бўлмаслигини ҳис этарди.

Бир сафар ариқ бўйида оёғини ювиб ўтирган эди, қаёқдандир келиб қолди. Ҳафиза калишини ҳам киймасдан турди-да, жўнаб юборди. Орқасидан Авазбек: «Ҳафиза! Ҳафиз!», деб чақирди, лекин у тўхтамади.

Яна бир марта шундай бўлди. Унда ҳам бир бало қилиб қутулди.

Кейин эса...

Кейин Авазбек ичиб келди. Оғзидан ароқнинг ҳидини буруқсатиб, Ҳафизага дўқ ура бошлади:

— Сени деб хотин қўйдим, энди нимага қочяпсан мендан?!

— Иккита боланинг уволи тутайди мени, Аваз ака, — деди Ҳафиза овози титраб.

— Иккита боласи бор экан деб биз бурнимизни тортиб юраверайликми?

— Қўполлик қилманг!

— Юр бўлмаса мен билан! Юрмайсан-ку, ахир!

Ҳафиза туйқус англадики, бундан буёғига Авазбекка кескин гапира олмайди. Англадию жисми жонидан мадор қочди.

— Менгаям раҳмингиз келсин, Аваз ака, яхши кўраман дердингиз-ку!

— Тонмийман, яхши кўраман, лекин юр мен билан! — Авазбек зўр бериб Ҳафизанинг қўлидан ушлаб олмоқчи бўлди. Унинг бу галги дил изҳори аввалгиларига ўшамасди. «Ёмон бўлгани шудир-да», деб Ҳафизанинг кўнгли чўкиб кетди.

— Майли, Аваз ака. Сал кейинроқ учрашайлик, — деб илтижо қилди.

— Олдимга похол солиб кетадиган бўлсанг, ўзингдан ўпкала!

Хотинларнинг гапича бор экан. Авазбек ҳамманинг кўзи ўнгида девонаваш қиёфага кириб бораётган эди. Хотини билан ажрашганидан буён ичишга берилди. Ишидан кўнгли қолди. «Шундай бола ўзини ўзи хароб қиляпти-я», деб кимлардир унга ачинар, бошқалар эса: «Ойдеккина хотинини, бегуноҳ боласини ҳайдади, ўзидан кўрсин энди», деб орқаворатдан койишар эди. Ҳақиқатан, туриши шу бўлса, ундан ҳар балони кутса бўларди.

Ҳафиза шуларни ўйлаб, бир ҳафтанинг ичида озиб-тўзиб кетди. Томоғидан овқат ўтмайди, қўли ишга бормайди, уйдагиларга ёрилмайди. Даладан келади-да, уйига кириб олиб, дим-дим бўлиб кетади...

— Шу бугундан бошлаб далага чиқмайман! — деб бақирди Шарифжон келган куни.

— Майли, — деди Шарифжон ҳеч нарсага тушунмай, — сениям қийнаб юбордим. Уйда ўтирақол.

— Уйдаям ўтирмайман! Умуман, уйингиздан ҳам, қишлоғингиздан ҳам бездим! Сизга хотин керак бўлса, шу бугуноқ ўзингиз билан опкетасиз! Болаларниям! Ишласам, шаҳарда ишлайман, гап тамом!

— Уҳ-хў, чап ёнинг билан турганмисан бугун? Мунча шошилинч?

— Кетаман, дедимми — ке-та-ман!

Шарифжон ҳам қизий бошлади.

— Бошда юр дедим, бормадинг, энди бу қанақа қилиқ? — Кейин товушини пастлатиб давом этди — Жиндай сабр қил, Ҳафиз, шу бу йил ўқишимни тугатиб олайин, ана ундан кейин умримизнинг охиригача бирга бўламиз.

Бироқ Ҳафиза сабр қиладиган ҳолда эмасди.

— Олдин бормаган бўлсам, энди кетаман деяпман! Мен борсам ҳам ўша ўқишингизни ўқийверасиз, халақит бермайман. Шу сафар бизни опкетасиз, дедимми — опкетасиз!

Анча тортишувлардан, тушунтирувлардан сўнг Шарифжон хотинининг талабига кўнишга мажбур бўлди. Ота-онасига: «Майли, уч-тўрт кун ўйнаб келар», деди. Улар ҳам рози бўлишди.

Бироқ Ҳафиза калта ўйлаганини шаҳарда юрганининг бешинчи куниёқ англаб етди. Ўз-ўзидан юраги сиқилаверди. Шаҳарда яшаб қолмоқчи, ўша ерда ишламоқчи эди... қаяқда?! Авазбек шу ерга ҳам уни ғойибона таъқиб қилиб келди. Шаҳар-ку Туюлга икки қадам, энди дунёнинг нариги бурчига қочиб борса ҳам ундан қутула олмаслигини ҳис этиб, Ҳафиза қишлоқдалигидан баттар изтиробларга дучор бўлди.

Шанба куни у эри билан бирга Туюлга қайтди...

Шаҳарда юрганида, «Ўлсам ҳам далага чиқмайман!» деб қўйган эди, аммо қишлоққа қайтган кунининг эртасигаёқ индамай ишга чиқди. Шаҳарда юрганида, «Менга деса бутун оламга ёйсин, шармандаю шармисоримни чиқарсин, лекин Оқ бинога бормайман!» деб аҳд қилган эди, аммо қишлоққа қайтиб, далага чиққан-куниёқ бунинг иложи йўқлигини англади. Аваз акаям одам-ку, жа унчаликка бормас, деб умидланди. Ҳозирча жаҳлини қўзитмай турайн, кейинроқ бутунлай узиб юборарман, деб режа тузди. Ниҳоят, бир куни туйқус: «Бораман, агар Аваз ака ўша ерда бўлса, демак... пешонамдан кўраман!» деган қарорга келди ва оқшом чоғи далачиларнинг кўзини шамғалат қилиб, йўлни қишлоққа эмас, Оқ бинога солди.

Авазбек ёлғиз ўзи ўтирган экан. Пилик чироқ ёқиғлиқ.

— Ҳафиза-а?! — дея гандираклаб ўрнидан турди у.

Ҳафиза иложи борича ўзини хотиржам, қувноқ кўрсатар эди.

— Мана, келдим, — деди илгаригагидек муомала йўсинида. — Уф, ҳалиям ўша сассиқ ҳидларингиз кетмадимми? Кундуз кунлари мунда-ай

шамоллатиб кўйсангиз бўлмайдими? — эшикнинг занжирини солиб, турган ерида чайқалаётган Авазбекни четлаб, тўрига юрди. — Чироқни сал кўтариб кўйсангиз-чи, қоронғида ҳеч нарсани кўриб бўлмапти, — деб ўзи пиликни буради.

Хона ёришди. Ичкаридаги ҳолни Ҳафиза шундагина кўрди, билди.

Тахта кароватнинг қаршисига яшик кўндаланг тўнкарилган, яшикнинг устида ярим шишача бир бало, шишанинг ёнида икки бурдагина нон...

— Утир, — деди Авазбек довриаб.

Бирданига Ҳафизанинг руҳи тушиб кетди. Келиб бекор қилибман, деб афсусланди ич-ичида. Ҳа, ўлса ҳам бу ерга келмаслиги керак экан! Ҳафиза бир лаҳзанинг орасида адои тамом бўлди. Энди нима қилади? Чиқиб кетсинми? Кўйиб юборармики энди Авазбек? Додласинми? Шуниси етмай турган эди...

Авазбек шишанинг узун бўйнидан ғижимлаб, ўрнидан кўзғалди. Яшикнинг устидан ҳатлаб, Ҳафизага рўбарў келди, пишиллаб унинг кўлидан тутди. Валдирай бошлади:

— Бу нима, биласизми, жоним? Буни вийно дейдилар... Бунинг бир қултумини ичган одам тўппа-тўғри арши аълога учади... Манови-чи? Буни биласизми? Бу — попириска...

Ҳафиза чинқириб юборди:

— Бас қилинг, Аваз ака! Одам деган ҳам шунақа айнийдими?!

— Ҳали биз айниганга чиқдикми? Ҳийқ... Майли, кўрамиз... Майли, биз айниганмиз, сиз оппоқсиз... Утир, Ҳафиза, ичамиз! Пиёла йўқ, кеча синди... ҳар қандай аҳмоқ пиёлада ичаверади, биз томоғидан қулқиллатиб... манавиндай қили-и-иб...

Ҳафиза бир ҳаракат билан Авазбекнинг кўлидан шишани тортиб олди ва бурчакдаги тахтлоғлиқ яшикларнинг орқасига ирғитди.

— Бўлди, ичманг, Аваз ака!

Авазбек негадир бунга парво қилмади.

— Отаверсинлар, жонидан, отаверсинлар, — дея энкайиб, кароватнинг тагидан тагин битта шиша чиқарди. — Отаверсинлар... Бизда эса мунақасидан бир яшик!

Ҳафиза кескин бурилиб, ташқарига чиқишга чоғланди. Ҳозиргина зўрға ликиллаб турган Авазбек бир сакраб унинг йўлини тўсди ва кўллари аралаш кўкрагидан қучоқлаб олди.

— Йўл бўлсин, жонгинам? Бугун биз билан қолмайдиларми? А?

— Кўйворинг! Мен сизни одам деб юрсам... — дея Ҳафиза юлқина бошлади.

Авазбек ўхшовсиз кулди.

— Майли, биз одаммасмиз... биз айниганмиз, майли... лекин ҳақимизни ташлаб кетинг, Ҳафизахон!

— Қанақа ҳақ? Кўйворинг, деяпман!

— Ия, ҳали эсларидан чиқдимми? Вох-хо-хо!.. Законний ҳақимиз бор сизда, законний! — Авазбек Ҳафизага канадай ёпишиб олган эди, дуч келган еридан таталай бошлади.

Дунё Ҳафизанинг кўзига қоронғи кўринди.

— Улганимда оласиз ҳақингизни! Улганимдаям ололмайсиз! — дея чинқирди-да, бор мадорини билакларига жамлаб, Авазбекни ўзидан нари итариб юборди.

Авазбек ўртадаги яшикни нон-пони билан тўнтариб, чалқанчасига кароватга қулади.

— Сен ҳали мени урадиган бўлдингми? Сен-а? Мен энди сенга одамликдан чиқиб қолдимми? Ишгиналарини тўғрилаб юрардик, энди пуф сассиқ эканмиз-да? Ҳе ўша сендақанги...

Қачонлардир келиб Авазбекнинг оғзидан шундай ҳақоратли сўзлар чиқиши мумкинлиги Ҳафизанинг етти ухлаб тушига кирмаган эди. Қулоқларини бекитайин деса, эшикнинг занжирини тушириши керак; занжирни туширақолай деса, кўллари тарашадек қотган — бўйсунмайди. Бир йилгина бурун қандай эди! Наҳот ўшанда ҳам шундай ўйлаган бўлса?! Қани у ширин-шакар сўзлар?! Наҳотки ўшаларни ҳам шу одам айтган? Йўқ, Ҳафиза бўлак ҳар қандай хўрликка

чидайди, лекин ўзининг энг гўзал дамларига шерик қилган одамнинг бундай ҳақоратларига дош беролмайди. Бу — хиёнат, ўтакетган хиёнат!..

Юраги зириллаб кетди. Вужудига қалт-қалт титроқ кирди. Акашак қўлларини минг машаққат билан занжирга чўзиб, туширди. Занжир шириқ-шириқ этиб тебрана бошлади.

— Ўв, менга бир қара-чи, — дея Авазбек Ҳафизанинг орқасидан кўйлагига чанг солди. — Қолмайсанми?

— Кўйворинг!

— Ниманга мунча ноз қиласан? Кошки фаришта бўлсанг!

— Бас қилинг! Кўйворинг, деяпман!

Ҳафиза эшикнинг кесақисини ушлаб ташқарига юлқинар, Авазбек уни исканжага олиб ичкарига тортқилар эди.

— Нимага келдинг? энди нимага кетяпсан? Ўз оёғинг билан келдинг... олдин ҳам зўрлаб опкелганим йўқ, ўзинг келгансан, шундайми?! Энди нимага ноз қияпсан? Ҳо-о, осонгина қутулиб бўпсиз... Ҳақимизни бериб кетасиз...

Ҳафиза шартта ўгирилиб, тиззасининг кўзи билан Авазбекнинг чотига тепди.

— Мана сенга! Мана сенга ҳақинг! — деб яна тепди. Авазбек ўзини ўнглашга улгурмай туриб, ўхшатиб яна тепди. — Ол ҳақингни, ифлос!!!

Авазбек чотини чангаллаганча, икки букланиб кетди ва...

— Уҳ, қанжиқ!.. — деди чинқириб. — Ушандайлигинга бординг ахйир-ям-а!!!

Ҳафиза отилиб ташқарига чиқди ва тўхтамай чопиб кетаверди. Қаёққа чопаяётганини билмайди. Оёқларида жон йўқ, лекин чопаяпти. Шу ҳолда у ҳеч қачон тўхтамайди-гандек эди. Йиғлаб йиғлашини билмайди, кулиб — кулишини. Далаларда енгилгина шамол изғиб қолибди, шунга қарши чопаверди. Бошидан рўмоли учиб орқада қолиб кетди ҳамки, тўхтамади. Худди ортидан Авазбек кувиб келаётгандек туюларди унга. Чопаверди. Бироқ ҳар қанча чопмасин, айланиб-ўргилиб келиб тагин Оқ бинонинг қаршисидан чиқиб қолаверди. Ёки кўзига шундай кўриндимикан? Ҳар ҳолда, Оқ бинонинг ланг очиқ эшигини аниқ кўрар, Авазбекнинг ҳақоратини аниқ эшитар эди. Ҳолдан тойиб, думалаб қолгунча чопди ўзиям...

Кўзини очганида тепасида ўзининг туққан онасини кўриб, ҳайрон бўлди. Йиғидан онасининг кўзлари қизариб кетган, юзлари бир аҳволда эди.

— Сизга нима бўлди, ая? — деб сўради хавотирланиб.

Шунда она тап этиб ўзини унинг устига ташладию йиғини баралла қўйиб юборди.

— Тузукмисан, болам? Вой болагинамдан ўргилай, тузукмисан? — дерди у ҳадеб.

— Менга нима қилибди? — деди Ҳафиза ҳали ҳам нима гаплигига ақли етмай. Кейин бирдан туси ўзгарди. — Мен қачон бу ерга келиб қолдим, ая? — деб сўради онасининг ёшли кўзларига жавдираб.

— Билмайман, қизим, билмайман. Кечаги аҳволингни кўриб, ўлиб бўлдик... Нима гап, қизим? Кўзингга жин кўриндими? Қўрқдингми-я? Шу, даласида қоронғига қолиб нима қилардинг-а, болагинам!

Ҳафиза бирдан ҳаммасини эслади. Ҳовлиқиб, болаларини сўроқлай бошлади.

— Қаерда бўларди, уйингда-да, — деди онаси. — Ҳозир опкелиб қолишар. Кечаси билан қайнонанг ҳам тепангда ўтириб чиқди. Эрталаб келамиз деган эди...

— Ая, мен кетаман! — деди Ҳафиза тараддудга тушиб.

Онасининг таваллоларига қулоқ солмади. Нонушта қип кетарсан, деганига ҳам, даданг дўхтирга кетувди, деганига ҳам парво қилмади.

— Менга дўхтир керакмас, соппа-соғман!

Онаси: «Илойим соғ бўлгин-а, қизим!», деганча қолди.

Шамол кечагидан хийла кучайибди. Ҳафиза кўйлагининг устидан онасининг пинжагини кийиб, уйига жўнади.

Бу кун жума эди. Эрта — оламда ягона эрининг келар куни! Ҳафиза тезроқ бориб, тайёргарлигини кўриши керак. Илгарилари шанба-якшанбаларни озмунча ҳаяжон билан кутармиди у! Бугун ҳам ўшандай ҳаяжон, ўшандай

соғинч уни уйига шошилтирар эди. Ҳозир бориб ҳовли-жойни тартибга келтиради, супуриб-сидиради. Рустамжонини ҳам, Муҳаббатини ҳам чўмилтиради, ораста кийинтиради. Ахир, дадажонисига уларни кир-чир ҳолича кўрсатмайди-ку?! Баҳонада ўзи ҳам чўмилиб олади, баданидан даланинг бир ҳафталик ғуборларини ювади. Бўйнига, қулоқларининг орқасига хушбўй атирдан суркайди...

Ҳафиза уйга етиб келганида шамол кучайгандан кучайиб борарди.

Оқшом туша бошлаган палла икки оила бир бўлиб, қишлоқнинг кекса кампирларидан бирини олиб, Ҳафизани далага бошлаб келдилар. Туюл билан Жалойирнинг далалари туташган жойга — узун кетган тутқаторнинг ўртасига ўт ёқиб, латта куйдириб, «ажинадан кўрққан» Ҳафизани алас-алас қилдилар. Катта япалоқ тошни қўрамтада қиздириб, тоғорадаги сувга солдилар, устига Ҳафизани энгаштириб, кўрпа ёпдилар; ниҳоят, тоғорадаги сувдан унга уч хўплам ичирдилар, кўкрагини очтириб туриб, сепдилар, ҳар эҳтимолга қарши ўзлари ҳам ўша сувдан ичдилар. Ҳафизанинг юзига сал-пал ранг киргандек бўлди. Кўнгиллар тинчиб, бу ўзига хос кичиккина маросим қатнашчилари уй-уйларига қайтдилар.

Шамол кучайгандан-кучайиб бораверди. Кечки овқатдан кейин дилга тугиб кўйган ишларни бажарди: кир ювди, болаларини чўмилтирди, ўзи ҳам чўмилди, ширин алла айтиб кўзичоқларини ухлатди. Рустамжон бирпасда пиш-пиш қилиб ухлаб қолди. Муҳаббат эса, «дад-да, дад-да» дея-дея, анчагача ухламади. Ҳафиза бешикни тебратиб, яна алла айтгандан кейингина оромга кетди. Ниҳоят, Ҳафиза ўзига қарайдиган фурсат ҳам келди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, ташқарида шамол ҳамон гувиллар эди.

Ҳафиза жавон тепасидан атир-упа турадиган жажжигина қутичани олиб очди-да, тошойна қаршисига турди...

Эвоҳким, кўзгудан унга мутлақо бегона бир жувон мўлтираб қараб турар эди!

Шув-в этиб ёдига кечаги воқеалар тушди. Оқ бино... вино... қўланса ҳид. Авазбекнинг маст башараси... ва ҳақоратли сўз...

Ҳафизанинг қулоқлари шанғиллаб кетди. Мияси шишиб, боши тарс ёрилиб кетай дерди.

Кўзгудан ҳамон бегона бир жувон унга тикилиб турар, ажабки, ҳов орқароқда кимдир (Шарифжонми? Авазбекми?) ортга ўгирилмай шитоб кетиб борар эди. Ҳафизанинг кўзлари чарс очилди. Хаёлига: «Энди Шариф акам менга номаҳрам, энди мен Шариф акамга бегонаман!!!» деган ўй келди ва...

...қутичани зарб билан тошойнага урди. Ойна ҳам, қутича ҳам синмади, лекин ичидаги лаш-лушлар хона бўйлаб ҳар томонга сочилди. Уй ичини упа-эликнинг иси тутиб кетди. Бир зумда карахт бўлиб қолган Ҳафиза шалвираб гиламга чўнқайди...

Бу оламда унинг яккаю ягона сирдош дугонаси — чегара билмас ўй-хаёлларга бурканиб юргучи яна бир Ҳафизаси бўларди. Шундай пайтда ўша дугонаси ҳам гунг, соқовга айланган эди. Ҳафиза зўр бериб у билан тиллашишга уринди. Бўлмади. Нимадандир илинж-умидда унга қулоқ солди. Ҳеч бир садо йўқ. Ўзи ниманидир сўрамоқчи бўлди. Тили айланмади. Шунда бирдан, бу оламда яккаю ягона сирдоши ҳам уни абадул-абадга тарк этганини фаҳмлаб қолди. Ва овозининг борича... кулиб юборди.

Тунги кулгидан уй ичи жаранглаб кетди.

Бешикдаги Муҳаббат чўчиб тушдими, пиқиллай бошлади.

Ҳафиза кулгидан тўхтаб, тошойнага яна бир неча муддат қараб тураверди. Сўнг индамай орқасига қайрилиб, даҳлизга чиқди. У ердан айвонга ўтди.

Бешикдаги Муҳаббат аста-аста авжга миनावерди.

Ҳафиза қайтмади. Бўм-бўш бошида Авазбекдан эшитган ҳақоратли сўз ҳамда ўзининг бояги қилган дил иқроригина гувиллаб чарх урар эди: «Энди Шариф акам менга номаҳрам, энди мен Шариф акамга бегонаман!»

Шамол ҳамон тинмай гувиллар, зим-зиё тунда алланималарни учуриб ўйнар эди.

Ҳафизанинг кўйлаклари шамолда товуш чиқариб пирпирайди, зим-зиё тун мисол зим-зиё сочлари ёйилиб, тўрт тарафга юлқинади.

Бешикдаги Муҳаббат биғиллаб йиғлай бошлади.

Ҳафиза ортига қайтмади. Чорвоқ эшикни очиб, далага чиқди. Эшик тарақлаб ёпилди.

Далада шамол ҳовлидагидан ҳам кучли эди: буралиб-буралиб, чийиллаб-чийиллаб, Ҳафизани аллақайларга сургалаб кетаверди.

Қизчаси бешикда биғиллаб-биғиллаб қолаверди.

Зим-зиё тунда тўрт тараф поёнсиз кетган йўлдек эди: Ҳафиза сочлари тўзғиб, кўйлаклари пирпираб, боши оққан томонга кетаверди.

Гувиллаган шамол тинимсиз йиғлайверди, Ҳафиза ўзини шамолнинг эркига бериб кетаверди. Энди унинг бўм-бўш бошида Авазбекдан эшитган ҳақоратли сўзи ҳамда ўзининг боягина қилган дил иқрори билан бирга бешикда чирқиллаб қолган Муҳаббатининг йиғиси ҳам қўшилишиб ғувиллар эди.

Шамол эса, бу кўҳна дунёни зир-зир титратиб, биғиллаб-биғиллаб, сўкиниб-сўкиниб йиғлайверди...

* * *

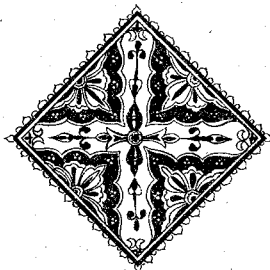
Зийрак ўқувчиларимиз норозиланмасинлар, деб кейинги айрим тафсилотлардан уларни қисқача хабардор этиб қўйишни лозим топдик.

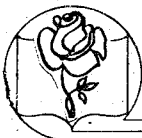
Шарифжон политехника институтини битириб, этак силкиб узоқ-бир ерга ишга жўнаб кетди. Қўшни қишлоқдаги Суннатилла биргадга: «Мен энди бутунлайга кетяпман», дебди.

Авазбек «тарактирнинг дастаги тепган» жойини даволатиб чиққач, ичкиликни ташлади. Хотини билан ҳам ярашди. Улар ҳозир Қарши чўлининг янги ўзлашган жойларидан бирида истиқомат қилишади. Фарзандлари тўртта бўлди, тўнғичи бу йил мактабга борди.

Ҳафиза эса...

Келинг, Ҳафиза ҳақида индамай қўяқолай. Шунчасини айтдим, шунисини айтмасликка ижозат бўлар, ахир?..

Усмон Азимов

ЭЛИНГГА БЕРГИН ШОННИ

* * *
Мен чарчаб сенга суяндим, Ҳақиқат.
Соат бонг урмоқда,
Гаплашайлик, кел.
Кўрқма,

Утиб кетди бир кунлик даҳшат.
Бугун иккинчи апрель,
Ҳақиқат,
Иккинчи апрель...

Дераза ҳақида баллада

Кузакнинг бесқҳиб кечаларида
Изғиринлар елар, ёмғирлар эзар...
Дунёнинг ҳўл, зулмат кўчаларида,
Тентирав кезинар ёлғиз дераза.

Ойнасида ўйнар чироқнинг акси,
Қайиқ сурати бор пардаларида.
Тентирар дераза — хазонлар босиб,
Бепарво кузакнинг зардаларига.

Саккиз ойнаси бор — саккизта туман,
Саккизга — ғуссадан — бўлинган сийна.
Боради чарчаган кўчалар билан
Саккизга ажралган жонини қийнаб.

Автолар ёнидан ўтар зувиллаб,
Ҳалқоблар пойида қолар сочилиб,
Боради жунжикиб, борар хувиллаб,
Йиғлар — мен билмадим кимга ачиниб.

Кеча мавжланади — беҳудуд денгиз
(Изғиринлар елар, ёмғирлар эзар...),
Тунга чўкиб кетган тўрт тараф тубсиз...
Ночор кема каби дераза сузар.

Кўп қават бинолар чарақлаб турар,
Сассиз ҳайқиришар: «Бизлар — бахтиёр!..»
Бахтдан гангиб қотган бу чўнг девларга,
Ёлғиз деразанинг дарди не даркор?

Дераза чарчабми ерга чўкади,
Тани чиппа ботар кузак лойига.
Устидан дарахтлар хазон тўкади...
Ҳамма деразалар жойи-жойида!

Дераза қайтади пою пиёда,
Ўтган йўлларини танимас кўзи.
Совуқ бир девор бор, ахир, дунёда,
Ўша муздай девор — қисматнинг ўзи!

Синган қанот каби судралиб борар
Иккита пардаси — шундоқ жикқа хўл.
Ахир, бу дунёда бир девор бор-а,
Бедорлиги камдир, уйқулари мўл.

Ана, хуррак отиб ухлар беармон.
Дераза термилар деворга ғамгин:
— Бир кун қайтмас бўлиб кетаман, ишон!
Уйғонгин, деворжон! Уйғон! Уйғонгин!..

Дераза деворга келиб ўрнашар.
Даҳшатда қотади саккизта кўзи —
Қуриб улгурмаган дарпардалардан
Қайиқлар қайгадир кетишар сузиб...

* * *

Ўзингни аяма.
Бешафқат бўлгин.
Жонингга солиб тур гоҳида буров.
Шунда
Топилади
Хоин бўлагинг.
Унга раҳм қилма,
Қатл қил дарров.
Ўзингни аяма.
Бешафқат бўлгин.
Жанг қил
Била туриб
Мағлубиятни.
Шунда
Чекинади
Сотқин бўлагинг.

Маҳв эт шармандани.
Маҳв эт уятни.
Майда-майда бўлма.
Мудом бутун бўл.
Ўзингни ўзингга қилмагин талош.
Бир тан бўл.
Бир сўз бўл.
Битта тугун бўл.
Фақат битта юрак.
Фақат битта бош.
Аммо курашларда қурбонлик расм.
Сени ташлаб кетса,
Сен севган ҳаёт.
Минг битта тобутда-танинг ётмасин.
Дўстларинг кўтарган
Бир тобутда ёт.

* * *

Кун ботиб, ой чиққанида,
Ойдаи гўзал жувонни
Осмон қилиб бағримга
Босиб, баландлаб кетдим...

Бахтли эдим — йиғлардим
Юлдузларни оралаб,

Томчи ёшим фалақда
Юлдуз бўлиб чақнарди.

Йиғлардим — битар эди
Кўксимдаги яралар.
«У, қанотсиз учмоқда», деб
Қушлар мени мақтарди.

Унинг сочин тарар эди
Тунга қоришган шамол,
Лабларимнинг чанқоғини
Тўйиб-тўйиб босардим.
Ҳатто аксилдунёлар ҳам
Боқишарди бизга лол,
Муштарийми, қай бир юлдуз
Поёндозлар ёзарди!

Теграмизда не баҳорлар
Учарди гуллар сочиб,
Не кузаклар сарғайганча
Қочиб қоларди пинҳон.

Тўртта уфқ тўрт тарафда
Турарди кучоқ очиб,
Чунки менинг кучоғимда
Ойдан ҳам гўзал жувон...

У кечанинг хаёлида
Утмоқда менинг умрим.
— Мен қанотсиз учган эдим! —
Дўстлар кулар бетоқат.
Фақат кушлар мени кўрса
Сайрашади бетиним,
Менинг қандай учганимни
Улар эслашар фақат.

Футбол. Гарринча

Қарсақлар ёғилди менинг шанимга.
Зарб!.. Зарб!.. Дарвозабон тош каби қотди.
Бир сурур ҳайқириб кирди танимга,
Стадион ўзин фалакка отди.

Қувончи кам дунё, иқболни ҳам кўр,
Яшил майдон, копток... Мана шу иқбол!
Ҳамон карахтликда силкинади тўр,
Ҳамон дарвозабон ётибди беҳол.

Ҳимоячи менга ёғиниб боқар —
Мағлуб ғазабларни кўришдан бездим.
Дўстларим табриклар елкамга қоқар —
Пеле ва Дидининг қўлларин сездим.

Рақиб ечолмагай хаёлида ҳам,
Менинг алдашларим калаваларин.
Даҳонинг ўйини ҳамиша улкан,
Санъатдир даҳонинг ғалабалари...

Ям-яшил майдонда чиқар қуёшим,
Ям-яшил майдонда қуёшим ботар.
Ишқибозлар, ана, чангаллар бошин,
Бири шляпасин бурдалаб отар.

Рақиб нақ устимга келар тўп суриб,
Чапга!.. Енгинамдан ўтади қушдек.
Ҳақорат селидай келар бостириб,
Бошимга жаладай ёғилар ҳуштак.

Тренер ёғиниб ўшлар кўксини...
Тўп — менда! Гарринча осон ўлмайти!
Ерга йиқиламан яна ўксиниб,
Энди рақибларни алдаб бўлмайти!

Тренер қўл силтар... У ҳақ, албатта!
Сўнг бор кўкка боқдим майдон четидан...
Даҳо мағлублиги, о, мудом катта —
Ғалабалар унут бўлади бирдан.

Футбол! Мени асра шу футбол ҳаққи!
Наҳот, хатоларга кунларим боғлиқ?

Умрим — юзга ногоҳ тушган тарсаки,
Ям-яшил майдонда қолди даҳолик.

Гарринча! Полиснинг ёнди кўзлари.
Тун бўйи маҳбуслар тинчини бузди:
Қамоқ деворига тўқмоғи билан
Менинг финтларимнинг расмини чизди.

Ҳаёт гувиллади. Айланди бошим.
Панжаларим аро бахт елдай окди.
Ароқ сўриб олган кераксиз лошим,
Тунлар стадион эшигин қокди.

Менга очилмагай қайта бу эшик,
Стадион! Қара! Мен бу — Гарринча!
Менга тўп текканда қалқигансан тик,
Қарсақлар чалгансан қўлинг толгунча.

Мени танитайсан, қилмайсан парво,
Қўй мени... тегрангда бир оз кезаман...
Ахир, сени кўрсам, елкамда ногоҳ
Пеле ва Дидининг қўлин сезаман.

Қуш ҳақида баллада

Қуш баланд учарди,
Жуда ҳам баланд.
Қаноти бор эди қушчанинг, ёху!
Аммо коинотга боқиб беписанд,
Ерда бир юрмоқни қиларди орзу.

Юксакликнинг сўнги чегарасида,
Заминга термилиб учар эди қуш.
Совуқ юлдузчалар тегарасида
Тўзғиб қолишарди муаллақ, беҳуш.

Қоп-қора зулумот ичра ярқираб,
Музлаган коинот билан басма-бас,
Учаркан зулматга тумшуғин тираб,
Ерда юрмоқликни қиларди ҳавас.

Фалакда нима бор — ҳаммаси аниқ,
Бу дунёдан нари аксилдунё бор,
Чексизликдан нари яна чексизлик —
Фақат бири музкор, бири оловкор.

Қушча қичқирарди бўшлиққа қараб,
Фазога нидоси кетарди сингиб.
Буюк бир соғинчда бир ўзи, ё раб,
Ҳеч кимга опамас, ҳеч кимга сингил.

Тутиниб ўтарди қанотларига,
Музнафас шамоллар — тош каби ўлик.
Қушчанинг ҳаётбахш баётларига,
Ҳеч ким жўр бўлмасди юраги тўлиб.

Қатланиб ётарди карахт ҳаволар,
Тахланиб турарди беҳисоб осмон.

Қушча бўшлиқларга отиб нидолар,
Ерда бир юрмоқни қиларди армон.

Қуш ҳали заминни кўрмаганди, йўк,
Тубсиз бўшлиқлардан топганди ҳаёт.
Ана, замин учар ловуллаб — кўм-кўк...
Бир боқсанг саробдай эрийди сабот!

Сабринг жаранглайди — зўриқиб таранг,
Ер шундай яқинки... ирода сўнар!
Қушча соғинчлардан маст-аласт, гаранг,
Заминга — бир ўтлоқ устига кўнар.

Қуш ҳали заминни кўрмаганди, ҳа,
Фалак эшитмасди фарёдларини.
У яшил ўтлоққа оёқ кўйди-да,
Ендириб юборди қанотларини.

Йўловчи тўхтади ҳайратдан қотиб,
Юзига урилди гулхан тафтлари.
Олов ямлаётган қанотга боқиб,
Негадир титраниб кетди лаблари.

Сўнг суҳбат қурдилар қуш билан инсон,
Бир парча ўтлоқнинг устида бахтли —
Одамга қуш ердан сўзлади шодон,
Одам эса қушга кўкдан гапирди.

Бахшиёна

Туркумдан

Биродарлар, ана энди Элбек бахши Асқар тоғнинг бошида ўтирибди.
Атрофга қараяпти: бир томон Сайхун, бир томон Жайхун, бир тараф кўл, бир
тараф чўл. Ана Самарқанду Бухоро, ундан нари Хоразм, шундоқ тўғрида
Сурхони азим...

Бахшининг дили тўлиқиб, ичида дoston тўқилиб кетяпти. Тилида қўшиқлар
тузиляпти, кўли дўмбирага чўзиляпти... Шу алфозда кўзлари сузилиб, кўнгли
бузилиб турган эди: «Ҳорманг, бахши бобо», деган товуш қулоғига урилди.
Бахши бурилиб қараса, Оқботир билан Қоработир отларини етаклаб дарадан
чиқиб келишяпти, «Энди бир қўшиқ айтиб берасиз», деб кулиб келишяпти.

«Нимадан айтайин?»,— деб сўради Элбек бахши овози титраниб.

«Бўлар элнинг фарзанди қандай бўлади-ю, шўрлик элнинг фарзанди қандай
бўлади. Шундан айтинг»,— дейишди ботирлар.

Узи қўшиқ ҳам бахшининг юрагидан ўрлаб, бўғзига етган эди — дўмбираси-
ни олди-да, айтиб юборди:

Ҳар ким ўз элида бекдир, тўрадир,
Ўз элида бек бўлмаган ўладир.
Бўлар элнинг фарзандлари, ботирлар,
Кўзин ўйиб олишса ҳам кўрадир.

Мард дунёга келган тупроқ зўр бўлар,
Номард оёқ босган замин шўр бўлар.
Шўрлик элнинг фарзандлари, ботирлар,
Икки кўзи очиқ туриб кўр бўлар.

Ҳар ким ўз элида даврон сурадир,
Мардлар элин тўғри йўлга бурадир.

Бўлар элнинг фарзандлари, ботирлар,
Оёқларин кесишса ҳам юрадир.

Ёмон тўғри сўзда мудом хун кўрар,
Тушларида эл оғзида мум кўрар.
Шўрлик элнинг фарзандлари, ботирлар,
Юртин эшакдайин миниб кун кўрар.

Шоирлар шеърларин юксак тахт дейди,
Лоф урмагин, айтгин доим нақд дейди.
Бўлар элнинг фарзандлари, ботирлар,
Тилин кесиб ташлашса ҳам «ҳақ» дейди.

Юрак керак доим ҳақни демоққа,
Дилим ёнди — иси тегди димоққа.
Шўрлик элнинг фарзандлари, ботирлар,
Оғиз очар фақат овқат емоққа.

Куйсин дунё! — Мудом ўтга ташлайди,
Асл эрлар ўтда, чўғдай яшнайти.
Бўлар элнинг фарзандлари, ботирлар,
Душман минг бор ўлдирса ҳам яшайди.

Ғариб дунё тасодифга тўладир,
Тасодифга ғариб бошлар кўнадир.
Шўрлик элнинг фарзандлари, ботирлар,
Ўзи билмай тирикликда ўладир.

Куйсин дунё! — Ғамим ҳаддан оширар,
Ғамни сочиб, шодлигини яширар.
Бўлар элнинг фарзандлари, ботирлар,
«Ё, халқим..», деб жаллодга жон топширар.

Ғариб дунё ғарибликда кўп хордир,
Ўзи боқиб — бовлигани ағёрдир.
Шўрлик элнинг фарзандлари, ботирлар,
Элин сўйиб емоққа ҳам тайёрдир.

Ғап келганда ғап қиличдай жаранглар,
Ўткир сўздан ачишдимми яранглар?
Эна элим фарзандлари — ботирлар,
Тоғдан туриб энди юртга қаранглар...

Элбек бахши бу сўзларни айтаяпти, ботирлар тоғдан туриб пастга қараяпти...
Ким билсин, нимани кўришаяпти? Бу дунёдан ҳамма истаганини кўриб ўтади,
деган экан яхшилар!

* * *

Элбек бахши фарзандларини теграсига ўтқазиб: «Ҳеч қачон эсларингдан
чиқарманглар», деб тайинлаб, ҳар замон-ҳар замонда шундай кўшиқ айтар
экан:

Дарёдай озод оққин,
Ойдаин эркин боққин.
Шамоллардай озод кез —
Қояларга суянма.

Елкангдан босиб олам,
Тор келса ёруғ олам,

Қояларга суянма,
Элингга суян, болам!

Хас каби қалтирама
Ўтган елнинг қошида.
Дарахт бўл, саратонда
Қолганларнинг бошида.

Тирикларга одил бўл,
Марҳумларни унутма.
Бу юрт сеники, болам,
Талатма ҳар хил итга.

Кўр бўлма — дунёга боқ,
Бошдан адоғигача.
Одамларни қўшиқ қил
Қўлин қадоғигача.

Қарға қошида қарға
Бўлиб сайрама, болам.
Булбулсан, булбуллардай
Жон ўртар бўлсин ноланг.

Кулгинг келмаса кулма,
Уялма кўз ёшидан.
Пешонанг қаттиқ бўлсин
Асқар тоғнинг тошидан.

Ғамни ўзингга қолдир,
Элингга бергин шонни,
Элингни ҳеч қийнама,
Қийнагин ширин жонни.

Тошдаймас, тоғдай бўлгин,
Қоянда қуш уйғонсин.

Элинг сенга қоқилмасин,
Элинг сенга суянсин.

Ўлар бўлсанг, пул деб ўлма —
Номард бўлиб кетарсан.
Ўлар бўлсанг, ишқ деб ўлгин,
Жўмард бўлиб кетарсан.

Ўлар бўлсанг, мансаб дема —
Тубан тушиб ўларсан.
Ўлар бўлсанг, дил деб ўлгин,
Баланд учиб ўларсан.

Ўлар бўлсанг, қочиб ўлма,
Жангда қурбон бўл, болам!
Ёв пойида жон бермагин,
Мудом осмон бўл, болам!

Яшашга ҳам, ўлимга ҳам,
Иигит учун сабаб кўп.
Бир яшаш бор, бир ўлим бор
Барчасидан, болам, хўп:

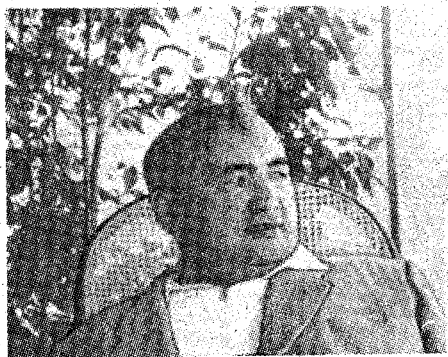
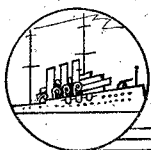
Умринг узун бўлсин, аммо
Рост гап чоғидир бу дам —
Элинг учун, болам, яша,
Элинг учун ўл, болам!

Қуш эшитган ўлан

— Кечалари тушимга
Кириб қийнаган, эй тош,
Муздай совуқ бағрини
Менга қиймаган, эй тош,
Бир гул бўлиб ёнингда
Ўтганимдан бахтлиман!

— Шамолларга дардини
Кулиб сўйлаган, эй гул,
Менинг совуқ бағримга
Қадам қўймаган, эй гул,
Бир тош бўлиб ёнингда
Ўтганимдан бахтлиман!

Фотима Абдуллаева

ЭЛ ФАРЗАНДИ

Ленин мукофоти лауреати Ҳабиб Абдуллаев
ҳақида хотиралар

Ҳозирги уйимизнинг меҳмонхонаси тўрига Ҳабиб Муҳамедовичнинг рангли суврати илинган. Уни 1962 йилнинг баҳорида расом Абдулҳақ Абдуллаев ишлаган. Мен шу портретга тикилишни яхши кўраман.

...Олим креслода оёқларини чалиштирганча, ўнг қўлини чеккасига тираб, хаёлга чўмиб ўтирибди. Унинг ўткир нигоҳидан бироз дарди борлиги ҳам сезилади. Орқа фонда олисдаги Чотқол тоғлари, ям-яшил қирлар, далалар.

Машҳур расом буюк олимни ўзи туғилиб ўсган гўзал диёри қучоғида тасвирлаган. Ҳа, у шу гўзал диёрни беқиёс севарди, унинг чинакам фарзанди эди. У Ўзбекистон тоғлари ва саҳролари остига яширинган бойликларни кашф этиб, мамлакат эҳтиёжлари учун фойдаланишга, халқи орасидан кўплаб алломалар етишиб чиқишига бутун умрини бағишлади. Халқига ҳалол хизмат қилиш намунасини кўрсатди. У қисқа, аммо ғоят сермазмун умр кечирди.

Ҳабиб Муҳамедович бу йил 75 ёшга тўларди. Эҳтимол, ўзининг катта ҳаёти ҳақида ёш авлодга ибрат бўладиган китоб ёзармиди... Афсуски, у ҳозир орамизда йўқ. Аммо руҳи барҳаёт. Ўзининг яхши ишлари билан кўплаб дўстлари, фарзандлари, эл-юрт хотирасида яшаяпти.

Мисрликлар «ҳамма нарса вақтдан кўрқади, вақт эса пирамидалардан кўрқади», дейишаркан. Халқнинг ажойиб фарзандлари ҳақидаги хотиралар пирамидадаёқ яшаши, ҳозирги ва келажак авлод учун ибрат бўлиб хизмат қилиши учун уларни ёзиш керак. Мен мана шундай ҳолис ният билан қўлимга қалам олдим.

* * *

Мени Ҳабиб Муҳамедович билан ҳамкасбим Асадулла Икромович Маъруфов 1939 йил 25 декабрь куни таништирган. У киши Ҳабиб Муҳамедович билан дўст, мен билан эса Тошкентнинг Гулистон маҳалласидаги поликлиникада бирга ишлардилар. Асадулла аканинг асосий иш жойи ТошМИда эди. Бизнинг поликлиникада эса ярим ставка ишларди. Иккимиз кеч соат етти яримда ишни тамомлаб, уйга қайтишда кўпинча трамвай бекатигача бирга борардик, сўнг хайрлашардик.

25 декабрь куни оқшом Асадулла Икромович хонамнинг ойнасини чертиб, «юрмайсизми» дедилар. Кийиниб ташқарига чиқсам, у киши, ёнларида яна икки одам

турибди. Мени улар билан таништирдилар, сўнг трамвай бекатигача бирга бордик. Трамвай келгач, хайрлашмоқчи бўлсам, «биз ҳам ўша ёққа борамиз» деб эргашишди. Қаршилиқ қилишимга қарамай уйимгача кузатиб қўйишди.

Уйимиз Чорсуда, ҳозирги «Москва» меҳмонхонасининг ўрнида эди. Ҳамроҳларимни уйга таклиф қилдим. Сабаби, уйимиздагилар Асадулла акани яхши билишарди. У киши терапевт эдилар. Илтимосимга биноан ўша пайтда уйда оғир бетоб ётган акамни тез-тез келиб кўрардилар. Ҳамроҳларим бошқа зарур юмушлари борлигини баҳона қилиб уйимизга киришмади.

Эртаси куни ишга келганимда Асадулла ака мени ҳузурига чақириб:

— Кечаги сур телпак кийган йигитга разм солдингизми? — деди.

— Йўқ, — дедим.

— У ўзбеклардан чиққан биринчи геология-минералогия фанлари кандидати Ҳабиб Абдуллаев бўлади, — деди Асадулла ака.

— Жуда яхши. Менда бирон-бир юмуши бор эканми? — дея сўрадим.

— Ҳа, бор. Жуда катта иши бор. У уйланмаган. Кеча бир кўришнинг ўзида сиз унга маъқул бўлдингиз, — деди у киши жилмайиб.

— Мен унга кўпам эътибор бермадим. Кўчада кўрсам, танимаслигим мумкин. Қолаверса, ҳозир бундай ишлар юрагимга сиғмайди, сабаби ўзингизга маълум... — дедим.

— Сиз масалага юзаки қараманг, — деди Асадулла ака сўзимни чўрт кесиб. — Ҳали сиз менинг дўстим билан танишдингиз-у, дарҳол тўй бўла қолдимиз! Турмуш қуриш учун ёшлар бир-бирини яхши билиши керак.

Шундан сўнг Асадулла ака Ҳабиб Муҳамедович ақлли, истеъдодли йигит эканлигини, у билан турмуш қурсам бахтли бўлишимни жон куйдириб гапирдилар.

Ўша пайтда мен медицина техникумини тамомлаб, стоматолог бўлиб ишлаётган, бўй етган қиз эдим. Аммо онам ва ёлғизгина бетоб акамни уйда қолдириб, турмушга чиқишни хаёлимга ҳам келтирмасдим.

Асадулла ака қайта-қайта илтимос қилавергач, унинг дўсти билан учрашишга рози бўлдим. 1940 йилнинг 9 ёки 10 январи бўлса керак, Асадулла ака менга билет олганлигини, уч киши бўлиб театрга боришимизни айтди. Ойимни огоҳлантириб келдим. Эртаси куни М. Горький номидаги рус драма театрида Асадулла ака, Ҳабиб Муҳамедович ва мен «Собака на сене» спектаклини кўрдик.

Шунда ўзимнинг бўлғуси умр йўлдошимга биринчи марта разм солдим. У ўрта бўйли, қотма, қорамғиз йигит экан. Фақат бир нарсаси — кўзи чиройли эди. Қора, ўткир кўзларида тафаккур бор эди. Менга яна унинг муомаласи, ўзини туттиши, дид билан кийингани ёқди. У ҳатто хайрлашаётганимизда ҳам одоб сақлади. «Имкониятингизга қараб яна учрашамиз», деди.

Кейинги учрашувларимизда Асадулла ака бўлмадилар. Биз шу зайдда дўстлаша бошладик. Ҳафтада бир-икки учрашиб, кинога ёки театрга бориш одатга айланди.

1940 йил март ойининг бошларида бод касалига дучор бўлиб, уйда ётиб қолдим. Мени ва акамни кўргани тез-тез Асадулла ака келиб турардилар. Бир куни у киши Ҳабиб Муҳамедовични ҳам бошлаб келдилар.

Буни кутмагандим, жуда ҳаяжонланиб, ноқулай аҳволда қолдим. Меҳмонлар кетишганидан сўнг ойим акамдан:

— Ҳожинаби, Асадуллахон билан келган йигит ким экан? — деб сўрадилар.

— Қайдам, кувёларга ўхшаб ийманиб ўтирди. Оз, аммо маъноли гапларни айтди, анчагина ақлли йигит кўринади.

Менинг касалим анча жиддий, шифохонада ётиб даволанишим лозим эди. Март ойининг ўрталарида ТошМИга ётдим. Ҳабиб Муҳамедович бу ерга ҳар куни кела бошлади. У киши эрталаб қаймоқ, иссиқ нон олиб келиб, кўнмаганимга қарамай едириб, чой ичириб чиқиб кетарди. Шифохонадан апрелнинг охирида бутунлай тузалиб чиқдим.

1940 йил 28 майда эса яқкаю-ёлғиз жигарим — Ҳожинаби акамдан айрилдик. У сил касали билан оғриганди, даволашга уринганларимиз, қилган ҳамма ҳаракатларимиз беҳуда бўлди.

Акамни дафн этишда Асадулла ака ва Ҳабиб Муҳамедович ҳам иштирок этишди. Марҳумни қабристонга қўйиб келишгач, улар мени чақиртиришди. Мен жуда парижон эдим. Аҳволимни кўриб, Ҳабиб Муҳамедовичнинг кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетди. Мен ҳам йиғладим. Ҳабиб Муҳамедович дарҳол ўзини қўлга олиб, мени юлатди. Хайрлашётганимизда эса қўлимга конверт тутқазди. Аввалига уни хат деб ўйлаб, чўнтагимга солиб қўйдим. Кейин очиб қарасам, пул экан — 900 сўм. Бўлган воқеани яширмай, пулни ойимга бердим. У киши олдилар.

* * *

Отам вафот этганида икки ярим яшар эканман. Бу воқеа 1922 йилнинг кузида бўлган. Онам тўрт ўғил ва бир қиз билан Ҳожибувимнинг (отамнинг онаси) кўлида бева қолган.

Отам вафот этганидан сўнг бир ҳафта ўтмай укам Хусанжон зотилжам билан оғриб нобуд бўлган.

Ойимлар ақлли, чаққон аёл эдилар. Дўппи, кийим-бош тикардилар, чок машиналари ҳам бор эди. Ойимнинг эпчиллиги туфайли тирикчилигимиз бир нави ўтиб турарди. Кўп ўтмай катта акам Ҳожинаби ўқишни ташлаб, Эски шаҳардаги дон бозорига ҳисобчи бўлиб ишга кирди. Кейинроқ ўртанча акаларим Шоакром ва Шомискиннинг ҳам қўлларидан иш келиб, оиламиз турмуши бирмунча яхшилана борди.

Аммо шунда бошимизга кетма-кет кулфат тушди. 1934 йилда аввал Шоакром, кейин Шомискин акамлар бири терлама, иккинчиси юрак хасталиги билан оламдан ўтди.

Ҳожинаби акамнинг вафоти эса куйган юрагимизни жизғанақ қилди. Айниқса Ҳожибувим каловланиб қолдилар. Бувим тақводор, 1930 йилгача уйда мактаб тутиб, қизларни ўқитган аёл эди, уч марта Маккага сафар қилганди. Исмларидаги «ҳожиди» олд қўшимчаси ҳам Макка сафаридан сўнг пайдо бўлганди.

Ҳожинаби акам вафот этгандан кейин икки ой ўтгач, бувим мени ҳузурларига чақирдилар. Кирсам, хонада ёлғиз эканлар.

— Болам, мен кексайиб қолдим, — дедилар. Уша пайтда у киши 83 ёшда эдилар. — Аканнинг доғи-ҳасрати қаддимни букиб қўйди. Аҳволимни сезиб турибман, кўпга бормайман. Фақат битта истагим, онанг ёлғиз қолмаса, дейман. Шу истагим амалга ошса, оёқ-қўлимни бемалол чўзиб кетаман... Сенга оғиз солганлар кўп, ўзингга маъқулини танла. Хоҳлаган йигитинг бўлса, уни айт, бунисига ҳам розиман...

Мен бош чайқадим.

— Акамнинг вафотига эндигина икки ой бўлса-ю, биз тўй ҳаракатига тушсак, ахир эл-юрт нима дейди, буви? — дедим.

— Кулганлар тўй кўрсин. Ақлли одам кулмайди. Сен турмуш қуришинг керак.

— Ундай бўлса, ойим билади.

Бувим ошхонада овқат тайёрлаётган онамни чақириб, бор гапни айтди. У киши кўзларига ёш олиб, бувимнинг фикрини маъқуллади.

...Уч кундан кейин Асадулла ака ёнида икки одам билан совчи бўлиб келишди. Шу куни патир синдирилиб, тўй вақти белгиланди.

Тўй арафасидаги учрашувларимиздан бирида Ҳабиб Муҳамедович «ЗАГСдан ўтамиз, аммо никоҳ ўқитмаймиз», дедилар. Тақводор оилада ўсганим учун бу таклиф менга ғалати туюлди. Мен уйимдагилар билан маслаҳатлашиб, жавоб қилишимни айтдим.

Ҳабиб Муҳамедовичнинг таклифини бувимга айтганимда, у киши ҳам ҳайрон бўлиб, менга тикилиб қолдилар. Кейин:

— Топган куёвинг бошавойми? — дедилар. Мен бош ирғадим.

— Ундай бўлса, майли, айтгани бўлаверсин. Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, қизим... Ахир ЗАГСда ҳам икки томондан рози-ризолик сўрашадими?

— Ҳа, сўрашади.

— Сўрашса бўпти-да. Шунинг ўзи никоҳ-да.

Шундай қилиб, акамнинг вафотидан сўнг роппа-роса уч ою уч кун ўтгач, 1940 йилнинг 31 августда тўйимиз бўлди. Тўйни бизникида, ҳовлида қилдик. Тўйда акам умрининг сўнгги йилларида ишлаган Ҳамза номидаги театрдан бир гуруҳ артистлар қатнашди. Улар иккига бўлиниб келишди. Бир қисми кеч соат еттида, иккинчи қисми театрдаги спектакль тугагандан сўнг келиб, тўй базмини роса қизитишди.

Ҳабиб Муҳамедович ўшлик эдилар. Тўйга оналари, сингиллари, Иноятхон, қариндошлари ҳам келишди.

Ҳабиб Муҳамедовичнинг туғилган йиллари аниғу, лекин куни номаълум экан. Турмуш қурганимиздан сўнг янгиланган паспортларига 31 августни туғилган кунлари қилиб ёздирдилар. Шу кун биз учун ҳар йилги оилавий байрамга айланди.

Уша пайтда Ҳабиб Муҳамедовичнинг Тошкентнинг ҳозирги Ҳамид Олимжон кўчасида квартираси бор эди. Тўйдан кейин у ёққа бормадик. Бувим ва ойимнинг истагига биноан бизникида яшай бошладик.

* * *

Тўйимиздан сўнг уч кун ўтгач, Ҳабиб Муҳамедович экспедицияга жўнаб кетди. Ҳеч ёдимдан чиқмайди, у киши «хамир учидан патир», деб командировка пулининг ярмини — 1200 сўмни менга қолдирмоқчи бўлдилар. Менга пул қолдиришнинг зарурати йўқ, чунки уйдаман, сиз сафарга кетяпсиз, сизга асқатади, дедим. У киши пулни сумкага солиб қўйдилар.

Белгиланган манзилга бораётиб, бир ерда тунаб қолишга тўғри келибди. Табиийки, кийимларини стулга илиб, дала сумкасини ерга қўйиб ухлабдилар. Эрталаб ётоқхона эгалари билан ҳисоб-китоб қиламан деб сумкани очсалар, пул йўқ эмиш. Хайриятки, чўнтаклариди озгина пул бор экан. Уша пул билан манзилга етиб олибдилар. У ердагилар таниш кишилар экан, пул беришибди. Экспедициядан қайтгач, бўлган воқеани кулиб

гапириб: «Берган пулимни раҳмат, деб олиб қолсангиз, ярми йўқолган бўларди. Бундан кейин мен нимани таклиф қилсам, маъқул деб бажараверинг», дедилар.

— Отамнинг ўлишини билсам, кепакка сотиб ердим, дейдилар, — дедим мен ҳам кулиб. — Агар йўқолишини билсам, ярмини эмас, тўртдан уч қисмини олиб қолардим.

Ҳабиб Муҳамедович турмушимизнинг бошиданоқ рўзгорни мен бошқаришимни, маошларини ҳам менга келтириб беришларини, шунинг учун ҳозирдан рўзгор юргизишни ўрганишимни тайинладилар. Мен у киши айтгандай қила бошладим. Уйлайманки, Ҳабиб Муҳамедович шундай йўл тутиб янглишмади. 22 йиллик турмушимиз мобайнида уйда худди меҳмондай яшадилар.

Чорсудаги ҳовлимиз катта эди. У ерда биздан ташқари тоғам оиласи билан, амакимнинг ўғли, ойимнинг яна бир тоғаваччаси оиласи билан яшарди. Уларнинг ўз уй-жойлари бор эди. Фақат иш жойига яқин бўлиш учун бизникига кўчиб келишганди, ижара ҳақи тўлашмасди.

Уйимиздаги вазиятда эса тўйдан сўнгги хурсандчиликка нисбатан йўқотилган кишининг ғам-ғуссаси устунлик қиларди. Ҳабиб Муҳамедович буни дарров ҳис этиб, қийнала бошлади. Мен бу ҳақда ойимга айтдим. У киши:

— Узим ҳам сезиб юрибман, қизим, — дедилар. — Майли, мен ҳам, буving ҳам розимиз, Ҳабибуллоанинг уйига кўчиб ўтинглар, ёшлик киши ҳаётида бир марта бўлади... Фақат бир илтимосим, тез-тез келиб туринглар.

— Буни айтмасангиз ҳам яхши биламан. Кунда-кунора келишга эҳтимол куёвингизни вақти бўлмас. Аммо мен албатта келаман.

Асли менинг уйдан кетгим йўқ эди. Аммо ҳамон турмуш қурдимми, эримнинг раъйига қараб иш қилишим, унинг саломатлиги ва хурсандчилигини ўйлашим керак эди. Буни ойим ва бувим ҳам кўп тайинлашарди. «Аёлнинг оиладаги вазифаси катта, мураккабдир, — деганди бувим. — Турмуш қураман деган аёл аввало муроса қилишни ўрганиши керак. Эркак кишининг бир оғиз аччиқ сўзига тўрт оғиз жавоб қайтариш нотўғридир. Эринг нарсаларини вақтида тайёрлаб, меҳмонларини доимо очиқ чеҳра билан кутиб олсанг, озода, пазанда бўлсанг, эринг ҳам сени ҳурмат қила бошлайди, муҳаббати ортади».

Мен ойимга бувимнинг шу гапларини айтгандим, онам кўзларига ёш олиб:

— Ҳамиша шундай қилгин. Куёвим ақлли йигит. Қаерда бўлса ҳам қўша қаринглар, — дедилар.

Ноябрь бошида ҳозирги Ҳамид Олимжон кўчасидаги бир хонали квартирамизга кўчдик. Аммо бу ишимизни кўшнилардан сир тутдик. Кўч-кўронимизни ойимнинг жиянлари кечалари трамвайда оз-оздан келтириб беришди. Шунинг учун кўчишимиз бир ойгача чўзилди. Мен эса ҳар куни ишдан сўнг баъзан бир ўзим, баъзан Ҳабиб Муҳамедович билан келиб, ойим ва бувимдан хабар олиб турдик. Бувим қай маҳал келишимни унинг ҳовлидаги соясига қараб билардилар.

1940 йил декабрь ойи охирларида Ҳожибувим уч кунгина оғриб вафот этдилар. 31 декабрь куни у кишини дафн этдик.

Декабрь ойи бошида Ҳабиб Муҳамедовични Ўрта Осиё политехника институти директорлигига таклиф этишди ва тасдиқлаш учун Москвага қақришди. У киши декабрнинг охирида Москвадан САЗПИга директор бўлиб қайтдилар.

Балиқчи кўчасидаги квартирамиз бир хонали эди. Кўча эшикдан киргач, тор коридор орқали хонага ўтиларди. Овқатни коридорга стол қўйиб, примусда тайёрлардим. Ҳожатхона, сув, кўмирхона ҳовлидалиги ноқулайлик туғдирарди.

САЗПИнинг собиқ директори Л. И. Қолбасников Гоголь кўчасидаги кон қидирув факультети ҳовлисидаги уч хонали квартирада яшарди. У Киев политехника институтига директор бўлиб кетгач, квартираси бўшади. Биз шу уйга кўчиб ўтдик. Кейинроқ шаҳарнинг Биринчи Май, Демьян Бедний кўчаларидаги уйларда яшадик.

* * *

Мен Ҳабиб Абдуллаевнинг биографи бўлишни ўз олдимга мақсад қилиб қўйганим йўқ. Бу ишни, эҳтимол, кейинроқ бошқа одам бажарар. Мен эса йигирма йилдан ортиқ биргаликда турмуш кечиршимиз мобайнида ўзим гувоҳи бўлган, Ҳабиб Муҳамедовичнинг оғзидан, дўстларидан эшитган воқеаларни ҳикоя қилмоқчиман.

У киши ўн икки ёшларида отадан етим қолган. Шу сабабли жуда эрта меҳнат қила бошлаган. 1935 йилда Ўрта Осиё индустриал институтини тамомлаб, Москвада аспирантурага ўқишга кетаётганларида етти йилу уч ойлик меҳнат стажлари бўлган.

1930 йилнинг ёзида САГУ қошидаги рабфакка ўқишга келганларида биринчи бўлиб танишиб, дўстлашган кишилари ҳозирги академикимиз Ғани Орифжонович Мавлонов бўлган. У Тошкент яқинидаги Эркин қишлоғида туғилиб ўсган. «Биринчи марта дўстим Ҳабиб билан САЗПИнинг Гоголь кўчасидаги кон қидирув факультети биноси олдида учрашиб, суҳбатлашганман, — дейди Ғани Орифжонович. — Менга унинг этигини киймай, елкасига ташлаб олганлиги таъсир қилди. Ундан: «Нега этигингизни киймай ялангоёқ юрибсиз?» деб сўрадим. Ҳабиб: «Кийиб йиртиб қўйсам, қишда этиксиз

қоламан, ҳозир эса ёз, ялангоёқ юраберса ҳам бўлади», деди. Ушанда мен унинг ақлли, пухта бола эканлигини сезганман».

Ҳабиб Муҳамедовичнинг Ғани Орифжонович билан дўстлиги ўша даврдан бошланиб, йиллар синовидан ўтди. Улар институтда ҳам, Москвада аспирантурада ҳам бирга ўқишди. Аввал Ҳабиб Муҳамедович, кейин Ғани Орифжонович кандидатлик диссертациясини ёқлашди.

Ғани Орифжоновичнинг ҳикоя қилишича, Тошкентдан борган ёшлар аспирантлар ётоқхонасида кечқурун тўпланишиб, анча вақтгача гурунглашиб ўтиришаркан. Кейин ҳар ким ўз хонасига ухлагани кириб кетаркан.

Эрталаб эса ҳамманинг эшиги очиларкан-у, Ҳабиб Муҳамедовичники очилмас экан. Кейин билишса, у дўстлари ухлагани ётганидан кейин ҳам уч-тўрт соат мутолаа билан шуғулланаркан. Шундай қилиб, у ўзбекистонлик аспирантлар орасида биринчи бўлиб 1939 йилда «Ўзбекистон вольфрам-молибден Лангар конининг геологик тузилиши, минералогик таркиби ва генезиси» темасида кандидатлик диссертациясини ёқлади.

Ҳабиб Муҳамедовични ўзи ўқиган Москвадаги С. Орджоникидзе номидаги геология-қидирув институтида ассистент ва аспирантура мудири қилиб қолдиришади. Аммо у Ўзбекистонга талпинади, халқига хизмат қилишга ошиқади. Тошкентга кетма-кет мактуб ёзади. Мана, ўша мактублардан бири:

«Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Совети қошидаги фанлар комитетининг раиси Исломовга. Тошкент геология институти директори Бродскийга.

Менда Ўзбекистонга қайтиш истаги кучли бўлганлиги учун, кандидатлик диссертациясини ёқлашим биланок, фурсатни қўлдан бермай ўртоқ Исमतов номига мактуб ёзгандим. Орадан икки ой ўтди, у кишидан жавоб олмадим. Шундан сўнг Москва геология-қидирув институтида ассистент ва аспирантура мудири бўлиб қолишга мажбур бўлдим. Эндиликда Тошкентга доимий ишга боришим учун СССР Халқ Комиссарлар Совети қошидаги геология комитети билан келишиш керак. Бунинг учун шу комитет раиси ўртоқ И. И. Мальшев номига ҳамда ВКП(б) Марказий Комитети кадрлар бўлими бошлиғи И. Ф. Григорьев номига хат юбориш лозим. Агар хат юбормасанглр, мени ишдан бўшатишмайди ва партия ўқетидан чиқаришмайди.

Бундан ташқари, маълум сабабларга биноан кечикиб қолишларинг мумкин. Гап шундаки, мен СССР Халқ Комиссарлар Советининг таклифига биноан катта геолог бўлиб экспедицияга жўнаб кетишим керак. Ҳозир экспедицияга тайёргарлик қуриляпти. Агар сизларнинг хатингиз кечикиб келса, у ҳолда Тошкентга боролмайман.

Квартира масаласида сизлар қандай шарт қўйишингиз менга номаълум. Бу масала сизларга ҳавола. Мен доимо бор ёки бўладиган имконият билан ҳисоблашиб келганман. Агар сизлар мени ўртача яшаш шароити билан таъминласанглр, шу кифоя.

Тема масаласига келганда, бир нарса дейишим қийин. Уйлайманки, Тошкентга борганимда келишармиз. Сизларнинг планларингизни тўлиқ билмай туриб таклифларингизга жавоб беришга тортиниб турибман».

Ўзбекистон ССР Халқ Комиссар Совети қошидаги Фанлар комитетининг геология институти жавобидан:

«Сизнинг фан кандидати унвони олиш учун муваффақият билан диссертация ёқлаганингиз ҳақидаги хабарни эшитиб қувондик. Сизни чин дилдан табриклаймиз. Сизни институтимизда катта илмий ходим вазифасида ишлашга таклиф этамиз».

Ушбу мактубда тема, квартира ва маош ҳақида ҳам ёзилган.

СССР Халқ Комиссарлар Советидан Ҳабиб Муҳамедовичга юборилган мактуб:

«1939 йил 25 ноябрда СССР Халқ Комиссарлар Совети қошидаги геология комитетига Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Совети қошидаги Фанлар комитетининг Президиуми мактуб билан мурожаат қилди. Мактубда сизни улар ихтиёрига юборишни сўрашган. Мактуб мазмунига кўра бу гаплар сизга маълум ва Тошкентда ишлашга розисиз.

СССР Халқ Комиссарлар Совети қошидаги геология комитети раиси муовини ўртоқ Борисов сизнинг Тошкентга ўтишингизга рози.

Ушбу қарорни олишингиз билан Москвадан Тошкентга кетишингиз учун керак бўлган ташкилий масалаларга киришингиз мумкин».

Шундай ёзишмалардан сўнг, Ҳабиб Муҳамедович 1939 йил декабрда Ўрта Осиё индустриал институти ихтиёрига юборилган.

Ҳабиб Муҳамедович Москвадан Тошкентга келганида, Москва институти маъмурияти томонидан у кишига берилган характеристика бор эди. Унда қуйидагилар ёзилган:

«Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаев Москва геология-қидирув институтида аспирантурада 1935 йилдан бошлаб ўқиди, 1939 йил июнда аспирантурани тамомлади.

У ўзининг ўқув планини ва диссертацияни ўз вақтида яхши ва аъло баҳолар билан тугатди. Уқиши даврида комсомол ташкилоти томонидан топширилган масъул вазифаларни бажарди.

1937—38 йилларда конларни текширишда ишлади. Москва область ёш олимлари-

нинг мусобақасида иштирок этиб, ВЛКСМ область комитетининг фахрий ёрлиғи билан тақдирланди.

Бутун ўқув даврида аспирантлар группасининг касаба союз ташкилотчиси бўлди. У зиммасидаги вазифани чин қалбдан, яхши бажарар эди.

1939 йил июнда Москва геология-қидирув институтининг партия ташкилотида ВКП(б) аъзолигига кандидат қилиб қабул қилинди» ва ҳоказо.

* * *

Уруш бошланганда, Ҳабиб Муҳамедович Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети саноат бўлими мудирини бўлиб ишлаётганди. 1941 йилнинг охиридан эса Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Совети раисига муовин (оғир саноат бўйича) қилиб тайинланди.

Ҳозир мендан невараларим, бобом билан ҳеч уришганмисиз, деб кўп сўрашади. Мен, йўқ, биз уришмаганмиз, десам «йўғ-эй» дейишади. Аслида бу ҳақда ўзим ҳам кўп ўйлаганман. Бекорчилик бемазагарчиликни юзага келтиради. Бизда эса уришиш учун вақт бўлмаган. Мен рўзғор ташвиши, болалар тарбияси билан, Ҳабиб Муҳамедович эса давлат иши, илмий иш билан банд эди. Қолаверса, у киши жуда ақлли, вазмин эдилар, ҳар қандай масалани бақир-чақирсиз ҳам ҳал қила олардилар. Юнонларнинг «чиroyлига қараш яхши, ақлли билан яшаш яхши», деган мақоли айнан шу киши ҳақида айтилгандай эди.

Уруш бошланган, Ҳабиб Муҳамедовичнинг ишлари кўпайиб кетди. Бошпанасиз қолган миллион-миллион кишилар, қариялару болалар, станоклар ва машиналар бетўхтов оқим сингари Шарққа қараб кела бошлади. Кўчириб келтирилаётган саноат корхоналарини жойлаштириш ва ишга тушириш, фронт эҳтиёжлари учун махсулот тайёрлайдиган янги корхоналар қуриш ишларига Ҳабиб Муҳамедович бевосита раҳбарлик қиларди. Усмон Юсупов у кишини мунтазам йўқлаб турарди.

Мен ўша пайтда уларнинг иши қай даражада кўп бўлганлигини ҳурматли ўқувчи тасаввур этиши учун Қори Ниёзийнинг «Ҳаёт мактаби» эсдалик китобидаги бир парчани эслатиб ўтмоқчиман. Уруш йиллари бу киши республика Халқ Комиссарлар Совети раисининг фан, маданият, санъат масалалари бўйича ўринбосари бўлиб ишлаган. Қори Ниёзий қаламга олган воқеани кейинчалик Ҳабиб Муҳамедович ҳам икки-уч эслаганди. Домла шундай ёзадилар: «... Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Советининг бир мажлиси ҳозиргача ҳам менинг эсимда. 1942 йилда бўлса керак, кечкурун соат тўққизда бошланган мажлис кечаси билан давом этиб, эртасига эрта билан соат ўнда бир соат танаффус бўлгандан кейин, яна кундузи ва кечаси давом этиб, учинчи кун эрта билан тамом бўлган эди. Табиий, ҳамма уйкудан қолган, гаранг эди. Ҳатто мажлис кетаётган вақтда иш бошқарувчисининг ўринбосари уйқусизликдан чарчаб, ўтирган жойидан йиқилиб кетган эди».

Бу сатрларни ўқийётган киши: «Ахир, битта эмас, бир неча мажлис қилса бўлмас эканми», деб ўйлаши мумкин. Йўқ, бўлмас эди, чунки ўша вақтнинг шароити шуни тақозо қиларди ва кўп вақт ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларнинг характери шундай эдики, уларни мутлақо кечиктириб бўлмас эди. Ҳатто шундай муҳим ва жиддий масалалар бўлардики, улар тўғрисида ёзилган қарорнинг деярли сиёҳи қуримасдан бажариш талаб қилинарди, чунки иш ҳарбий-услугда олиб борилаётганди. Бунинг устига уруш йилларидаги масалаларнинг кўпи бир-биридан мураккаб бўлиб, уларни ҳал қилиш устида кўп бош қотиришга тўғри келарди».

Уруш йиллари Ҳабиб Муҳамедович аксарият вақт соат 9—9³⁰ да ишга кетиб, кечкурун соат 7—7³⁰ да қайтиб келардилар. Овқатланиб, икки-икки ярим соат дам олгач, яна ишга кетиб, эрталаб соат 5—6 ларда қайтиб келардилар. Баъзан уйга келганларида рангларидан ранг қолмаган бўларди. Бир оғиз сўз ҳам гапирмай кийимини ечиб, каравотга чўзилардилар. Фақат соат саккизда уйғотишни унутмасликни тайинлардилар.

Эрталаб эса, мен учун у кишини уйғотишдан мушкул иш йўқ эди. Уйғотмай десам, у кишининг уйқусини бузгим келмасди. Уйғотмай десам, ишдан кеч қолиб, мендан хафа бўлишини уйлардим. Дам олиш кунсиз, отпускасиз етти йил ишладилар. Баъзан у кишига уйқуга тўймаётганларини гапирсам, жилмайиб: «Майли, уруш тугасин, уч кун қимирламай ухлаб, мириқиб оламан», дерди.

Мен ҳамisha у кишини эшик олдида кутиб олаётиб, кўзидан кайфияти қандайлигини билардим. Агар кайфияти ёмон бўлса, у киши ечингунга қадар дастурхондаги идиш-товоқларни йиғиштириб, фақат у кишига зарур бўлганларинигина қолдирардим. Бундай пайтда кишига энг қадрдон одамнинг гап-сўзи ҳам ортиқчалик қилишини билардим. Ҳабиб Муҳамедович бунини тушуниб, мендан хурсанд бўларди. Овқатдан сўнг бир соат-ярим соат дам олгач, ўзига келиб, болаларни йўқларди.

Менинг кайфиятим йўқ пайтида эса Ҳабиб Муҳамедович бефарқ бўлмасди. Ширин сўз, ҳазил-хузул билан вақтимни чоғ қилишга интиларди. Сиртдан у жуда баджаҳл, феъли оғир одамга ўхшарди. Аслида эса жуда самимий, кўнгли очиқ инсон эди.

Мунтазам давлат ишлари ва илм билан банд бўлгани учун у киши болалар билан кам

гаплашарди. Бунинг имконияти бор пайтлар эса болалар учун чинакам байрамга айланарди. Эҳтимол, кам гаплашганлари учундир, болаларга нисбатан жуда кўнгилчан эдилар, улар айб иш қилганларида ҳам койимасдилар. Болалар эса оталарини жуда ҳурмат қилишарди.

Ҳабиб Муҳамедович уруш йилларида ҳам давлат ишларига қаттиқ боғланганига қарамай, илмий ишини тўхтатиб қўймади. У озгина фурсат туғилиши билан дарҳол геологияга оид китобларни қўлига оларди. Доим кичкина ёндафтар ва қалам олиб юрарди. Ҳатто ухлагани ётаётиб ҳам уларни тумбочка устига қўйиб қўярди. Агар яхшироқ бир фикр келиб қолса, тонг отишини кутмасдан ўша заҳоти стол лампасини ёқиб, ёндафтарга ёзиб қўярди. Архивимизда бундай ёндафтарларнинг анчагинаси бор. Уларда геологияга оид фикрларни ҳам, давлат ишлари билан боғлиқ сўзларни ҳам ўқиш мумкин.

Ҳабиб Муҳамедовичдан 180 босма табаққа яқин илмий иш қолган. Унинг «Урта Осиёнинг шеелитли скарнлари» (1947 й.), «Урта Осиёнинг металлогеник очерки» (1949 й.), «Рудаланишнинг гранитоид интрузиялар билан генетик боғлиқлиги» (1950—54 й.), «Чотқол-Қурама тоғлари магматизми ва металлогениясининг асосий хусусиятлари» (1957 й.), «Дайкалар ва рудаланиш» (1957 й.), «Урта Осиё магматизми ва металлогенияси» (1960 й.), «СССРнинг руда метрография провинциялари» (1961, 1963 й.) каби асарлари бутун дунёга машҳур. Абдуллаев 1955 йилда «СССР геологияси» номли кўп томли асарнинг 24 (Тожикистонга бағишланган) жилдини яратишда иштирок этган. Бундан ташқари, у кўплаб илмий-оммабоп мақолалар, рисоалар муаллифидир. Олимнинг бу асарлар устида ишлаш усули ажойиб ва ўзига хосдир. У киши рус тилини аъло даражада билардилар. Шу сабабли илмий мақолалари, асарларининг асосий қисмини рус тилида ёзган. Юқорида айтганимдек, аввал асосий фикрларни ёндафтарга тушириб, миёда пишириб оларди. Сўнг машинистка ёки стенографисткага айтиб ёздиради. Мен нега қўлда ёзмайсиз, деб сўрасам, қуйилиб келаётган фикрларни қоғозга тушириб улгуролмайман, қўл чарчаб қолади, дердилар. Баъзида дам олмай олти соатлаб айтардилар. Ана шунда кимдир кириб гапга тутса, у билан ҳам сўзлашаварарди, аммо бутун ўй-хаёли ишида бўларди. Ҳалиги одам чиқиб кетгач, машинисткадан сўраб-суриштириб ўтирмай, келган жойидан айтаверарди. Бутун фикр қоғозга туширилгач, устидан яхшилаб таҳрир қилиб, қайта кўчиришга берарди. Шу билан мақола ёки асарнинг бир боби тайёр бўларди.

Айнан мана шундай тезкор усул, ҳатто дам олиш пайтида ижодий фикрлаш Ҳабиб Муҳамедовичга ўзининг нисбатан қисқа умрида одамлар, халқ учун кўп фойдали ишлар қилиш имконини берди.

1960 йилда эди шекилли, биз бир дўстимизни кига янги йил кутгани бормоқчи бўлдиқ. Мен кийиниб, Ҳабиб Муҳамедовични ташқарида кутиб турдим. У нимагадир хонасидан чиқмасди. Соат ўн беш минути кам ўн икки... Сабрим тугаб, ичкарига кирдим, Ҳабиб Муҳамедович пальтосини, телпагини кийган, стол ёнида тик ҳолда ниманидир ёндафтарга тез-тез ёзарди. Ишга нуқта қўйгач, ҳеч нарса бўлмагандай: «Тайёрмисиз?» деди. Менинг бир соатчадан бери ташқарига кутиб турганимни сезмади.

У ҳатто бетоб бўлиб шифохонада ётганида ҳам илмий ишини тўхтатмади. Одам ўзига шафқатсиз бўлса, бошқалар унга нисбатан шафқатли бўлади, деган гапни кўп такрорларди.

1942 йил 16 январда оиламизда биринчи фарзанд — Пўлатжон туғилди. Шундан бир кун аввал республика раҳбарлари Бекобод металлургия комбинати қурилиши пойдевори га биринчи ғишт қўйилишида иштирок этиш учун Бекободга боришганди. Шу куни мен туғруқхонага тушганлигим сабабли Ҳабиб Муҳамедович улар билан боролмаган.

Кўзим ёригач, Ҳабиб Муҳамедович 16 январь куни тушдан кейин Бекободга етиб борди. Ҳамма у кишини фарзандлик бўлгани билан табриклапти. Усмон Юсупович: «Ўғлингиз яхши кунда — фронт эҳтиёжи учун пўлат ишлаб чиқарадиган улкан корхона қурилиши бошланган кунда туғилди. Шунинг учун исми Пўлатжон бўлсин», дебди. Бу таклифни ҳамма маъқуллади. Шундай қилиб, биринчи фарзандимизнинг исми Пўлатжон бўлди.

1942 йилнинг феввалида Ҳабиб Муҳамедович совға-салом олиб кетаётган Самарқанд меҳнаткашлари делегациясига бош бўлиб Брянск фронтга бордилар. Бу делегация аъзолари орасида шоир Ғафур Ғулом, ўша пайтда Самарқанддаги Ўзбекистон Давлат университетиде доцент бўлиб ишлаган адабиётшунос олим Воҳид Абдуллаев, донгдор ишчилар, пахтакорлар бор эди. Делегация аъзолари фронтда бир ярим ойдан ортиқ юриб, қизил аскарларнинг жасорати ҳақида катта таассуротлар билан қайтишди.

1943 йилнинг августиде Ҳ. М. Абдуллаев Ўзбекистон ССР Давлат план комиссиясининг раиси қилиб тайинланди. Айни пайтда республика Халқ Комиссарлар Совети раисининг ўринбосари вазифасида ҳам қолди. У кишининг иши янаям кўпайиб, тез-тез Москвага командировкага бора бошладилар. У ерда ишдан бўш пайтларида ёки катта раҳбарларнинг қабулига кириш учун навбат кутиш керак бўлганида, меҳмонхонада илмий мақолаларини ёзардилар.

Ҳабиб Муҳамедович ўзининг нисбатан қисқа умрида САЭПИ директори, Ўзбекистон

Х. Абдуллаев (чапдан иккинчи) ва С. Раҳимов жангчилар даврасида.

Компартияси Марказий Комитети бўлим мудир, республика Халқ Комиссарлар Совети Раисининг муовини, республика Фанлар академиясининг президенти сингари юксак лавозимларда ишлади. Шунга қарамасдан, у кишиларда баъзан кам учрайдиган фазилатга эга эди — амалпараст эмасди. Фикримнинг исботи учун у киши билан биргаликдаги ҳаётимизда содир бўлган воқеаларнинг айримларини эслаб ўтмоқчиман.

Ҳабиб Муҳамедович САЗПИ да директорлик вақтида Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитети саноат бўлимига мудирликка олишмоқчи бўлишади. Шунда домла Олий ва ўрта таълим комитети раиси Капитановга қуйидаги мактубни йўллайди:

«Институтга директор бўлганимдан бери ишни ўрганиб, кўп ўзгаришлар қилдим. Директорлик билан бир қаторда ўқитувчилик ҳам қиламан, кафедрада доцентман. Агар мени Марказкомга олишса, албатта, ўз касбим ва ўқитувчилик билан кўнгилдагидек шуғуллана олмайман. Шунинг учун ушбу масала юзасидан менинг илтимосимни назарга олиб, ўз ўрнимда қолишда ёрдам берсангиз».

Бу хат 1941 йил 26 июлда ёзилган.

1948 йил биз иккимиз Кисловодскда дам олиб, қайтишда Москвага қўниб ўтдик, шунда Ҳабиб Муҳамедович партиямиз Марказий Комитетига хат ёзиб: «Мен 1941 йилдан бери Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Советининг раиси муовини ва Давлат план комиссиясининг раиси лавозимида ишлаб келяпман. Бу мен учун юқори даражадаги лавозим эканлигини биламан. Аммо ҳозир, уруш тугаб, тинчлик даври бошлангани учун бу ишни бошқалар ҳам бажара олади. Мен эса фақат илм билан шуғулланишни истайман ва республикада илмнинг юксалишига ўз ҳиссамни қўшсам», деб мурожаат қилган эди.

1943 йил 4 ноябрда партия ва ҳукуматнинг қарори асосида Ўзбекистон ССР Фанлар академияси таъсис этилди. Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг қарорига биноан ўн бир киши Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги, ўн саккиз киши Фанлар академиясига мухбир аъзо ва уч киши фахрий академик қилиб сайландилар. Бу сайловда Ҳабиб Муҳамедович мухбир аъзо қилиб сайланган эди.

1943 йил 25 декабрда оиламизда яна қувончли воқеа юз бериб, иккинчи фарзандимиз Раънохон туғилди. Табриклар келган кишиларга Ҳабиб Муҳамедович, ўзида йўқ хурсанд: «Бекорга Давлат план комиссиясининг раиси лавозимида юрибманми? Болаларнинг дунёга келиши план бўйича бўлапти: биринчиси ўғил, иккинчиси қизча бўлди», деб ҳаммани кулдирадди.

1944 йил 7 январда Ҳабиб Муҳамедовични Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Президиумига аъзо қилиб сайлашди, аммо ўзлари Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Совети раисининг муовини ва Ўзбекистон ССР Давлат план комиссиясининг раислигида қолдилар.

Усмон Юсуповнинг Фанлар академиясининг президенти Қори Ниёзийга айтган гаплари ёдимда: «Сизлардан ўртоқ Абдуллаевни Фанлар академияси Президиумига аъзо қилишларингизни илтимос қиламан, у шундай инсонки, доимо иш билан банд, меҳнаткаш, виждони пок».

1946 йил 13 майда Х. М. Абдуллаев Москвада, СССР Фанлар академиясининг

геология институтида «Ўрта Осиёнинг шеелитли скарн конлари геологияси» мавзудидаги докторлик диссертациясини муваффақият билан ҳимоя қилди. Кейинчалик унинг донғини таратган бу асар 1947 йилда алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Китоб ҳақида биринчилардан бўлиб тақриз ёзган Озарбайжон ССР Фанлар академиясининг академиги М. Кашкай шундай деганди: «Муаллиф бу фундаментал асарида ўзининг бебаҳо салоҳияти ва зўр маҳоратини кўрсатди. Рудаларнинг геологик ҳолати, петрографик хусусиятлари, минералогик-химик таркиби ва генезияси тўғрисида бир қатор назарий ғоялар ва фикрларни асослаб берди».

Ушбу асар қандай юзага келганлиги ҳақида домланинг устозларидан бири, ЎзССР Фанлар академиясининг академиги А. С. Уклонский қўйидагиларни ёзади: «Уруш суронлари бошланди. Ҳ. М. Абдуллаевни ўқитувчилик ишидан маъмурий ишга ўтказишди. Бу ишда у ўша оғир дамларда жуда керак эди, унинг бу борада катта фойдаси тегди ҳам».

1943 йил Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ташкил этилди. Фан докторлари ва фан кандидатлари унинг аъзолари қилиб сайланишди. Улар ичида яқин орада докторлик диссертациясини ёқламоқчи бўлиб юрган Ҳ. М. Абдуллаев ҳам бор эди.

Уша йиллари геология-қидирувчилар орасида шеелитли скарн конлари билан шуғулланиш модада деб билувчилар йўқ эмасди. Ҳ. М. Абдуллаев ўзининг докторлик ишини шу мавзуга бағишлади. Айтмоқчиманки, Ҳ. М. Абдуллаевнинг танлаган темаси шунчаки қизиқиш бўлиб қолмади, аксинча, у бу соҳага бутун умрини тикди».

А. Уклонский Ҳабиб Муҳамедовичнинг вафотидан кейинги суҳбатларимизда шогирдини туғма геолог деб атаган, уни машҳур академик А. Е. Ферсманга ўхшатганди. Госплан раиси лавозимида ҳаддан зиёд банд бўлишига қарамай, докторлик диссертациясини жуда тез ёзиб тугатганлигини мамнуният билан таъкидлаганди. Маслаҳат сўрашдан тортинмаслиги шогирдининг бениҳоя ажойиб фазилати бўлганлигини эслаганди.

1946 йил май ойининг охирида Тошкентга Москвадан бир гуруҳ академиклар ва профессорлар келишди. Меҳмонлар академик Д. С. Коржинский, Бетехтин, Д. И. Шчербаков, Зварицкий ва яна бир неча профессорлар бўлиб, кўпчилиги оиласи билан келишганди. Биз уларни уйга меҳмонга чақирдик, шунда Д. С. Коржинский менга қараб:

— Биласизми, Фотимахоним, сизнинг эрингиз Ҳабиб Муҳамедович илмда жуда катта иш билан шуғулланаётир, бу илмда пишган қариялар қиладиган иш,— деди.

— Дмитрий Сергеевич, мен геолог эмасман, шунинг учун Ҳабиб Муҳамедовичнинг қилаётган иши менга номатълум ва мен уни тушунмайман ҳам, агар Ҳабиб Муҳамедович ёш бўла туриб қариялар қиладиган ишни бажараётган бўлсалар, демак, у киши ўз кучи ва билимига ишонса керак-да,— дедим.

1946 йил 6 сентябрда Ҳабиб Муҳамедовичнинг бевосита ташаббуси билан Ўзбекистон Фанлар академияси Президиуми қошида ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш Совети (СОПС) ташкил этилиб, унга домланинг ўзини раис қилиб тайинлашди. СОПСнинг 1983 йилда 30 йиллик юбилейи ўтказилиб, мажлисда сўзга чиққанларнинг деярли кўпчилиги Ҳабиб Муҳамедовични эслаб, миннатдорчилик билан тилга олишибди. Бу Совет академиясидагина эмас, балки республика миқёсида ҳам ўзининг катта-катта ишлари билан фойда келтираётганини қайд қилиб ўтишибди.

Юбилейдан сўнг СОПСнинг ҳозирги раиси академик С. К. Зиёдуллаев менга қўйидаги мактуб билан 30 йиллик юбилейга бағишлаб чиқарилган китобни юбордилар.

«Хурматли Фотима Қобуловна!

Ҳабиб Муҳамедовичнинг — ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш Советининг биринчи раисининг ёрқин хотирасини ҳурматлаш ва катта миннатдорчилик белгиси сифатида ушбу китобчани юбораяпмиз. Бу китоб СОПСнинг 30 йиллигига бағишланган бўлиб, унда Ҳабиб Муҳамедовичнинг СОПС ишида қатнашиб, катта ишлар олиб боргани ва унга раҳбарлик қилгани айtilган.

Хурмат билан Ўзбекистон ССР Фанлар академияси СОПС раиси, ЎзССР ФА академиги С. К. Зиёдуллаев. 15.06.83.»

* * *

1947 йил Ҳабиб Муҳамедович биз турмуш қургандан бери биринчи марта отпусккага чиқиб, Кисловодскка дам олишга бормоқчи бўлдилар. Мени ҳам таклиф этдилар. Мен: «Йўқ, сиз ўзингиз бораверинг, мени болаларнинг тарбиячиси Ольга Фёдоровна билан Чимёнга санаторийга юборарсиз, ҳозирча уйимизнинг ремонти билан шуғулланаман, сиз келгунча битиб қоладим», деб унамадим. Охири якка ўзлари Кисловодскка, «Красний камень» санаториясига кетдилар, у ерга боргач, икки-уч кундан сўнг ҳар куни, баъзида иккитадан телеграмма юбориб, мени чақирар эдилар, мен бўлсам, боролмайман, деб жавоб берардим. Ниҳоят, Ҳабиб Муҳамедовичнинг дам олиш муддатлари тугашига 10—12 кун қолганда, мана шу числога борсам бўладими, деб телеграмма юбордим, у киши розиман, тез йўлга чиқинг, деб жавоб бердилар.

Уша вақтларда Кисловодскка Тошкентдан тўғри учадиган самолёт бўлмай, Москва

орқали бориларди. Мен эртасигаёқ Москвага, бир кундан кейин Минводига учдим. Мени Минводи аэропортида Ҳабиб Муҳамедович қўллариди бир даста гул ва бир қути конфет билан кутиб олдилар. У киши дам олаётган санатория СССР Халқ Комиссарлар Советига қарашли бўлгани учун менга ҳам Москвадан рухсат олиб қўйган эканлар.

Биз билан бир вақтда Обид Содиқович Содиқов ҳам «Ўзбекистон» санаториясида дам олаётган эди. Бизнинг дам олиш вақтимиз тугагач, Шимолий Осетия, Орджоникидзе шаҳри, Грузия ҳарбий йули билан Тбилисига машинада бормоқчи бўлдик. Обид Содиқович ҳам биз билан бирга бориш истагини билдирдилар.

Биз катта шаҳарларда тўхтаб, дам олиб, сафаримизни яна давом эттирдик.

Шундай қилиб, биз Тбилисига етиб келдик. Яхши меҳмонхоналардан бирига жойлашганимиздан сўнг, Ҳабиб Муҳамедович Грузия Госпланига ва Фанлар академиясига телефон қилиб, келганликларини маълум қилдилар.

Ҳаммамиз бир оз дам олдик, сўнгра Тбилисининг энг гўзал жойи — тоғ бағридаги ресторанига овқатланиш учун жўнадик, Чикаверишда навбатчи администраторга ким бизни сўраб келса, юқорида эканимизни айтишни илтимос қилдик.

Тбилисида уч кун меҳмон бўлиб, сўнг Сухумига учдик. Бизни самимият билан кузатиб қолишди. Сухумига етиб келганимизда Абхазия Автоном Республикаси Министрлар Совети ходимлари кутиб олишди. Меҳмонхонага жой буюриб қўйишган экан, жойлашдик.

Биз келган самолёт Тбилиси — Сухуми — Москва маршрути билан учар экан. Сухумига қўнганимизда самолётдан туша туриб Ҳабиб Муҳамедовичга чемоданларимизни кўрсатдим. У киши бўлса, мен кўрсатган чемодан ўрнига бошқа одамникини олиб тушибдилар.

Уша даврларда чемоданларга жилд кийдириш одат эди, буни қарангки, Ҳабиб Муҳамедовичнинг чемодани ёнида худди бизникига ўхшаган жилдли, катта-кичиклиги ҳам бир хил чемодан турган экан.

Меҳмонхонага келгач, Ҳабиб Муҳамедович ваннага кириб кетдилар. Мен тоза кийимларини олай, деб чамадонни очсам, ичида анжирқоқидан бошқа ҳеч вақо йўқ. Домланинг ечган кийимларини ювиб, дазмоллаб қуритиб бергунимча у киши ваннада ўтирдилар. Абхазия Министрлар Советидан радио орқали аввал самолётга, сўнг Москва аэропортига телефон қилишди.

Сухумида уч кунча туриш ниятимиз бор эди. Бахтга қарши икки-уч кунда Москвага кетишга тўғри келди. Сабаби биз Сухумига келган кунимиздан бошлаб Ҳабиб Муҳамедовичнинг бутун аъзосига майда қизилчага ўхшаш нарса тоша бошлади. Бу Кисловодскда бошланган бўлиб, врачлар нарзан сувининг таъсири, деб билиб, нарзан ваннасини тўхтатиб қўйган эдилар...

Москвага қўнганимизда, радио орқали фалон рейс билан Сухумидан келган ўртоқ Абдуллаевнинг депутатлар хонасига киришини сўраймиз, деб эълон қилишди.

У ерда аэропорт бошлиғи бизни чемодан билан кутиб олди ва ҳазил-хузулдан сўнг, нарсаларимиз рўйхати ва актни кўрсатди. Нарсаларнинг ҳаммаси жойида, дея ташаккур

Ҳ. М. Абдуллаев фақат ўзимиздагина эмас, балки чет элларда ҳам тан олинган биринчи йирик ўзбек олим, геологи эди.

Қисқа умр кўрганга қарамадан Ҳабиб Муҳамедович геология фанида ҳам, республика қурилишида, унинг илмий муассасаларини ташкил этишида ва ер ости бойликларини ўзлаштиришда ҳам катта из қолдирди. У ёш геологларнинг бутун бир авлодини тарбиялаб етиштирди, ҳозир улар устозлари бошлаган тадқиқотларни муваффақиятли давом эттиришляпти.

Д. КОРЖИНСТКИЙ,
СССР Фанлар академиясининг академиги.

* * *

Ҳозир маҳаллий миллатлар орасида юзлаб ва минглаб юқори малакали мутахассислар ва олимлар бор. Бироқ етакчи олимлар, фаннинг атоқли ташкилотчилари анча кам. Бу қонуний: ҳам талант, ҳам зўр ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиш камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Геологияда фақат икки киши: Каниш Имантаевич Сатпаев ва Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаев етакчи ўринни эгаллашди. Иккиси ҳам ишни оддий коллекторликдан бошлаб, академик, кейин Фанлар академиясининг президенти бўлишди.

В. НАЛИВКИН,
СССР Фанлар академиясининг академиги.

билдириб, анави чемоданни нима қилишни сўрадик. Бошлиқ уни олиб кетаверишимизни, чемоданнинг эгаси бизни топишини, фақат қайси меҳмонхонада бўлишимизни билдир- сак кифоялигини айтди. Ҳабиб Муҳамедович ҳамма вақт «Москва» меҳмонхонасида тўхтайдиган бўлганлари учун шу адресни айтди. Биз бориб жойлашгач, бир-икки соатдан сўнг чемоданнинг эгаси меҳмонхона йўлагидан телефон қилди ва кириш учун ижозат сўради. Биз марҳамат, кириш, дедик. Айб Ҳабиб Муҳамедовичда бўлса-да, у киши қайта-қайта узр сўраб: «Баҳонада сиздек киши билан танишганимдан хурсандман», деб чемоданини олиб кетди.

Ҳабиб Муҳамедовични Москвада профессорларга кўрсатдик, улар: «Сиз асабингиз туфайли экзема бўлибсиз, бу етти йил кеча-кундуз дам олмай ишлаб чарчаганингиз, санаторияга бориб асабларни бўшатириганингиз ва тартиб билан яшай бошлаганингиз натижасидир. Сизни албатта тузатамиз, фақат 2—3 ой вақт керак бўлади», дейишди.

Кисловодскда Ҳабиб Муҳамедовични текширишганда буйрагидан ҳам касал топишганди. Уйдан чиқиб Москвага келгунча иккита касал орттирдилар. Биз уч-тўрт ой Москвада бўла олмасдик, тезда Тошкентга қайтдик. Тошкентда энг машхур дермато-логлар кўриб, 5—6 ой ичида бутунлай тузатамиз, деб айтишди, шифохонага ётқизишди.

Кунлар ўтган сайин касал авж олиб, бутун баданга ёйилиб кетди. Авваллари унчалик безовта қилмаган бўлса, кейинчалик чидаб бўлмайдиган даражада қичир, Ҳабиб Муҳамедович баданларини қашлаб; қонатиб юборардилар.

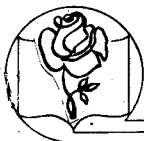
Стационарга 21 августда ётдик, орадан бир-икки кун ўтгач, Ҳабиб Муҳамедовични кўргани унинг дўсти — республика Давлат контроли комитети раиси Мажид Йўлдошев- вич Йўлдошев келди. У киши бир доктор топганлигини, унинг Самарқандда яшашини ва ўшани чақиртирганини айтди. Биз зораки шу доктор Ҳабиб Муҳамедовичнинг дардига даво қила билса, дея сабрсизлик билан кута бошладик.

Врач Гулиянц икки кунда етиб келди. У Ҳабиб Муҳамедовични кўриб, мен у кишини бир ҳафтада тузатаман, деди. Биз унинг гапига ишонмасдик.

Ҳабиб Муҳамедовичнинг Мирза Мирсоатов деган врач дўсти бор эди. Биз у кишини чақириб, Гулиянцга ёрдам беришини илтимос қилдик. Гулиянц даволашни бошлади. Дастлаб суркайдиган дори буюрди, уни ўзимизнинг дорихонада тайёрлаб беришди. Бу дори тери касалликлари мутахассисларига илгаридан маълум бўлиб, фақат қуввати билан фарқ қиларди. Яъни врач рецептидаги буюрган дорилари қуввати одатдагисидан кучлироқ эди. Тошкентлик профессорлар, врачларга Гулиянцнинг даволаш усули маъқул бўлмади. Улар даволаш ишига аралашмасликларини айтдилар.

Гулиянц аввал ваннага марганцовка билан иссиқ сув солиб, сўнг бутун танага дори суркаб, чойшабга ўраб қўйди. Биринчи суркашининг ўзида бир килограмм дори ишлатди. Сўнг бу ишини Мирза ака ёрдамида ҳар куни такрорлади. Тўртинчи куни Ҳабиб Муҳамедовичнинг баданидаги қизилчанинг 60 проценти йўқолиб, кечалари яхши ухлайдиган бўлиб қолди. Гулиянц Тошкентда беш кун туриб, сўнг Самарқандга қайтиб кетди. Гулиянцсиз Мирза ака яна тўрт кун дори суркади. Гулиянц айтганидек, бир ҳафта ичида Ҳабиб Муҳамедович дарддан фориг бўлдилар. Ун беш кундан сўнг эса ўзларини қадимгидай соппа-соғ ҳис этиб, ишга тушиб кетдилар. Шундан кейин бу касал умрининг охиригача бирон маротаба ҳам қайтарилмади.

Давоми келгуси сонда

Абдулхай Носиров

МЕХРДАН ШАФАҚЛАР ЁЙГАНДА АЛВОН

Нева соҳилида чайқалиб, қалқиб,
Қўшиққа айланган юрак сингари:
Қуёшдай «Аврора» тураркан балқиб,
Инқилоб — курашга чорлаб илгари.

Наздимда, Широқдай порлади бутун,
Имондай бутлик бор салобатида.
Муқанна туғидек чорлади беун,
Туғён пайдо этиб ҳаловатимда.

Қонимда югурган оташни сезиб,
Уфқлар бағридан изласам қанот —
Бу чорлов «Аврора» эмасми, сузиб,
Бонг уриб руҳимда портлаган нажот?!

Тўйчи, озод юртим улуғлаб абад,
Оловга сийнасин босганда мағрур —
Бу чорлов «Аврора» эмасми — ҳайрат,
Фазолар устида жаранглаган нур?!

Гевара кўксига ҳайқирган тўлқин
Одамзот кўксини ёндирса жондай —
Бу чорлов «Аврора» эмасми — ёлқин,
Куррамизни қучган беозор тонгдай?!

Куба оролида Фидель тундаёк,
Зулм саройини ёққанда тамом —
Бу чорлов «Аврора» эмасми — маёк,
Поклик дунёсини ёритгай ҳамон?!

Аслида олам-ку ҳадсиз океан:
Биз баҳри муҳитда митти кемамиз.
Олисида саробдай ловиллаб чаман,
Тўлқинлар ўйнатар умид — олмамиз.

Тўлганиб сузсак-да...
Асов, тўполон,
Бўрону тўфонлар, ғалаён тинсиз.
Ҳаприқиб, шошилиб, адашиб омон
Тинчлик уммониға чиқиб борамиз.

Шунда, турналардан орзиқиб осмон
Мовий кучоғини ёзиб шайланса,
Меҳрдан шафақлар ёйганда алвон,
Ёшлик боғларига баҳор бойланса,

Шодлигу сурурдан энтиқиб ҳалак,
Ҳақиқат шуъласин кўрмай ё тониб
Пастқам кўчалардан ўтса ким, юрак —
Шеърим, «Аврора»дай гумбурла ёниб.

* * *

Поездлар йўлини ҳаволар тўсар,
Қумларни тўзитиб пешонасида.
Қаршилаб олади ўн тўрт комиссар
Тошкентнинг темир йўл остонасида.

Қуёшлар балқиган юзлар нуридан,
Юзларин очганда қизариб фалак.
Талпиниб қолади тупроқ қаъридан,
Қучоққа олмоққа ўн тўрт ўт юрак.

Ҳайқириб уйғонган ўша тонгда ҳам,
Фарёддан чайқалган майдондан ўтиб:
Етимлар бошида йиғлаган алам,
Етимлар бағрида бўғилган тутун.

Қўшиққа айланиб учган-да қайсар,
Тоғларни титратиб залворларида —
Алвондай ловиллаб ўн тўрт комиссар
Саф чеккан Сталинград деворларида.

Қалқиган дунёдан қалқаркан ҳориб,
Ўт олган дунёдан ўт олиб ҳарчанд —
Кўксида милтиғи борларни кўриб,
Бугун ҳам тўлганиб кетади харсанг.

Замон дардларини тотиб баробар...
Алвон туғ ўйнатиб ҳавозасида,
Дунёни қаршилар ўн тўрт комиссар
Тошкентнинг темир йўл дарвозасида.

Дўнан Дўстматовнинг айтганлари

Саид АҲМАДга

Тўғри, Дўнан полвон бўлганман ўзим,
Ёзёвон чўлларин шамолларида.
Пешонам оқариб, қорайиб кўксим
Фарғона каналин хаёлларида.

Орзу қувончлари қанот боғласа,
Тўғону тўфонлар кул бўлар, ўғлим.
Тонглар ёғдусида офтоб чақнаса,
Бу — Ойбек меҳридан чўлганган, кўнглим.

У кунлар шарафин уфқдай ёзсам,
Не бахт бор осмоннинг чироқларида.
Усмон ота яйраб бағрига босса,
Боладай қувнабман кучоқларида...

Тўғри, Дўнан полвон бўлганман ўзим,
Энтикиб Фарғона каналларида
Кетмонни тупроққа ботирсам, тўзиб
Ғурурим чатнаган тонналарида.

Мақтабга шош — қучиб идрок, муҳаббат —
Сузгани илмнинг оқимларида.
Биз ўқиб олганмиз сабоқни фақат
Дарёнинг ўйноқи тўлқинларида.

Меҳнатга шош — қучиб сурур, маҳобат —
Ёнгани ҳаётнинг чақинларида.
Биз ишлаб олганмиз оромни фақат
Даврнинг қайроқи ёлқинларида.

Кўзларим ёритиб, боғлар парвона,
Қонларим кўпириб билакларимда.
Энди Дўнан полвон — дали девона —
Ҳайқириб юрибди далаларида.

* * *

Кўксимга қадалиб бораёпти ўқ...
Онажон сас бергин, оғриди жоним.
Бу ўққа кўксини тутганлар-ку кўп,
Уртаниб кетмасин дея жаҳоним.

Оламнинг чиройи кўзим ёшлатса,
Кўнглимни йиғлатди олам қайғуси.
Бу ҳам ўқ экан-да ўйлай бошласам,
Ўқ экан одамлар бўлса туйғусиз.

Бошимни чўқмордай ёрди оч бўҳтон,
Кўзимни ўпқондай ўйди таъқиб, дўк...
Беҳаё, бедаво, гадо оломон —
Келажакка учиб бораётган ўқ.

Ленинни яралаб ўша қўрғошин,
Орзулар боғини яралади оҳ.
Башарни поралаб эгдию бошин,
Вулқондай портлатиб юборди ногоҳ.

Қоялар ҳайқириб отилди пастга,
Уммонлар айқириб ўпирди соҳил.
Ҳақнинг парвозини этмоқчи хаста,
Осмондай, портлатиб юборди жоҳил.

Ўша ўқ ўтига ўч, бўрон бўлиб,
Алвон байроғини ўпиб пурзиё —

Виждонлар қалқиди нафратга тўлиб,
Ватан сарҳадида кўриб аждаҳо.

Уша ўқ ўтига зич қалқон бўлиб,
Танкларнинг остига кириб қаҳрдай —
Виждонлар балқиди абадий кулиб
Боқчалар устида ёнган меҳрдай.

Уша ўқ... ҳозир ҳам учиб боради,
Куйдириб ҳаётни, гулларни, қушни...
Заҳрига ким бағрини очиб боради,
Ким ширин кўради оромни, тушни.

Жигарим хун қилди заҳарлари хўп,
Онажон сас бергин, оғриди жоним.
Бу ўққа кўксини тутганлар-ку кўп,
Уртаниб кетмасин дея жаҳоним.

Келажак уфқига учаётган ўқ
Йўлида гулхандай гуруллаб мана —
Йўқ, фарёд урмадим нажот сўраб, йўқ,
Елғиз бардош бергин, имон бер, Она!

* * *

Лолага айланиб қайтди жанглардан
Дилига чўктириб яраларини.
Окоплар ичида — қалқса қонлардан
Шафақдай ўт босмиш дараларини.

Кўрсаки, оналар тонгдай қалтираб
Қуёшлар қучади кетмонларида.
Уфқлар ортига кундай мўлтираб
Кўзёшлар ичади хирмонларида.

Кўрсаки, болалар шамолдай елиб
Бошоқлар теради уйқуларида.
Тандирлар бошига хаёлдай келиб
Кулчалар узади кулгуларидай.

Ҳайқириб боғларга кирди у шошиб,
Осмондан тўкилган юлдузлар қани?
Рост, шоир қушлари тоғлардан ошиб
Олов жанггоҳларда ёниб учгани.

Бўрондай чўлларга чиқиб борди сўнг,
Таяниб умиду билакларига.
Дунёлар бағрига кириб келди денг,
Дарёлар эргашиб этакларига.

Заминга сочиб нур, меҳрини тиғиз,
Митти чаноқларга яшириб жонни —
Пахтага айланиб кетди у азиз
Кўксида кўтариб Ўзбекистонни.

НОТАНИШ ЮРАК, БАХТДАН ЭТИК, КУЛ

Евгений Евтушенко
(РСФСР)

Йўқчилик

Халқ қудрати чексиз. Кўп менинг кучим.
Тебранган ҳар нарса мўртмас, албатта.
Бахт ва кулфат чекиб урушда ўсдим,
Йўқчилик авж олган шу мамлакатда.

Тонг ёрир-ёримас нон дўконига
Навбат туришарди тирғилиб-шошиб.
Чол соқолин силаб хўрсинди шунда:
«Қаерда жанг бўлса, шу ерда очлик».

У пайт етмас эди урушда дока,
Этик, самолёту портловчи кўрол.
Аммо қадаш учун Берлин устига
Ол байроққа мато етган бемалол.

Энди тўкин-сочин замонлар келди,
Россияда ҳамма тўйган чоғида —
Бу саф-саф навбатлар қайдан туғилди,
Кўриб жоним келар ҳиқилдоғимга.

Апельсин, жерси бер — тўймайди кўзи,
Қолдирмай ютади қандайдир шайтон.

Таъминотчи дейди тушиб тарвузи:
«Лаънати! Ҳеч нарса етмайди ҳамон!»

Қанча сукут босган йўл ортимизда,
Қорбўрон оралаб олға юрамиз.
Аммо камлик бўлмас ҳеч қачон бизда,
Сўнгги кўйлакни ҳам дўстга берамиз.

Виждону номусни қарзга олмаймиз,
Уз қалбимиз бизга қилар кифоя.
Бизнинг завол билмас ғуруримиз бор,
Мавзолейга навбат билмас ниҳоя.

Менинг Ватаним бу. Керакмас ўзга,
Бозорга солмайман унинг дардини.
Бадавлат ва хасис жодугар бўлса,
Мен бунчалик ёниб сезмасдим уни.

Унда мусибат кўп. Ҳар ғамга шайман.
Ожиз қайдан билсин, ахир, қудратни.
Қанчалик севишим қандай атай ман
Кўп нарса етишмас шу мамлакатни.

Русчадан Маъруф Жалил таржимаси.

Расул Ҳамзатов
(Доғистон)

Доғистон ҳақида кўшиқ

Ҳаёт сўқмоғида кўйганда қадам,
Дуч келса йўлингда биронта кўрқоқ,
Билки, доғистонлик эмас у одам
Ва унга манзилгоҳ бўлмағайдир тоғ.

Доғистонга мансуб эр зотики бор,
Ҳар шарпадан титраб, еявермас панд.
Ҳаётдан азиздир унга номус-ор,
Ғурурин ҳамиша тутғайдир баланд.

Аксинча, зир қочган ундан ёв карахт,
Оёғини қўлга олиб, холи танг.
Бунга гувоҳ эрур ҳар шоҳу дарахт,
Буни яхши эслар ҳар тошу харсанг.

Агарчи бирон қиз сенга келса дуч,
У шарму ҳаёдан гар бўлса холи,
Исмату иффати агар бўлса пуч,
Ҳар бир учрашгандан истаса толе,

Билки у Доғистон фарзанди эмас,
Тоғда ундайларга йўқ асло макон.
Уни бизда ҳеч ким аёл ҳам демас,
Қайрилиб қарамас биронта инсон.

Ҳаё тимсолидир бизда ҳар бир қиз,
Ҳаёлингни олар, мисли тўлин ой.
Юрса, кўчаларда қолмас чангли из,
Товусдай товланиб ўтиши — чирой.

Дейлик, бирор уйга келганда меҳмон,
Уйқули кўз билан, эриниб, лоқайд,
Унинг қаршисига чиқаркан мезбон,
Малоллик акс этса юзида бу пайт,

Билки, доғистонлик эмас у асло,
Тоғда йўқ бундайлар насаби-насли.
Доғистон булардан тамом мустасно,
Улар Доғистоннинг бўлмагай хасми.

Майли, келақолсин минг юртдан кўноқ,
Меҳмонга бағримиз очиқ ҳамиша.
Қайноқ меҳримизни ол, сенга ўртоқ,
Бу бизнинг қон-қонга сингган андиша.

Бу ўту ҳарорат — аёлу эркак —
Доғистон элининг юрак шиори.
Буларнинг барчаси — Доғистон демак,
Шундай Ватан эрур бу тоғ диёри.

Русчадан Жуманиёз Жабборов таржимаси.

Андрей Вознесенский
(РСФСР)

Фаол виждон

Ўзи мамлакатда нима кечмоқда?
Ювар «Янгиликлар» танбал онглари.
Истардим кўрмоқни ҳар бир пучмоқда
Фаол виждонларни.

Тўсиқларни ёринг, ўткир қиссалар.
Майли, қайнаб турсин аччиқ қаҳвалар.
Номдор шахс теладан қиялаб қолди —
Виждон кўзғалди.

Ўзгариб кетдими қалблар ҳам чандон?
Ахир, қабоҳат-ла курашиб нимжон
Яшарди кимдодир яримта имон.
Мамлакат рамзини олдим виждон?

Қўш чизик тортганча аршга етдинг сен,
Чанада уфққа сингиб кетдинг сен, —
Достоевскийда нидо этдинг сен,
Вавилов-ку, сўнгсиз маломат кўрди,
Лек виждон уруғин ўстира берди.

Айтинг, у кунни ҳеч бошга солмасин,
Уйғонган виждонлар мудраб қолмасин.
Тинмай чоҳ қазийди унга қанчалар
Нафс бандалари, ҳарис кимсалар.
Ақидангиз пучдир, чиркиндир бари,
Маънавият мулкин мўлтонилари!

Курашар фидойи одамлар эса
Ҳаётда фирромлик қолмасин дея
Ва токи, ўқувчим, имоним менинг,
Умринг навбатларда ўтмасин сенинг.

Инсон — муродимиз, баҳонамас ул
Ютуқлардан сўйлаб, касбни алқашга.
Эй нотаниш юрак, бахтдан энтик, кул,
Билмайман виждонни мен бундан бошқа!

Русчадан Мирпўлат Мирзаев таржимаси

От

Қора тунда чакмоқдай отда
Эркин кезиб юрган, ҳур ўғлон,
Не кўрибман, ахир ҳаётда,
Сени кўриб уйғонди армон.

Арғумоқ-ку арғумоқ, ҳатто
Минмаганман қирчанғини ҳам.
Етти пуштим ўтмаган отда
Бу аслида эмас катта ғам.

Аммо бир кун бир отлик кўрдим,
Ўлгунимча чиқмас ёдимдан.
Лаҳзагина термилиб турдим,
Гулдиракдай ўтди ёнимдан.

Мен-ку одам, ҳар бир таъсирдан
Акс тушар албат юракка.
Аммо у кун боғлоғлик турган
Хурмачалар тушди титроққа.

Ишқим тушди отга шу кундан.
Шовқин-сурон тўйдирди бу пайт.
Охир сени ташлаб кетаман,
Ялтираган танбал трамвай!

Мен биламан: қандайдир отлар
Тишида гул тишлаб порлайди.

Биттаси бор: учқур ва ёлдор
Кунда менинг йўлим пойлайди.

Тиззигача гавҳар янглиғ чиғ¹
Беда исин уфуриб ёли,
Усиз ўтган умримни қаттиқ
Сўроқ-савол қилади ҳали.

Мен топширгум ўзимни тамом
Хоҳ учирсин, хоҳ улоқтирсин.
Неларгадир банди ўтган жон
Озод, эркин бир яшаб кўрсин.

Шамол турса, тиғдай ёллари
Юзларимга урилсин майли.
Бир ёйилсин тор хаёлларим
Ва ўзгарсин турмушим зайли.

...Ўғлон менинг ўт истақларим
Сени кўриб ўт олди қайта.
Олислаган бор эртақларим
Бирин-кетин ёнимга қайтар.

Ана у от: сув ичар, кишнар
Кўз ўрнида ялтирайди чўғ,
Жоним тикиб интилсам агар,
Уни мендан тўсгувчи куч йўк!

Русчадан Қутлибека Раҳимбоева таржимаси

Владимир Соколов

(РСФСР)

Ноябрь

Мен бунда йўқлигимда...

Йўқлигимда дарахтлар
Ҳолсизланди ориғлаб,
Кўп нарсалар йўқотди
Мен бунда йўқлигимда.

Йўқлигимда бўзилди
Икки қават ёғоч уй,
Кўчирилди одамлар
Мен бунда йўқлигимда.

Йўқлигимда ёт тушлар,
Оҳ-воҳлар бўлди пайдо.
Яхши кетиб, ёт келди,
Мен бунда йўқлигимда.

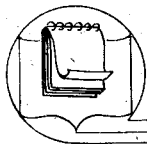
Мени назарга илмай,
Билганча турди улар.
Олам уларга қолди,
Мен бунда йўқлигимда.

Йўқлигимда дарахтлар
Ҳолсиз тўзиб кетишди.
Кўп нарса йўқотишди,
Мен бунда йўқлигимда.

Йўқотгани тикламоқ
Қўлимдан келмас, энди —
Йўқлигим билинмагай
Мен бунда йўқлигимда.

Русчадан Исмоил Маҳмуд таржимаси

¹ Чиғ — шудринг.

**Нозим Ҳикмат
таваллудининг
85
йиллигига**

Асқад Мухтор

«МЕН ЁНМАСАМ, СЕН ЁНМАСАНГ»

Нозим Ҳикматнинг Шарқ ва Ғарб адабиётларига, айниқса шеърий ва драматик асарлар ривожига катта таъсир кўрсатганлиги ҳақида кўп гапирилади, бу ҳақда кўп ёзилган. Дарҳақиқат, шеъриятнинг ижтимоий-публицистик руҳини оширишда унинг ниҳоятда хилма-хил ритмик шакллари, китобхон билан суҳбат оҳангидаги ёки ошқора нутқ услубидаги патетик сарбастлари, айниқса сўнги даврдаги чуқур фалсафий лирикаси барча курашчан халқлар поэзияларига катта таъсир кўрсатди. Буюк шоир шеърхон билан суҳбатнинг табиийлигига, самимийлигига халақит берадиган ҳар қандай чучмал «гузаллик»дан, кўпинча ҳатто ўта силлиқ вазндорлик ва анъанавий раvon қофиялардан ҳам воз кечиb, поэтиканинг замона тезкорлигига мос эркин йўллари тaнлади. Туркий тиллардаги поэзияда бутун бир янги оқим унинг номи билан боғлиқдир.

Драматургияда ҳам Нозим Ҳикмат сахна жанрлари орасидаги тафовутларни дадил бузиб, театрда памфлет, маиший драма, лирик ва сатирик асарларнинг ўзига хос синтезини яратди. Ўз миллий театр анъаналари билан бирга, Шекспир театри, қадим юнон театри анъаналарига таянди. Унинг саҳнавий ижодида В. Мейерхольд ва В. Маяковский традициялари ривожлантирилди. Гап асарларнинг шаклий компонентлари ҳақидагина эмас, бутун мазмуний моҳияти

ҳақида ҳамдир. Маълумки, бизнинг давримизда барча адабиётларга бундай бақувват таъсир кучи Владимир Маяковскийга ҳам, Лорка ва Пабло Неруда каби бошқа оригинал таланти ва ижтимоий актив шахсларга ҳам хос.

Лекин Нозим Ҳикмат ҳақида гапирганда мен бошқа бир ғоят ибратли ҳодисани эслатмоқчи эдим.

Нозим Ҳикмат қиёфасини мен аввало ижодкор ва муросасиз курашчан шахс бирлигида кўраман. Ватанпарвар студент «Қирқ безорининг асири» деган биринчи шеъри учун қамоққа олинди. Реакцион кучларни фoш этувчи «Қора куч» шеъри учун ватанидан қувилди. Шундан кейинги деярли ҳар бир асари учун ё сургун, ё қамоқ жазосига, ёки жаҳон прогрессив ташкилотларининг мукофотларига лойиқ топилди. Уни орқаворотдан олий жазога ҳукм қилган пайтлари ҳам бўлди, айни вақтда прогрессив инсоният уни энг шарафли унвонларга муяссар этди. Ишқилиб, унинг ҳеч бир асарига дўст ҳам, душман ҳам лоқайд қараган эмас. Шоирнинг 17 йиллик ижодий умри қамоқда, қолган ҳаёти эса асосан эмиграцияда ўтди. Лекин у энг оғир дамларида ҳам ёзишдан (ёзиш эса унинг учун курашдан иборат эди) тинган эмас. XX асрнинг шеърий йилномаси бўлган «Инсон манзаралари» ҳам, «Қамоқдан мактублар» деган машҳур поэтик туркум ҳам, «Мухаббат афсонаси»,

«Юсуф ва Зулайҳо» драмалари ҳам турмада ёзилган. Курашчанлик иродаси унинг ижодиди, ўлмас образларидагина эмас, шахсий ҳаётида ҳам гўё қисмат тамғаси, яшаш услуби, умр моҳияти эди: Истардимки, бу устоз шоир шахс сифатида ҳам ҳамisha авлодлар кўз ўнгида ибрат бўлиб турса!

Ижод билан шуғулланувчи одамлар учун, албатта ўзим учун ҳам, яна бир ибратли жиҳатни уқтириб ўтгим келади. Гап шундаки, Нозим Ҳикмат асарларининг деярли ҳаммаси ёзилган пайтидагина эмас, моҳият-эътибори билан барча даврлар учун, ҳозирги кунда ҳам доим актуал. Санъаткорнинг ижтимоий ҳаётдаги роли «Расмлай ой» ёзилган 20-йилларда қанчалик долзарб масала бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундай. Африка, Осиё халқларининг империалистик кирдикорларга қарши кураши «Товушини йўқотган шаҳар», «Жаконда», «Бенержи нега жонига қасд қилди?» асарлари ёзилган 30-йилларда қанчалик актуал бўлса, ҳозир ҳам шундай. Капиталистик жамиятда шахснинг тақдири «Чанок», «Марҳумнинг танаси», «Унутилган одам» асарлари ёзилган 40-йилларда нақадар мушкул бўлса, ҳозир ҳам шундай. Нозим Ҳикматнинг фашизмга нафрат билан суғорилган оташин мақолалари Ку-клукс-клан гулханларида ҳали ҳам ёндирилмоқда. СССР Конституциясини ёқлаб ёзган публицистик асарларини, Ленин гояларини тарғиб қилувчи «Миллий ғурур ҳақида» мақола-сини жаҳондаги коммунистик матбуотлар ҳали ҳам қайта-қайта нашр қиладилар. Маяковскийга тақлид қилиб ёзилган «Иван Иванович бормиди?» сатирик пьесаси-чи? У худди шу бугун ёзилгандай, кеккайган бюрократларни, кўрқоқ ва лаган-бардор амалдорларни шафқатсиз фош этади. Социалистик ахлоқ нормаларига қарши борувчи, бугунги қонунбузарлар «Икки қайсар» пьесасида худди ўзларини таниб оладилар.

Ҳалол одамнинг ҳақиқат сари йўли нақадар азобли эканини биз шу кунларда айниқса чуқур ҳис қиляпмиз. Эллингичи йилларда саҳнага чиққан «Тентак» драмаси худди шу ҳақда эди. Уша йиллари пайдо бўлган «Тартюф—59» пьесасида Нозим Ҳикмат Мольер комедиясининг ҳолатларини бизнинг кунларга кўчириб, ҳозирги давр тартюфлари яна ҳам хавфлироқ эканини кўрсатади.

Даврнинг долзарб муаммоларини таг-томири билан олиб кўтара билиш мана шундай яшовчанликка олиб келади экан. Нозим Ҳикмат ўз ижодиди асримизнинг биронта муҳим муам-

мосини четда қолдирган эмас. Унинг «Домокл қиличи» пьесаси бутун инсониятни ҳаяжонга солиб турган уруш ва тинчлик мавзуга бағишланган, атом урушига, қирғин қуролилари пойга-сига қарши кураш пафоси билан суғорилган. Унда авторнинг публицистик овози драматик грот-лек билан қоришиб, катта реалистик таъсир кучи касб этади. Шоирнинг бу овози неча ўн йиллардан бери янграб турибди. Биринчи марта 1928 йили Бокуда чиққан «Кўёш ичганлар қўшиғи» тўпламида янграган.

**«Сен ёнмасанг,
мен ёнмасам,
Биз ёнмасам,
Нечук чиқар ёруғликка зулматлар!..»**

сатрлари бизнинг кунларда бегона дард билан яшовчи барча оташин курашчиларнинг девизи, бутун ижодининг эпиграфи бўлиб турибди.

Шоирнинг шахс сифатида шаклланишида унинг Совет Иттифоқи, Ленин партиясига фарзандлик муҳаббати катта роль ўйнади. У мамлакатимизга биринчи марта 1921 йили, йигирма ёшида келган эди. Бу ерда у Шарқ меҳнат-кашларининг коммунистик университетиди ўқиди, РКП(б) га аъзо бўлиб кирди. Ватанидан қувғин қилинган шоир кўпинча Советлар юртида бошпана топар эди, шунинг учун унинг ижодий ҳаёти асосан бизнинг мамлакатимизда кечди. Бу ерда у ўнлаб энг яхши асарларини ёзди. Лев Толстой асарларини, Владимир Ильич Ленин мақолаларини турк тилига таржима қилди.

Революцион турк поэзиясининг асосчиси, Жаҳон тинчлик кенгашининг бюро аъзоси, халқаро Ленин мукофотининг лауреати Нозим Ҳикмат ижодий шуҳратининг авжли йилларида Ўзбекистонга ҳам келган эди. У Осиё ва Африка ёзувчилари прогрессив ҳаракатининг ташкилотчиларидан, «Тошкент руҳининг оташин тарғиботчиларидан бири бўлди. Бу ерда Ғафур Ғулом, Ойбек каби шоирлар билан дўстлашиб, Маяковский ва Шарқ поэзияси мавзудидаги ижодий баҳсларнинг марказида турди.

Қомати расо, кўк кўз, кўнғиз мўйлов, қирра бурун, сал оқ оралаган жингалак малла сочли барваста шоир кўз ўнгимиздан сира кетмайди. Унинг янғроқ шуҳрати, халқлар ҳурматида сазовор ижоди ҳали замонлар оша яшаяжак. Биз унга замондош бўлганимиз билан фахрланамиз.

Нозим Ҳикмат

ҲОВУЧ-ҲОВУЧ САЧРАР ЮЗИМГА НУР ДОНАЛАРИ

* * *

Ойга боражаклар,
Яна-да узоқларга,
Телескоплар билан ҳам кўрилмаган ерларга.
Аммо бизнинг дунёда ҳеч қачон, ҳеч ким оч қолмаяжак.
Қўрқмаяжак кимса кимсадан,
Буюрмаяжак кимса кимсага,
Қаҳр этмаяжак кимса кимсага,
Умидин узмаяжак кимса кимсанинг?
Бок, мен коммунистман —
Бу саволга жавоб берганим учун.

* * *

Қор кесди йўлни.
Сен йўқ эдинг.
Тиз чўқдим қаршингда,
Сайр этдим юзингни
Кўзларим юмиб.
Кемалар кечмайди, учоқлар учмайди,
Сен йўқ эдинг.
Қаршингда деворга суянгандим,
Гапирдим, гапирдим, гапирдим
Оғзимни очмасдан.
Сен йўқ эдинг.
Қўлларим-ла тўқиндим сенга,
Қўлларим юзимда эди.

Кечки Боку

Кеча пайти, тим қоронғида
Юлдузсиз, оғир денгизга қадар
Қуёшли бугдойзордир Боку шаҳари.
Юксақдаман
Ҳовуч-ҳовуч сачрар юзимга нур доналари,
Ҳавода «Рост» мақоми Босфорнинг сувлари каби оқар.
Юксақдаман
Йироқлашар чексиз-чегарасиз айриликда
Бир сол сингари юрагим,
Борар хотираларнинг ортига,
Юлдузсиз, оғир денгизга қадар
Тим қоронғида.

Севгилимнинг уйқудан уйғониши

Курсилар оёқ устида ётар
Масалар ҳам худди шундай.
Чалқанча ётар гилам —
Юмиб нақшларини.
Кўзгу ётар,
Деразаларнинг кўзи қаттиқ ёпилган.
Ётар чўзиб бўшлиққа оёқларини айвон.
Қарши томда мўрилар ётар,
Кўчадаги акаслар ҳам.
Булут ётар
Кўксида юлдузи-ла.
Уйнинг ичида, эшикда, уйқуда ойдинлик.
Уйғонади гулим.
Курсилар уйғониб,
Бу бурчакдан у бурчакка чопдилар,
Маса ҳам ўшандай.
Туриб ўтирди гилам.
Нақшлари очилди алвон-алвон.
Кўзгу саҳар пайти кўл каби уйғонди.
Очди йирик мовий кўзларини деразалар,
Уйғонди айвон,
Йиғиб олди оёқларин бўшлиқдан.
Тутунлари қарши томда мўрилар.
Кўчадаги акаслар шивирләшди.
Булут уйғонди:
Отди кўксидаги юлдузни хонамизга,
Уйнинг ичида, эшикда,
Уйғонди ойдинлик
Тўлди сасларингга сенинг
Уралди яланғоч белингга, оқ оёқларингга сенинг.

* * *

Инсонларнинг қўшиқлари ўзларидан гўзалдир,
Ўзларидан умидли,
Ўзларидан кадарли
Яна-да узун умрли ўзларидан.
Севдим инсонлардан кўра қўшиқларини.
Инсонсиз яшаёлдим,
Қўшиқсиз ҳеч қачон.
Ёримни алдадим балки,
Қўшиғини ҳеч қачон.
Ҳеч қачон алдамади мени қўшиқлар ҳам.
Қўшиқларни англадим қайси тилда айтилса-да.
Бу дунёда еб-ичганларимнинг,
Айланиб юрганларимнинг,
Туйганларимнинг,
Билганларимнинг
Ҳеч бири, ҳеч бири
Мени бахтиёр этмади қўшиқлар қадар...

* * *

Етмакда навбатим,
Ҳозир мен отаман бўшлиққа ўзимни,
На чириган этимдан хабарим бўлар,
На кўзларим чуқурида айланаётган кўк пашшалардан.
Қаттиқ ўйлаяпман ўлимимни,
Навбатим яқиндир демак.

Чинор бўлсам, дам олсам кўлкасида.
Китоб бўлсам, ўқисам уйқусиз кечаларимда юрагим сиқилмасдан.
Қалам бўлишни истамайман ўз кўлимда ҳам.
Эшик бўлсам, яхшиларга очилсам, ёмонларга ёпилсам.
Дераза бўлсам пардасиз, икки қаноти очиқ бир дераза
Ва шаҳар тўлса хонамга.
Сўз бўлсам, чақирсам адолатга, эзгуликка, гўзалликка.
Сўз бўлсам, севгимни сўйласам оҳиста.

Кексаликка кўникяпман

Кексаликка кўникяпман, дунёнинг энг қийин ҳунарига,
Эшикларни қоқишга сўнгги марта,
Ниҳоясиз айрилиққа.
Соатлар оқмоқдасиз, оқмоқдасиз, оқмоқдасиз...
Англамоққа уриняпман
Ишонишни йўқотиш эвазига.
Бир сўз айтмоқчи эдим сенга, айтолмадим.
Дунёда субҳи-саҳардан оч қоринга чеккан тамаки таъми.
Ўлим ўзидан аввал менга ёлғизликни йўллади.
Қизғоняпман
Бошларидан ошиб ишлари
кексайганларин сезмаганларни.

Радиоактив ёмғирлар

Ёпинг деразаларни қаттиқ,
Болаларни кўчаларга чиқарманг.
Ёмғирлар ўлим ташир уруғларга,
Занглаган ёмғирлар ёғар.
Ёмғирлар тозалашни керак.
Яна қумушдек ярқиратиши керак ёмғирларни,
Ёмғирлар яна фақат куёшни ташисин уруғларга,
Болалар яна чопа билсин ёмғирлар ичида,
Деразаларни ёмғирларга оча билайин яна.

Туркчадан Рауф ПАРФИ таржимаси

ҲИКОЯЛАР

ЎЗГАЛАР ЭШИТМАСИН

- Хотинимдан ажрашяяпман, — деди бир дўстим.
- Қандай бўларкин, — эътироз билдирдим, — ҳали уйланганинга бир йил тўлмасдан...
- «Уйланганинга», дема, никоҳдан ўтганинга, дегин.
- Биргаликда йўлимизда давом этдик. Дўстим сукут сақларди. Қовоғи солиқ, чигал калаванинг учини топа олмай қийналаётганга ўхшарди.
- Ичим куйиб кетяпти, — деди дўстим, — бир морожнийхонага кирайлик.
- Морожнийхонага кирдик. Дўстим кетма-кетига иккита морожний еди. Дастрўмоли билан юзини артди.
- Нега энди ажралишга қарор қилдинг? — сўрадим.
- Дўстим саволимга, ҳадеганда жавоб бера қолмади. Шунга қарамай сўзлашимга эҳтиёж сезаётганини, чигал тугунни ечишга ёрдам беришим мумкинлигига умид қилаётганини ҳис қилардим.
- Ростданам билгинг келяптими? — саволимга савол билан жавоб берди у.
- Бошимни қимирлатдим.
- Билгинг келса, эшит, — деди. — Мен Ойша билан бундан уч йил олдин танишган эдим.
- Биламан.
- Сўзимни бўлма... Менинг Ойша билан танишганимга уч йил бўлди. Ишхонамнинг рўпарасидаги катта магазинда сотувчи бўлиб ишларди.
- Биламан.
- Сўзимни бўлма... Боя айтганимдек сотувчи бўлиб ишларди... Кўзлари ўйнаб турарди. Бир гапириб ўн куларди. Узи ҳам оловдеккина...
- Биламан.
- Бир пас жим тургин... Оловдеккина бир қиз... У ёқдан-бу ёқдан гаплашиб юриб дўстлашиб қолдик. Мен бўйдоқман, унинг ҳам боши очик. Мен кимсасиз етим бўлсам, унинг ота-онаси узоқ Онатўлида яшардилар. Ойша шу маҳаллада бир хонани ижарага олиб турарди.
- Биламан.
- У ёғини эшит... Шундай қилиб бировникида турарди. Бир қанча вақт учрашиб юрдик. Мен унга ошиқман, у менга... Сўзимни бўлма тургин... Бирга яшашга қарор қилдик. Уч хонали уйни ижарага олиб, севгилимни кўчириб келдим. Шу десанг, икки ойгача биздан бахтиёр одам йўқ эди. Менинг қўлимга нақд тўқсон лира пул тегарди. У ишлаган жойидан қирқ лира топиб келарди. Шошма, сўзимни бўлма тур... Биргаликда топар, биргаликда харажат қилар эдик. Мен унга боқим эмасдим, у менга. Мен унга эрлик қилганим учун қорнини тўйғазиц, эгини бутлашининг ташвишини тортмасдим, у ҳам кийимларимни ювиш қайғусидан халос эди. Шошма, дўстим, луқма ташламай туратур... Хуллас, иккимизни боғлаган муҳаббат ипидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Узун гапнинг қисқаси, кунда байрам бўлавермас экан. Бизнинг ҳам тинч ҳаётимизга бир кун нуқта қўйилди. Бошқа маҳаллага кўчадиган бўлиб қолдик.
- Биламан...
- Биласан, албатта. Кўчиб борган қунимиз меҳмонга келган эдинг. Унисини қўявер, янги уйда бир ҳафта яшамасимиздан, маъшуқам кечқурун ишхонамга келиб қолди. Қарасам, кўзлари қип-қизил, роса йиғлапти чоғи. Нимадандир хафа. Қовоғидан қор ёғарди. Индамасдан бироз юрдик. Эҳ, чурқ этмайди. Юрагим торс ёрилай деди. Ниҳоят: «Нима гап, нега хафасан?» деб сўрадим. «Қўни-қўшнилар масхара қилишяпти, — деди. — Мен жуфти ҳалолингиз эмас, ўйнашингиз эмишман. Бундай яшаганимиз маҳалла шаънига иснод эмиш... Буям ҳалво... Унг ёнимиздаги қўшнимиз онамларнинг қизликдаги ўртоғи экан. Онамга: «Қизинг бузилиб кетди, сен нима хаёлда юрипсан?!» деб хат ёзармиш...
- Кулдим: «Қўни-қўшнилар билан неча пуллик ишимиз бор? — дедим. — Онанг сенга нима қила оларди?» Ойша бироз тиңчигандек бўлди.
- Бунданам хабарим бор...
- У ёғини эшитгин... Икки кун ўтмай яна кўзлари қизарди, яна қовоғи осилиб тушди. Қарасам, қулоғим тинчимайдиган.
- Бу маҳалладан кўчиб кетамиз, — дедим.
- Бошқа маҳаллага кўчиб борганимиз билан яна ўшанақа гаплар чиқаверади. Гап битта, ё мени никоҳлаб оласиз, ё ажрашиб кетамиз.
- Ойшани никоҳимга олиб фисқи-фасоддан қутулишга қарор қилдим.
- Эсимда...

— Ҳеч жим турмадинг-турмадинг-да, ўртоқ!.. Нима деб турувдим?... Ҳа... никоҳимга олиб тинчиган бўлдим. Орадан икки ой ўтмай ишлар чаппасига кетди. Олдинги ўйнашим, ҳозирги жуфти ҳалолим, шаръий рафиқам:

— Мен обрўйли бир одамнинг жуфти ҳалолиман. Энди менга пештахта ортида туриб номаҳрамларга хизмат қилиш ярашмайди. Уйланганингиздан кейин марҳамат қилиб боқинг, — деб туриб олди.

Ишдан бўшади-ю, нақ елкамга миниб олди. Талабларини ўла-ўла бажара бошладим. Инсон боласи текинхўрликка ўрганмасин экан. Бизнинг хоним текинтомоқ бўлганидан кейин, талаби ҳам ортанидан-ортаверди. Мен бир кун сабр қилдим, бир ой сабр қилдим, қарасам, ҳеч эпақага келадиган эмас. Мен ҳам талабига эътироз билдира бошладим. Охири жанжал чиқди. Мана энди ажрашмоқчиман...

— Биламан, буни боя айтган эдинг...

— Ҳа, биласан... Боя айтганимдек, ажрашяпман. Энди сенга бир саволим бор, мард бўлсанг шуни ҳам билгин-чи... Ойша мен билан никоҳсиз яшаганида, ўзини ўзи «миқ» этмай таъминлаб келар, иккимизни фақат соф муҳаббатгина боғлар эди. Энди эса фақат расмий эр-хотин бўлганимиз учун яшайпти. Нима дейсан, Ойшанинг олдинги аҳволи кулгига арзийдимми ёки ҳозиргиси?

— Қайдам... Назаримда бу ҳол фақат сенинг оилангдагина юз берган кўринади... Зинҳор бошқалар эшитмасин! — дедим.

АБАДИЯТ ТОШИ

Бир бор экан, бир йўқ экан, ер юзининг бир-биридан узоқ уч бурчагида ёши тенг, бўйи-баста баравар уч йигит бўлган экан, ўғлим. Ер юзининг бир-биридан узоқ бўлган уч бурчагида ўсиб улғайган бу йигитлар бир-бирини кўрмаган, танимаган, бир-бирининг оламда борлигидан бехабар эканлар, болам. Шундай қилиб, ўғлим, бояги ер юзининг бир-биридан узоқ уч бурчагида яшаган йигитлар тасодифан бир соат, бир кун, бир йилнинг ўзида, абадий ҳаёт бахш этадиган тошни топиш ниятида юртларини тарк этишипти.

Абадий ҳаёт бахш этадиган тош етти тоғ ортида, қонли бир қудуқнинг тубида бўлар экан. Етти тоғ ортидаги қонли қудуқ тубида яшириниб ётган, абадий ҳаёт бахш этадиган тошни топиб олиш учун, қулуним, олис-олисларда балоғатга етган йигитлар, ҳар бири ўзига йўл танлаб сафарга отланиптилар.

Биринчи йигит узоқ йўл юрипти, йўл юрса ҳам мўл юрипти. Темир чориғи йиртилиб томон бўлипти, пўлат ҳассаси хипчиндек ингичка тортиб кетипти-ю, шунда ҳам йўлнинг ярмига ета олмапти. Чарчапти, юришга мадори қолмапти-да, ўтириб пича дам олишга қарор қилипти. Утиргач, кўзи юмилипти-ю, донг қотиб ухлаб қолипти. Навқирон йигит бир маҳал кўзини очиб қараса-чи, ўғлим, тепасида тирноқлари хинали, кўзлари сурмали бир нозанин жилмайиб турган эмиш. Нозанин: «Йўл бўлсин, барно йигит?» деб сўрапти. «Абадий ҳаёт бахш этадиган тошни излаб кетяпман», деб жавоб қайтарипти йигит. «Сен излаган тош, — депти қиз, — етти тоғ ортидаги қонли қудуқ тубида ётипти. Етти тоғни ошиб ўтишга сенинг умринг етмайди. Бу ўткинчи дунё. Умр эса бир марта берилади. Шу қисқа умрни ҳузур-ҳаловатда ўтказиш керак. Сен боларисан, мен эсам чечакман. Мени ташлаб кетма, биргаликда бол яратамиз», депти.

Биринчи йигит хаёлга толипти, болам, қизнинг ваъдаси унга ниҳоятда тотли туюлипти. Шундай қилиб ярим йўлга ҳам етмай қолиб кетипти.

Биринчи йигит шунда туратурсин. Иккинчи йигитдан хабар олайлик, қулуним. Иккинчи йигит белини маҳкам боғлаб юраверипти, юраверипти. Чарчаб уйқуси келган дамларда, бармоғини кесар, ярасига эса туз сепар экан, шунда оғриққа чидай олмай югуриб кетаркан. Оғриқнинг зўридан чарчоқни сезмапти ҳам. Фақат йўлнинг ярмини ўтгандан кейин, йигитни ташналик қийнай бошлапти. Бола фақирнинг тили қуриб танглайига ёпишиб қолипти. Азбаройи чанқоқнинг зўридан нафас олишга қийнала бошлапти. Шунда, болагинам, йигитнинг рўғарасида биллурдек тиниқ сувли булоқ пайдо бўлипти. Биқир-биқир қайнаб турган сув томчилари қуёш нурида етти хил товланиб турган эмиш. Иккинчи йигит ўзини тутиб туролмай оби-ҳаётдан бир қултум ютипти. Аъзойи бадани яйраб кетипти, кўзларига нур кирипти, шундан кейин муздек сувдан ҳовучлаб тўйгунича ичипти. Ҳаётбахш сув оҳанрабодек йигит иродасини ўзига тортипти-қўйипти, ўғлим. Йигитнинг булоқдан узоққа кетгиси келмай қолипти. Шундай қилиб, болагинам, йўлнинг учдан иккисини босиб ўтган йигит, булоқ бошида қолиб кетипти.

Ўғлим, икки йигит ўз йўлида қолатурсин. Учинчи йигитдан хабар олайлик. У йигит юра-юра манзилга яқинлаб қолипти. Ташналикдан чалажон бўлса-да, зилол сувдан бир қултум ҳам ичмапти. Чарчаб тинқаси қуриса ҳам, ўтириб дам олай демапти, тирноқлари хинали, кўзлари сурмали нозаниннинг жилваларига парво қилмапти... Юраверипти, юраверипти... Айтишларига қараганда, шу пайтгача йўл босар эмиш...

Ўғлим, ана шундай ишонч, матонат билан йўл босган одам албатта ниятига етади. Болагинам, сен ҳам ўша мард йигит каби чарчоққа ён бермай, мазали сувга боғланмай, нозанин жилвасига учмай, ўша йигит каби ишонч, матонат билан олға бос! Ишонч билан юрган одам манзилига албатта етади...

ЎҒЛИМГА АЙТИЛГАН АЛЛА

Ўғлим шамоллаб қолди. Алангаи оташ бўлиб ёняпти. Бир дам ухламайди. Катта-катта қора кўзлари ҳароратнинг зўридан ёшланиб, қизариб кетган... Онаси: «Боламга алла айтаман», дейди. Нима деб алла айтар экан? «Сенга сўзлай дoston-а, донолар киришди бўстон-а...» дермикин онаси ўғлимга? Эки бўлмаса: «Ором олсанг, алла-ё, катта бўларсан мошолло. Катта бўлсанг, алла-ё, пошшо бўларсан, иншолло!» дермикин? Йўқ, мен ўғлимга бундай алла айтишларини истамайман. Онаси ўғлимга бундай алла айтишини хоҳлардим:

«Ухла, жоним, ухла, қулуним... Тушингга чеки-чегараси кўринмайдиган денгиз кирсин. Тўлқинлар бешик бўлиб тебрансин. Тўлқинлар кўпикланиб, очилиб, ёпилиб турсин... Ухла жигарпорам, ором ол... Сен бир кеманинг капитанисан. Унгингда, сўлингга сув, у ҳайқириб, осмонга сапчиди. Сув олдиндан, орқангдан сенга ҳамла қилмоқчи, кўрқма, болам, парво қилма, жигаргўшам, машина мотори юрагинг каби бир меъёрда ишлаб турипти, манзил аниқ, соз рулни кўлингга маҳкам ушлаб турибсан...

Алла, болам, ором ол, тойчоғим...

Бир жарликдан иккинчисига мусту-маҳкам кўприк қуриляпти. Сен ўша ердасан. Шу йилтираб турган сув устидасан. Тап тортмай пастга қара, бошинг айланмасин. Тепага қара, бошинг нақ осмони-фалакка етгудек...

Алла, болам, ухла, кўзичоғим...

Мунча кўп китоб бор экан, бу ерда? Сен шуларнинг ҳар бирини кўлингга олдинги, ўқиб кўрдингми? Буни қара, пешонангга чизик тушипти, сочларинга оқ оралапти. Кўзларинг мунча доно, мунча ўйчан? Чехранг абадиёт каби гўзал. Ваҳимага берилма, топаолмадим, деб куюнма, китобларни бир бошдан ўқисанг, топиб оласан. Ўқишни кураш деб бил, ўғлим, ошиқиб ўқи...

Алла, болам, ухла, жоним...

Қулоқ сол, ажойиб куй эшитиляпти... Оламда қандай ажойиб ранглар борлигини кўриб куй. Қўлларинг мрамарга ўхшайди. Болагинам, қўлларинг эпчил, бақувват бўлсин...

Алла, болам алла-ё, ором олгин, алла-ё.

Кема бошлиғи каби ишчан, қурувчи каби яратадиган, файласуф каби билимли ва дорбоз каби довиорак бўлгин...

Алла, ўғлим, алла-ё, ором олгин, алла-ё...»

КЎНИКМА ҲАҚИДА

Инсон боласи ўзга жониворлардан ақл-заковатга, сўзлашмоқ қобилиятига эга эканлиги билан кескин фарқ қилади, дейишади. Бекор гап. Инсонлар билан ҳайвонлар ўртасидаги муҳим фарқ бизнинг, яъни банди оғизларнинг, жониворларга нисбатан ҳар қандай шароитга тезда кўникиб кетишимиздир. Назаримда, инсониятнинг ҳайвонот оламида ниҳоятда устунлиги ҳам, даҳшатли ҳалокати ҳам худди ана шу кўникишга усталигидир. Ҳар қандай дардга, турли хил шифога, қаттиқ миннатга ва ҳар балога тезда кўникиб кетамиз, барча иллатларни «миқ» этмай ўзимизга сингдириб оламиз ва улар тезда табиий ҳолатимизга айланиб қолади.

Тоғни уриб талқон қилишга қодир бўлган ҳазрати инсон, кўникишинг билан қанчалик ожизсан.

Сўзимни қисқа қилиб, биродарларим, сизларга кўникма ҳақида бир ҳикоя айтиб бераман. Утган замонда бир давлатманд, Иззат терес яшаб ўтган экан... Иззат пошшо ҳазратларига «терес» номини тақашга эса қуйидаги воқеа сабаб бўлган экан.

Иззат пошшонинг олдига келган ҳар кимсани «терес» деб атайдиган одати бор экан. «Терес келдимми?» «Терес, мана шу буюмни олиб чиқ». «Тересга айтинглар, менга бир учраб кетсин» дер экан. Хулласи калом, «терес» сўзини тилга олмай, кимсага мурожаат қилмас экан.

Вилоятдагилар давлатманд Иззат пошшонинг бу одатига кўникиб қолишган экан. Кунларнинг бирида вилоятга янги солиқчи тайинланипти. Ўзга шаҳардан келган солиқчи, одатдагидек давлатманд ва эътиборли Иззат пошшони зиёрат қилгани борипти. Иззат

¹ Терес — кўшмачи (туркча).

пошшо янги солиқчини ҳурмат билан кутиб олипти. Рўпарасидан жой кўрсатар экан:

— Марҳамат, ўтиринг, терес! — депти.

Солиқчи афандининг бу сўздан ранги ўчиб, қони қочипти. Иззат пошшо бўлса, унинг ҳолига зарра аҳамият бермай, кўнғироқни чалипти ва кирган хизматчига:

— Тересга бир финжон қаҳва олиб келинг! — деб буюрипти.

Солиқчи таҳқирланганидан титраб кетипти. Иззат пошшо пинагини бузмай:

— Хў-ў-ўш, терес, Истамбулда нима гаплар бор, бизга шундан гапиринг! — депти. — Ишқилиб, эсон-омон етиб келдингизми, терес?

Солиқчи бейнинг мияси ғовлаб, иситмаси чиқиб, лоладек қизариб кетипти. Меҳмоннинг бу ҳолати зийрак Иззат пошшонинг назаридан четда қолмапти, албатта. У дарҳол кўнғироқни чалипти ва зум ўтмай ичкарига кирган хизматкорга:

— Ана у тересни ерга ётқиз! — деб буюрипти.

Дод-войига қулоқ солмай хизматкор. Солиқчи бейни ерга чўзилтириб қўйипти. Иззат пошшо хизматчи қўли остида питирлаб ётган солиқчи бейнинг қулоғига оғзини тутиб:

— Ҳой терес, терес деяпман! Терес ўғли терес!!! — деб тинмай такрорлайверипти.

Солиқчи бейнинг юзидан нафрат аста-секин йўқолиб, лоқайд ҳолга кела бошлапти. Ниҳоят солиқчи бей мамнунлик билан кула бошлапти ва Иззат пошшо ҳам хизматчисига уни қўйиб юборишни буюрипти. Сўнгра:

— Хў-ў-ўш, терес, ишларингиз қалай энди? — деб сўрапти.

— Меҳрибонлигингиз учун раҳмат, афандим, соянгизда дуои жонингизни қилиб юрибмиз, — деб тезлик билан жавоб берипти солиқчи бей.

ТУЯҚУШ

Туяқушнинг новчалигини, семизлигини, умуман унинг қандай ҳайвон эканлигини ўзингиз яхши биласиз. Эҳтимол, орангизда Африкага бориб Туяқушни ўз кўзи билан кўриб келганлар ҳам бордир. Узини кўрмаганлар эса, расмини албатта кўргандирлар. У — узун бўйинли, бир тутам қуйруқли, икки қанотли, иккита узун, ингичка оёқда турадиган бир махлуқ. Бунга ҳамма билади.

Кунлардан бир кун Туяқушга:

— Мана бу юкни фалон жойга олиб бор! — дептилар.

— Мен туя эмасман! — жавоб берипти Туяқуш.

— Шунақами? Бўлмаса учгин! — дептилар яна.

— Мен қуш эмасман! — депти Туяқуш.

«Туяқушга учгин, десак учмайди, юк таши десак, ташимайди» деймиз-у, бўғилиб юраемиз. Унинг жавобларини латифа қилиб ҳаммага гапирамиз, калака қилаемиз. Шўрликнинг устидан кулиб юраемиз. Айтинг-чи, нима сабабдан унинг туя ҳам эмаслигини, қуш ҳам эмаслигини тан олгимиз келмайди? У қуш ҳам эмас, туя ҳам эмас! Ўз кўнглимизда «Туяқуш» деб атаганимиз ва унга шу номни тиркаганимиз учун у ҳайвон гуноҳкорми?

— Биродар, югур! — десангиз, унинг қандай югуришини томоша қиласиз.

Туяқуш учмайди, юк ташимайди, у югуради.

Туяқуш майна ҳам эмас, ёлғончи ҳам эмас, унга қўлидан келмайдиган ишни юклаб «бажар» деб талаб қилган одамнинг ўзи ёлғончи ва у масхара қилишга лойиқдир. Ўзгалардан қўлидан келмайдиган, чин дилидан қилишни истамайдиган ишни талаб қилишни яхши кўрадиган одамларнинг ўзлари шунинг учун ҳам тез-тез кулгили аҳволга тушиб қоладилар.

БУЮК ОДАМ

Бир буюк одам шундай деган экан... Биласизми, буюк одамнинг сўзларини ёзишга негадир ҳафсалам етмай қолди. Фикрим бир нуқтага: «Буюк одам» иборасига етганида таққа тўхтаб қолди. Нима сабабдан мен ёзишни истаган тушунчани гапириб берган одамга «Буюк» деган номни қададим?

«Буюк» деб кимни айтса бўлади?

Гарчи бу саволга жавоб бериш унчалик қийин бўлмаса-да, баъзи бирларимиз буюклик тожини, «Буюк» деб аташга одатланганимиз учунми, ўзимиз сажда қилган ҳар бутнинг бошига кийгизаверамиз.

Спортни жони-дилидан севадиган одамнинг назарида, ҳар елкасида биттадан йгит ўтирадиган бақувват боксчи «Буюк одам».

Қоронғи, диққинафас заллардан чиққиси келмай, кетма-кет кино томоша қилаётганлар учун эса, кино юлдузи «Буюк одам» ҳисобланади.

Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.
«Буюк одам» деган сўзни ҳар ким ўз тушунчасига кўра, ўзи сажда қилган одамига тақайди, деб айтдик. Лекин аслида-чи, аслида «Буюк одам»нинг ўзи борми?

Бор, албатта.

Менинг назаримда, санъаткор сифатида ҳам, давлат арбоби сифатида ҳам атрофдагилардан бир қадам олдинда юрадиган, ҳаётдаги фисқи-фасод, уйдирмалардан устун тура оладиган, борлиқни тўғри таҳлил қиладиган, келажакни олдиндан сеза оладиган ва сезгисига таяниб ярата оладиган зотни «Буюк одам» деб атаса бўлади.

САРИМСОҚ ВА ОШХОНА

Одамлар жуда қизиқ бўлар экан, дўстим. Бирига ёққани бошқасига ёқмас экан. Биласизми, биродари азиз, менинг назаримда, турли машмашаларнинг, ғавғоларнинг келиб чиқишига ҳам, мана шу, бир одамнинг истаги бошқасиникига тўғри келмаганлиги сабаб бўлса керак.

Масалан, бозорга бориб томоша қилиб турсангиз, сотувчилар молини қимматроққа пуллашга, олувчилар эса шу молларни арзонроққа олишга жон-жаҳди билан ҳаракат қиладиганларининг гувоҳи бўласиз. Сотувчи: «Арзон сотяпман» дейди. Олувчи: «Йўқ, қиммат сўраяпсан», дейди, хуллас, ўртада келишмовчилик. Бу ҳол фақат савдо-сотикдагина эмас, бошқа ҳолларда ҳам рўй бериб туради. Деҳқон билан ошхона соҳиби ўртасида ҳам мана шундай можора бўлиб ўтди.

Бу йил қўшним Аҳмад ажар маҳалламизда ошхона очиб, номини «Халқ ошхонаси» деб атади. Денгиз яқинига жойлашган бу ошхона баҳаво, озодагина эди. Қўшним: «Ёзга чиқиб ошхонага созанда-хонандаларни ҳам таклиф этаман», деб ният қилиб юрган эди. Бироқ об-ҳаво шундай кетадиган бўлса, Аҳмад ажар ёлғиз бир қўшиқчини ҳам таклиф қилолмаса керак, деб ўйлайман. Худонинг берган кунни ёмғир ёғиб, шамол увиллаб турса, ҳаммаёқ «чилп-чилп» лой бўлса?.. Ундан кейин... Ундан кейин бола фақир шу ошхонаси деб қўшниси Али деҳқон билан ёқа бўғишиб, иши маҳкамагача бориб етди. Ҳаво очиқ кунлари ҳам Аҳмад ажар бечоранинг бир оёғи маҳкамада. Назаримда шўрлик бола шу ошхона деб ёруғ кун кўрмайдиганга ўхшайди.

Билсангиз; бу фалокатга аслида саримсоқ билан ошхона сабаб бўлди. Беш-ўн бош саримсоқ, уч-тўрт кунлик ёмғир деб икки қўшни ахири ёқа йиртишгача етишди.

Кишини эзадиган, руҳини туширадиган ёмғирли кунларнинг бирида, Аҳмад хўрандаларнинг камлигидан бўғилиб ўтираркан, ичкарига қўшниси Али деҳқон кириб келди. Салом-алиқдан кейин Али деҳқон дераза олдига ўтириб, ташқаридаги шариллаб ёғаётган ёмғирга қараб:

— Ёмғирни етказган эгамдан айланай!.. Ёға-а, ёмғиржон, ёғавер, саримсоқларим гурқираб кетадиган бўлди-да!— деди.

Бу гапини Али деҳқон бир айтиб қўймади, икки айтиб қўймади. Ўзи бўғилиб ўтирган Аҳмад ажарга деҳқоннинг бу гаплари дард устига чипқон бўлди. Қовоғи осилиб, мушти тугилди. Тишини ғичирлатиб у ҳам:

— Эй, худо, бир чарақлаб офтоб чиқсин!— деди.— Одамларнинг танаси яйраб, ошхонамга югургилаб келаверишин! Утиргани жой қолмасин...

Бу гал деҳқоннинг қовоғи уюлди:

— Бу нима деганинг, дўстим, офтоб чиқиб ерлар қуриб қолса саримсоғимнинг ҳоли нима бўлади?!— деди.— Эй худо, ёмғирни дариг тутма!

Аҳмаднинг баттар аччиғи чиқиб:

— Ҳой, деҳқон!— деди.— Ёмғир ёғаверса, сенинг саримсоғинг ўсиб кетади, лекин ошхонамга ҳеч ким кирмайди-ку?! Эй, қодир худо, чарақлатиб офтоб чиқариш сенга ҳеч гап эмас-ку!— ошхона эгаси қўлини кўтариб, осмонга қараб илтижо қила бошлади...

Шундай қилиб, дўстим, деҳқон «ёғ» деди, ошхона эгаси «тўхта» дейишини қўймади. Охири бориб ёқа бўғишди. Аҳмад ажар деҳқоннинг бошини ёриб қўйди. Жандармлар келишди. Ишлари маҳкамага тушди...

Мана кўрдингизми, дўстим, ёмғир бировга фойда, бировга зиён келтиради. Шундай экан, ҳар икки томон ҳам олишади, бу табиий, бироқ талашганда ўз кучини ҳам ҳисобга олиб қўйилса, назаримда, чакки бўлмаса керак. Беш-ўн бош саримсоқ деб ўз бошини ёрмоқни истаганлар бўлса, унга сўзим йўқ.

Турк тилидан Сиддиқа таржималари

ТУРКНИНГ ЭНГ БУЮКЛАРИДАН ЭДИ

(Нозим Ҳикмат билан учрашувларим)

Буюк инқилобий ва ижодий қудратга эга бўлган бу гигант шоирни аввалдан билиб, севиб қолган эдим. Бир кўриш, бирор сўзини, умуман овозини эшитиш иштиёқи билан яшардим. Бу ниятимга ҳам етдим. Биринчи бор у киши билан 1955 йил 30 сентябрь якшанба куни учрашганман. Уша вақтда мен Москвадаги Максим Горький номли Адабиёт институтининг биринчи курс талабаси эдим. Ётоқхонамиз гўзал ўрмонзор билан ўралган Переделкино қишлоғида эди. Москвага борган кунимнинг эртасиёқ дўстларимдан бири — шоир Николай Анциферов ётоқхонамизнинг рўпарасидаги ўртасидаги икки қаватли ёғоч уйи бор боғни кўрсатиб:

- Мана шу Нозим Ҳикматнинг боғи,— деди.
- Кирсак бўлармикин?— деб сўрадим мен.— Қабул қилармикин?
- Ҳозир чет элда эмиш.

Кейинчалик иккинчи курс талабалари — озарбайжонлик Рамз Мамадов, Ҳусайн Ҳусайнов, бошқирд ёзувчиси Шокир Ёнбоевлар устоз чет элдан келганлиги ҳақида гапириб қолишди. Учрашишга қарор қилдик. Мени элчи қилиб юборишди:

- Суриштириб кўр, у киши боғидами ёки бирор жойга кетганми,— дейишди улар.

Мен бу таклифни жон-жон деб қабул қилдим. Бахтимни қарангки, кўчага чиқишим билан панжара деворли боғнинг ҳовлисида юрган Нозим Ҳикматни кўриб, дарров танидим: ярми сариғ, ярми оқарган жингалак сочли, баланд бўйли; эгнида дағалроқ матодан тикилган оч жигарранг костюм, оёғида каттақон қизил туфли. Каттақон, чиройли қизил ит атрофида айланиб юрибди. Кейинчалик билсак, унинг лақаби нечундир «Шайтон» экан.

Мен ётоқхонага қайтиб кириб, устоз шу ерда эканлигини дўстларимга айтдим. Ҳаммамиз бошлашиб чиқдик. Бу вақтда Нозим Ҳикмат боғининг ҳовлисида йўқ эди. Тўғри ичкари кириб, эшик олдида тўхтадик. Уй ичидан шоирнинг шахсий врач — паст бўйли, жингалак сочли ёқимтой жувон — Галина Григорьевна инстиқболимизга чиқди. Саломлашдик. Орқасидан югуриб чиққан «Шайтон» яна ичкари кириб кетди. Йўлакдан Нозим Ҳикматнинг телефонда ким биландир баланд овозда гаплашаётгани эшитилиб турар эди.

— Нозим ҳозир чиқади, телефонда гаплашяпти,— деди Галина Григорьевна.— Нозим, меҳмонлар келишди,— деди ичкарига қараб.

Телефон трубкаси шарақлаб жойига қўйилгани эшитилди. Ичкаридан Нозим Ҳикмат бизга кучоқ очиб чиқиб келди.

- Хўш гелдингиз, жўжуқлар, хўш гелдингиз!— деб ҳаммамиз билан кўл олишиб кўришди. Чўнтағига кўл солиб, ҳаммамизга бир кафтдан бодом берди.

— Мен ташқарига чиқаётган эдим, юринглар,— деди кўча эшик томонга йўлланиб.

У билан ёнма-ён юриб, кўчага чиқдик. Орқамиздан «Шайтон»ни боғлаб, етаклаб олган Галина Григорьевна етиб келди. «Шайтон» ирғишлаб, Нозим Ҳикматга суркалаверди.

Бу бечора дўстим мени соғиниб қолибди,— деди Нозим Ҳикмат.

— Итларни жуда яхши кўраман,— деб кўшиб қўйди кейин.— Хўш, ўқишлар қалай?

— Яхши,— дедик бир оғиздан.

Йўл-йўлакай бодом қақиб, бизга саволлар бера бошлади. Саволлари адабиёт ҳақида эди. Ўрмон ичидаги боғкўча бўйлаб юриб борар эканмиз, узоқдан бир эркак ва икки аёлнинг биз томонга қараб келаётганини кўрдик.

— Улар менинг меҳмонларим,— деди Нозим Ҳикмат.

Ярим йўлда учрашдик. Шоир уларни бизга таништирди.

— Мана бу йигит поляк шоири,— деди у қадди-қомати келишган, лекин тепа сочлари тўкила бошлаган ўттиз беш ёшлардаги кўркем йигитни кўрсатиб.— Мана бу хоним белоруссиялик адабиётшунос,— деди жикаккина, истараси иссиқ аёлга ишора қилиб.— Мана бу қиз озарбойжонлик ҳайкалтарош, менинг бюстимни ишляяпти,— деди тўладан келган қора сочли жувонни таништириб.

Кейин бизларни ҳам уларга бирма-бир таништириб, навбат менга етганида:

— Мана бу дўппили йигит ўзбек,— деди.

Орқага қайтдик. Биз олдинда, шоирнинг меҳмонлари орқада эдилар. Устоз гўё уларни эсидан чиқариб қўйгандек фақат биз билан гаплашар эди:

— Хўш, қандай китобларни ўқияпсизлар?

Биз ўқиётган китобларимиз ҳақида маълумот бердик.

— Биласизларми,— деди Нозим Ҳикмат,— рус ёзувчиларининг бир ишига қойил эмасман.

Асарларида интим мулоқотни қойил қилиб кўрсатишмайди. Бу нарса Лев Толстойда-ю Достоевскийда оз-моз бор. Ахир, бу ҳаёт-ку. Айниқса, совет ёзувчиларининг романларида бош қаҳрамонлар топ-тоза, «беғуноҳ» одам. Масалан, завод директори жуда ҳам сипо. Фақат ишни билади. На ўйин-кулгига аралашади, на хотинбозлик қилади.

Галина Григорьевна кулиб, унинг сўзини бўлди:

— Нозим, сенингча завод директори хотинбоз бўлиши керак экан-да?

— Йўқ,— деди Нозим Ҳикмат.— Локал асар давомида бир мартагина ўз хотинини ўпсин.

Уйда ҳам расмий бўлмасин демоқчиман. Мана, кўрасизлар, мен роман ёзаман. Ушанда интим мулоқотни кўрсатиб бераман.

Ҳақиқатан ҳам Нозим Ҳикмат сўзининг устидан чиқди. Умрининг охирида ёзилган «Сурур»

романида ўша гап бор. Жуда ҳам ўринлатиб тасвирланган ҳаёт — никоҳдан кейинги биринчи кеча.

Шоирнинг меҳмонлари орқада қолиб кетишди. Биз бошқа йўлга бурилиб, суҳбатни давом эттирдик. Гап мавзуи айланиб-айланиб келиб Лев Толстойга тақалди. Шунда Шокир Ёнбоев «донолик» қилмоқчи бўлди. Устознинг сўзини бўлиб қўйди:

— Буюк кишилар адабиётга аралашгани яхши экан,— деди у.— Ленин «Толстой рус инқилобининг кўзгуси» деб ёзганидан кейин Толстойнинг эътибори ошиб кетди.

Нозим Ҳикмат тўхтаб, Шокирга синовчан тикилиб қолди.

— Маъқул,— деди унга сўнгра.— Лекин тўртта доҳийнинг сўзларини ҳадеб цитата қилаверишимиз шарт эмас: буюк одамларнинг обрўсини сақлашимиз, уларнинг сўзига жуда ҳам теран эътибор ва ҳурмат билан қарашни ўрганмоғимиз керак. Ундан кейин, доҳийлар адабиёт ҳақида ҳамма нарсани айтиб улгурмаганлар, бунга улар вақт тополмаганлар. Улар айтолмаган фикрларни сен айтишинг, сизлар айтишингиз лозим.

Нозим Ҳикмат азбароии қизишиб гапирганидан қизариб кетди. Шу топда унинг овозини эшитган, жанговар қиёфасини кўрган киши бу одамнинг ўн етти йил ҳибсхонада ётганига, аввал сил, кейин инфаркт бўлганига ишонмаслиги мумкин эди.

Унинг фавқуллодда қизишиб кеганидан ташвишланган Галина Григорьевна тирсагидан ушлаб, гапдан тўхтади:

— Бўлди, Нозим,— деди у.— Мен сенга бошқа гапиришга рухсат этмайман.

Кейин у бизга юзланиб, «бу кишини тинч қўйинглар» деган маънода ғалати қараш қилди-да:

— Кечирасизлар, йигитлар, хайрлашамиз,— деди.

Биз хайр-маъзур қилиб, орқамизга, ётоқхонага қайтдик. Устоз билан давом эттиришимиз мумкин бўлган суҳбат узилиб қолганидан ранжиб, Шокирни роса койидик. Алам қилганидан тутиб олиб уришимизга сал қолди. Ахир ёш эдик-да. Қонимиз қайноқ эди.

... Институтимиздаги юқори курс талабаларидан бири ҳикоя қилган эди:

«Бир куни институтимизда Нозим Ҳикмат билан учрашув кечаси бўлди. Учрашув охирлаб қолганида кимдир у кишидан:

— Бирорта шеърингизни турк тилида ўқиб берсангиз,— деб илтимос қилди.

Шунда Нозим Ҳикмат Совет Иттифоқига биринчи марта келганида Адабиёт музейида ўтказилган шеърят кечаси ҳақида гапириб берди.

Ушанда аввал Маяковский жуда кўп шеърлар ўқибди. Кейин навбат Нозим Ҳикматга келганда, у ниҳоятда ҳаяжонланиб ўтирган экан. У вақтда рус тилини деярли билмайдиган турк шоирини «она тилида шеър ўқисам, руслар тушунмайди-ку» деган мулоҳаза қийнаётган экан. Бунга яхши билган Маяковский бир қўлини Нозим Ҳикматнинг кифтига қўйиб, иккинчи қўли билан зални кўрсатиб:

— Читай, турок, всё равно эта публика ни черта не понимает,— деган экан.

Нозим Ҳикмат ўша воқеани бизнинг институт талабаларига айтиб бериб, охирида ҳазил тариқасида:

— Я вам прочту те стихотворение, которое читал тогда, и вы ни черта не поймете,— деди-да, «Карам каби» деган шеърини ўқиб берди.

Биз ҳам институтда эндигина ўқишни бошлаган давримизданоқ Нозим Ҳикмат билан учрашув ташкил қилишни ўйлай бошладик. Шу мақсадда бир неча марта боғига бордик. У гоҳ бетоб бўлиб ётар, гоҳ сафарда бўлар эди. Ниҳоят, 1956 йил 3 март оқшомида Переделкинодаги клубимизда учрашув ўтказадиган бўлдик. Ёғоч уйнинг иккинчи қаватидаги кичик зал талабалар билан тикин эди. Учрашувнинг вақт-соати қийнашганида шоир дўстим Николай Анциферов ўтирган жойидан баланд овоз билан менга ҳазиломуз мурожаат қилди:

— Азиз, сен ҳам турксан. Пастга тушиб буюк турк отангни ўзинг кутиб олгин.

Бу гапни ҳамма қийқириқ билан маъқуллади. Мен пастга тушдим. У ерда институтимизнинг собиқ талабаси шоир Борис Шаховский ҳам устозни кутиб турган экан. Уша куни қалин ёққан қор ҳаво илиқ бўлганидан оёқ остида пилчиллар, аммо қарағайларнинг шоҳларини ажиб тусда безаб турар эди. Мен дарахтларнинг шоҳларидан яхлит-яхлит кўчиб, ерга попиллаб тушган қор парчаларини томоша қилиб, завқланиб турганимда, юрак хасталигидан қийналиб юрувчи Шаховский ўзи учун эмас, Нозим Ҳикмат учун қайғуриб, об-ҳаводан зорланиб қолди.

— Бунақа нам ҳаво Нозим Ҳикматнинг юрагига тўғри келмайди.

Шу пайт қарағайзор ўрмон йўлида икки киши кўринди. Улар — иккови ҳам эгнига бир хилда қўйпўстин, оёғига пийма кийиб олган Нозим Ҳикмат билан Галина Григорьевна эди. Уларнинг истиқболига югурдим. Саломлашиб, йўл бошладим. Шоир остонада кутиб олган Шаховский ва бошқа талабалар билан саломлашиб, бошига, елкаларига дарахтлардан тушган ҳўл қор парчаларини қоқиб, ёғоч зинапояни фирчиллатганича Галина опа билан биргаликда юқорига кўтарила бошлади.

Пастда турган Шаховский мамнун жилмайиб:

— Яхши,— деди.— Юқорига бемалол кўтариляпсиз, демак, соғлигингиз жуда ҳам яхши экан.

— Ҳа, прогресс, прогресс,— деди Нозим Ҳикмат йўлида давом этиб.

Клуб залида пўстинини ечиб, креслога жойлашиб олди-да, бироз нафасини ростлаб, сув сўради. Графиндан қўйиб узатилган бир стакан сувдан икки хўплаб, сўз бошлади:

— Бизни меҳмон этиб қақирганинглар учун раҳмат! Бизлар қўшнимиз. Қўшнилар бир-биридан доим хабардор бўлиб туришлари керак. Бизникига ҳам хоҳлаган вақтларингда бемалол киравейринглар. Хўш, гапни нимадан бошлаймиз? Келинглр, савол-жавоб қилақолайлик. Бу энг яхши суҳбат бўлади.

Саволлар ёғилиб кетди:

— Сизни Маяковскийнинг шогирди дейишади. Шу гап тўғрими?

— Йўқ, мен Уоот Уитмен мактабининг шогирдиман.

— Совет драматургияси ҳақида қанақа фикрдасиз?

— Тўғри фикрдман. Ҳозир драматургия жонланиб, ривожланиб борапти. Театрларнинг коллективлари бакуват. Бироқ мен ҳар бир асар ҳақида дангал фикр юритаман. Чунки мен ўзимни совет граждани деб биламан. Ютуқларимизни кўриб қувонаман, камчиликни кўрсам ғижинаман. Масалан, бир вақт мени Ермолова номли театрга янги спектакль муҳокамасига таклиф қилишди.

Уша муҳокамада спектакль менга ёқмагани ҳақида гапириб, умуман совет драматургияси тушкун аҳволда эканини айтдим. Шунда актёрлар менга ҳужум қилишди. Айниқса бир актриса мени ношукурликда айблади. Шундан кейин муҳокама иштирокчилари бирин-бирин жўнаб қолдилар. Залда бир ўзим қолдим. Шунангаси ҳам бўлар экан. Лекин мен ҳақ эдим.

— Сиз кўп мамлакатларда бўлгансиз. Чет элда халқнинг аҳволи қандай?

— Бизга дўст бўлган мамлакатларда халқнинг турмуш даражаси яхши.

Нозим Ҳикмат «Биз» деганда Совет Иттифоқини назарда tutар эди.

Қатордан қуруқ қолмай деб мен ҳам ғалатиноқ савол бердим:

— Инқилобдан аввал Қозонда нашр этилган прогрессив «Шўро» журналининг бир сонида Насриддин афанди тарихий шахс эканлиги ҳақида бир материал берилган эди. Унда Истамбулдаги афанди қабрининг расми ҳам бор эди.

Залда кулги кўтарилди.

— Нега куласизлар?— деди Нозим Ҳикмат.— Бу ўртоқ адабиёт ҳақида фикрлашмоқчи. Давом этинг,— деди менга юзланиб.

Зал сув қуйгандек жимиб қолди. Ҳамма мулзам эди. Мен давом этдим:

— Насриддин афанди қайси миллатга мансуб? Биз — ўзбеклар, туркманлар, татарлар, озарбойжонлар кўпинча шу ҳақда баҳс юритамиз.

— Урилли савол,— деди шоир.— «Шўро» журналида ўқиганингиз тўғри фикр. Насриддин ҳақиқий турк. У Эзопага ўхшаган оғзаки ёзувчи бўлган. Лекин у фақатгина турк эмас. Ҳаммамизники, бутун туркий халқларнинг ёзувчиси.

Сухбат охирида Нозим Ҳикмат барча халқлар биродар бўлишлари ҳақида гапирди. Ҳар бир маданиятли киши чинакам интернационалист бўлиши кераклигини уқтирди. Шу муносабат билан 1915 йил 24 апрелда бўлиб ўтган қонли фожиани эслади:

— Уша кун турклар ва форслар Арманистонга бостириб кириб, ўн беш минг арманини қатл этганлар,— деди у.— Уша жиноят менинг елкамда ўчмакда тамға бўлиб турибди.

Шунда арман дўстимиз Афван Хачатрян ўрнидан туриб кетди.

— Айтинг-чи, устоз,— деди у,— нима учун ўшанда турклар арманиларни сўйдилар? Арман халқи нима гуноҳ қилган эди?

— Ҳеч қанақа гуноҳ қилмаган эдилар, укам,— деди Нозим Ҳикмат.— Айтпман-ку, бу жиноят менинг ҳам елкамдаги шармандали тамға деб.

— Йўқ, Сиз биласиз, айтинг, биз нима гуноҳ қилган эдик?!— деди яна Хачатрян қизишиб.

Шунда ҳамма шовқин кўтариб, Афванни тинчлантиришга ҳаракат қилди.

— Бўлди!

— Гапни тўхтат!— деган хитоблар эшитилди.

Николай Анциферов ўрнидан туриб кетиб, бақирди:

— Афван, овозингни ўчир! Яхшиям турклар сени сўйиб қўйишмабди!

Гуриллаб кулги кўтарилди.

Нозим Ҳикмат ҳазил тариқасида камзулини ечиб, кўйлагининг энглариини шимарди. Кейин: — Тўхтаглар!— деди.— Бизни ўз ҳолимизга қўйиб беринглар. Биз ўзимизнинг миллий масалани ҳал қилиб олайлик.

Яна гуриллаб кулги кўтарилди-да, кейин ҳамма бирдан жимиб қолди.

— Жигарим,— деди Нозим Ҳикмат Афванга мурожаат қилиб,— хоҳлаган вақтингизда менинг боғимга ташриф буюринг. Бафуржа гаплашамиз. Ҳозир яхшиси расмга тушайлик, дўстлар. Мана, фотограф аппаратини ростлаб, шуну кутиб турибди.

... 1958 йил куз палласида Тошкентда Осие ва Африка ёзувчиларининг кенгаши бўлиб ўтди. Ушанда Нозим Ҳикмат ҳам вакил бўлиб келган эди. Бу хушхабардан бошимиз осмонга етди. Устозни кенгаш ўтказилаётган Навоий номли театрда учратдим. Газета, журналлар сотиладиган жойда қўлида «Оманите» газетасини ушлаган ҳолда менга нотаниш бир киши билан суҳбатлашиб турган экан. Ҳалал бермай деб узоқдан кузатиб турдим. Нотаниш киши хайрлашиб кетиши билан иккимиз бир-биримизга қараб юра бошладик. Эвоҳ, минг афсуским, салом беришга улгуролмай қолдим. Устоз ўзи узоқдан:

— Салом, жоним!— деб қўл узатди.

Ҳол-аҳвол сўрашдик.

— Тошкент меҳмонхонасидаман, келинг,— деди.— Сизга китобимдан совға қиламан.

Танафус вақтида меҳмонхонага бордим. Хона эшиги очик, ичкарида кимгадир гапирётгани баралла эшитилиб турарди. Суҳбати ҳамиша адабиёту ижод ҳақида борадиган Нозим Ҳикматнинг ўша вақтда гапирётган гапи ҳали-ҳали қулоғимда:

— Бу шейин шоирлия алоқаси йўқтур, жоним.

Шу пайт йўлакда 23—24 ёшлар чамасидаги ориққина бир қиз кўринди. Кўринишидан озарбойжонликка ўқшар эди. Тахминим тўғрими, йўқми, синаб кўрай дедим-да, озарбойжон тилида мурожаат қилдим:

— Мана Нозим муаллим лозимдир.

Шу пайт ичкаридан Нозим Ҳикмат ўзи чиқиб келди.

— Хўш гелдиниз, буюрин, жоним, буюрин,— деди.

— Менга китоб ваъда қилган эдингиз.

— Қизим, ҳалиги сариғ муқовалик китобдан олиб чиқ,— деб буюрди.

Қиз ичкарига кириб кетганида, уни менга ғойибона таништирди:

— Бу Меҳти Ҳусайннинг қизи.

«Янглишмабман», дедим ичимда.

Меҳти Ҳусайннинг қизи устознинг болгарияда босилган, устига «Сечилмиш шиирлер» деб ёзилган китобини олиб чиқди. Муаллиф унга соддагина қилиб «Нозим Ҳикмат» деб дастхат ёзди-да, менга берди. Гўё уни мендан биров тортиб оладигандай ҳаяжонланиб, уйга югурдим. Китоблар турган тоқчага яшириб қўйдим.

Уша кун кечки пайт меҳмонхона олдига қора «Зим» машинаси келиб тўхтади. Ичкаридан

Нозим Ҳикмат, Галина Григорьевна, Меҳти Ҳусайннинг қизи — учовлон чиқиб келиб, машинага ўтиришди.

— Сиз ҳам ўтиринг, жоним,— деди менга Нозим Ҳикмат.

«Қаерга?» деб сўрамадим. Чиқиб ўтирдим. Пионерлар саройига учрашувга бордик. У ерда буюк шоирни сабрсизлик билан кутиб турган пионерлар қизгин қарши олишди. Уртадаги баланд гумбазли зал ўқувчилар билан лиқ тўла эди. Нозим Ҳикматни юқорига ўтказиб, тантанали равишда фахрий пионер этиб, бўйнига қизил бўйинбоғ бойлашди.

— Сизлар билан учрашганимдан жуда хурсандман,— деди Нозим Ҳикмат.— Чунки мен болаларни яхши кўраман. Бутун дунё болаларининг ҳам сизлардай бахтли бўлишини истайман. Бир кун келиб шундай бўлади.

— Қимматли пионерлар!— деди у бироз сукут сақлаб олиб.— Бизнинг вақтимиз оз. Ҳозир кечки мажлисга боришимиз керак. Шунинг учун сизлар менга учта савол беринглар. Мен жавоб берай. Яхшими?

— Яхши!— деди ҳамма бараварига.

— Рус тилида ҳам шеър ёза оласизми?— деб савол берди бир қизалоқ.

— Афсуски, ёзолмайман,— деди шоир.— Бироқ рус тилини, рус адабиётини, рус халқини севаман. Шеърларимни русчага таржима қилган биродарларим — совет шоирларидан миннатдорман.

Яна бир қизалоқ иккинчи саволни берди:

— Нима учун Сизни юртингизда қамайдилар?

— Чунки мен инқилоб қилмоқчи эдим. Менинг юртим ҳам Совет Иттифоқидек озод бўлишини, турк болалари ҳам совет болаларидек бахтли бўлишини истаган эдим. Бу Туркия ҳукуматига ёқмади. Шунинг учун мени қамаб қўйишди. Қани энди учинчи саволни беринглар.

Ҳеч кимдан садо чиқавермади. Ҳар ким ҳам қандай савол беришни ўйлаб ўтирар эди.

— Бўлмаса учинчи саволни ўйлаб бўлганингларча мен сизларга бир латифа айтиб берай. Зал жонланиб қолди.

— Айтинг, айтинг!— дейишди чулдирашиб.

— Бир камбағал чол-кампир бўлган экан. Бир куни кечқурун улар егулик ҳеч нарсаи йўқлигидан хафа бўлиб ўтиришган экан. Шу пайт шифтда бир соя пайдо бўлибди. «Тила тилагингни», дебди соя, «Икки тарелка сосиска бўлса эди», дебди кампир. Дастурхонда икки тарелка сосиска пайдо бўлибди. «Эй, пасткаш кампир, — дебди чол аччиғланиб, — келиб-келиб шу арзиманган сосискани сўрадингми? Ундан кўра бир хум тилла сўрамайсанми?! Илоё шу сосискалар башаранга ёпишиб қолсин!» дебди. Шу онда сосискалар кампирнинг бетига ёпишиб қолибди. Кампир дод солибди. «Эй, соя, мени сосискалардан халос қил!» деб илтижо қилибди. Шунда кампирнинг юзидаги сосискалар бир зумда ғойиб бўлибди. Чол-кампир яна бояги-бояги очлик азобини тортаверибдилар.

Бу ибратли эртақ-латифани эшитган пионерлар хурсанд бўлиб қулишди.

— Қани, учинчи саволни беринглар.

Учинчи савол ташлаган ҳам қиз бола эди:

— Шеърларингиздан бирортасини ўз тилингизда ўқиб берсангиз.

Нозим Ҳикмат «Қарам каби» деган шеърини ўқиб берди. Зал сув қуйгандек жим эди. Мен бу шеърни муаллиф ижросида биринчи марта тинглашим эди. Залнинг баланд гумбазига урилиб акс-садо бераётган бу овоздан ларзага тушдим. Айниқса:

**«Да-а-ард чўқ,
Ҳамда-а-ард йўқ»,**

деган сатрлари бутун вужудини жимирлатиб юборди. Буни ўқийётган Нозим Ҳикмат ўзининг дарду аламларини тўкиб солаётгандай эди. Ҳақиқатан ҳам у ўзининг жонажон Туркиясини соғиниб-яшади. Бир шеърда ёзган эди:

**«Шоирни жаннатга қўймишлар,
Оҳ... Ватаним!...— демиш».**

«Ҳасрат», яъни «Соғинч» деган шеърда Қора денгизни соғиниб ёзган эди:

«Денгиза дўнмоқ истиюрум».

Хотирамда юртини соғинганча қолди буюк турк шоири. Унинг соғинчи менинг ҳам юрагимни тимдалайди, қиймалайди. Бу буюк армондир. Бироқ мен бахтли одамларданман. Қанчалик шоирлигим бор, билмайман. Аммо буюк Нозим Ҳикматни кўрганман, сўхбатада бўлганман. Нақадар бахт бу!

ЧЎПОН ДОРИЛФУНУНИДАН САБОҚЛАР

Нишон буванинг айтганлари

Қоратоғ этакларида ёвшанлари қуруқшаб ётган далалар ҳансирайди. Ҳув пастга эниб тушилса, Зирабулоқ бекати. Гоҳ буралиб ўтаётган поезд, гоҳ жазирамада жимирлаб оқаётган Норпой канали кўзга ташланади. Олисдаги бу манзара ичида дарахтлар, яккам-дуқкам уйлар, Зирабулоқ пахта тозалаш заводи бир кўриниб, бир кўринмай қолади.

Гоҳ довонга чиқиб, гоҳ жарликка тушиб йўл тортаётган Ислом шоир отини беозоргина ниқтаб қўяди. Ортидаги отда котиби Қуддус Муҳаммадий чайқалади...

Улар Қоратоғ — Зирабулоқ тизма тоғларининг нариги ёнбағирлари бўйлаб жойлашган Тим, Чангалли, Жарқудуқ сингари қишлоқларга чўпонлар ҳузурига, отарларга ошиқаяпти. Ҳар гал шу: қаҳрамонликка ундовчи дostonлар айтиб, Улуғ Ватан урушида жон бериб, жон олаётган Ватан фарзандларини алқовчи термалар куйлаб, ғалабага ишонч туйғулари йўғрилган шеърлар ўқиб қайтишади...

Хаёлга толиб, олисларга — тоғ этакларида ёйилиб ётган қўй-қўзиларга боқиб, ўзича бош тебратиб келаётган Ислом шоир от жиловини эгар қошига илиб қўйиб, қўлига дўмбирасини олади-да, бирдан тўлиб-тошиб куйлай бошлайди. Қилт этмай ётган яйдоқ далага жон киргандай бўлади:

**Қир-адирда ўтлар менинг кўю кўзим,
Яшил яйлов, чашма бўлоқ юрган изим,
Қашқирларни йўлатмайди олғир тозим,
Мен бахтиёр совет элин чўпониман...**

Қўлига шошиб қоғоз-қалам олган Қуддус Муҳаммадий шоирнинг дилини оғритмасликка уриниб, дейди:

— Шу бандни яна қайтарсангиз, ота.

— Йўқ, мулла. Ҳали буни бир неча бор айтиб пиштамиз, кейин...

У термани охиригача айтиб, чуқур тин олди. Яқинлашаётган қишлоқ ва яйловларга, овул ва отарларга қарай-қарай яна янги терма зуваласини пишта бошлайди...

... Ана энди гапни халқ шоири Ислом шоир Назар ўғли бир умр қатнаб ўтган адиру қирлардан, дашту биебонлардан сўранг. Бугун бу яйдоқ далалар ўрнида шоирнинг ўзи айтганидай, «Жаҳон кўркин гўзали, боғу бўстон мазали, нозу неъмат асали» бўлган эрам боғидек масканлар — Қоратоғ этакларининг ўнгида Норпой районига қарашли Ислом шоир совхози, сўлида боя айтганимиз қишлоқ ва яйловлар — Советобод ерлари яшнаб ётади...

Ясси тоғликлар, адир ва қирлар, поёни йўқ майдонлардан қарийб олти юз минг гектарга яқинини оғушига олиб, ғарбдан шарққа томон нишабланиб, саксовул ё каррак, шuvoқ ё янтоқ, оққуврай ё қўзиқулоқ, чайир каби ўсимликлари шамолда тебраниб, бўз ва қумли тупроғида гоҳ юмронқозиқ ё кўкёл бўрининг, эчкиэмар ё куённинг, илон ё қўшоёқнинг, жайрон ё тулкининг излари учраб, осмонда зарғалдоқ ё балким тувалоқми — дашт қушлари қанот қоқиб қоладиган кенгликларни тасаввур қилинг...

Шимолдан Каттақўрғон, ғарбидан Нарпай ва Пахтачи районлари-ю, Бухоро области, шарқидан Самарқанд ва Пастдарғом районлари, жанубидан Қашқадарё билан чегарадош ана шу ерлар — майдони жиҳатидан республикада йирик хўжаликлардан бири — Советобод райони бўлади. Тасаввур қилинг-а: бугун ана шу кенгликлардаги

қишлоқ ва овулларда бўлиб, қуни кечагина уларда на водопровод сувию, на асфальт йўл, на шиферли уй, на телефон ва на радио; лоақал электр нури бўлмаганига, энг ишонган улови эшак ё отдан иборат бўлганига ишонгинг келмайди.

Районда олти қишлоқ совети, битта шаҳар совети бор. Унинг шимоли-шарқий чегараси бўйлаб Эски Анҳор ва Москва каналлари, район марказидан Галабек-Собирсой оқиб ўтади. Қоратепа тоғларидан Оқсой, Анжирли, Жом сойлари эниб тушади. Конлар, шаҳру қишлоқлар, тоғлар, кенгликлар, яйловлар ўн минг гектарлаб барпо қилинган сунъий саксовулзорлар — қўйинги, Ватанимизнинг йирик ва кенжа қоракўлчилик зоналаридан...

Йўл-йўлакай хўжалик муҳити фаолияти ва муаммолари ҳақида гапириб кетаётган район партия ташкилотининг биринчи секретари Тошбўри Қиличев яйловларга бир пас термулиб турди-да, сўзида давом этди:

— Атрофлича тасаввур қилинг дейман-да, қоракўл қўйларнинг қўзиси ҳам бошқа зотдаги қўйларникидан анча тетик ва дуркун бўлади. Айниқса, тўл мавсуми бошида туғилган қўзилар бошқача; эрта баҳорнинг тансиқ ўт-ўланларидан етарлича тотеди, ёзнинг жазирамасигача табиат «эркалик»ларига чидамли бўлиб қолади.

Гапнинг сирасини айтсам, қўзилар туғилгач, уч кунгача тажрибали чўпонлар кўз остида бўлади. Сўнг сакмончи асосий киши бўлиб қолди.

Сакмончи — сараловчи дегани-да. У ҳар бир қўзининг неча кунлиги, ўсиши, соғломлигига қараб сакмонларга ажратади. Қўзилар яйловларда боқилганда турли сакмонлардаги қўзилар билан аралшиб кетмаслигига диққат қилинади. Тағин қўзиларнинг зах ерда ётиб қолмаслиги, йўл ва ҳайдалган ерлар яқинида ўтлатилмасликка кўз-қулоқ бўлиш талаб этилади. Негаки, қўзилар ўт-ўланлар билан бирга тупрокни ҳам еб қўйиши, натижада бу — уларнинг касалланиши ва ўлишига олиб келади.

Йигирмадан ортиқ миллат вакилларидан иборат етмиш олти минг аҳолимиз, юзга яқин қишлоқларимиз, бир минг олти юздан зиёд коммунистимиз, элликта комсомол ёшлар бригадамиз, саккиз совхоз ва битта ўрмончилик хўжалигимиз, саноат қурилишлари ва маданий-маиший муассасаларимиз бор.

— Ўн иккинчи беш йилликда бизни қувонтирадиган жуда катта инъомларидан бири, бу хўжалигимиз территориясида қурилаётган Собирсой сув омбори бўлади, — сўзида давом этди Тошбўри Қиличев, — буткул ишга тушгач, 100 миллион кубометр сувни сақлай оладиган бу ҳазина 10 минг гектар майдон чанқоғини қондириши назарда тутиляпти. Искандар канали ҳисобига тўйиниб турадиган ана шу сув омборининг 50 миллион кубометр сув сиғимидаги биринчи навбати ишга тушай деб турибди.

Боя, қандай муаммолар бор дегандингиз. Кунлик ташвиш ва қувончларимизнинг, орзуларимизнинг ҳар дақиқаси муаммо-ку!

Қаранг, мана шу оддий рация — анқоннинг уруғи. Хўжаликларнинг бошқарувчиларини бир амаллаб таъминляпмиз. Қимматидан келсангиз, атиги юз йигирма сўм турар экан, жонивор... Қани, энди яйловларимиздаги асосий отарларимиз, хўжаликларимиз тўла рациялашса. Умумий ишимиз тағин ҳам енгиллашган бўлар эди.

Муаммо, муаммо деймиз. Ҳамма ёқ муаммо-да. Кўчма ҳаммомлар етишмайди. Пахта териш машиналари ҳайдовчиларининг, сут соғувчиларнинг, ҳатто сувчиларнинг формаси, яъни ўзига ёпишиб тушган махсус кийими бор. Қанийди, чўпонларнинг ҳам ўз табиати, муҳитига мос форма бўлса...

«Советобод» ўрмон хўжалиги участкалари аксарият тоғли жойларда жойлашган. Улардаги доривор гиёҳларни, лола ва тоғ гулларини, тоғ қушлари ва ҳайвонларини асраб қолиш билан бирга, уларни қўриқлаш, жойларда ҳосилга кирган ёнғоқзорларимизни кўпайтириш сингари масалаларга ҳам бурчлимиз. Булар ҳам муаммо...

Бу пайт «Улус» совхозининг 2-бўлимини қамраб ётган Заргул яйловига етиб келгандик.

Заргулда ёйилиб кетган суруви орасидан сийрак ва кузалган соқолли, сариқдан келган миқти киши бизга пешвоз чиқди.

Тошбўри Қиличев изоҳ берди:

— Нишон Тўхтаев шу бўлимимизда бош чўпон. Яйлов командирларидан. Октябрь революцияси, Халқлар дўстлиги ордени нишондори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган чўпон...

— Уруғим — манғит, меҳмон, — деди Нишон бобо ўзининг таърифига ён бермай. — Қизишиб-қизишмай тўғриси гапиравераман-да... Айниқса, ёзувчи келибди, деса очилиб кетаман...

Отарида олти юздан ошиқ қўй-қўзисига қош-кўз бўлиб, қирқ йилдан зиёдроқ чўпон таёғини муқаддас билиб, тўққиз фарзанднинг камолини элига эш қилиб, Заргул яйловларининг паст-баландида ризқ-рўзини, бахтини топиб юрган Нишон бобо Тўхтаев чинданам очиққина одам экан.

— Э, киройи дилингни очсанг, ёзувчиларга очсанг-да. Ҳойнаҳой аввал ишимдан, оиламдан, орзуларимдан сўраб, ҳол-жонимга қўймассиз... Боя атганимдай манғит уруғиданман, денг. Фарзандларимнинг кўпи чўпон, бири агроном, баъзилари ўқийди,

Эшонкулим шу район комсомол комитетининг секретари — ҳавас қўйган соҳасини ушлади-да... Хотиним Ҳукмой билан шу замоннинг, турмушнинг пиру бадавлатлигини алқаб ётибмизда-ай...

Нишон бобонинг тобора дил-қулфи очилиб, савол-жавоблардан унинг китобхон эканлиги, ўқиш-ёзишни неварачевараларидан ўрганганлиги, эскичадан ҳам бохабарлиги, яхшигина дўмбира чертиб, дoston, термалар айта олиши, шоирларни, айниқса, Маҳтумқулини яхши кўриши англашилиб борар эди.

— Ота-онадан уч ўғил, икки қиз эдик, — дейди бобо. — Ҳозир шу беш фарзанддан денг, икки юз кишидан ошиб кетдик-ов... Баъзан: «Бу кунингдан бошқа яйловга бош олиб кетганинг маъкулмасми, ҳой Нишон чол», дейман ўзимга-ўзим. Негаки, неварачевараларимнинг кўпининг исмини унутиб қўяман, ёдимдан чиқиб кетади, адаштириб юбораман... Қариндош-уруғларимнинг деярли ҳаммаси чўпонлик касбини тутган. Тутмай ҳам илож йўқ-да. Аждодим туғилиб оқ-қорани танибдики, кўргани-билгани яйлов, қўй-қўзи, элни пиру бадавлат қиладиган касбини улуғлаб келади.

— Улуғ касбининг дарғалари ҳам улуғ бўлади, — деди Нишон бобо. — Тағин ўзини мақтаяпти деб ўйламанг. Гапнинг ўрали келиб қолгани учун айтаяпман-да: қадим-қадимлардан подшолар ҳам отдан тушиб туриб, иннайкейин чўпон билан саломлашишган экан...

Бу бепоён кенгликларнинг давлат бойлиги — яйлов. Мисоли дostonларимизда айтилганидай уй-улови, сурув-галаси, кўч-кўлони, қўй-қўзиси, уруғ-аймоғи билан, тағин тўғрироғини айтганда, техникаю тележкаси, водокачкаю «Волга»си билан яйловларда қўниб ётган элдан сўрагудай бўлсангиз айтади: «Яйлов — бизнинг дорилфунунимиз. У бизни оламга, оламни бизга танитади. Меҳнату меҳрга, одобу оқибатга, яхши бўлишга, яхшиликка ўргатади...»

Чўпон халқидан кўра китобхонроқ киши бўлмаса керак-ов. Бўш қолдими, ниманидир ўқишга тушади. Фенимор Купернинг «Чингачгук улкан илон» романи таржима бўлиб чиққани пайтлардаёқ ўқиб чиқувдим. Ёзувчи китоб қаҳрамони Тектурмас тилидан дейди: «Миямга қанақа фикр келмасин, нуқул сўкингим келаверади...»

Менда-чи, менда бошқача. Оғирнинг устидан, енгилнинг остидан ўтиб, манфаат бор жойдагина минғирлаб, ўралишиб, ўзгалар ишига ҳалақит бериб юрадиган кишиларни ё виждонсиз, очкўз, акс, беоқибат, фирром нусхаларни кўрсам сўкингим келаверади. «Бу кунингдан ўлганинг яхшимасми!.. Бирни биров берад, хўб, бермаса-чи?.. Кўпни-чи, кўпни ҳалол меҳнат беради, баччағар...» дейман.

Боя айтган ёзувчининг яна бир гапи ёдимда қолган: «Жониворларнинг аксарияти ўз йўлига яхши ва ажойиб. Одамлар эса уларнинг табиати ҳамда қиёфасини ўзгартиришга мажбур этадилар». Ҳайвон-да. Табиатини, қиёфасини ўзгартиради — инсонга хизмат қилади. Ҳайвон бўлсаям, ҳалиги айтганим — ақли паст баччаталоқлардан эслироқ...

Чўпон халқи шамол бирор қоғоз парчасини шувоқ-пувоқами келтириб урсаям олиб ўқийди. Тинглашга, янгиликка, ўқишга ўч, дедим. Шунинг учун халқимизнинг атоқли дostonчилари, дўмбира куйи асосан чорвачилик билан шуғулланувчилар орасидан чиққани бежиз эмас. Ҳозир ҳам шундай...

— Ҳай... Ҳаётда ҳар нарсани кўрар экансан, — деди Нишон бобо маъюс тортиб. — Билиб кўриб туриб, баъзи охири бахайр ишларнинг олдини ололмадик. Биргина мисол. Манов кўриб турган қўйингизнинг бобо-момоси ҳам, ота-онаси ҳам, хуллас, етти хелу хешти СЖКдан бўлган. Вақтида: «Ҳой, бу ишларинг яхшиликка олиб бормади», деган жойимиз ҳам бўлди. Қани биров эшитса. Мана, энди бу қўйнинг бола-чақаси, неварачевараси, зварасигача СЖКнинг жаврини тортади. Нега, десангиз сунъий усул қўй-қўзиларимизнинг қон-қонига сингиб кетади. Ана энди ундан қутулишимиз учун ҳам уч-тўрт йил керак.

Қаранг, бир пайтлар, аниқроғи, 1953 йилмиди, табиий қорақўл қўзининг шахсан ўз қўлим билан қирқ етти ярим килолигини топширганим бор гап. Ҳозир-чи, йигирма беш кило чиқади нари борса. Тўл бошқа, қишлоқ бошқа ўтарди. Зотдор қўчқорларга алоҳида қаров бериларди. Шўрликлар эндиликда бурчини ҳам эслашолмаса керак... Уша кезлар қорақўл қўзиларнинг ўртача оғирлиги қирқ килограмм эди, ҳозир ўттиз... Нима бўлди, денг, СЖК нинг асорати шу бўлдики, қорақўл қўзилар вазнини бир ярим баробар йўқотдик. Тери сифати дағаллашди. Қўй-қўзилар заифлашди — на совуққа, на иссиққа бардош беради. Эсимда олтмиш саккиз-олтмиш тўққизинчи йиллар эди, шекилли. Бир кунда бир отарнинг ўзида юз-юз элликтагача қўй-қўзилар совуққа нобуд бўлган...

Энди-чи? Энди, ҳаммаси механизациялашди. Шунисиям борки, ҳозирги кенг қўламли, салмоғи оғир ишни; сифати, сони, характери, самарадорлиги, табиати жиҳатидан тубдан ўзгариб кетган чорвачилик юмушларини фақат қўл кучи билангина амалга оширишни тасаввур қилишнинг ўзи ҳам кулгили бўларди. Ҳозир — хашак тайёрлаш, яйлов экинларини кўпайтириш, жун қирқиш, жойларга озуқа келтириш, беда қирқиш, қўй-қўзилар охурига озуқа солиш, етилган бўрдоқларни сўйиш, суғориш... Ҳамма-ҳаммаси механизация зиммасида...

Нишон бува билан дарров тил топишиб кетдик. У қизишиб гапирар, қизиган суҳбат

унинг ғоят очиқкўнгиллигини аён этар, сариқдан келган чехраси қизариб-бўғриқиб борарди. Охири бўлмади, у шу атрофдаги яйловлар, отарлар, йигирма беш қақирим наридан келтирилайётган сув йўли, районнинг қай нуқтасида турганимизни гавроннинг учи билан ерга чизиб тушунтира бошлади.

— Мана, мана бу ерларда бизнинг Заргул яйловига туташ Мариқудуқ, Узунқудуқ яйловлари... Бу яйловларнинг Қоракамар деган номи ҳам бор. Уларда думбаси ер супуриб юрадиган ҳар қўйлар бор эдики...

Нишон бува билан ўтган суҳбатдан кейин яна ҳам кенгроқ мулоҳазалар оғушида эдим: хўжаликдаги биялардан қулун, сефирлардан бузоқ, говмушлардан сут олиш, тоғлик участкаларда кон ва дарахтзорлар инъомини ошириш, мазкур райондаги чорвачиликнинг қўйчилик, йилқичилик ва эчкичиликдаги муаммолари, Тошқудуқ ва Чўнқаймиш участкаларидаги дарахтзорлар ҳолатини яхшилаш муаммолари...

Тагин денг, отарларда чорва молларини қишловдан чиқимсиз олиб чиқилаётган экан. Сурувни яйловларда ўтлатишга асосий эътибор қаратилган. Уларга қиш узилиши ва эрта баҳор кунларидан бошлабоқ илиқ сув ва туз бериб борилиши таъминланган. Чўпон-чўлиқларнинг бир-бирини тўлдириб-исботлаб келадиган сўзлари-чи: «Ҳар юз бошдан 105 тадан қўзи оламиз, урғочи қўзиларнинг барчасини ўстиришга қолдирамиз!»

Район биябоқар ва бўрдоқибоқарлари, кончи ва зиёлилари, ўрмончи ва боғбонлари, ғаллакор ва қурувчилари, механизатор ва сут соғувчилари — ҳамма-ҳаммаси эндиги кунда қандай қилса чорвачиликни янада яхшилаш мумкин, деган муаммо устида бош қотиришади. Ҳозир чўпонлар, яъни чорва билан шуғулланувчилар барча районларнинг меҳнат аҳли фақат табиий ўт-ўлан, сомон ва пичан билангина иш қўриб қолаётганлари йўқ. Балки беда пичани ва кўк масса, сенаж ва маккажўхори, силос сингари озуқаларга ҳам катта эътибор беришяпти. Бугина эмас, оралик, яъни жавдар, рапс, перко сингари экинлар билан бирга хашаки лавлаги етиштириш ҳам кун тартибида экан...

Нишон бобо суҳбат мавзуйига тамоман зид бўлса ҳам, негадир иккиланиброқ деди:

— Қай куни шаҳарга тушгандим. Бир кеча тунаб қолишга тўғри келди. Кўнглингизга келмасин-у, қамаб қўйса турмасдим: кўрага қантариб қўйилган қўйдаи яшайсан экан. Устига-устак тепаганда одам, ён-верингда одам, остингда одам... Хотининга сал жеркиб гапирсанг ҳам қўшнилариңдан униси бўлмаса, буниси милиса қақириб турибди...

Бизлар бўлса баъзан манови сарҳадсиз кенгликларга ҳам сиғмай кетамизу...

Заргул шафақлари ҳу анави тепалик ортига чўкиб борар, суҳбат бўлса узилай демасди.

— Ҳа, — деди Нишон бобо, — бизни зериктирган нарса — ёгин. Агар хоҳлаганда ёмғир ёғиб турса борми... Ҳар гал истагимиз табиатга хуш келавермайди-да, бўлмаса...

Қайтаётганимизда Заргул шафақлари кўринмай қолган ёқдан, овуллардан бирида бошланган никоҳ базмида қай бир бахшинингдир дўмбирага эш овози кенгликларга ёйилиб бормоқда эди:

**Дарёнинг ўртасида сой ҳам қайиқ,
Овулингда қиз борми бизга лойиқ,
Овулингда қиз бўлса бизга лойиқ,
Танишгани ўлан айтиб биз борайлик...**

«Қўйлар санаторийси»даги суҳбат (Қўй «парвардаси» ёхуд нафси ёмон қўйлар)

Қарнаб чўлларида кўним топган, қарийб бир юз ўттиз минг гектарча майдонли, олтмиш минг қўйли, тўққиз минг аҳолиси, тўрт юзга яқин бош чўпонию саккиз юзга яқин ишчи-хизматчиси, саккиз мактаби, ансамбли ва маданий муассасалари бўлган донғи дунёга кетган Қарнаб Давлат наслчилик заводи бор. У ҳақда сиз ҳам эшитгансиз. Қорақўлчиликнинг ўлкамиздаги «Муборак», «Қорақўм», «Нишон», «Равнина», «Кони-мех», «Женов» сингари сермахсул йирик завод типларидан қирқ минг қора-араби, ўн беш минг сур, беш минг оқ қорақўл, қирқ минг совлиқ...

Халқимизда тўйлар азалдан кўпқарисиз, ғолиб чавандозларсиз ўтмагани аён. Бу балки ноўрин ўхшатишдир. Лекин ҳарқалай ҳамма соҳанинг ҳам ўз марду майдонлари, чапдаст чавандозлари, совриндорлари бўлади. Таъбир жоиз бўлса, шу янглиғ чорвачиликнинг «пири»га айланган фидойилари бор. Бор бўлганда ҳам кўп. Улар ўзларининг сермазмун ҳаёти, замонага эш^тва ҳозиржавоблиги билан ўзгаларга ўрнак бўладилар.

Шундайлардан бири, СССР Давлат мукофоти лауреати Инқилоб Отақурбонов Ўзбекистон Компартияси XXI съездида делегат қилиб сайланганда, энг аввал ўзи қолдирган изга эмас, балки ўзи директорлик қилаётган «Қарнаб» наслчилик заводи босиб ўтган доволарни кўз олдида жонлантирди...

У мана шу хўжаликни бошқариб келаётганига ҳам қарийб йигирма йилча бўлиб

қолибди. Эндигина иш бошлаган кезлари бу кенгликларда зоғ ҳам кўринмасди. Ҳозир бу наслчилик заводи территориясидаги қишлоқлар, отарлар ва кашарларни тилга олса олгудай...

У туғилган она шахри Бухорода кечган болалигини ё Самарқандда ўтган талабалик йилларини, балким «Нишон» давлат наслчилик заводиға бошчилик қилган кезларини, қишлоқ хўжалик кўргазмаларида қатнашгани, муаллима хотини Ойшани, тўққиз фарзандини, хорижий мамлакатларда уларнинг хўжалигида етиштираётган хомашё ва молларга қизиқиш катта эканлигини ўйлагандир... Ким билсин, «Узглавқаракуль-пром»даги фаолияти, «Қарнаб» наслчилик заводиға бош зоотехник бўлиб келган йиллари ё сиёсий-тарбиявий, тарғибот ишларидаги муаммолари, ё Афғонистон ва бошқа мамлакатларда тажриба алмашиб келгани ёдиға тушгандир. Ҳайтовур у ўзи ҳақда ўйламаётгандир-ов.

— Бизнинг «Қарнаб» наслчилик заводи Самарқанддаги Бутуниттифоқ қоракўлчилик илмий-тадқиқот институтининг экспериментал базаси ҳисобланади, — деди у. — Олимлар билан биргаликда қоракўлчиликнинг жуда кўп муаммолари ҳал этилапти. Замонавий иш усуллари ва янги технология йўлга қўйилапти. Биргина мисол: йириклашган отарлар иш йўсиниға ўтаяпмиз. Бунда авваллари бир отарда нари борса юз-икки юз қўй-қўзи бўлса, энди йириклашган отарларнинг ҳар бирида неча юзлаб, ҳатто минглаб қўй-қўзилар бўлади. Натижада унумдорлик икки-уч, ҳар бир чорвадорнинг иш маҳсулоти эса уч баробар кўпаяди; Таннарх эса икки баробар камаяди.

— Бундай-да, — деди Инқилоб Отақурбонов, — бу каби тадқиқотларнинг яхши ташаббусларини, фазилатларини санайверсак кўп-да. Олайлик, қоракўлчиликда совлиқдан эгиз қўзи олиш (омиллар билан); СЖКсиз кўп қўзилатиш; турли мамлакатларнинг зотдор қўйларини Ўзбекистон қоракўл қўйиға чатиштириш йўли билан антиқа ва ноёб қоракўл қўзилари олиш; боя айтганимиздек изензор ва саксовулзорларни кенгайтириш ҳамда сифати ва самарадорлигини кўпайтириш; қоракўл ва гўшт олиш кўламини кенгайтириш; яйловларнинг ҳосилдорлигини ошириш... Эҳ-ҳе, амалға ошаётган ишларнинг ҳар бири бир дoston! Оммалашиб улгурмаган, аммо ечимини кутаётган муаммолар!..

Бутуниттифоқ қоракўлчилик илмий-текшириш институтининг олимлари бу ерда қўллаётган яна бир тажрибаси қўл келди. Совлиқлар ҳар йилдаги муддатидан бир мунча илгари — сентябрь бошларидаёқ қочириляпти. Натижада қиш ичида туғилган қўзиларнинг ёз жазираси бошланғича тетикланиб олиши таъминланади. Отарларни йириклаштириш, ишларни ихтисослаштириш, ишнинг сифати ва иқтисодий жиҳатларини ҳисобға олиб мақсадға ёндошиш сингари ишлар ҳам самара берди.

Бизнинг хўжалигимизда тўққиз мингдан ошиқ аҳоли, тўрт ферма, битта ғалла ва чорва учун ем-хашак етиштирадиган бўлимимиз бор. Юз фоиз ёш кадрлар билан таъминланганмиз. 770 ишчи, 370 чўпон-чўлик, 60 минг қўй, шундан 40 минги совлиқ, 128 минг гектар маданийлашган майдонға эгамиз. Шундан 10 минг гектар ер фойдаланиладиган ерлар. Ҳа, айтгандай 36 минг гектар сунъий саксовулзоримиз бор...

Унинг ниманидир ўйлаб кетганидан сунъий саксовулзор тарихи учун эканлиги сезилиб турарди.

— Бундай-да, — деди Инқилоб Отақурбонов, одатига кўра яна «бундай-да» сўзидан кейин сал сукут сақлар экан, сўнг эгила туриб давом этди. — Мана шу изен деган ўсимлик. Кохия ҳам дейишади буни. Шўра гулдилар оиласиға кирадиган, бизнинг мана шу ерлар мижозини хуш кўрадиган ўт. Гуллаганда кўрсангиз кўкимтир, кўримсиз бўлади. Аммо, қоракўлчилигимизнинг ривожига ривож қўшадиган ўсимликлардан. Аслида унинг уруғи Қирғизистон ва Қозоғистондан 1957—60 йиллари келтирилиб, Қарнаб чўлиға мослаштирилган эди.

Ҳозир бизда саккиз минг гектар изензор бор. Йилиға юз-юз эллик тонна изен уруғи тайёрлаймиз ва у бутун республикаларнинг қоракўлчилик совхозлариға етказилиб берилади. Ҳатто Доғистон, Ростов, Қозоғистон, Тожикистон, Астрахан томонларда ҳам изензорларимизда етиштирилган уруғ ниш отаётганлиги қувонарлидир.

— Яна бир гап, — дер экан у яна «бундай-да», деган иборасини қўшиб қўйишни унутмади. — Изен етти-саккиз метр чуқурликка илдиз отади. Унинг бу хусусиятиям яйловларимизнинг юлдузига-юлдузи тўғри келади, деган гап. Олайлик, мана шу яйловларда у ёки бу ўсимликларнинг ўн йилда уч бор дурустроқ ҳосилдорлиғиға эришса бўлади. Қолган етти йил ҳосилдорлик 0,5—1,5 центнердан ошмайди. Айнан шу ерларда изеннинг ҳосилдорлиғи эса 13—18 центнерға етади...

— Қизиқ бир гапни айтай, — деди у. — Қоракўл қўйларини оддий хашак билан озиклантирилганда емнинг ярми исрофға — молға номаъқул бўлақларға, йирик чўп ва ҳар хил нокерак ўсимликлар — нушхурдға чиқиб қолади. Боринки, хашак майдаланиб-хушхўр қилинганда ҳам, ўттиз фойизи чиқитға чиқади. Шунинг учун Бутуниттифоқ қоракўлчилик илмий-тадқиқот институти ходимлари ҳамкорлиғиға гранула, деб аталган, яъни ўта хуштаъм, чиқитсиз — юз фойиз ҳазм бўладиган донатор емиш тайёрлашға

эришилди. У турли хил яйлов ўтларидан, боя айтганимиз сермахсул сунъий ўсимликлардан, янтоқ, шувоқ каби чўл ўсимликларидан аралаштирилган ҳолда тайёрланади. Маълум миқдорда буғдой, чигит пўчоғи сингарилардан қўшилади. Мана, кўриб турганингиздай, у парварда нусха бўлгани учун ҳам уни «қўй парвардаси» деб атаймиз. Бу қиммати ва қуввати баҳосиза емиш бўрдоқчилик заводларимизда айниқса қўл келади. Ҳозир келиб тушган мана шу жойимиз ҳам шундай заводларимиздан бири. Бундай йирик бўрдоқчилик заводи хўжалигимизда учта. Мана бу киши йигирма йилдан бери ана шу чўпонлик касбининг машаққати ва сурурини суриб келаётган илғор бригада бошлиғи Карим Ҳасанов бўлади, — деб бизни таништирди.

Карим Ҳасанов оз гапираркан-у, гапирганда ҳам жуда лозим бўлиб қолса, шунда ҳам лўнда қилиб, гапнинг пўсткалласини айтиб қўя қоларкан.

— Мана шу кўриб турганингиз, борингки, сиз айтгандай «қўйлар санаторий»ларининг қурилиши озмунчага тушмайди. Аммо унинг атиги бир йилдагина келтирадиган даромади олдида бу сариқ чақалик гап. Узига хос йирик завод-да бу ҳам. Қаранг, унинг ўртасида қўйлар емиш ейдиган мослама ўрнатилган. Тегирмонни кўргансиз, албатта. Худди ўшанинг ўзи. Тепасидан пастга қараб торайиб келган, фақат бу ерда шу мослама шу иморатнинг бор бўйи баробар чўзилган. Унга техника ёрдамида гранула — «қўй парвардаси» тўлатиб чиқилади. Пастда, мосламанинг торайиб тушган жойида, икки ёнида ҳам қўйлар охури бор. Қўйлар ўрганган. Мосламани тумшуги билан тутса парварда тушади.

Қўйлар ичида ҳам нафси бузуқ, бирига қаноат қилмайдиган, айрим очофатлари бўлади. «Парварда»ни ейиш ўрнига, очкўзлик қилиб, тумшуги билан мосламани кетмакет туртиб кўп емиш олишга уринишади, натижада улар кўпинча ерга тушади, ифлос бўлади. Қарабсизки, ёмон қўй ўз нафсидан топиб турибди.

— Бундай заводларнинг аҳамиятини янада аниқроқ тасаввур этишингиз учун бир гап, — деди Тошбўри Қиличев. — Аслида қўйлар ўн тўрт-ўн беш йил яшайди. Улардан хўжаликларда етти-саккиз йил фойдаланилади, яъни ўн беш-ўн саккиз ойлигидан қочирила бошлаб етти-саккиз қоракўл олингач, мана шу заводларга, семиртиришга қўйилади. Қўйларнинг бўғозлик даври юз қирқ беш, юз эллик кун. Ана энди; брак, яъни фойдаланилиб бўлган қўйлар, бу ерга топширилишида охири марта қочирилади. Обдон семиртирилгач, туғишига ўн беш-йигирма кун қолганда гўштга топширилади — сўйилади. Унинг қорнидаги туғилай деб турган боласининг териси эса қоракўлча, дейилади. Бунинг териси оддий қоракўл теридан анча қиммат. Қарабсизки, ҳам гўшт, ҳам аъло тери...

— Академик Владимир Михайлович Юдинни эшитгансиз. Қоракўлчилигимизда қайтарилмас, катта хизматлар қилиб кетди. Қомуслардаям бор-ку, — деди Карим Ҳасанов. — Уша олим кўп вақтини шу яйловларда, чўл ва тоғликларимиз орасида ўтказган. Бир куни у киши йирик олим, академик бўлган; дунё таниган кезлари шу жойда элга ош тортди. Уша тантанада бундай деганди:

— Мени, мана сизлар академик қилдингизлар. Сизлардан сўраб билмасам, мана шу кенгликларда кезмасам, туну кун сизлар билан талашиб-тортишиб юрмасам, нимани ҳам рўёбга чиқара олардим.

— Ҳа, — деди Карим ака биров ўйлаб, — ҳаётимиз ғалати... Оддий, ташвишли-ю, ташвишлариям сокин кўринади. Қанийди, ёзувчилар ҳам Юдиндай биз билан бирга юриб, ўрганиб яхши бир нарса ёзиб берсайди...

— Мана кўп нарсани кўрибсиз, — қўшимча қилди ўз сўзига Карим Ҳасанов яна. — Яйлов одамлари, ишлари, муаммоларини ўрганибсиз. Аммо мен бир гапни доим ўйлаб юраман. Ёмон, ёмонлик қандай пайдо бўларкан-а. Телеэкранны кўриб, газета-журнал варақлаб ҳайрон қоламан: дунё ишларидаям, кундалик ташвишларимиздаям шу иллат тўғоноқ-а. Қандай вақт топишар экан бунга...

Чўпонларимиз, бировнинг бузоғи ўлсин десанг, ўзининг хўкизинг ўлади, дейишади. Бировга ўлим тилагунча, ўзингча умр тила, деган гап-да бу. Дунёда шундайлар ҳам бор, шуниси ёмон: бировни ёқтирмайди, яхшиликни кўролмайдди, яхшига қайишолмайди. Ҳаётдан зиқна бўлиб, омадли ишга ғайирлиги келиб, ёмонликка эргашидан кўнгли «очилиб» ўтиб кетишади. Қаранг, бу ҳам СЖКдай гап. Кўпинча наслида асорати қолади. Авлод-аждодаларига руҳий ногиронлик келтиради... Қанийди, ҳаётдан ҳам, айрим кўнгиллардан ҳам иллатлар илдири қуриса. Афсуски, бунинг бутунлай иложи йўқ экан-да. Бўлмаса ҳаётимиз бугундан-да минг чандон гўзал бўлармиди...

Ширин бир туйғудан тўлқинланиб кетаман: омонликка, эзгуликка, яхшиликка, софлик ва ҳалол меҳнат сурурига ошифталик — барча оддий ва камтар қалбнинг фазилати бўлади экан.

Ҳа-да, жаҳон тақдирига жавобгар, одамлари «асрларнинг танобини тортиб» яшаётган, еру кўжда мўъжизалар яратаётган ана шу фидойи юртда туғилганингдан бошинг кўкка етади. Не-не хаёллар кўчасига кириб чиқаман. Келажак ҳисобига

ишлаётган, келгуси авлодлар тақдирини ўйлаб ихтиро ва ижод қилаётган, янгиликлар жорий этаётган сафарбар замондош шижоатидан ғурурланасан, истиқбол уфқларида умринг давомини кўргандай бўласан...

Саксовулзор маликаси

Қийғос гуллаган бепоен саксовулзорлар олис рус ўрмонларини эслатади. Ҳадсиз, ҳудудсиз, таъриф-тавсифсиз, бўй-баста чўл султони — туяни ҳам бўйлатмайдиган саксовулзорлар тагида қуёш нурлари ғаройиб бир рангинликда жимирлайди.

Хуштаъб, хушатира саксовулзорларни кезиб юриб, кўнглинг енгил тортади. Туйғулар оғушида ширин орзуларга бериласан.

Қарнабнинг анча олис, кунчиқар тарафидан бебаҳо бу бойлик — чўл ўрмонини айланиб, юриб, бирдан саксовулзордаги сўқмоқ четидаги сайхонликдан чиқиб қоласан. Сайхонлик баландроқ жойда, унда осмонданми тушгандай тўрт тарафи занжир ҳалқалар билан ихоталанган, кўкка чўзилган томони ингичкалашиб борган баланд ёдгорлик. Сайхонликнинг уч томонида, гўё ёдгорликни кўриқлаб турган уч оғайни ботирлардай учта саксовул алоҳида бир салобат билан қад кўтарган. Худди дарахтларга ўхшайди. Зиналардан чиқиб бориб, ёдгорликдаги мрамарга ўйилган ёзувни ўқиймиз: «ҚАРНАБ ЧЎЛИДА ҚОРА САКСОВУЛ, ИХОТА ДАРАХТЛАРИ УСТИРА ОЛИШГА ЭРИШГАН ЭНТУАЗИСТЛАР ГАЛИНА СЕРГЕЕВНА АЛЕКСАНДРОВА ҲАМДА ОЛИМ ВА ТАЖРИБА-КОРЛАР ХОТИРАСИГА!»

— Ҳайрон бўлманг, — деди Инқилоб Отақурбонов. — Галина мана шу чўлларнинг, мана шу саксовулзорларнинг чинакам маликаси эди. Бирга кўп ишлаганмиз. Асли россиялик захматкаш бу аёл биз тарафга минг тўққиз юз қирқ еттинчи йиллари келган эди. Умрини қорақўлчилик ривожини йўлига бағишлаган, асли касби агроном бўлган Галина Сергеевна дастлаб Самарқанддаги Бутуниттифоқ қорақўлчилик илмий-текшириш институтида кўп йиллар ходим ҳам, бўлим мудирини бўлиб ҳам ишлади. Кўп йирик олимлар билан ҳаётда ҳам, матбуотда ҳам умр бўйи тортишиб ўтди. У: «Мен бари бир Қарнаб чўлларида саксовул битишини исботлайман», деб туриб олди. Айниқса, умрининг кейинги йилларида ўз маслагага қаттиқ-ёпишиб олди. Уч йил кетма-кет мана шу саксовул уруғини экиб, илмий иш олиб бораверди.

Ва ниҳоят...

Ниҳоят у ёлиб чиқди. Қорақўлчиликда чексиз имкониятлар, истиқболли режалар келиб чиқди. Бу ерларда саксовул униши фақат Иттифоқимиздагина муҳим воқеа бўлиб қолмай, балки жаҳон миқёсида ҳам қорақўлчилигимиз обрўйига обрў қўшар эди.

— Биласизми, кейин нима бўлди, — деди Инқилоб Отақурбонов саксовулнинг синиб тушган бир шохчасини бармоқларида айлантириб. — Нима бўларди, кўп олимлар у билан ўйлаб гаплашадиган, «хуркадиган» бўлишди. Бойликнинг боши совлик: дейди халқимиз. Халқнинг бу бойлигига, Ватаннинг бу бойлигига бойлик қўшишга эришган Галина Александрова умрининг сўнгги дақиқаларини яшаётганини сезган чоғи, бир куни менга деди:

— Инқилоб ака, мабодо... мабодо ҳаётдан кўз юмсам жасадимни тилсиз фарзандларим — саксовулзорга дафн этингизлар...

Бу — унинг васияти эканлигини билмаган эдим. Унинг қабри асли Самарқандда. Аммо кейинчалик мен бу гапни — унинг сўнгги васиятини обкомдагиларга, мутассадди кишиларга айтдим. Юрагимда армон бўлиб қолмасин, дедим-да... Шундай қилиб, бу ерга кўриб турганингиз ёдгорликни ўрнатдик...

— Қолган гапни эшитдинг-а, — сўзида давом этаркан Инқилоб аканинг чеҳраси ёришиб кетди. — Мана шу чўл жаннатининг яратилиши чинакам катта, хосиятли, хайрли, матонатли яратувчанлик иши эди. Саксон иккинчи йили эди, адашмасам, қорақўлчилик ривожига улкан ҳисса қўшган бир гуруҳ олимлар, фидойи кишилар юксак мукофотга сазовор бўлди. Улар орасида (вафотидан сўнг) Галина Сергеевна Александрова ҳам СССР Давлат мукофоти билан тақдирланди...

Инқилоб ака сўзлапти-ю, хаёлимда хайрат қўним билмайди: «Тап-тайёр бош қахрамон-ку... Унинг ёшлиги, оилавий тақдири, ёлғиз ўғли Славканинг ҳаётдаги ўрни, турмуш тўсиқларига қарши боролган саботи, қорақўлчиликка чамбарчас боғланиб қолган умри... Мана шу Инқилоб аканинг ўзи-чи?!»

Саксовул ҳақида Инқилоб аканинг жон куйдириб гапиришида жон бор экан.

Саксовул... Турган-битгани фойда. Баҳор сўнгйда қийғоч гуллайди. Бепоен саксовулзорда худди шу кезларда айлансангиз борми — чеки йўқ ўрмонга, йўқ, гўё гуллаб ётган хушатира жаннатгами кириб қолгандай сезасиз ўзингизни. Ана энди қўй-қўзилар ёки чўпон таъбири билан айтганда, «яйлов аҳли» қулинг ўргилсин бу неъматдан нечоғлик қувонмасин: тўйимли озуқа бўлганда ҳам, тотимли, юқимли, витаминга бой... Қўй-қўзиларга жон қиради — саксовуллар соясида салқинлаб, ишқомларда товланиб

ётган узум бошларидай осилиб ётган гулларида чимдиб-чимдиб кезишади. Айниқса, уруғи уларнинг жони. Бир пайтлар табиий саксовулзор яйловларнинг ҳар юз гектарида йил давомида атиги йигирма беш қўй боқиш мумкин бўлган бўлса, эндиликда мазкур сунъий саксовулзорларнинг ҳар юз гектарида қарийб олтмиш қорақўл қўйларини боқиш имконияти туғилди...

Унинг қолган хосиятларини энди эшитинг: қўй-кўзиларни ҳар йили йиллик ҳақини бериб бўлган саксовулларнинг аввалам бор хусусиятларидан келайлик. Унинг илдизи йигирма беш газга қадар чуқур томир отади. Ерни ўта шўрлаб кетишидан сақлайди, айтгандай, унинг гулу уруғида — шўр таъмининг кўплиги ҳам қўй-кўзиларга қони фойда. Саксовул намни хушламайди. Саксовул ихота дарахти ҳамдир — шамолни ўтказмайди, шунинг учун ҳам яйловлар шамолдан қуруқшаб қолишдан омон қолади, нам сақланади, натижада эрта кўкламда ўт-ўланлар кўнгилдагидек, барвақт бўлиқ ўсиб чиқади... Саксовулларнинг қовжираб-қуриб қолган танаси, шох-шаббаси эса қишда асқотади: яйлов аҳолисига, қўй-кўзиларга, мол-қолларга тайёр, олий сифатли кўмир — уйларга, ферма ва мактабларга, касалхона ва бўрдоқичилик заводларига, отар ва кашарларга ҳарорат бахш этади. Тайёр, табиий ўтин бўлиб чорвани, яйлов кишиларини қишдан олиб чиқади...

Э, экканнинг отасига раҳмат, саксовул полвон! Едимга яна шу саксовулзорлар маликаси — Галина Сергеевна Александрова тушиб кетди...

Аёлларга иш керак

Шўрчилик Хусан Ҳайдаров ясаган жондон дўмбира овозини маҳлиё бўлиб тинглаётган сулувлар нигоҳида; Бухоронинг Қоровулбозор массивидаги гармсели жаҳаннамдек саратонда жаннат яратаётган хотин-қизлар бригадасида; Жомбой райони майдонларининг ҳолати ва муаммолари ҳақида сўзлаётган секретарь ишончида; сирдарёлик мусобақадош дугоналар Фотима ва Галинанинг шижоатида; фарғоналик пиллакор қизлар уйган ипак ҳайратида; раққосларнинг чарх уриб айланишида; Конимехнинг олис чеккасидаги Арслонбоб тоғлари бағрида қўй ҳайдаган эрининг ташвишларига жон нисор этган аёлнинг куйинишида; қай бир саҳронинг қоқ ўртасида Боғи Эрам барпо қилаётганлар орасида жавлон урган барчинкелбат қизлар қаҳқаҳасида; ер қаъридан нур ва олов олаётганларнинг ўт қарашида; ҳамшираларнинг жонбахш меҳрибонлигида; болалар кўзида келажакни жонлантираётган муаллима сўзларида; улуг юртнинг улуг юксалишларига ҳисса қўшаётган гўзаллар наздида... ҳамма-ҳаммасида бир нарса: ҳалол ва холисанилло сурурни, беминнат ва бетимсол меҳнат қудратини кўрдим! Тағин десангиз...

Хаёлимни Инқилоб аканинг сўзи тўзғитиб юборди:

— Шу дейман... аёлларимиз ҳақидаги гапларим ўйлатиб қўйди-ёв сизни. Тўғриси айтдим. Эшитинг, бундай-да... Хўжалигимиз аҳолисининг ярмисидан нари-бериси аёллар. Тасаввур қилинг, қанча меҳнат кучи. Улар иш сўрайди. Бутун юмушларимиз эркакларимиздан ортмайди. Боя муаммо ҳамма жойда кўп, дедим. Иш бораётган жойда муаммо бўлади-да. Боя айтган муаммоларимиздан бири шу: аёлларимизга иш керак. Қанийди, районимизда асосан хотин-қизлар қўл кучи билан фаолият кўрсатадиган йирик фабрикаларнинг филиаллари очилса... Хотин-қизларимиз ҳам иш билан таъминланарди, ҳам бир ҳунар эгаси бўлиб қолишарди, ҳам уларнинг истаклари амалга ошарди. Буни тегишли жойлардан бир неча бор сўрадик ҳам. Негадир инобатсиз қолиб келаяпти...

Эрта тонгдан шомгача отарлар бекаси бўлиб, эрининг, акаси ёки укасининг оғирини енгил қилаётган, фарзандлар улғайтиб эл сафига қўшаётган, чўпоннинг чўл шароитидаги хонадонига файз киритиб турган, безакларидан кўз қамашгудек гиламлар тўқий оладиган, жондон қимизу чўл таомлари тайёрлаб меҳмондўстликни ўрнига қўядиган, қадру қимматини биладиган яйлов хотин-қизлари, тоғлик гулрўлар, чўл маликалари кўз ўнгимдан ўтади.

Ҳа, улар иболи, бир сўзли, меҳнатни чин дугона билган замон барчинлари-да. Уларни кўриб, Инқилоб ака айтгандай уларга шароит яратиб берилса, бу ишнинг ҳам белини майиштириб ташлашларига ишонасан.

* * *

Бу кенгликларда, ҳудудсиз адиру яйловларда, тоғ ён бағирларида бир жаҳон орзу умидлар билан яшаб, жаҳоннинг қувончу ташвишларига ўзини шерик билиб, кўпини ҳам оз кўриб, озига қаноат қилиб марду майдонликнинг нимагини билдириб келаятган ҳар бир чўпон-чўлиқнинг ҳаёти ўзи бир дoston. Ҳар бир советободликнинг турмуш тарзи — сарбаланд Ватаннинг, совет оиласининг фазилатларини кўз-кўз қилади. Кўзини қувонтиради. Ҳавасингизни келтиради. Гапнинг индаллосини айтганда ота касбини улуглаган, халқимиз таъбири билан айтганда, отасига тортган советободликлар қалбини кўзгуда кўриб тургандай фахрланасиз, кўнглингиз раванан тортади...

Қирққиз чўққилари ёнбағирлаб Қоратоғнинг шарқи-жанубий томонига ошиб ўтилса, ажиб манзара намоён бўлади: олисда Каттақўрғон сув омбори жимирлаб кўзни олади. Яна ўнгроқда Ингичка посёлкаси, берироқда қишлоқлар, Каттақўрғонни Ингичка билан улаб турган ўқдек узалмиш асфальт йўл, буғдойзорлар, яйловлар кўзни тортади. Хў, анови ердан тоғ ёнбағирлари оралаб Ингичка посёлкаси томонга кета-кетгунча ҳар ер-ҳар ерда қишлоқлар жойлашган. Улар: Жарқудук, Олтиўғил, Қўрғонча, Доройтут, Чангалли, ундан нарида Тим, Қарнаб қишлоқлари...

Атоқли достончи, Ўзбекистон ССР халқ шоири, Ленин орденли Ислом шоир Назар ўғли шу ерларда ҳафталаб қолиб достонлар, термалар айтган. Чўпонларнинг тўю маъракасида, яхши-ёмон кунларида, қувончу ташвишларига шерик бўлган. Бу ерликлар унинг «Чўпонлар» термасини қайта-қайта айттиришни яхши кўришган. Достончи бир термасини бошлаганда:

**Минг қўй боқиб, бир улоққа зор чўпон,
Мақони йўқ, турай деса хор чўпон.
Бойга ишлаб бўлган қарздор чўпонлар... —**

деганида, ўша ўтмишнинг аччиқ ҳақиқатини, чўпонларнинг аввалги оғир ҳаётини юз-кўзлари, айтиш оҳанги, дўмбирасини чертишдаёқ тасвирлаб берар, охирини эса совет чўпонларининг ҳаётига улаб юборар эди:

**Тоғ-адирлар, кенг увалар менинг уйим,
Ҳалолликдан мингдан ортди тўққиз қўйим.
Тортганимда ўн тош кетар қўлда найим,
Мен бахтиёр совет элин чўпониман.**

**Ислом шоир бувангиз ҳам чўпон бўлган,
Қўй ортидан юриб сидқи кўйин топган.
Шунинг учун ҳар бир сўзим элга ёққан,
Мен бахтиёр совет элин чўпониман.**

Бу термани қайта-қайта айттиришган ишқибозлар — чўпон-чўлиқларнинг бола-жонлари ҳам шоир бўлган давраларда доимо ҳозир бўлар, ёшгина Инқилоб отаси пинжигани суқилиб сўрагани-сўраган эди:

— Нега шоир бува минг қўйи бўлсаям улоққа зор бўлган, дейди?

— У пайтлар бойлар бўларди, болам, қўйлар ҳам уларники эди.

Бу пайтда яйлов ва қишлоқлар узра юлдузлар ёғду соча бошлайди. Ислом шоир «Орзигул» достонини бир майдон олиб, уруш йиллари эмасми, сўнг гитлер-фашизмни лаънатловчи термалардан ола кетади...

Бола бўлса савол беришини қўймайди:

— Гитлернинг думиям борми, ота?

— Йўғ-ей, болам. Думи йўғ-у, лекин ваҳший думли ваҳшийларданам баттар, — дейди қандай жавоб қайтаришни билмай.

Мурғак юраклар осмон тўла юлдузларга термулганча ҳаёл суради. Ислом шоир айтаётган достон ва термалардаги қаҳрамонларидай бўлгиси, манови қиру адирларни қўй-қўзиларга тўлдириб юборгиси, бирдан улғайиб ўша қаҳрамонлардай зиё таратгиси келиб кетарди. Сўнг отаси тиззаларига бош қўйганча ухлаб қоларди...

Бу ернинг дарғалари қўй-қўзиларни ҳам «яйлов аҳолиси», деб атайди. «Хўш, шундай бўлгач, бу тилсиз аҳолига ҳам емиш, вақтида сув, вақтида зоотехник «тез ёрдами» керак эмасми?» ўйлади у. Ўйлабгина қолмади, хўжаликда бу шароитларнинг тўлиқ яратилишига доимо кўз-қулоқ бўлди. Бирон чўпон-чўлиқ ишига лоқайдлик билан қарагундай бўлса, бакириб-чақиравермади. Етиғи билан тушунтирди:

— Мундоқ ўйлаш керак, ахир, айтайлик оилада янги фарзанд кутаяпсизлар. Ҳамма қайғуради, шундайми? Бўлажак онага ғамхўрлик кўрсатасан, ҳатто янги чақалоққа элбурутдан энгил-бош тикдириб қўясан, туғруқхона ғамини ейсан. Шундайми? Шундай... —

Анови совлиқ бечоралар-чи? У ҳам табиат бандаси. Унинг ҳам жони бор. Айби — тили, онги йўқлигидами? Бари бир у сени тўйғизади, кийинтиради, эл олдида юзингни ёруғ қилади-ку! Шундай бўлгач, унгаям ичингиз ачишсин-да, оз-моз. Кечалари ҳам оёғининг чигилини ёзиб, кундузлари хўжа кўрсинга айлантириб келишдан ташқари, қўшимча ширали, витамини бор емиш беринг. Меъёр билан туз ялатинг, суяк уни беринг, кошарини, қўтонини дидига мосланг бундоқ. Бирор камчилик, ишлаш учун бирон етишмовчилик бўлса, мана бизга айтинг. Қалай, келишдикми?

Мулзам бўлган чўпоннинг иложи қолмайди:

— Келишдик...

Яхши раҳбар, ташаббускор ҳар бир коммунистдан кутиладиган фазилат ҳам шу-да, ахир: одамлардан хабар олади, ҳар қасб кишиси билан унинг ўз ишидан, хулқ-

атворидан келиб чиқиб муомала қила олади, тушунтира билади. Уларнинг ташаббусини кўзига суртади, оммалаштиради. Одам бўлсанг, кишилар сени ҳам тушунишади. Қарабсанки, ҳосилга-ҳосил, сурувга-сурув, меҳр-оқибатга меҳр-оқибат қўшилаверади.

Раҳбарлик ҳам санъат. Одамларни ишга жалб қилишдан аввал бошқа нарсанинг ташвишини тортиш керак: одамлар ишлаши учун шарт-шароит тахтми? Савдо, тиббий, маданий хизматдан исталган пайтда баҳраманд бўлса бўладими? Қўтонлар, отарлардаги муҳит кўнгилдагидайми? Чўпон-чўлиқлар, ғаллакорларнинг нимадан танқислиги бор? Уларнинг рўзғори бутми?.. Хуллас, унга кўндоқда теккан бу «касал». Ана шу оддий фазилат оддий раҳбар фаолиятида кўл келади. Энг муҳими, одамлар унга ишонади. Маслаҳатли бирон гап чиқса, баъзи кексалар ҳам «Фалончининг олдидан бир ўтиш керак» дейишади. Чунки тўғри маслаҳати, беғараз ёрдами ҳаминша жонга аро киради...

* * *

Мутахассисларнинг фикрича, чўл ва ярим чўл зоналарида ҳар қўй учун икки, икки ярим гектар яйлов зарур экан... Бўлса бордир. Лекин, менимча, гап ҳар қўйга қанча яйлов тўғри келишида эмас. Энг аввало қўйга ҳам одамларникига ўхшаган шарт-шароит, эътибор зарур. Фақат кенг яйловнинг ўзи кифоя қилмайди. Ётиб турар жойи, парвариши зўр бўлса, ана унда кўринг қўй-қўзининг иштаҳасини, яйлов кезишга иштиёқини! Қимирлаган қир ошар, дейилган гап фақат одамларнинг тиришқоғига, ишни дундириб қўйиш учун ҳаракат қилиш кераклигига ишора эмас. Бу гапни қўй-қўзиларни кечалари билан қимирлатиб туришга нисбат бериб айтса бўлади. Агар улар тунлари ҳам қир ошса, яйлов оша ўтлатилса унга нима етсин. Бараканинг калити шу.

Бу ерда энди яйловлар бурунги осойишталиги, салобатли чўққиларининг этаклари бўлиб эниб ётиши, кимсасизлиги билан эмас, бугунги замонавий кўрки, алпомишкелбат фидойилари, сон минг сурувлари, шовуллаган буғдойзорлари, уйлик, тўйлик, сулувлик қишлоқлари билан кўрган кўзни қувонтиради, эртанги кун режалари билан дилга ҳаяжон солади:

Бу яйловларда, бу кенгликларда ҳар бир киши ҳар тонгда, қир-адирларга лоларанг шафақ тўшаб тушувчи оқшомларда у ана шу яйловларга узоқ-узоқ назар ташлашни хуш кўради. Бу ерларнинг келажagini хаёлида жонлантиради. Уни ярқиратаётганларнинг ҳар бири эса оддий, фидойи одамлар, мана шу нуроний тоғларнинг, мана шу нуроний яйловларнинг ўт-олов ёшлари, нуронийлари...

Райондаги бундай оилалар, оддий, камтар кишилар ҳақида ўйлар эканман, Исломо шoirдан ёшлигимда, қишлоқда эшитган термаларим яна хаёлда жонланади:

Қир-адирда ўтлар менинг қўю қўзим,
Яшил яйлов, чашма булоқ ювган юзим.
Бу ҳайдаган сурувларим — эл давлати,
Юлдуз каби кўринади қўй савлати...
Олтиндан ҳам баланд турар қорақўлим,
Баракага тўлиб борар соғу сўлим.
Шу яйловлар, кенг увалар менинг уйим,
Ҳалолликдан мингдан ортди тўққиз қўйим,
Мен бахтиёр совет элинг чўпониман...

Жаҳон таниган Тимда бир кун

Уч кундан буён танишганим — бир-биридан мақтовни дoston чўпон-чўлиқлар, ака-ука Санаевлар сингари фидойижонлар, ҳайратга лойиқ яратувчанликлар фикримдан нари кетмайди.

Йўлдалигимизда район агросаноат бошқармасининг бошлиғи Т. Буматовнинг айтганлари хаёлда жонланади:

— Совет халқлари фаровонлигини янада ошириш омили бўлиб келаётган яна бир муҳим масала, бу — бутун мамлакатда кенг томир ёяётган агросаноат комплекси жараёнини тезлатиш масаласидир. Айни пайтда агросаноат интеграцияси, жумладан озиқ-овқат Программаси, ўлка ва область агросаноат бирлашмалари ҳамда район агросаноат бирлашмалари фаолиятини оммага тушунарли, таъсирчан ҳолда ташбиқ этишдек муҳим ва масъулиятли вазифа ҳам зиммамизда...

Қисқаси, яйловларни айланиб, чўпон-чўлиқлар билан суҳбатларда бўлиб жуда кўп яратили мўъжизаларни, жонли факт ва рақамларнинг гувоҳи бўлдим.

Мана, мен эшитган-кўрган рақамлар нима дейди: овозсиз оламга ёйилаётган донгдорлар сафида, қаддини, қадрини, қудратини жаҳонга кўрсатаётган ютуқлар ёнида

оқсаётганлар ҳам, орқага тортаётган нуқсонлар ҳам бор, дейди. Уларнинг қанча эртароқ олдини олсак, ҳар бирини айна вақтида ўз эгасининг юзига солсак, шунчалик тез фойдаси бор, дейди.

Тўғри, ҳаётда одамлар айрим хулқи бетийик, нафси бетийиқлардан, кўпчилик ишига тўғаноқ, қолоқ кимсалардан ҳам ибрат олади — уларга ўхшаб қолмасликка, шундайларга қарши курашишга интилади. Қарабсизки, бир томондан ишда илғор, ҳаётда ўрнак одам ҳаётдаги улушини икки-уч баробар адо этишдан бўлак, ҳалидақа ношукур бандалар ҳиссаси учун ҳам куйиб-пишади. Аммо, холисанилло айтганда, бенайранг, беминнат тер тўкиб, бировнинг тиргагисиз, турткисисиз яшаб ўтганга нима етсин.

Аҳолиси қарийб беш минг атрофида бўлган Тим қишлоғи — «Қарнаб» наслчилик заводининг маъмурий-маданий, жаҳон сайёҳларининг пойқадами тегиб турган маркази. Бу ердаги қишин-ёзин суви муттасил оқиб турувчи булоқ ҳам, минг йиллик чинор, шифобахш ҳавоси, қадим-қадимларданоқ шу ердан Буюк Ипак йўли худди шу мўъжизавий қишлоқдан ўтганлиги, бу жой Бухорога йўл олган карвонлар қўналғаси бўлганлиги, Аробота мақбараси, ноёб топилмалари биланоқ қадимий қўналғалардан бири эканлиги кўриниб туради...

Бу ерда бир нарсага ҳайрон қолдим. Инсон умрига умр кўшиш учун дам олиш пайтларини шифобахш суви, ҳавоси, қуёши ва тупроғи даво жойларда ўтказди. Қарнабликларнинг ҳам ўз шифобахш жойлари бор. Чўл жазирамаси, Ниёзлитоғ бағрининг ҳарорати, Жиллибулоқ (Илиқбулоқ, Иссиқбулоқ дегани) Ғуруллоқ, Қўтирбулоқ, Тўққизтарам ва Тимнинг соя-салқин жойлари. Ёки Нагорний иссиқ сувининг шифобахшлиги... Қизиғи шундаки, Иссиқбулоқ суви қишин-ёзин бирдай — илиқлиги 27—28 даражадан ошмайди.

Кексаларнинг айтишича, ҳар хил яралар, суяк қақшоли, эт увишиши каби касалликларга чалинган гўдақлар шу ердаги булоқларга чўмилтириб олинса, лойқаси суртилса дарддан халос бўлишган. Маҳаллий аҳоли ҳозир ҳам баъзи булоқ сувларини ичмайди, балки ундан шифобахш малҳам сифатида фойдаланишади.

Афсуски, булоқларнинг бу хусусиятини ўтмишда бой-боёнлар, руҳонийлар дин йўлида фойдаланиб келганлар — илоҳийлаштирганлар, халқни талаш воситасига айлантирганлар...

Қизиғи шундаки, мазкур булоқлар сувининг таркиби, унинг шифобахш хусусияти ҳануз жиддий ўрганилмай келиняпти экан. Агар илмий тадқиқ этилса, бу сувларнинг шифобахшлиги янада чуқурроқ маълум бўлиши турган гап.

Шулар ҳақида суҳбатлашиб турсак, қорачадан келган киши кўлида маҳаллий газетанинг бир неча кейинги сонлари билан пайдо бўлди:

— Танишиб турарсизлар, кечаги учрашувда машқларини ўқиган ҳаваскорлар ижодидан ҳам берилган.

Билсак, у киши шу газетанинг муҳаррири экан.

Хўжаликнинг «Советобод тонги» газетаси районнинг ҳар бир соҳасига, муаммоларига вақтида эътибор бериб бораётгани унда ёритилаётган мақолаларданоқ кўриниб турибди.

— Редакциямиз қошида, — дейди унинг муҳаррири Баҳриддин Шамсиев, — 1977 йилдан «Яйлов илҳомлари» деган ижодкорлар клуби ташкил этилган эди...

— Гапнинг пўсткаласини гапиравермайсизми, — деди адабиёт ва санъат мисолисиз сўз бошламайдиган Тошбўри Қиличев. — Кейинчалик районимиз маркази Нуробод шаҳри номига қиёсан Нурафшон деб аталадиган бўлди. Тўғри-да, унда қатнаётган ёшларимиз орасидан ҳам эл тан олган истеъодлар етишсин, эл қалбига нур улашсин...

Райондаги «Советобод тонги» газетаси муҳим бир мавзу хусусида мунозарали мақолалар беради. Гап қалин пули ҳақида кетади. Тўғри-да, ҳозирги тўк, пире бадавлат замонамизда, ақлли, одобли, меҳнатдан бахтини топаётганлар орасида ҳам куёв тарафдан икки-уч минг сўм қалин пули сўраётганлар бўлса?! Устига-устак келинга эллик атрофида турли-туман кўйлак ё ноёб мато, ранг-баранг рўмоллар, пальто, жемпер, тақинчоқлар... Никоҳ оқшомидаги харажатлар-чи?!

«Бунинг устига, — дейди газета, — Жом ва унинг атрофидаги қишлоқларда кейинги беш-олти йил ичида ёмон бир одат тусга кирди. Бу — «қизлар ўтириши»дир. Унга келиннинг дугоналари, яқинлари, синфдошлари — эллик-олтмиш қиз йиғилишади. Улар учун алоҳида қўй сўйилади. Шунга яраша бошқа тараддуд-ташвишлар. Улар кун бўйи ёки эрта тонггача базм қилишади. Сир эмаски, қизлар ҳатто спиртли ичимликлар ҳам ичишади. Бунинг харажати ҳам, албатта, куёв томондан бўлиши керак...»

Ҳой яхшилар, газета тўғри бонг уряпти! Ахир, ўзингиз айтинг, йигит бечора яхши кўрган қизига унашилгандан то тушириб олгунига қадар қанчага тушади. Каммида ўн минг! Шу пайтгача йиққани етмагандай (ота-онаси йиққан ҳам дейлик) тўйдан кейин неча йиллар даҳмаза қалин, ортиқча олди-берди, еди-ичдилар хунини тўлаш билан яшамайди, дейсиз?

Шу пайт Тим қишлоғидаги хонадонларнинг бирида бахши овози ҳавони ёриб ўтди.

Яхшилик ва ёмонликдан, пасту баланддан, тўғрилиқнинг мангу устунлигидан олаётган бахшининг равон оқишидан тебранасан.

Ҳа, айтгандай, бу олис Қоратоғ ўнгирларида жойлашган мана шу Тим қишлоғида яшовчи чўпон Мамай бахшининг овозимикин? Уни тоғлиқлар фақат чўпонлиги, одамоҳунлиги, камтар ва ширинсуханлигини эмас, балки воқеаларга жон киритиб бўзлагувчи қулинг ўргулсин бахши эканлиги учун ҳам ҳурмат қилишади. Ешлигидан Исломо шoirдан қўл олди, яхшиларга эргашди, чўпону қўйлар душмани бўлган бўри овчиси сифатида танилди. Одамлар унинг Қоратоғ белида қўй-у қўзиларни дўмбира куйи билан ётқизиби-турғизганини, ўлатиб ва суғориб қайтганига бир неча бор гувоҳ бўлишган. Ҳа, бу унинг овози:

**Меҳнатга бел боғламасам,
Элим кўнглин чоғламасам,
Ватан тузин оқламасам,
Кўнгил қурғур қўймас, дўстлар!**

**Яшнамоқда бу ҳур замон,
Гулламоқда ҳамма томон,
Жон партиям берган даврон,
Мамай куйлаб тўймас дўстлар!**

Қирқбулоқ қарчиғайи

«Ленинчи чорвадор» совхози яйловларига ўтганимизда, биринчи галда шу совхознинг 2-бўлимида бош чўпон, мингдан зиёд қўй-қўзилари, бир қанча чўпон-чўлиқлари билан савдо қилиб турган Эгамназар Мустафоев отари, у ердаги муаммо билан танишдим.

Ана энди гапни «Ленинчи чорвадор»нинг 1-бўлим мудури, Қирқбулоқ яйловининг қарчиғайи, Турсун Буматов отарларидан эшитинг.

— 1942 йилдан буён чўпонман, — дея гап бошлади Турсун Буматов. — Шундан икки йил ўтиб, бош чўпонсан, дейишди. Кейин ўн йилча бригадир ҳам бўлдим. Мана энди ўн йилдан ошди — мудирман, шу ерда ишляпмизда-ай...

— Бўлим ҳақида дейсизми... Ҳа, ўн икки мингдан зиёд қўйимиз бор. Яримдан кўпи она қўй, қолганлари қўчқор, ахта. Бош чўпонларимиз 15 та. Улардан Улуғмурод Раҳматов, Фахриддин Раҳматов, Намоз Арабов кабилар ўрнак. Мана биттаси шу киши — Рамазон Усмонов. Уттиз беш йилдан буён чўпонлик қилади. Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати. Коммунист, ташкилотчи, нишондор чўпонларимиздан. Бу йил Ўзбекистон Компартиясининг XXI съездига қатнашган делегатларимиздан.

— Кўпам мактайверманг-да, — деди Рамазон Усмонов, сўнг бизга уқтирди. — Районимизда тўрт Социалистик Меҳнат Қаҳрамонидан бири шу кишининг ўзлари. Нишонлардан олмагани қолмаган. СССР Олий Советининг депутати ҳам бўлган. Асли ҳалол меҳнат деганининг индаллосини, камтаринлиқни шу кишидан ўрганамиз...

— Қўй — даштнинг ўти билан қўй, — деди Турсун Буматов гапни бошқа ёққа буриб. — Ҳар юз бош совлиқдан 110 та қўзи олишга аҳд қилганмиз. Утган йили ўт бўлмади ҳисоб. Баҳорда ёмғир яхши бўлса, мўл-кўл озуқа бўлади. Нам, керак-да, яйловга...

«Ленинчи чорвадор» марказига келгач, совхоз директори Эгамберди Рўзиевдан совхоз ҳақида сўзлаб беришни сўрадик. У совхоз идорасига кириб келганимизда, тўрда, деворда осиглиқ ёзувларни кўрсатди.

— Ана, боя сўраганларингиз.

Ўқидик. Унда шундай ёзилган эди: «Касбини ардоқлаб «Ленинчи чорвадор», Қарнаб чўлларида топди эътибор. Таржимаи ҳоли: Туғилган йили: 1931 йил. Дастлаб колхоз эди, 1973 йилда «Ленинчи чорвадор» совхозига айлантирилди.

Миллати: ўзбек, рус, тожик ва бошқа ўнға яқин миллат вакиллари бир жон бир тан бўлиб истиқомат қилишади.

Майдони 118,6 минг гектар, шу территорияда Қарнаб, Соҳоба ва Қирқбулоқ қишлоқлари жойлашган.

Аҳолиси: 5 мингдан ортиқ. Хонадони 800 га яқин.

Географик ўрни: районнинг Ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, шимол томондан Пахтачи райони, ғарбдан Навоий области, ғарби-жанубдан Бухоро области, жанубдан Қашқадарё области ва шарқдан районимиздаги «Қарнаб» наслчилик заводи билан чегарадош.

Иқлими: иссиқ континентал, тез-тез шамол бўлиб туради, баъзи вақтларда шамолнинг тезлиги секундига 25—30 метргача етади».

— Шiorни эса мана шу аёл топган, — деди Эгамберди Рўзиев. — Совхоз учун нималар қиммат эканлиги шунда акс этганов: «Пахта — ифтихоримиз. Қоракўл иқболимиз. Галла — ризқ-рўзимиз. Мармар — бебаҳо бойлигимиз».

Кейин билсак, бу аёл совхоз партия ташкилотининг секретари, совет турмуш тарзи ва янги урф-одатларни ташвиқот қилиш комиссиясининг раиси, исми Кичикой Абдуолимова экан.

Шеърү санъат ишқибози, аҳоли маданиятига маданият қўшишга бел боғлаган, гапирганда унча-мунча шоиру санъаткорларни мулзам қилиб қўядиган Кичикой Абдуолимова жилмайиб қўяди...

Сўнгсиз мусиқа

Ортада қолаётган темир излар уфққа сингиб кетаётган каби... Поезд деразасидан ўтаётган кенгликлар «тақа-туқ-так» дея олиб қоचाётган пўлат йўл мусиқасида тагин ҳам гўзаллашиб кўринади. Кўз қувонади.

Кўнгилга ажиб ҳислар қуйилиб келади. Енгил тортиб ғуруринг ошгандай сезасан ўзингни. Мана шу кенг яйловлар — улкан дорилфунун талабаси — чўпон ёрини кутаётган бека; қўй-қўзиларнинг қишки ғамини еяётган захматкаш; дostonлардаги Ғиротни эслатувчи қизилқашқа жайронлар; тўриқ-саман тулпорлар; қорабайир зотли отида серўт яйлов ахтариб кетаётган ё сурувини қўрадан чиқариб, яйловга ҳайдаётган чўпон; қовурғасимон, кулранг, жигарранг, пушти, шабдор, оқ ранг, қора ва сур, нўхатгулли қўнғир, яшил-майин, майда гулли қора, қизғиш, сарғиш рангларда товланиб турган ялтироқ сур, қаламгулли қоракўл териларнинг камалакдек товланиши... барчаси кўз олдидан ўта бошлади. Ҳа, буларнинг ҳаммаси чўпон дорилфунунида муҳайё бўлади: тери, жун, гўшт; гўшт, жун, тери...

Айниқса тери — қоракўл... Олтидан азиз — чидамли, чиройли, енгил, фойдали, қадрли. Шу тенгсиз хом ашёдан қилинган маҳсулотлар бебаҳо.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон қоракўли жаҳон бозорида кўзни ўйнатади. Фақат Ўзбекистондаги эмас, бу пиру бадавлат ашё Қозоғистон ССР ва Урта Осиё республикалари, Молдавия ССР, жаҳоннинг бошқа мамлакатлари — Афғонистон ва Эрон. Жануби-ғарбий Африка ёқларда ҳам етиштирилади.

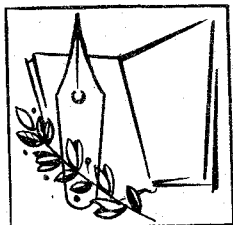
Кейин яна қуйиб-қуйманиб сўзлаётган Нишон бобо сиймоси жонланади:

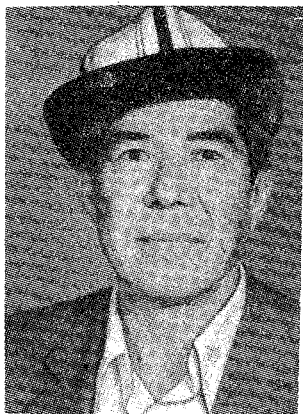
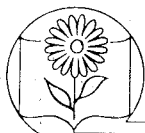
— Хўш, ана энди қаранг, шунча йил СЖКидан топган «каромат»имиз: сон кетидан сифатни йўқотдикми, йўқотдик. Бу — бир. Совлиқлар заифлашиб майдалашиб кетдимми? Бу — икки. Ҳар совлиқдан уч-тўрттадан кўзи олинавсегач қоракўл тери бир парчагина бўлиб, гули дағаллашиб, товланиши хиралашиб, сифати пасайиб кетдимми? Бу — уч. Таннархнинг уйи куйдимми? Бу — тўрт. Қўй-қўзиларнинг вазни айтишга ҳам уятлик бўлиб қолдимми? Бу — беш. Энг муҳими, қоракўл териларимизнинг жаҳон бозоридаги обрўйига касри тегдимми? Бу — олти... Э, мен санавермай, сиз эшитманг... Мана энди хатоларимиз ўнғланади, мана кўрасиз, тўғрилиқ, ҳалоллик тўғрисида...

Яхши бир туйғудан фикрим тиниқлашади: захматкаш кишиларимиз янгиланиш, яшариш даврини шунчалик тушуниб, аввалгидан ҳам минг чандон ҳалол меҳнатга, тўғрилиқ ва покликка «ёпишиб» кетишаётгани қандай яхши! «Ҳақиқат ва ҳалоллик устивор жойда кўнгил ёришиб кетиши шундан-да» ўйлайман яна. Ҳа, бу асрлар оша бизга насиб этган исмсиз, мусаффо, боқий мусиқа! Сўнгсиз мусиқа бу...

Бирдан темир излар қўшиғини эшитмай қоламан. У дўмбира товушига алмашинади. Негадир қай куни Заргул яйловидаги отарларнинг қай биридандир ҳаволанган бахши овози қуйилиб келади. Дўмбира жўр бўлади унга:

**Бахти кулган элнинг бахтли чўпониман,
Юлдуз тўла тунларининг Чўлпониман.
Яхши кулсин, ёмон ўлсин деган жонман,
Отим Замон, элим омон, йўқ армоним!**

Турсунбой Адашбоев

ШУҲРАТ КЎРКИ

Ушбу ҳужжатли балладада Аравон қишлоғининг шуҳратини кўтарганлардан бири, машҳур пахтакор, «СССР халқ маорифи аълочиси», эл фарзанди Аъзамхон Сайдахматов ҳақида ҳикоя қилинади.

МУАЛЛИФ

I
Аравоннинг шундоққина,
Марказида — ўртасида.
Ҳабиб Абдуллаев номли
Гузарнинг нақ елкасида —
Шоҳсупада савлат тўкиб,
Жангдан қайтган танк турар.
Олов кечган бағри узра
Шундай лавҳа барқ урар:

«МОСКВА,
1486 35 21/2
ОЛИЙ ДАРАЖАДАГИ ҲУКУМАТ
ТЕЛЕГРАММАСИ.
УШ ОБЛАСТЬ, АРАВОН РАЙОНИДАГИ «БИРЛИК» КОЛХОЗИ,
КОЛХОЗ РАИСИ САЙДАҲМАТОВ АЪЗАМХОНГА.

Ўртоқ Сайдахматов! Қизил Армия бронетанк қўшинларини мустаҳкамлаш борасида кўрсатган ғамхўрлигиниз учун ўз саломимни ва Қизил Армиянинг миннатдорчилигини қабул этгайсиз».

И. СТАЛИН

II
Керматоғнинг азал номин
Атагайлар Чилустун.
Бу қирқ таянч — тиргак демак,
Боисини бил, дўстим.
Қирқта устун ерга тегмас,
Муаллақ, ғор шифтида,
Қирқ ботир бор Аравонни,
Даст кўтарган кифтида,
Бу алпларнинг жасорати

Бугун юртни кезади.
Лаъл узукка ёкут кўздай
Воҳамизнинг безаги.

III

Ўнта ҳўкиз ва бир жуфт от,
Артель учун бўлинди.
Ўз оила «нон» деб тургач,
Томошани кўр энди,
Ҳамқишлоқлар бир батракка,
Умидларин бойлашди —
Марказдаги хўжаликка,
Раис қилиб сайлашди...

IV

Уч йилдан сўнг хўжаликнинг
Қадди бир оз тикланди.
Омбор тўлиб дону дунга
Той-той пахта юкланди.
Оғиз ошга тегмай туриб,
Қаттол уруш бошланиб
Сон-саноксиз оналарнинг
Кўзи қолди ёшланиб.
Чолу кампир, бола-чақа,
Кўниб ярим-ёртига.
Хотин-халаж тер тўкишар
Энди фронт ортида.
Боғу роғни, дов-дарахтни,
Ямлаб ютар сушилка¹.
Пахта билан ғалла кирар
Раисларнинг тушига.

V

Сув озайиб қолганлигин,
Эслатди Эргаш кириб.
Аъзам ака Бозорбойни
Бошлади эргаштириб.
Сингиб пишган зоғорадан
Тугиб олди белбоққа.
Йўлга тушди Олиш боши —
«Шайтон тегирмон» ёққа.

Иккови сув кўпайтириш
Режасини тузарди.
Тўс-тўполон бўлиб қолди,
Шу пайт бирдан гузарда.
Новвоёхона олдида
Битта ўсмир бош яланг,
Нон ўғирлаб кўлга тушган
Калтаклашар ёш-яланг...
Раис отдан сакраб тушиб,
Элга инсоф тилади.
Зоғорасин тутиб унга,
Бошу кўзин силади...
«Детдом»² ташкил қилмоқликка,
Шунда қатъий аҳд қилди.
Оқшом йиғиб фаолларни
Масалани нақд қилди.
Эски мактаб жиҳозланиб
Ажратилди тўрт хона.
Анна Алексеевна
Қирқ болага парвона.
Қанор қолда шולי похол
Мисоли матрас бўлди.
Алак иштон, бўз кўйлақлар
Беқасам, атлас бўлди...
Фарзандларин эркалашга,
Етмас раис фурсати.
Тонгда кетиб, тунда қайтар
Отасини кўрса-чи?
Пиш-пиш ухлар Маҳмуд, Рафик,
Ўпиб, бағрига босар.
Дастурхонда насибаси —
Бўтқали сопол қоса.
— Ҳой, дадаси, Рафик бугун,
Қилди роса ҳам ғалва.
Олиб беринг кенжасига
Битта «шайтон арава».
— Волосипед? Йўк, эртарок,
Тенг-тўшлари ўксинар.
Оғир олиб акаси ҳам
Беҳудага «чўп синар».
Ўт олади қўшниларнинг
Кесатиғи — таънаси.
Бу борада оқилроқ бўл,
Уйлаб иш қил, онаси.

VI

Раис одатига кўра почтальон келтирган хат-хабарларни кўздан кечираркан, нигоҳи «қорахат»га тушди. Яна «қорахат»... Бу эллик олтинчиси... Эллик олтита ҳамқишлоғидан айрилиш осонми? Тенг тўшлари қатори у она Ватанни ҳимоя этишда қатнашолмаётганидан қаттиқ изтироб чекарди. Қайсидир йўл билан уларга далда бергиси, мадад бўлгиси келарди. Аъзамхон ўйлай-ўйлай бисотидаги жамғармасини ҳукуматга топширишга қарор қилди.

Яктан бўлиб шаҳар, қишлоқ,
Бисотини қўш қўллар.
Сандиқларда асраганин
«Фронт учун», деб йўллар.
Рузвон кампир кеча олган,
«Қорахат»дан афтода.
Елғиз ўғил изтиробин
Этиб бўлмас ифода.

Тортиқ қилди тўйга деган,
«Марваридин — бир шода...»
Тушлик бўлиб бир баҳона,
Аъзамхон боғлар отин.
— Жавондаги пулни дарҳол, —
Дейди, — олиб чиқ хотин.
Бобосидан мерос қолган
Ўн минг сўм омонатин,

¹ Сушилка — пахта қуриштиш пункти.

² Детдом — болалар уйи.

Ураб олиб қийиқчага
 Тўғри райкомга кирди...
 Саркотибга ниятини
 Бир бошдан тушунтирди...
 Қирқ учинчи йилнинг қиши,
 Нақ декабрь ойида.
 Пулин ҳада этгач банкка,
 Кўнгли тушди жойига.

Қирқ тўртинчи йил баҳори,
 Энди кўш чиққан пайти.
 Москвадан — Бош қўмондон,
 Қутлади раҳмат айтиб:
 «Пулингизга танк ясаймиз».
 Деб айтибди хатида.
 Аста буклаб солиб қўйди,
 Партбилетин қатига.

«Ўртоқ Сайдаҳматов! Қизил Армия ҳисобига ўтказилган маблағингизга «Т-34» танки ясалди. Шу кунларда у Белоруссия тупроғини фашист газандаларидан озод қилишда қатнашмоқда. Сизга жанговар саломлар билан

Т. И. Тарчалин,
 подполковник;
 Н. И. Липодаев,
 танк қўшинларини ташкил этиш бош
 бошқармасининг ўринбосари,
 генерал майор.» Дала почтаси № 62998. 1944 йил.

VII

Қирқ бешинчи йил баҳори,
 Хушмуздага дил қонди.
 Қаттол уруш тугаб охир,
 Фашистнинг ини ёнди.
 Қутлуғ жангдан она юртга,
 Омон қайтди кам одам.
 Юрак ичга тортиб кетар,
 Эсларкансан дамо - дам.

Уй тўрида ёдгор бўлиб,
 Ярми кемтик нон қолди.
 Келинлар тул, оналарнинг
 Қалблари вайрон қолди.
 Тинчлик даври — тикланишлар
 Кўп жумбоқлар ҳал бўлди.
 «Бирлик» эса ҳар жиҳатдан,
 Юксалиб машъал бўлди.

VIII

1946 йилнинг 18 мартида Ушдаги С. М. Киров номли ўзбек театри ёнғиндан катта зарар кўрди.

— Уша кунларда, — деб хотирлайди, Уш шаҳар партия комитетининг собиқ секретари ўртоқ Примбердиев, — бир яшиқ миҳ топишнинг иложи бўлмаган эди. Натижада театрнинг ўша пайтлардаги адабий эмакдоши, шоир Маҳмуд Раҳмон томонидан тайёрланган мурожатнома Аъзамхон Сайдаҳматов орқали Ўзбекистон ҳукуматининг раҳбари Усмён Юсупов билан Госплан раиси Ҳабиб Абдуллаевга етказилганди. Ушанда ўзбекистонликларнинг қардошлик ёрдами туфайли театр биноси ҳашар йўли билан қайтадан тикланган эди.

Зиёмиддин Шокиров,
 кекса санъаткор.

IX

— Алло! Алло! Аравонми?
 — Ҳа, — дер раис даъфатан.
 — Салом, Аъзам! Мен Тошкентдан,
 Абдуллаев Ҳабибман.
 Билдириб қўй, шаҳарқўмга —
 Примберди ўғлига.
 Ишлар битди. Ином Саид¹
 Келтирмасин кўнглига.

Миҳ, тунука, ёғоч борар,
 Беш-ўн куннинг орасида.
 Кутиб олсин, айт, ўшликлар,
 Узимизнинг Қорасувдан.
 — Ҳабибулло, минг бор раҳмат!
 — Арзимайди, хайр-хўп.
 Мендан барча юртдошларга
 Салом айтгин кўпдан-кўп.

«Ассалому алайкум, Аъзамхон! Бола-чақанг тинчми? Сенга олис грознийлик дўстларинг мактуб йўллайпти. 1943 йилнинг кеч кузаги сира ёдимиздан чиқмайди. Ушанда ўн беш хўжалик, биз — чеченларни ёруғ юз билан кутиб, нон-туз бериб, бошимизни силаган эдинг. Кейин пахтачилик бригадасида юртимизга қайтгунга қадар ишлаб, обрў-эътибор топганмиз. Шахсан сендан бир умр миннатдормиз.

Сенга сиҳат-саломатлик тилаб: Увайс, Аҳмад, Ризов ва Абдулхай.
 Дўстларнинг илтимосига кўра хат ёзувчи Ҳасан Боришев».

Галайти қишлоғи,
 1969 йил, 12 май.

¹ Уш шаҳар партия комитетининг ўша йиллардаги раҳбарларидан бири.

X

«Толе куши» кўнди рости,
Чилустуннинг бўркига.
Роса ўн йил давомида
Қишлоқ чиқди кўркига.

«Қадрли Аъзамхон Сайдахматович! Сизни, 9 май Ғалаба байрами билан қутлаймиз. Маблағингиз эвазига ясалган «Т—34» танкини икки йил давомида бошқариб душманнинг додини берганмиз. У, Берлингача бўлган шонли йўлни мардона босиб ўтган эди. Уша танк ҳозир Украинада. Эритишга топширилгани йўқ. Қонли урушнинг гувоҳи сифатида сақланыпти. Сизга қизғин салом билан:

Иван Косоруков,
Василий Гигиевич,
ветеран танкчилар.»
Киев шаҳри.

XII

Аъзамхон аканинг фарзандлари — ўқитувчи Рафиқжон билан врач Маҳмуджонларнинг ҳаракати зое кетмади. Колхоз ветерани Аъзамхон Сайдахматов жамғармаси ҳисобида уруш йилларида ясалган «Т—34» танки Аравон қишлоғига келтирилди...

Салют берар пионерлар,
Гумбурлайди барабан.
Байрам руҳи кезар бугун,
Сиз қаёққа қараманг.
Автоматли тўрт саф солдат
Одим ташлаб ўтади.
Ветеранлар бошин эгиб,
Ол байроқни ўпадаи.

Бажарилар ҳарбий қасам,
Метин тартиб — қоида.
Ўғил, қизлар гуллар кўяра,
Табаррук танк пойига.
«Т—34» — Аравонга,
Шухрат кўрки, сайқалдир.
Ватан ўғли Аъзамхонга
Энг муносиб ҳайкалдир.

Ҳар соҳада ўсиш, ривож,
Рекорд ҳосил олинди.
Дехқонларнинг иши олчи,
Чайнагани бол энди.
Раис минган тўриқ қашқа —
Муовин учун бойланди.
«От ўрнини тойчоқ босиб»,
«Победа»га айланди.
Шофёр йигит Мамасултон
Машинани нўхталар.
Ота ҳар бир сўзни тоблаб,
Урғу берар, тўхталар:
— Ўғлим, буни парвариш қил,
Гард юқтирма ташига.
Мени йўқлаб, сигнал бериб,
Тегма элнинг ғашига.
Татиб юрма «захри қотил»,
Шукрона қил бориға.
Кексаларни кўриб қолсанг
Ярагин бир корига.

XI

Қуёш чақнар булутларни
Ситиб, йиртиб чокидан.
Кунлар, ойлар ўтар ғиз-ғиз
Бўзчи отган мокидай.
Уддабурон етти ўлчаб,
Бир кесиб якун ясар.
Индаллосин дангал айтиб,
Гапни қилай мухтасар.
Минг тўққиз юз саксон тўрт ҳам
Мунаввар ғолиб келди.
Аравонга яна муҳим,
Хушхабар олиб келди.

МАЪНАВИЯТ ЧЎҚҚИСИ

СОЦИАЛИСТИК МЕҲНАТ ҚАҲРАМОНИ, ЎЗБЕКИСТОН
ХАЛҚ ЁЗУВЧИСИ КОМИЛ ЯШИН БИЛАН СУҲБАТ

Комил Яшин. Бу камтарин инсонни республикамизда каттаю кичик яхши билади. Унинг мамлакатимиз миқёсида ҳам обрўси баланд, хорижий мамлакатларда ҳам мухлислари етарли. Шу ўринда биргина мисолни эслайлик. Унинг олтимиш ёшини нишонлаш учун республикамизда тайёргарлик кетаётган кунларда Ҳиндистоннинг Деҳли университетда ёзувчи юбилейига бағишланган йигин ўтказилганлиги ҳақида ТАСС мухбири марказий матбуот саҳифаларида хабар берганди...

1929 йилда республикамиз театрлари саҳналарида «Икки коммунист» номли замонавий мавзудаги пьеса қўйилиб, халқ орасида катта шўхрат қозонди. Бунинг сабаби — муаллиф асарда янги социалистик ҳаётни вужудга келтиришда матонат кўрсатган, эрталаб меҳнат аҳлига бош бўлган фидойи инсонлар — коммунистларнинг жасоратларини қаламга олган, турмушдаги туб ўзгаришларни тўғри кўрсата олган ва замондошларимизнинг унутилмас образларини маҳорат билан яратган эди. Асар дастлаб Андижондаги театрда саҳнада кўрсатилди. Спектаклнинг охири пардаси ёпилганидан кейин янграган гулдурос олқишлар ҳадеганда тинавермади. Парда яна очилиб, ролларнинг ижрочилари қайта-қайта таъзим бажо этишди... Бироқ қарсак, «баракалла», «офарин», «яшаворсин» деган хитоблар давом этарди. Муаллиф эса пастда уялинқираб ўтирар, саҳнага чиқмаганди. Ахири бўлмади. Саҳнага кўтариб олиб чиқишди. У паст бўйли, қотма, ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги йигит эди. Режиссёр Музаффар Мухамедов (Ота) қўли билан залга «бас» дегандай ишора қилиб: «Асарни ёзган шу йигит бўлади» деганида олқиш устига олқиш ёғилди.

Мана шу воқеага ҳам яқинда олтимиш йил тўлади. Утган йиллар ичида ижодини шеър ёзишдан бошлаб, устоз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг назарига тушган, унинг энг яхши аъналарини давом эттириб, драматургия соҳасида қалам тебратган санъаткор замонанинг машҳур адиби ва жамоат арбоби бўлиб етишди. У сеvimли халқ, жонажон партиясининг манфаатлари йўлида сидқидилдан хизмат қилди. Эл-юрт ҳам унинг фидокорона меҳнатини муносиб эъзозлади. Кўкрагидаги Олтин юлдуз атрофидаги орден ва медаллар, қўша-қўша унвонлар, энг муҳими, халқнинг иззат-ҳурмати, эҳтироми...

Комил Яшин партиямизнинг қатор съездлари делегати, қатор қақриқ СССР ва Ўзбекистон ССР Олий Советларининг депутаты. СССР Ёзувчилари союзининг аъзолик билетини унга Максим Горькийнинг ўзи топширганди. Ушандан бери ўтган анжуманларнинг ҳаммасида қа нашиб келмоқда.

Гап дастлаб совет ёзувчиларининг VIII съезди ҳақида борди.

— Москвадаги съездимизга бу сафар ҳар галгидан ҳам кўплашиб бордик. Сафимизда кекса, ўрта ва ёш бўғинга мансуб қаламкашлар борлиги қувонарли ҳол эди. Съезд минбаридан туриб айтилган сўзларда адабиётимизнинг муносиб вакиллари номлари, уларнинг яхши асарлари фахр билан тилга олинди ва юксак баҳоланди. Мен бунга адабиётимизнинг бугунги кунда фаол равишда меҳнат қилаётган барча талантли вакиллари ижодига берилган баҳо сифатида ҳам қарайман.

Бадний ижод соҳасида эришилган каттаю-кичик ютуқларнинг бари ўзимизники. Уларни биров биздан тортиб ололмайди. Бироқ биз партиямиз, давримиз талаби, бугунги аҳвол нуқтаи назаридан ўз ишмизни баҳолайдиган бўлсак, ҳали жуда кўп ва тинимсиз ишлашимиз кераклиги аёнлашади. Ҳа, шундай. Чунки мен бу сўзларни партиямизнинг XXVII съезди ва мамлакатимиз ёзувчиларининг VIII съезди қарорлари руҳидан келиб чиққан ҳолда айтаяпман.

Гапнинг очиги, биз кейинги йилларда туб маънода сон кетидан қувиб, сифатни унутиб қўйдик. Лойқа бўлса ҳам анҳорнинг тўлиб оққани яхши, деган мақол бошқа соҳаларга эҳтимол мос келар-у, бироқ адабиётга ёпишиб тушмайди. Бу борадаги аччиқ ҳақиқат республикамиз ёзувчиларининг кейинги съездида ҳам, матбуот саҳифаларида ҳам таъкидлаб ўтилди.

Ёзувчилар союзи — улкан ташкилот, республикамиз адабий ҳаётининг чинакам маркази, ёзувчиларнинг бошини қовуштириб тургувчи, уларнинг ижодий ғайратларини тўғри йўлга солиб, турли бўғиндаги истеъдод эгаларининг бошини силайдиган бақувват оиладир. У — ёзувчининг доимо мурожаат қилиб турадиган ижодий хонадон; сеvimли, қадрдон масканидир. Шундай экан, бу даргоҳнинг эшиклари барча ёзувчилар учун доимо очиқ бўлмоғи, бирор мақсад ва ниятда бу ерга қадам босган қаламкаш қаноат ҳосил қилган ҳолда қайтмоғи лозим.

Республика партия ташкилоти ижодий жараёни ривожлантириш ва Ёзувчилар Союзи аппаратини ҳар жиҳатдан мустаҳкам кадрлар билан таъминлаш борасида тегишли тадбирлар кўргани жуда яхши самаралар бераётти. Бунинг учун бир йил ичидаги адабий жараёнда аққол кўрса

бўлади. Газета ва журналлар саҳифаларида эълон қилинган ва нашриётларимиз томонидан чоп этилган талай асарлар бунга мисол бўла олади. Улар савия жиҳатидан бир хилда эмас, албатта. Бироқ аксар асарларда замона нафаси сезилиб турганлиги, кишиларимизнинг меҳнатдаги ғалабалари, рухий кечинмалари акс этганлиги кишини қувонтиради. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, айрим асарлардаги ижодий жасорат, ҳозирги кунларнинг долзарб масалаларини қаламга олиш, ҳаёт бағрига чуқур кириш, халқнинг юрагидаги гапларни айтиш ва партиявий позицияда турган ҳолда воқеликдаги айрим салбий ҳодисаларни баҳолаш кишини қувонтиради.

Ўз усталари ҳаётнинг олдинги марраларида бўлишга интилаётганлари, халқнинг дилидаги гапларни топиб айтишга уринаётганлари, энг актуал, долзарб масалаларни қаламга олаётганлари китобхонларда кучли қизиқиш туғдирмоқда. Бунда газета, радио ва телевидение орқали адибларнинг чиқишларини кўзда тутаётган. Нега деганда, публицистика жанговар жанр сифатида ҳозирги кунларда иқтисодий сиёсатимиз, стратегиямизни жадаллаштириш ва ишимизни қайта қуришни тезлаштиришда бизга катта ёрдам беради. Бу жанрда қалам тебратадиган ёзувчи ҳаётнинг янгидан-янги қатламларига чуқурроқ кириб боради. Янгидан-янги таассуротлар, интилишлар, турли қарашлар, нақтаи назарлар, ҳар хил тушунчалар тўқнашуви! Буни бир ўйлаб кўринг-а! Ёзувчи учун бебаҳо материаллар, яратилажак асарлари учун образларнинг хилма-хил прототиплари... Давримиз, ҳаётимиз эса ажойиб воқеаларга ҳам, ажойиб кишиларга ҳам бой. Мана кичкина бир мисол. Утган йили пахта йиғим-терим мавсуми пайтида қатор ёзувчиларимиз пахтакорлар орасида бўлиб, жуда кўплаб учрашувлар ўтказдилар, уларнинг ишлари билан танишиб, очерклар ва лавҳалар ёзиб, долзарб масалаларни кўтариб чиқдилар. Бу асарлар бепоеъ далаларда жонбозлик кўрсатиб, «оқ олтин» хирмонлари бунёд этаётган замондошларимизни янгидан-янги меҳнат ғалабаларига руҳлантирди, завқларига завқ қўшди. Мен ҳам ўша кезлари кўплар қатори Андижон областида бўлгандаи дала азаматлари орасида яшаб, уларнинг ишлари билан танишгандим. Ушанда олган олам-олам таассуротларимни ҳамон унутолмайман. Чунки ҳар бири бир асарга қаҳрамон бўлишга аризулик кишилар билан танишдим, уларнинг ишларидан ҳайратга тушдим. Асли озарбайжонлик бўлган Ҳадижа Маматқулова ана шундай фидойилардан бири. Озарбайжоннинг Доғистонга туташ Дарбанд деган жойида туғилган. Бундан йигирма йил бурун ўша ерда ҳарбий хизматни ўтаётган андижонлик Тўланбой билан бир-бирига кўнгли бериб, турмуш қуришиб, Андижонга келган. Тўланбой педагог, Ҳадижа эса пахтакор. Балиқчи районидаги илғор бригада бошлиқларидан. Олтинга боласи бор. Хўш, бунинг нимаси янгилик, бунақа аёллар колхоз-совхозларимизда истаганча топилади, деб таажжубланишингиз мумкин. Ҳа, топилади, бироқ мен тилга олган аёлнинг ўзига яраша, тақорланмас ҳислати бор. Бу унинг пахтакорлик касбига чуқур ихлоси, янгилик туйғуси, келажак илҳами билан яшаши, ўзига ва теварагидагиларга бўлган қаттиқ талабчанлиги, меҳнатга бўлган коммунистик муносабатиде кўринади. Тоғлар орасида улғайган Ҳадижа пахтакорлик меҳнатида бутунлай узоқда бўлганига қарамай, ўтган йиллар ичида деҳқончилик сирларини пухта ўрганиб, кузатиб, яхши пахтакор бўлиб етишди. Мана, эндиликда эса ўзи кўпларга мураббийлик қияпти.

Утган йили Ҳадижа Маматқулова бригадаси ихтиёрига юз гектар ер берилган эди. Бригада аъзолари ўз ишларини тубдан қайта қуриб, ҳар гектар ердан кирқ центнердан ошириб ҳосил олишди ва районда биринчи бўлиб зафар маррасига етишди. Улар эл хирмониға салкам беш юз тонна «оқ олтин» тўкишди. Беш юз тонна! Бу ҳазилкам иш эмас. Бригадада эса бор-йўғи кирқ олти киши ишлайди. Сувчи ҳам, механизатор ҳам, теримчи ҳам ўзлари — ана шу кирқ олти киши. Уларнинг ярмидан кўпроғи ёш болалик оналар. Улар ишни азбаройи яхши ташкил қилганларидан кўкламда ҳам, ёзда ҳам, кузда ҳам четдан келадиган бирорта ҳашарчиға муҳтож бўлишмади, йиғим-теримни муваффақиятли тугаллаб, шўдгорлаш ишларини ҳам муддатидан олдин поёнига етказишди. Хўш, ўзингиз айтинг-чи, буларга ҳавас қилса арзийдими-йўқми? Албатта арзийди! Бунинг яна битта томони бор. Ҳадижа Маматқулова ишда зафар қучишда фақат бригадасининггина эмас, балки ўзи меҳнат қилиб, бойлиғига бойлик қўшаётган колхозини, районини, областини, республикасини ўйлапти, бутун юрт, олам ташвиши билан яшаяпти. У бутун дунёда тинчлик барқарор бўлиши йўлида фидокорона тер тўкаяпти ва бошқаларни ҳам шунга чорлаяпти!

Ҳадижа Маматқулова бошлиқ бригада аъзолари ҳар йили Улуғ Октябрь байрамигача пахта топшириш плани-ю, зиммаларига олган кўшимча социалистик мажбуриятларини бажарганликлари борасида ғалаба рапорти беришади. Бу уларда қонун тусига кирган ҳисоб. Озарбайжоннинг Дарбанд шаҳридаги қариндошлар ҳам ўз фарзандлари Ҳадижанинг меҳнат борасидаги муваффақиятларини кузатиб боришади. Мақтублар йўллаб, ҳол-аҳвол сўрашади, ҳар йили ҳосил тўйида бирга бўлишади. Бу яхши аънамага айланган. Улар ҳам ўз навбатида ишларидан ҳисоб бериб туришади. Булар амалдаги интернационализм, халқлар ўртасидаги дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг ёрқин ифодаси эмасми? Ленин бошчилигидаги Улуғ Октябрь ғояларининг ёрқин тантанаси заррада офтоб акс этганидек ана шу мисолда ҳам ўзини кўрсатиб турибди. Мен ҳам ана шу фактдан илҳомланган ҳолда ажойиб пахтакор замондошимиз Ҳадижа Маматқулова ҳақида қалам тебратдим.

— Сиз Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғоялари мамлакатимизда тантана қилиб келаятганининг жонли гувоҳларидан бирисиз. Октябрь инқилоби ғалаба қилган илк кунларни эслайсизми? Ушанда қаерда эдингиз?

— Жуда масъулиятли савол. Бунга жавоб беришдан олдин қисқача дебоча қилишга тўғри келади.

Ота авлодим асли тошкентлик бўлади. Менинг бобомни Жумабой туяқаш дейишаркан, у шаҳардан бу шаҳарга юк ташиб, тирикчилигини ўтказиб келаркан. У серфарзанд одам бўлган, Тошкентнинг Сақишмон маҳалласида яшаган. Отам Нуъмон Жумабоев Тошкентда туғилган, кейинчалик тақдир тақозоси билан Андижонга бориб, турғун бўлиб қолган. Оиламизда тўққиз фарзанд бўлиб, мен саккизинчиси эдим.

Биз бу йил Октябрь инқилобининг етмиш йиллигини нишонлаймиз. Улуғ инқилоб ғалаба қилган йили мен саккиз яшар бола бўлиб, эски мактабга қатнардим. Отам маърифатпарвар, ўқимишли одам бўлганидан уйимиздан газета-журналлар узилмасди, тараққийпарвар, демократик йўна-

лишдаги кишилар бизникида тез-тез йиғилишиб туришар, мен тушунмайдиган мавзуларда талашиб-тортишарди. «Хуррият», «инқилоб», «озодлик» деган сўзларнинг маъносига тўла тушуниб етмасам-да, буларни илк бор ўшалардан эшитганман.

Петроградда Октябрь инқилоби ғалаба қилганлиги хусусидаги хабар эртаси куни олисдаги Андижонга ҳам етиб келди. Одамлар тўда-тўда бўлиб, шаҳар майдонига оқа бошладилар. Биз майда болалар ҳам уларга эргашдик. Митинглар бўлиб, одамлар сўзга чиқишар, бир-бирларини табриклашар, бениҳоя шодон эдилар. Уша кунлардаги эл қувончи бир умр ёдимдан кетмайди.

Улуғ Октябрь қуёши барчамизга нур сочди. Андижонлик машҳур бой, миллионер Миркомил Мўминбоевнинг ҳовли-жойлари кўп эди. У аксилинқилобий ҳаракатлари учун одил совет суди ҳукми билан жазосини тортиди, данғиллама ҳовлисига «Ватан» деб номланган совет мактаби очилди. Мен унда таълим ола бошладим. Сўнгра рус мактабига ўтдим. 1923 йилда комсомол сафига кирдим. Уқишга иштиёқим кучли бўлганлиги сабабли олий ўқув юртига юборишларини сўраб комсомолга мурожаат қилдим. Бу орзумга ҳам етишдим. 1925 йилда комсомол йўлланмаси билан Ленинград ўрмон хўжалиги институтига ўқишга жўнадим.

Адабиётга ёшлигимдан бери қизиқиб юрганимдан инқилоб бешиги бўлган шаҳарга келганимдан кейин дилимдаги иштиёқ янада кучайди. Жаҳон ва рус адабиётининг энг яхши намуналари билан ана шу табаррук шаҳарда ўқиб юрган йилларимиз танишганман. А. Островский, А. Чехов, М. Горький, К. Тренев, А. Биль-Белоцерковский, В. Маяковскийнинг ажойиб сахна асарлари дилимда ўчмас из қолдирди.

Ижод — ёзишга бўлган ички эҳтиёждан бошланади. Мен ўша йилларда ҳаётда юз бераётган буюк ўзгаришлар таъсирида кўнглимдан кечган нарсаларни шеърый сатрларда ифода қилишга уриндим. Шеърларим ўша йиллардаги газета ва журналлар саҳифаларида босила бошлади. Айниқса, «Янги Фарғона» газетасида, «Муштум», «Ер юзи», «Маориф ва ўқитувчи» журналларида шеър ва мақолларим билан фаол қатнашиб турардим. Хотин-қизлар озодлиги, инқилоб ғалабаларини мустаҳкамлаш, янги тузум ғалабаси учун кураш ўша йиллардаги муҳим масалалар бўлганидан шеърый асарларимнинг асосий мавзусини ҳам ўшалар ташкил қиларди.

Бир йилдан кейин, Ленинграддан қайта туриб, Москвада бир-икки кун туриб, доҳий Ленин мавзолейини зиёрат қилдим. Мен бу улуғ инсон ҳақида кўп эшитган ва ўқиган бўлсам ҳам табаррук сиймосини ўз кўзи билан кўрмаган ва зиёратида бўлмаган эдим. Ушанда 1926 йил эди.

Доҳий мавзолейи зиёратидан сўнг унга бўлган меҳру муҳаббатимни шеърый сатрларда ифода этишни истаб, «Ленин мавзолейида» шеъримни ёздим. Мана ўша шеърдан баъзи сатрлар:

**Таълимингдан башар зеҳнига оққан
Кимё фикрлар ҳаётдек сўнмас!
Мазлумлар кўксига сен ўзинг таққан
Озодлик гулига ҳеч ғубор қўнмас!**

Мен бундан бир йил муқаддам, 1925 йилда «Ленин комсомоли» шеърини ёзган, унда ҳам дилимдаги туйғуларни шеърый мисраларда ифодалашга интиланган эдим. Ленин, партия, комсомол ҳақида шеър ёзиш — маъсулиятли, жиддий вазифа эди, албатта. Бунга журъат этмоқнинг ўзи бўлмасди. Бироқ мен вужудимдаги кучли иштиёқ ва ички эҳтиёж туфайли ёзолмай туролмасдим. Дастлабки адабий машқларим бўлган шеърый асарларим шу тарққа бунёдга келди ва матбуот юзини кўрди. Бу асарлар 1930—1931 йилларда босилиб чиққан «Қуёш», «Кураш», «Комсомол» тўпламларимдан ҳам жой олди.

— Драматургия жанрига қизиқишингиз ҳам шу йилларда бошланган бўлса керак?

— Бунинг ўзига яраша тарихи, бир унутилмас учрашув билан боғлиқ жойи бор. 1919 йил, юқорида айтганимдек, мактабда ўқиб юрган кезларим. Мухторжон Алимов деган муаллимимиз русчадан дарс бериб, тилимизни анча «бурро» қилиб қўйганди. Шундан кейин русча мактабга ўтгандим. Мухторжон Алимов ҳозир барҳаёт, ветеранлар советининг раиси, Андижонда истиқомат қилади, жуда ажойиб одам.

Биз ўқиётган «Ватан» номли мактабнинг жисмоний тарбия ўқитувчиси Абдуқодир Фафуров синфдошим Ниҳод Умарий иккимизга бир куни, бугун сизларни бир ерга олиб бораман, ажойиб инсон билан таништираман, деб қолди. Миркомилбойнинг шаҳарда икки қаватли ойнаванд, нақшинкор, гир айлана иморатлардан иборат бўлган савдо маркази бор эди. Домла бизни ўша ерга бошлади. Иккинчи қаватга кўтарилиб, нақшинкор эшикли бир хона олдида тўхтадик. Ичкаридан қандайдир нағма овози келарди. Эшикни секингина очиб хонага кирдик. Жуда яхши кийинган, соч қўйган, хушбичим, қорақош, қорақўз бир киши завқ-шавқ билан пианино чалар, машққа азбаройи берилиб кетганидан кирганимизни пайқамаганди ҳам.

Биз то куй битгунича, ўзимиз ҳам сезмаган ҳолда унинг сеҳрига берилиб қимирламай турдик. Созанда ниҳоят охириг пардани босиб, бир соня жим қолди-да, сўнг биз томонга ўгирилиб, келинглр, деди. Салом бериб, сўрашдик, домламыз бизларни таништирди. Уша сеҳрли куйлар ижрочиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий эди.

Ҳамза бизнинг ўқишимиз билан қизиқди, сўнгра ўзи бизга «Ҳой, синглим» ва «Ишчи бобо» шеърларини ифодали қилиб ўқиб берди, пианино жўрлигида ашула қилиб айтди. Шундан кейин бизларга навбат келди. Биз ўша шеърларни ўқидик, сўнгра Ҳамзага қўшилиб куйладик. Бу машқимиз бир-икки соат давом этди. Билсам, Ҳамза ўшанда бизни ҳар жиҳатдан синаб кўрган экан: овозимизни ҳам, диққиямизни ҳам...

Ҳамза ўша кезлари Андижонга тез-тез келиб турар ва маҳаллий санъаткорлар ёрдамида «Шарқ кечалари» ўтказар, спектакллар кўрсатар, концертлар ташкил қиларди.

Ҳамза билан ўша илк учрашувдан кейин домламыз бошчилигида биз ҳам санъат тадбирларида қатнаша бошладик: «Шарқ кечалари» жуда зўр ташвиқот воситаси, эски дунёнинг бор иллатларини фош этадиган жонли кўрғазма эди. У кечқурун соат еттида бошланар, текин томоша эди. Ҳамза маҳаллий артистларни ишга солиб, грим билан уларни эски дунё вакиллари бўлган қози, бой, имом, домла, қиморбоз, банги, қўчқор, хўроз уриштирадиганлар, дуохон, фолбинлар қиёфасига киритарди. Бу нухсалар халқ сайил қиладиган хиёбон чеккасида қатор тизиблиб ўтиришар ва

ўзларининг кундалик фирибгарликлари билан машғул бўлардилар. Халқ уларнинг кирдиқорларини кўриб кулгани-кулган эди. Ҳамза бундай «кеча»ларга Андижондаги ўша пайтларда судралиб юрган ҳақиқий қиморбоз ва бангиларни ҳам тақлиф қилиб, кўпчиликка намойиш этарди. Ана шундай кейин театрда ҳақиқий спектакль (унга билет олиб кириларди) бошланар, кетидан концерт бўларди. Ҳамзанинг ўзи иштирокидаги «Бой ила хизматчи» ва «Тўхматчилар жазоси» спектаклларини ўшанда кўрганмиз. Ҳамза спектакль бошланишидан олдин оташин нутқ сўзлар, «Шарқ кечалари»ни мисолга олиб, эски дунёни қоралар ва янги тузум учун курашни кучайтиришга чақирарди. Концерт ҳам ранг-баранг программада бўлар, декламация, ашула, миниатюралар томошабинларга кучли таъсир қиларди. Мен ҳам ўртоғим билан ана шундай концертларда Ҳамза шеърларини декламация қилардим.

Ҳамза бошчилигидаги бундай тадбирлар ўтаётган пайтларда босмачилар ҳужум қилиб қолишарди. Тўс-тўполон бошланар, отишма кучаяр, фақат аскарларгина эмас, томошабинлар ҳам жангга киришиб кетган бўларди. Бир-икки соатдан кейин яна ҳаммаёқ тинчиб, томошалар ўзилган жойидан улашиб кетаверарди. Уша йиллари марҳум санъаткоримиз Миршоҳид Мироқилов ҳам Ҳамза билан биргаликда спектаклларда роль ижро этиб, одамларнинг ичганини узарди.

Ҳамза ўша йили андижонлик санъат ихлосмандларини ўз атрофига тўплаб, ҳозирги область театрига асос солганди. Унинг драматик труппасида Ваҳоб Азимов, Тўйчи ота, Фотиҳ Бойбеков, Исоққори Каримов, Абдуқодир Зуннунов, Мирзакон Алимов, Афидахоним, Арофатхоним, созандалардан Тўхтасин Жалилов, Орифгармон Тошматов, Муҳиддин ҳожи ва бошқалар бор эди. Улар Ҳамза билан елкама-елка турган ҳолда санъатимиз ривожига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Ана шу илк учрашув ҳаётимда унутилмас ва ўчмас из қолдирган. Саҳнага кучли муҳаббат тўйдим, шунинг учун томошалар — спектакллар ва концертлардан сира ҳам қолмасдим.

Ҳамза билан иккинчи марта 1924 йилда учрашдим. Ҳамзанинг ташаббуси билан Тўхтасин Жалилов Андижонда музикачи, ашулачи ёшлардан каттагина тўғарак тўзиб, меҳнаткашларга концертлар берарди. 1924 йилда Ўзбекистон республикаси барпо қилиниши муносибати билан Бухорода катта тантаналар режалаштирилди, унга бошқа шаҳарлардаги санъаткорлар қатори андижонлик ёшлар ҳам тақлиф қилинадиган бўлди. Ҳамза Андижонга Тўхтасин Жалилов бошчилигидаги ёш санъаткорларнинг концерт программалари билан танишгани, уларнинг савиясини аниқлангани келганди. Мен ҳам комсомол активи сифатида Ҳамза билан бирга санъаткорлар программаси билан танишдим ва ўз фикрларим билан ўртоқлашдим. Ҳамза ўшанда ёшлар ансамблига яхши ёрдам берди. Санъаткорлар бир ҳафтадан кейин Бухорога йўл олдилар.

Маънавий отам бўлиб қолган Ҳамза Ҳакимзода билан иккинчи учрашув ҳаётимда ҳам, ижодимда ҳам кескин бурилиш ясади десам адашмайман.

1926 йилдан бошлаб кичик саҳна асарлари ёза бошлаганим. «Қар кулоқ», «Тенг-тенги билан», «Лолахон», «Кўёш» сингари бир пардали пьеса ва инсценировкаларим катта-катта камчиликлари бўлишидан қатъий назар саҳна юзини кўрган эди. Ушандан бошлаб нимаикки ёзсам устозимга юбориб, маслаҳатларини олиб туришга жазм этдим. Шундай қилдим ҳам, 1927 йилда хотин-қизлар овозлиги мавзусида «Ичкари чечакларига» сарлавҳали сочма ёзиб, маслаҳат олгани устозга йўлладим. Устоз уни ўқиб, маъқуллаганларидан бўлса керак, баъзи бир тузатишлар киритиб, ўзларининг «Ҳужум қурбонларига» ва «Муборак» номли шеърлари билан биргаликда «Янги Фарғона» газетаси редакциясига ҳавола этганлар. Мен ўша кичкинагина асарим Ҳамзанинг шеърлари билан биргаликда «Янги Фарғона» газетасининг 1928 йил 8 март сониде эълон қилингани билан ҳанузгача фахрланиб юраман.

Уша йиллари, яъни йигирманчи йилларда ташқи ва ички душманларимизнинг хуружлари авжига чиққанди. Босмачи тўдалари ҳали тўла тор-мор қилинмаган, мафкура майдонидаги душманлар эса халқни тўғри йўлдан оздиришга ҳаракат қилардилар. Шунинг учун ҳам халқни Ленин йўлидан бошловчи, душманларга қарши курашга отлантирувчи жанговар асарлар керак эди. Ҳамза, Айний, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Ойбек, Фафур Фулом, Ғайратий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Миртемир сингари қаламкашлар партиявий позицияда турган ҳолда актив ижод қилиб, меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига муносиб ҳисса қўшдилар. Улар асарларида янгидан-янги муаммоларни олдинга сурдилар, замонадошларимизни социализм галабаларини мустаҳкамлашга, синфий душманларга қарши курашни кучайтиришга даъват этдилар.

1928 йили соғлиғим ёмонлашганидан Андижонга қайтиб ўқитувчилик қила бошладим. Ушанда босмачиларга қарши курашларнинг актив иштирокчилари бўлган қатор мард ва жасур қизил командирлар, инқилоб жангчилари, меҳнаткашларнинг ажойиб вакиллари билан сўхбат қилдим. Улар Андижон уезд шаҳар комитетининг раиси Бильдин билан бирга босмачи тўдаларига қарши жанг қилган азаматлар, ажойиб коммунистлар эдилар. Улардан Мухторжон Алимов, Акбар Асқаровлар ҳозирда ҳаёт, кексалик гаштини сурмоқдалар. Улар машҳур генерал Ёкуб Чанишевнинг тенгдоши, Бильдин билан биргаликда жанг қилган, босмачилар ва уларнинг югурдаклари бўлган маҳаллий бойларнинг уруғини қуритганлар. Ана шундай ажойиб инсонларнинг ишлари қалбимга илҳом солиб, «Икки коммунист» пьесаси устида ишлаб бошладим.

— «Икки коммунист» пьесаси ўша йиллари жуда катта муваффақият қозонгани, ундаги асосий ролларни ўзбек театр санъатининг машҳур арбобларидан Лутфихоним Саримсоқова, қаҳрамоннинг онаси Кумуш ролида, Дилбар ролида Ҳалима Носирова, Арслон ролида Муҳаммаджон Тожи-зода, Мадазим ролида Ваҳбжон Азимовлар ўйнагани маълум. Асар республикадаги қатор театрлар саҳнасида кўп йиллар кўйилган. У ҳанузгача саҳнадан тўшмай келади. Бошқа республикалар театрлари саҳналарини ҳам безаган. Сиз ўшанда дастлабки бу ижодий муваффақиятнинг қандай қабул қилдингиз?

— Ёзган нарсанг кўпчиликка хуш келса киши хурсанд бўлади, албатта. Мен уни биринчи навбатда устозим кўришини истардим. Афсуски, бу нарса насиб бўлмади. Каттол душманлар Ҳамзани Шохимардонда ваҳшийларча ўлдирдилар. Бундан ҳаммамиз ларзага келдик. Ҳамзанинг ўлими душманларга бўлган нафратимизни янада кучайтирди, қаҳримизни оширди. Мен шунда дилдидан кечган туйғуларни «Нафрат» сарлавҳали шеъримда ифодалашга ҳаракат қилдим.

«Икки коммунист»нинг томошабинлар томонидан илиқ қарши олинисидан тегишли хулосалар

чиқардим, ўз устимда янада кунт билан ишлашга, ҳаётни чуқур ўрганишга, ундаги илғор тенденцияларни зийраклик билан илғаб олишга интилдим. Асар устидаги ишни давом эттирдим, тўхтатмадим. Шунинг натижасида, назаримда, у янада ихчамлашди, ортиқча кўринган жойлардан воз кечдим ва номини ҳам ўзгарттирдим. 1934 йилдан бошлаб у «Тор-мор» деб атаб келинади.

Мен буюк инсон ва санъаткор Ҳамза Ҳакимзодадан бир умр миннатдорман, унинг олдида ханузгача ўзимни бурчли санайман. «Тор-мор»дан кейин яратилган «Ёндирамыш», «Гулсара», «Номус ва муҳаббат» асарларини устида ишлаганимда ҳам устоз қўли елкамда тургандек эди. «Ўртоқлар» музикали драмаси 1930 йилда СССР халқларининг Бутуниттифоқ олимпиадаси ўтказилиши муносабати билан москвалик томошабинларга кўрсатилди. Бу ҳам менга жуда катта синов ва имтиҳон бўлди, замон, давр билан ҳамқадам, халқ билан ҳамнафас бўлишга ҳаракат қилдим.

Йигирманчи ва ўттинчи йиллардаги янги тузум ғалабаларини мустаҳкамлаш, коммунистик жамиятнинг пойдеворини қуриш йўлидаги халқ меҳнатини, шонли партиямизнинг йўлбошчилик йўлини акс эттириш, империалистик доиралар, буржуа идеологларининг кирдикорларини фош қилиш муҳим вазифаларимиз қаторида турарди. Хотин-қизларни ижтимоий меҳнат қучоғига тортиш, кишилар онгидаги эскилик сарқитларига қарши ўт очиш ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялаш ишлари ҳам санъаткорлар зиммасига янгидан-янги вазифалар юкларди. Улуғ санъаткор Ҳамзанинг серқирра, жўшқин фаолияти, ёзувчи, режиссёр, мураббий, ташкилотчи сифатидаги фаолиги барчага намуна эди. Шунинг учун ҳам ўттинчи йилларда менда Ҳамза ҳақида йирикроқ бир асар ёзиш воситасида янги ҳаёт учун олиб борилган курашни акс эттириш орзуси туғилди. Шоир Амин Умарий билан ҳамкорликда яратилган «Ҳамза» шеърый драмаси шу тариқа вужудга келди.

— Ҳамза ҳақида ёзган асарларингизни ҳам ўқувчи ва томошабинлар яхши кутиб олгани маълум...

— Устоз ҳақида 1940 йилда ёзилган шеърый драма бу соҳадаги асарларнинг бошланғичи эди. Орадан кўп йиллар ўтгач, уни қайта ишладим, бу эса келгусида шоир ҳақидаги бадий фильм ва опера либреттоси яратилишига сабабчи бўлди. Булар — фильм ва опера 1961 йилда ёзилган эди. Бироқ мен булардан тўла қаноат ҳосил қилмадим. Менда Ҳамза ҳақида кенг кўламдаги эпик асар яратиш орзуси тинчлик бермасди. Шундан кейин роман яратиш мақсадида материаллар тўплашга тушдим.

Роман устида узоқ йиллар иш олиб бордим. У 1982 йилда китобхонлар қўлига бориб тегди. Айни шу паллада «Оловли йўллар» деб номланган кўп серияли телевизион фильм яратаётган коллектив билан биргаликда ишлашимга тўғри келди.

— Сиз биринчи ўзбек овозли фильми — «Асал»нинг сценарий муаллифисиз. Биринчи ўзбек операси «Бўрон»нинг либреттосини яратгансиз. Республикада доҳий Ленин образи яратилган биринчи сахна асари «Йўлчи юлдуз»нинг ҳам авторисиз. Шунча улуғвор ишларни бажариш осон бўлмагандир?

— Юқорида айтганимдай, доҳий Ленинга бўлган юксак эҳтиромим тугайли бундан эллик олти йил муқаддам қўлимга қалаб олиб, юрагимда мавж урган туйғуларни ифодалашга урингандим. Биз бугунги бахтли ҳаётимиз, фаровон турмушимиз, бири-биридан гўзал ва жўшқин кунларимиз ва янада гўзал келажагимиз учун доҳийимиз Ленин, у тузган шонли Коммунистик партиямиздан умрбод миннатдоримиз. Шунинг учун ҳам доҳий Ленин, Коммунистик партия мавзуси совет ёзувчилари ижодининг бош мавзусидир.

Мен шу чоққача ўқувчи ва томошабинларга тақдим этган асарларимда буюк Ленин ғоялари тантанасини бадий образлар тимсолида ифодалашга ҳаракат қилдим, халқимизнинг меҳнат соҳасидаги зафарларини кўрсатишга интилдим. Доҳийнинг Урта Осиё ва Қозоғистон халқларининг бахтли тақдирини ўйнаган ролинини кўрсатиш, унинг нурли образини яратиш эса эзгу орзум бўлиб келарди. «Йўлчи юлдуз» драмаси ана шу орзу ва интилишларимнинг натижаси сифатида майдонга келди:

Ленин ва Октябрь мавзуси — буюк ва туганмас, боқий ва ҳаётий мавзудир. «Инқилоб тонги» драмасида ҳам буюк Ленин ғоялари янги ҳаёт, янги тузум учун курашимизда қанчалар буюк роль ўйнаганини кўрсатишга кучим етганича ҳаракат қилдим. Архив материаллари, қанча-қанча ҳужжатларни синчиклаб ўрганганимни айтиб ўтирмасам ҳам бўлади.

Мен бу йил етмиш саккиз ёшга тўламан, олтимиш икки йилдирки, қўлдан қаламим тушмай келади. Бироқ очик айтишим керакки, биз диди ва завқи кундан-кун ортиб бораётган талабчан змондошларимизга ҳар жиҳатдан бақувват асарлар тақдим этишни бир лаҳза ҳам унутмаслигимиз керак. Боқий умр кўрадиган, кишиларни чинакамга тўлқинлантирадиган, даврнинг актуал ва муҳим масалаларини кўтариб чиқадиган, ўқувчини ҳар жиҳатдан ларзага соладиган асарлар яратишимиз керак. Партиямиз ҳам биздан худди шунини талаб қилмоқда. Чунки биз йигирма биринчи аср бўсағасида турибмиз, космик кемалар асрида яшаймиз, жаҳон, замин, кўрра тақдирини ўйлапмиз, ядро урушларини йўқотиб, тинчликни барқарор қилиш йўлларини излапмиз. Адабиётнинг эса бу буюк ва хосиятли вазифаларини бажаришда ҳиссаси каттадир.

— Сиз шу вақтгача жуда кўп машҳур адиблар билан мусохабалар қургансиз, ижодий ҳамкорлик қилгансиз, кези келса баҳслашгансиз. Энди ана шундай учрашувлардан олган таассуротларингиз билан ўртоқлашсангиз.

— Буюк ва мўътабар зотлар билан учрашиш, уларнинг сўхбатларини олиш, менимча, катта бахт. Мен совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ Биринчи съездида делегат бўлиб сайланган бўлсам ҳам бетоблигим тугайли қатнаша олмадим, бироқ правление аъзоллигига сайлангандим. Съезддан кейинроқ ўтган Иккинчи Пленумда Максим Горькийнинг драматургияни ривожлантириш масалаларига бағишланган докладини тингладим, ўзим ҳам В. Шекспир асарларининг ўзбек сахнасида қўйилиши борасида сўзладим. Ушанда М. Шолохов, А. Фадеев, А. Серафимович, Н. Погодин, С. Вурғун, А. Афиногенов, В. Гусев, Н. Тихонов, В. Ермилов, М. Аvezов сингари адиблар билан танишдим ва улар билан умр бўйи муносабатимни сақлаб келдим.

Михаил Шолохов билан 1954 йилда, қардош қозоқ ёзувчиларининг съезди кунлари бир ҳафта бирга бўлди ва ижодий мавзуларда сўхбатлар қурдик. Устоз адиб ўшанда республикамиз адибларининг кейинги йиллардаги ижодий муваффақиятлари билан қизиққан ва кўнглида

республикамизга бир келиш нияти ҳам йўқ эмаслигини айтганди. Бироқ ижодий ва жамоат ишлари билан ҳаддан ташқари банд бўлганидан, шунингдек, сиҳати ҳам йўл қўймаганидан бу ниятини амалга оширолмади. 1965 йилда, унинг олтмиш йиллик тўйи муносабати билан Москвада ўтказилган тантанада Ўзбекистонга келишга яна таклиф қилдим. Михаил Александрович ҳамон ўша орзуда эканлигини айтди ва азамат пахтакорларимизга, қаламқаш дўстларга саломлар етказишни биздан илтимос қилди. У республикамизда ўзининг саккиз томдан иборат танланган асарлари нашр этилганидан бағоят хурсанд эканлигини қайта-қайта таъкидлаганди.

Машҳур адиб Алексей Толстой, шоира Анна Ахматова, шоир ва олим Корней Чуковский, драматург Николай Погодин, шоир Владимир Луговской билан уруш йиллари Тошкентда бирга бўлдик, биргаликда ижод қилдик. Белоруссия адабиётининг оқсоқоли Якуб Колас, украин шоири Микола Бажан, Германиянинг антифашист шоири Иоганнес Бехер ҳам Тошкентда истиқомат қилишарди. Ушанда Ҳамид Олимжон Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилар, мен бўлсам Адабиёт фондининг раиси эдим.

Бутун жаҳонга машҳур адиблардан Нозим Ҳикмат, Пабло Неруда, Луи Арагон, Файз Аҳмад Файз, Сажжод Зоҳир, Мухтор Авезов, Собит Муқомал, Юсуф Ас-Сибой, Константин Федин, Георгий Марков, Вадим Кожевников, Николай Тихонов, Меҳди Ҳусайн, Мулк Радж Ананд, Муин Бсису, Мирзо Турсунзода, Мирза Иброҳимов, Берди Кербобоев, ҳозирги машҳур ёзувчи дўстим Чингиз Айтматов ва бошқа йирик адиблар билан қурган суҳбатларим бир умр ёдимдан чиқмайди.

Улуғ Ватан уруши йилларида биз фронтдаги ғалабани тезлаштиришга қаратилган талай тадбирларни амалга оширганмиз. Кўплаб тўпламлар, альманахлар чиқарганмиз, меҳнатқашлар билан учрашувлар ўтказганмиз, фашизмага қарши оммавий митингларда сўзлаганмиз. Мен бу ерда уруш йилларидаги воқеалардан иккитаси ҳақида тўхталмоқчиман.

1942 йили кўшни мамлакат — Эронда бўлдим. Таниқли матбуот ходими Ҳожиакбар Фуломов икковимиз санъаткорлар группасига раҳбар бўлиб боргандик. Группамизда Тамарахоним (ансамбли билан), Сора Эшонтўраева, Ҳалима Носирова, Шаҳодат Раҳимова, Жўраҳон Султонов, Маъмуржон Узоқов, Тўхтасин Жалилов (созандалар группаси билан), Розия Каримова ва бошқалар бор эди.

Бир ой мобайнида бўлиб, у ерда вақтинча турган совет қўшинлариға маданий хизмат кўрсатдик, Техрон, Астробод, Тус, Нишопур шаҳарларидаги маданий ёдгорликлар билан танишдик, Умар Ҳайём, Фирдавсий, зиёратгоҳларида, Алишер Навоий ташаббуси билан қурилган работлару мадрасалар, музейларда бўлдик. Меҳнатқашлар билан учрашдик, уларнинг тинчлик ва аҳилликда яшашга интилаётганларидан қувондик...

Эрондан қайтгандан кейин, 1942 йилнинг охирида машҳур адиб А. Толстой ва таниқли режиссёр С. Михоэльс билан Куйбишев шахриға боришимга тўғри келди.

Мен уруш бошлангандаёқ халқларимизнинг интернационал дўстлиги ва фашизмга қарши курашдаги қаҳрамонлиги ҳақида асар ёзишни ўйлаб юрардим. Куйбишевга бориб, уруш нафасини яқинроқдан сезганимдан кейин ишим юришиб кетди. Хуллас, бир ой ичида асаримни битириб келдим. У «Улим босқинчиларға» пьесаси эди.

Алексей Толстойни уруш бошланган йили Ҳамид Олимжон икковимиз Тошкент аэропортида кутиб олган эдик. У кела солиб ишга киришиб кетган, адабий ҳаётда актив иштирок этар, ўзининг йирик асарлари, жанговар мавзулардаги очерклари ва публицистик мақолалари устида иш олиб борарди. Алексей Толстойнинг бевосита аралашувида талай тўпламлар китобхонларға етказилди, «Советский писатель» нашриётининг Ўзбекистон бўлими ташкил этилди. У адабиётнинг толмас курашчиси эди. Бу улкан адиб 1943 йилнинг декабрь ойида Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси кунларида ҳам бошқа йирик адиблар билан биргаликда ўзбек адабиёти пропаганда қилишга бош-қош бўлди. Декада 4 декабрда СССР Ёзувчилар союзи Адабиётчилар уйида Александр Фадеевнинг кириш сўзи ва табриги билан очилганди. Союзимизнинг раҳбари бўлган Ҳамид Олимжон ўзбек адабиётининг аҳволи ва тарақиёт йўллари борасида маъруза қилди. Шундан сўнг А. Толстой, М. Рильский, К. Чуковский, И. Эренбург, Б. Горбатов, А. Новиков-Прибой, Я. Колас ва бошқалар сўзга чиқиб, адибларимиз ва санъаткорларимиз ижоди ҳақидаги мулоҳазалари билан ўртоқлашдилар, пойтахт театрлари ва маданият саройларининг сахналарида москвалик сўз усталари ўзбек адибларининг асарларидан намуналар ўқиб бердилар. Уларни рус тилига Л. Пеньковский, С. Сомова, В. Державин каби шоирлар таржима қилган эдилар.

Декада кунларидан бирида «Москва» меҳмонхонасига Ғафур Фуломни йўқлаб бориб қолдим. Ғафурнинг хонасида генерал формасидаги, ёши қирқларга борган қорақош, қорақўз истараси иссиқина бир ўртоқ ҳам бор эди. Ғафур бизларни таништирди. У биринчи ўзбек генерали Собир Раҳимов эди.

Тасодифни қарангки, Ҳамза билан ҳам, Собир Раҳимов билан ҳам бор-йўғи икки мартагина учрашганман. Собир Раҳимов билан ҳозирги учрашувим иккинчиси эди. Олдинги сафар эса ундан ўн уч йил муқаддам Самарқандда учрашгандим. Воқеа бундай бўлган эди.

1929 йилнинг куз ойларида бўлса керак, «Икки коммунист»ни сахнаға қўйиш муносабати билан мени Самарқандға чақиртиришди. Машҳур санъаткорларимиздан Аброр Ҳидоятлов, Сора Эшонтўраева, Обид Жалилов, Миршоҳид Мирзоқилловлар менга Самарқанддаги отлиқ аскарлар дивизиясида Боқуда ўқиб келган ажойиб бир командир борлигини айтган ва албатта кўришни маслаҳат беришганди. Абдуҳаким акам отлиқ аскарлар сафида бўлиб, ўша йиллари Самарқандда ҳарбий хизматни ўтарди. Акамни кўргани ва ундан ўша ажойиб командирни куриштириш учун улар турган жойға бордим. Аброр айтган ўша ажойиб киши акам хизмат қиладиган бўлинманинг командири экан. Шунда ёш Собир Раҳимовни хизмат пайтида кўргандим-у, бироқ мириқиб суҳбат қилолмай доғда қолгандим. Иккинчи учрашувимиз эса айни муддао бўлди. Ғафур, генерал ва мен меҳмонхонада анча узоқ гурунлашдик. Генерал Москваға қисқа муддатли курсда таълим олгани келган экан. Эртасига у биз билан хайрлашиб кетди. Шундан кейин қайтиб учрашмадик. Орадан кўп ўтмай Грауденц шахрини озод қилиш учун олиб борилган жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлганини эшитдик.

Ажойиб саркардамиз Собир Раҳимовнинг ёрқин сиймоси бир умр ёдимда қолди. У ҳақда бирор нарса ёзишни кўнглимга маҳкам тугиб қўйдим, материаллар йиғишга тушдим. Тошкентға

келганимдан кейин Тахтапул мавзеига бориб, унинг қариндошлари, ёр-дўстлари билан суҳбатлашдим. «Генерал Раҳимов» пьесаси шу тариқа ёзилди. Кейинчалик, 1971 йилда шу номли бадиий фильм ҳам экранга чиқди.

Генерал Собир Раҳимов ўзбек халқининг ажойиб ва буюк вакили. У ҳақда ҳар қанча ёзса ҳам оз. Кўнглимда янги режаларим бор. Ҳозирча ёзганларим ҳамир учидан патир, холос. У катта-катта китобларга муносиб қаҳрамон бўлишга арзуғулик сиймоқдир.

Генерал Собир Раҳимов бахонасида граждандлар ва Улуғ Ватан уруши йилларида мардлик ва жасорат намуналарини кўрсатган қанчадан-қанча қаҳрамонларимизнинг ажойиб ишлари ҳанузгача қаламга олинмай келинаётганини айтиб ўтмоқчиман. Катта-кичик ёзувчиларимиз уларга эътибор беришлари, эл-юрт бахт-саодати ва омонлиги йўлида кўрсатган фидокорликларини муносиб равишда мадҳ этмоқлари керак. Биз ёзувчилар ажойиб қаҳрамонларимиз олдидаги қарзимизни узмасак бўлмайди.

— Таржима халқларни бир-бири билан боғловчи, бир-бирига яқинлаштирувчи кўприк ҳисобланади. Сизнинг қардош халқлар адабиётининг қилган кўплаб таржималарингиз бу борада салмоқли ўрин тутаяди. Бугунги кунда ўзбек халқи заҳматқаш таржимонларимизнинг ҳалол меҳнати туфайли жаҳон адабиётининг кўплаб нодир намуналарини ўқишга муяссар бўлди. Шунга қарамай, бадиий ижоднинг бу муҳим соҳасида ҳам ечимини кутаётган қатор муаммолар, жумбоқлар мавжуд. Ана шу муаммоларга боғлиқ ҳолда таржимачилигимизнинг истиқболи ва долзарб вазифалари ҳақида ўртоқлашсангиз.

— Очигини айтсам, бадиий таржимага чуқур ҳурмат ва чин ихлос билан қарайман. У халқлар ва адабиётлар ўртасидаги алоқаларнинг олтин кўприги, маданий муносабатларнинг жонли шакллари-дан биридир. Таржима адабиётларнинг ўзаро бойишига ва бир-биридан баҳраманд бўлишига яқиндан ёрдам беради, адабий таъсирлар ҳаракатига кучли туртки беради ва ўртадаги муносабатларни тезлаштиради.

Бадиий таржима маҳорат тушунчаси билан ёнма-ён яшайди. Акс ҳолда таржима қилинаётган асар оригинал даражасига кўтарилиш ўрнига пастлаб кетади, майиб-мажруҳ бўлиб қолади, ўқувчига юксак маънавий заъв бахш этолмайди. Шунинг учун ҳам бу иш билан маҳоратли истеъдод соҳиблари шуғулланганлари маъқул, деб ҳисоблайдилар.

Мен шу чоққача анчагина саҳна асарларини таржима қилдим, улар томошабинлар ҳукмига турли йилларда ҳавола қилинган. Маъруф Ҳаким билан биргаликда Шиллернинг «Қароқчилар», Меҳди Ҳусайннинг «Олов», Берди Кербобоевнинг «Маҳтумқули», Л. Соболевнинг «Хўжайин», Мирза Иброҳимовнинг «Чироқ», Имрон Қосимовнинг Сиз билан ҳамкорликда ағдарилган «Инсон меҳри» асарлари... Вильям Шекспирнинг «Антоний ва Клеопатра» шеърий трагедиясини ҳам тилимизга ўғирдим. Михаил Шатровнинг улуғ доҳиймиз Ленин образи яратилган «Олтинчи июль» пьесаси менинг таржимамда кўп йиллардан бери театрларимиз саҳнасида тушмай келади.

Мен бу ерда ўзимга маъқул тушган таржималарингизга тилга олдим. Очигини айтадиган бўлсам, таржималарнинг ҳам оригинал асарларингизга ўхшаб ўзинга ёқадигани ҳам, ёқмайдигани ҳам бўлади. Чунки улар ҳам илҳом, маҳорат ва кайфият маҳсулидир.

Бизда кейинги йилларда таржима асарларининг савияси ошиш ўрнига пастлаб бораёпти. Таржима асари китобхонга бамисоли оригиналдагидек заъв беролмаса, демак, таржимоннинг руҳини меҳнати зое кетибди, деяверинг. Таржимон қайси жанрда ишлагани, оригиналнинг руҳини беришга, ундаги таъсирчанликни сақлаб қолишга, жозибдорликни йўқотмасликка астойдил интилиши зарур. Ана шундагина у кўзлаган мақсадига етиша олади. Мен эсам кейинги пайларда баъзи таржима асарларини ўқиб, саҳнада кўриб, экран орқали томоша қилиб хушнуд бўлмадим. Қаёқдаги қуруқ; таъсирчанликдан маҳрум иборалар, сийқа сўзлар, ғализ жумлалар... Булар шу асарларни ағдарган кишилар ҳарфхўрлик деб аталмиш касалликдан қутулмаганларини, маҳоратлари камлигини, хуллас, астойдил тер тўкмаганларини кўрсатади.

Бадиий таржима ишига тажрибали ёзувчилар, малакали таржимонлар ва қобилиятли ёшлар жалб қилиниши ва эҳтиёткорлик билан иш тутилмоғи лозим. Дуч келган асарни ҳавас ёкин ўткинчи майллар билан таржима қилиш ярамайди. Таржимоннинг савияси ва маҳоратига жиддий аҳамият бериш керак бўлади. У ҳар жиҳатдан автордан қолишмасин, бўйи-бўйига тенг бўлсин. Ана шундагина иш юришади. Бўлмаса автор шўрлик асарини таниёлмай қолади. Мен бу сўзларни ўзбекчадан бошқа тилларга таржима қилинадиган асарларга нисбатан ҳам айтаётirman.

Бу соҳада қилинадиган амалий ишларимиз кўп. Адашмасам, ҳозирда бадиий таржима асарларини тадқиқ этиш билан машғул бўлган доктор-у кандидат олимларимиз ўттиздан ортади. Улар ўзларига тегишли илмий вазифалари-ю, нормаларини бажариб юришган бўлса ажаб эмас. Бироқ негадир бу соҳадаги ишимизга ҳар жиҳатдан ёрдам берадиган тадқиқотларини, катта-кичик монографияларини кўрмаёптиз. Бутун умрини бадиий таржимага бағишлаган таниқли қаламкашларимизнинг бой ва ибратли тажрибаси тадқиқотлар объект бўлишга аризмайдими? Булар ёшларга маҳорат мактаби эмасми? Гоҳо таржима асарларига ёзилган тақризлардан одамнинг ҳафсаласи пир бўлади. Таржимоннинг уч-тўрт йиллик меҳнати таҳлил қилиниш ўрнига енгил-елли ва юзаки баҳоланади. Бу эса инсофдан эмас. Яхши ва астойдил меҳнат қилган таржимон ҳам танқидчидан жўяли, холис ва адолатли гап кутади. Бу эса унинг кейинги фаолиятига самарали таъсир кўрсатиши турган гап.

Ўзбекистонда таржимачиликни ривожланишида Ойбек, Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Миртемир, Мирзакалон Исмоилий, Зулфия, Асқад Мухтор ва бошқа атоқли адибларнинг ҳиссаси катта экани ҳаммага маълум. Улар билан бир қаторда малакали профессионал таржимонлар отряди ҳам етишиб чиқди. Одил Шаропов, Кибриё Қаҳҳорова, Ваҳоб Ғўзиматов, Мирзиёд Мирзоидов, Қодир Мирмуҳамедов, Холида Ахорова, Лола Тожиева, Ҳайдарали Ниёзов каби заҳматқаш таржимонлар, шу жумладан, Эркинжон, ўзингиз ҳам, рус ва қардош халқлар ҳамда жаҳон адабиёти намуналарини ўзбек китобхонига етказишда ғайрат билан ишлаганларингиздан ҳаммамиз мамнунмиз. Бугунги кунда ана шу катта таржимонларнинг тажрибасини ёшларга кенг оммалаштирувчи тадқиқотлар, тўпламлар яратиш зарур. Афсуски, бизда моҳир таржимонларимизнинг маҳоратини тадқиқ этувчи мукамал илмий асарлар кам...

— Сизнинг асарларингизда хотин-қизларнинг ажойиб образларини кўплаб учратамиз. Улар меҳр, муҳаббат билан яратилган. Сиз хотин-қизларнинг инқилобдан олдинги йиллардаги аянчли қисматларига ҳам, озодлиқка чиққанларидан кейинги саодатли тақдирларига ҳам жонли гувоҳсиз. Асарларингиз устида ишлаганда ана шу кўрган-кечирганларингиз ҳам тегишли роль ўйнаган бўлса керак?

— Инқилобдан олдинги йиллардаги хотин-қизларнинг аҳволи фожiali, бениҳоя аянчли эди. Аёллар ичкарининг қули, остона ҳатлаб ташқари чиқолмас, ҳатто унинг овозини бегона, номаҳрам одам эшитиши мумкин эмасди. Ёш-ёш қизлар катта қалин эвазига ўзларидан катта кишиларга очикдан-очик сотилар эдилар. Ўзимнинг туғишган опаларимнинг қисматлари ҳам ана шундай аянчли бўлган.

Буюк инқилоб хотин-қизларга чинакам озодлиқ, тенг ҳуқуқ ва ижтимоий — фойдали меҳнатда иштирок этишдек бахт ҳада этди. Шунинг учун ҳам аёллар янги ҳаёт ғалабаларини мустаҳкамлаш учун курашда эркаклар билан биргаликда курашдилар, кўлда қурол билан жанг қилдилар ва керак бўлган пайтда жонларини аямадилар. Янги мактабнинг ўқитувчилари, чекистлар, колхоз тузуми жонқуярлари орасида ҳам аёлларнинг етук вакиллари бор эди. Тўраҳон ая Иброҳимова, Шамсиқамар Ғойибжоновна, улуғ доҳиймиз Ленин суҳбат кўрган аёлларимиздан эдилар. Тожихон Шодиева, Собира Холдорова сингари довюрак аёлларимизнинг донғи бутун республикага таралганди. Чехословакиянинг миллий қаҳрамони, ажойиб ёзувчи Юлиус Фучик Тожихон Шодиева ҳақида ўттизинчи йилларда ёзган очерк барчага маълум-ку. Ажойиб чекист аёллардан Розахон Назирова, босмачиларнинг додини берган Шарофатхоннинг қаҳрамонона ишлари дostonларга арзийди. Бундай ажойиб замондош аёлларимизнинг янги тузум ғалабаси йулида кўрсатган фидокорликларини ҳар қанча мадҳ этса ҳам озлик қилади.

Қўноқлик Хосият опа ҳам ана шундай ажойиб, довюрак, коммунист аёллардан бири эди. У ишчилар синфининг вакили бўлиб, паранжи ташлаш йилларида бағоят активлик кўрсатди. Эри барвақт ўлганига қарамай, фарзандларини оёққа турғизди, уларни янги даврга муносиб граждандар этиб етиштирди. Унинг тўнғич қизи Ойшахон ўқиб билимли бўлди, доцентлик унвонига эришди. Ойшахоннинг фарзандлари эса санъат соҳасини танладилар. Бугунги кунда халқимизга яхши таниш бўлган санъаткорларимиздан, республика халқ артистлари — опера солисти Роза Юсупова ва раққоса Клара Юсупова ана шу Ойшахон опанинг қизлари бўлишади. Буларнинг кенжаси Офелия Юсупова Тошкент давлат консерваториясининг профессори, моҳир пианист. Ойшахон опанинг синглиси Ҳалимаҳон эса менинг турмуш йўлдошим.

Матонатли хотин-қизларимиз ҳаётимизнинг барча соҳаларидаги сингари янги социалистик санъатимиз ривожига ҳам матонат билан иш олиб бордилар, бу йўлда қурбонлар бердилар. Ажойиб санъаткорлардан Нурхон Йўлдошхўжаева, Турсуной Саидазимова, муаллима Жамила Жумаева ва бошқалар бу йўлда жон фидо этдилар. Мен уларнинг айримлари билан учрашганман, амалга ошираётган ишларидан чуқур таъсирланганман. Шунинг учун ҳам ажойиб замондош аёлларимизнинг янги, саодатли ҳаёт йўлидаги курашларини ўз асарларимда акс эттиришга уриндим. Дилбар, Гулсара, Онахон, Нурхон, Офтобхон сингари образларга ҳаётда ўзим кўрган ажойиб аёллар прототип бўлиб хизмат қилишган.

— Яшин ака, сизнинг рафиқангиз, СССР халқ артисти, Давлат мукофоти лауреати, халқимизнинг севимли санъаткори Ҳалима Носировани халқимиз ардоқлаб «Ўзбекистон булбули» деб атайдди. Сизларнинг аҳил ва иноқ оилангизга барчанинг ҳаваси келади. Фурсатдан фойдаланиб, оилангиз, фарзандларингиз ҳақида озорқ бўлса ҳам сўзлаб берсангиз.

— Ҳалимаҳон — менинг суюкли умр йўлдошим, болаларимнинг меҳрибон онаси, талабчан танқидчим ва жонқуяр дўстим. У билан танишиб, турмуш қурганимизга яқинда олтиши йил тўлади. Ҳалимаҳон профессионал санъатга ҳаваскорлик тўғарагидан кириб келди. Боқудаги театр техникумини тамомлади, ўзбек опера санъатини ривожлантириш ишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. У ўзбек классик музыкаси асарларининг билимдонларидан саналади, десам адашмайман. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий музыка басталаган «Сайдинг қўявер сайёд» қўшиғи ҳам илк бор Ҳалимаҳон ижросида қанот қокди. Бу фактлар ҳурматли ўқувчиларимизга яхши таниш, албатта. Мен шунчаки яна такрорляпман, холос.

Ҳалимаҳон билан ижодий мавзуларда тез-тез тортишиб турамиз. У «Икки коммунист»даги Дилбар, «Гулсара»даги Гулсара, «Бўрон»даги Норгул, «Асал»даги Асал ролларини ижросидир. «Гулсара» учун икковимиз ҳам 1952 йилда Давлат мукофоти билан тақдирланганмиз. Хуллас, мана, олтиши йилга яқиндирки, ҳамқадам ва ҳамнафас ҳолда келмоқдамиз.

Бола-чақа, фарзандлар, неваралар бобида ҳам пири-бадавлатмиз. Икки ўғил, икки қизимиз бор. Қаҳрамон, Баҳодир, Дилбар, Нодира. Қаҳрамон билан Дилбарнинг отаси Улуғ Ватан урушида қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Биз Ҳалимаҳон билан бирга уларни ўз фарзандларимиздек вояга етказдик. Қаҳрамон жамоат ишларида хизмат қилиб келаяпти. Қизимиз Дилбархон — врач. Уғлимиз Баҳодир — техника фанлари кандидати. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг энергетика институтида ишлайди. Қизимиз Нодирахон — арабшунос, Москвада хизмат қилади. Набираларимиз ҳам бир талай. Уларнинг бири — Гули Нуъмонова, кинорежиссёр, мультфильмлар яратади.

Уруш пайтида ва ундан кейинги йилларда анча-мунча ўғил-қизларни ўз тарбиямизга олиб, ўқитиб, вояга етказганмиз. Хуллас, фарзандлардан ёлчиганман, қайси шаҳарга борсам, «Ассалому алайкум» деб истиқболимга чиқишади. Ишқилиб омонлик бўлсин дунёда, тинчлик бўлсин. Чунки ҳаммамиз дунёда тинчлик барқарор бўлсин деб тер тўкаямиз.

— Халқ оғзаки ижодиға меҳр билан қарашингиз барчаға маълум. «Гурўғли» дostonлари асосида яратган «Равшан ва Зулхумор» музыкали драмангиз кўп йиллардан бери театрларимиз сахнасини безаб келади. Шу муносабат билан бу борада қилинадиган ишлар ҳақида гапириб берсангиз.

— «Сўз санъатининг бошланиши фольклордадир», — деган эди улуғ адиб Максим Горький. Халқ оғзаки ижоди туганмас ҳазина, бебаҳо сюжетлар-у ажойиб образларнинг қониридир. Ундан баҳраманд бўлган ижодкор сира ҳам ютқизмайди, аксинча янада бойийди, тўлишади. Классик адабиётимиз эса иккинчи бебаҳо кон ва ҳазинадир. Уни ҳам ҳар бир қаламкаш яхши билиши,

муттасил ва мунтазам равишда мутолаа қилиб бориши керак. Ойбек, Фафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ҳабибий, Абдулла Қаҳҳор, Чархий, Мақсуд Шайхзода, Собир Абдулла, Иззат Султон сингари ижодкорларимиз классик адабиётимизни ва оғзаки адабиётимизни яхши билганлари кўпчиликлари маълум. Мен ҳам ўз ижодимда юқорида эслатиб ўтганингиздек, халқ ижоди асарларига муурожаат қилганман. Классик адабиётга, хусусан, улуғ Алишер Навоий ижодига бўлган меҳр-муҳаббатим туфайли улуғ шоирнинг «Фарҳод ва Ширин» достонининг сўнги саҳна вариантини яратдим. Биринчи варианты шоир Хуршид қаламига мансуб. Шунингдек, «Сабъан сайёр» асосида «Дилором» операсининг либреттосини ёздим.

Халқ оғзаки адабиёти ва классикларимизнинг бебаҳо асарларини кўз қорачиғидай асраш, уларни йиғиш, тўплаш, ўрганиш ва халқ оммасига етказиш бутун адабий жамоатчиликнинг биринчи галдаги вазифалари қаторида туриши керак, деб ўйлайман. Назаримда, бу иш ҳозирча кўнгилдагидек бормаяпти. У тегишли мутахассислар ихтиёрига ташлаб қўйилган кўринадидек. Халқ оғзаки ва классик адабиёт намуналарини бугунги ёшлар баҳраманд бўлиши учун кенг тарғиб этиш керак. Акс ҳолда улар бу бебаҳо ҳазина бойликларидан бенасиб бўлиб қоладилар. Бу эса ниҳоятда оғир йўқотиш бўлажак.

— Сиз ижодингизнинг дастлабки даврларида қандай таҳаллусдан фойдалангансиз? Ўз асарларингизга муносабатингиз ҳақида ҳам тўхталсангиз. Улардан қайси бирини кўпроқ ардоқлайсиз?

— Ўринли саволлар. Мен 1925 йилгача ёзган нарсаларимни «Олқиш» таҳаллуси билан бостираддим. Бора-бора бу таҳаллус ўзимга эриш кўриनावерди. Шундан кейин «Яшин» таҳаллусини маъқул кўрдим. Бунда «Янги Фарғона» газетасининг ҳам ҳиссаси бор.

Асарларимга келганда эса улар ҳақида ўзим гапиришим қийинроқ. Чунки уларни худди ўз фарзандларимдай кўраман. Қайси ота ўз фарзандини ёмон дейди? Асарларим ҳам турли йилларда дунёга келган, уларнинг ўзларига яраша томонлари — фазилатлари ҳам, нуқсонлари ҳам бўлса керак. Шунинг учун ҳам уларга тааллуқли гапларни қилни қирққа ёрадиган нуқтадон танқидчиларимиз-у талабчан китобхонларимизга ҳавола қилганимиз маъқул бўлса керак.

Шундай бўлса ҳам бир нарсани айтиб ўтмоқчиман. Мен поэзия, проза, драматургия, кинодраматургия, адабий танқид, очерк ва публицистика жанрларида кучим етганича қалам тебратдим ва ҳали кучдан қолганимча йўқ. Ўзим ёзган нарсаларни кўздан кечириarkanман, улардан тўла қаноат ҳосил қилмаслигимни сезиб тураман, буларда айтолмаган гапимни кейинги асаримда айтаман, уни дурустроқ чиқаришга ҳаракат қиламан, деб ўйлайман. Ҳа, шундай. Дилимда ҳали режаларим кўп. Тамошабин ва ўқувчилар олдида ҳамон қарздорман. Орзуга айб йўқ деганларидек, тамошабин ва ўқувчилар билан асарлар саҳифаларида ҳали кўплаб учрашувлар қилишдан умидворман. Уларнинг кўнглини олиш, завқига завқ, шавқига шавқ қўшишдан ҳам юксак қувонч борми? Китобхон кўнглини овлаш, унинг дилига йўл топиш, яқин маслаҳатгўйи ва дўстига айланиш — қаламқаш учун катта бахтдир. Ана шу йўлда сидқидилдан меҳнат қилган киши сира ҳам кам бўлмайди.

— Ёш қаламқашларга тилагингиз?

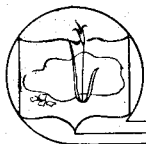
— Биз адабий даврамизга кириб келаётган истеъдодли ва қобилиятли ёшларимиз билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Улар янги асрга ўтиш даврида кексалар кўлидан эстафетани оладиган кишилар, адабиётимизнинг келгусидаги муносиб вакиллари дир. Шундай экан, биз уларнинг зиммаларига янгидан-янги ва масъулиятли вазифалар юклашга ҳақлимиз.

Мен бу гапни тўла асос билан айтаёпман. Нега деганда, бугунги кундаги фаол инсон образини яратиш, давримизда содир бўлаётган воқеаларни бутун мураккаблигича акс эттириш, буюк Ленин ғоялари тантанасини, халқлар ўртасидаги аҳиллик ва дўстликни улуғлаш, қисқаси, кўпмиллатли совет адабиётимиз бисотини янада бойитадиган асарлар яратиш уларнинг зиммасига тушади. Чунки улар бугунги кундаги ишларнинг иштирокчилари ва гувоҳларидир. Буюк Ҳамзанинг ажойиб анъаналарини давом эттириш, кишилар онгида ўрнашиб қолишга уринаётган диний таъсирларни таг-томири билан қуритиш учун атеистик мавзуларда асарлар яратиш ҳам ёшларнинг диққат марказида турмоғи лозим.

Биз бугунги кунда шонли партияимиз бошчилигида беш йиллик топшириқларини муддатидан илгари бажариш, иқтисодий стратегияимизни жадаллаштириш, бутун ишимизни тубдан қайта қуриш, кишиларимизнинг маънавий баркамоллигини ошириш йўлида кураш олиб бормоқдамиз. Ҳар бир шахс ҳар жиҳатдан баркамол бўлсин, маънавият чўққисини эгалласин, гўзаллик оламининг ҳақиқий эгасига айлансин. Барчанинг, жумладан, қаламқашларнинг ҳам эзгу-ниятлари шундай. Ана шу йўлда меҳнат қилиш, маънавият оламининг хазинасига муносиб ҳисса қўшиб қолиш улкан бахтдир. Уша бахтга муносиб ва мушарраф бўлмоқ ҳар бир ижодкорнинг фикру хаёлидан бир зум ҳам чиқмасин. Маънавият чўққиси эса мудом ўзига чорлайверади, зеро, ҳаёт тақозоси шундай!

Бу сафарги сўхбатимиз ниҳоясига етди, бироқ кейинчилари ҳали навбатда турибди. Соддадил, камтарин, теран билимга эга бўлган бу ажойиб инсон билан сўхбатлар ҳали кўп давом этади. Унинг ўзи маънавият чўққиси дейишга муносиб инсондир. Шунинг учун ҳам бу аллома билан замондеш бўлганимиздан бахтиёрмиз. Биз у кишига ҳар соҳада олам-олам зафарлар тилаган ҳолда хайрлашдик.

Сўхбатни Эркин НОСИРОВ ёзиб олди.

Саодат Пўлканова

МЕНИНГ ЙЎЛИМ БАҲОРГА ТУТАШ

Бор бўлсин

Тунни-кунга улаган,
Пешонамни силаган,
Бахт ва умр тилаган,
Ватан-онам бор бўлсин.

Сўзлаб сўзга ўргатган,
Тўғри йўлни кўрсатган,
Бизни бахтиёр этган,
Ватан-онам бор бўлсин.

Сув ўрнига бол берган,
Дилимизга куч берган,
Тинчлигим-метин кўрғон,
Ватан-онам бор бўлсин.

Биз қодирмиз ҳар ишга,
Ҳамки аъло ўқишга.
Тўсиқ бўлган урушга,
Ватан-онам бор бўлсин.

Шеър олиб

(Бобом — Пўлкан шоир
эккан тут ёнидаги ўйларим)

Ҳамон кўм-кўк турар бобом эккан тут,
Баргларин силкитар шамоллар ўйнаб.
Юз йиллик тарихни кўриб тургандай,
Хаёлим чулғаниб қоламан ўйлаб.

Бобом бу ниҳолни эккан чоғида,
Тагини юмшатиб сув ҳам куйгандир.

Саодат қизимга, ижодий камол истайман. Мен, Саодат қизимнинг қалдирғоч шеърларини ўқиб, унда ажойиб истеъдод куртак ёзаётганини сездим. Дилимда чексиз қувонч пайдо бўлди. Бобокалон шоиримиз Алишер Навоий айтганларидек, фарзандларимизга бахту саодат уларга ном қўйишдан бошланади. Демак, Саодат қизимга бахту саодат, аҳд маъносидаги номнинг қўйилиши айни муддаонинг ўзгинасидир.

Шоира қизим Саодат Пўлканова бола бошидан, ниҳол ёшидан деган халқимизнинг ҳикматли, қимматли мақолларининг ҳақиқий тасдиғини илк шеърлари мисолида кўрсатмоқда. Унинг шеърларида сўзнинг фаизи, фазилатлари намоён бўлди.

Истеъдодга, мўъжизага доимо хайрихоҳлик билан тасанно деймиз. Саодат қизимнинг ижод йўлидаги изланишларига яна бир камол тилайман. Бобокалони — Пўлкан шоир изидан боришига ишонаман.

Қуддус МУҲАММАДИЙ

Унинг шохларини қўлда силкитиб,
Оппоқ тутларидан қониб тўйгандир.

Балким, тут тагида дўмбира чертиб,
Достон, термалардан жўшиб сўйлаган.
Балким, ўтмишини минг бир лаънатлаб,
Октябрь тонгини ёниб куйлаган.

Балким, комсомолка Ойтўти унда,
Ҳасан батрак каби бедовин минган.
Балким, мардикорнинг қайноқ ўтидан,
Николай подшонинг паймони сўнган.

Юртимга бахт ҳады этганда Ленин,
Созига улаган янги торини.
Тут ҳамон, яшариб куйлар гўёки,
Бобомнинг жарангдор қўшиқларини.

Барига гувоҳлик бериб тургандай,
Шохлари ҳар ёнга кетган таралиб.
Ҳар сафар борганда тутнинг ёнига,
Қувониб қайтаман, ундан шеър олиб.

Каштачи қиз Зухрога

Дугонам тикибди шоҳи сўзана,
Ҳар хил нусха солиб ипак қатига.
Ҳавасим келади ажаб санъатга,
Ҳавасим келади истеъдодига.

Сўзана юзида порлаб турибди,
Ипакда тикилган бобомнинг расми.
Кўрганни мукаммал ҳайратга солар,
Унинг шижоати, рассомлик касби.

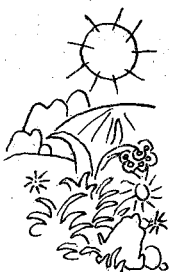
Лекин ўзи ўқир ўрта мактабда,
Ўқишда аълочи, ҳар ишга қодир.
Оддий игна билан тикилган кашта,
Нурафшон қуёшнинг нурига татир.

Қувончим тизилиб таҳсин ўқийман
Ва омад тилайман қилган ишига.
Балким, юз йилларни айланишида,
Мўъжиза туғилар қисман ишида.

Ўртада қуёшдай Ленин сиймоси,
Кремль юлдузи учиб юргандай.
Ипакда тикилган ҳошия безакни,
Бобомнинг ўзлари айтиб тургандай.

Баҳор

Қор эриб сингмоқда ернинг қатига,
Қирларда кўрсатди майса жамолин.
Қуюқ туманларни тарқатиб ҳар ён,
Майин-майин эсар баҳор шамоли.

Осмонда сузади ола булутлар,
Чақмоқлар чақнайди кўкда ялтираб.
Ёмғир ўтиб кетар шовуллаб бирдан,
Сўнгра қуёш чиқар сочларин тараб.

Қишга якун ясаб чорвадор хурсанд,
Яйловга ҳайдайди кўзи-қўйини.
Ям-яшил майсалар узра чулдираб,
Тўрғайлар куйлайди баҳор куйини.

Дехқонлар дилида уйғонар мақсад —
Қадам ташлар янги беш йиллик сари.
Дала юмушларин тезда уддалаб,
Ҳосил ундирмоқчи яна юқори.

Трактор овози бир зум тўхтамас,
Тунни-тунга улаб толмас ишида.
Янги беш йилликнинг бахт-саодати —
Илҳомбахш қувончдир ҳар бир кишида.

Ватаним интилар коммунизмга,
Тинчлигим барқарор — бошимда қуёш.
Ўқиб ўрганаман, меҳнат қиламан,
Чунки, менинг йўлим баҳорга туташ.

Ўтганларни эслаб

(Дадам Амирқул Пўлкан хотирасига)

Мурғак танни асраб-авайлаб,
Қўшмоқ қийин одам сонига.
Мудҳиш ажал келиб қандайдир,
Чанг солади инсон жонига.

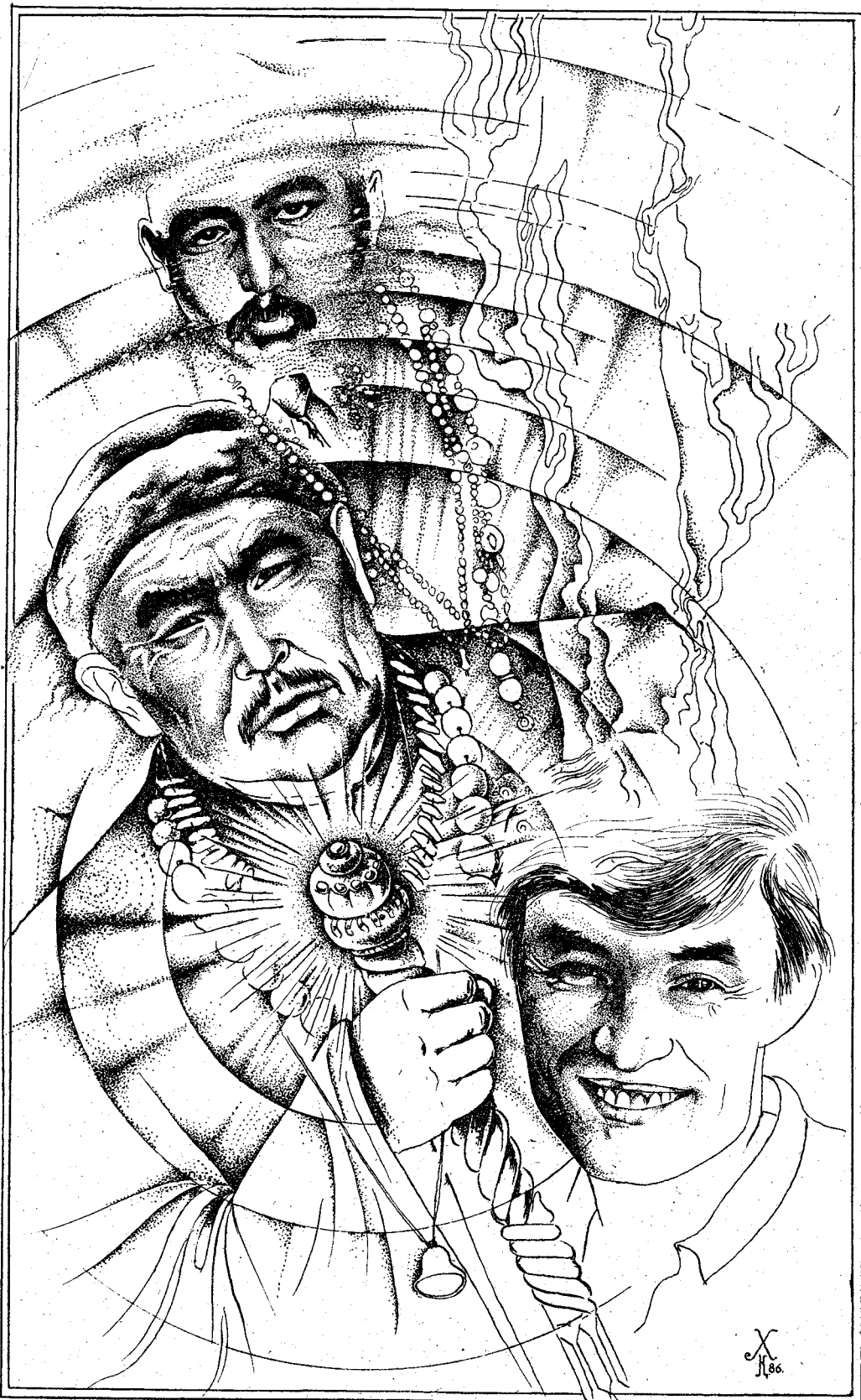
Мудҳиш ажал солганда қайғу,
Инсон селоб тўкар ёшини.
Ҳатто баланд дарахтда қушлар,
Қуйи солиб турар бошини.

Агар кўрсам ўша ажални,
Юзларини шартта юлардим.
Ош пичоқда чопиб, майдалаб,
Мен дадамнинг ўчин олардим.

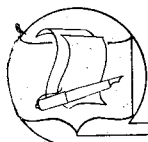
Чилвир солиб бўйнига шартта,
Ҳайдар эдим уни йироққа:
Менга тушган бу қайғу-алам,
Тушмасин деб бошқа юракка.

Инсонларни яшартмоқ учун,
Қилгум не иш келса қўлимдан.
Ҳеч ким қайғу-алам чекмасин,
Холи бўлсин инсон ўлимдан.

X
H.86

Игорь Гамаюнов

Хурмагли редакция!

Республика матбуоти ва марказий газета-журналларда берунийлик «авлиё» — Мирза ҳамда унинг ҳамтовоқлари, уларнинг кирдикорлари ҳақида бир қанча мақолалар босилди. Баъзи кишиларни бир неча йиллардан буён авраб, бойлик орттиришни касб қилиб олган Абай билан Мирзанинг қилмишлари бизни лол қолдирди.

Биз — журналхонлар бу товламачилар тўғрисида янада муфассалроқ маълумот беришингизни сўраймиз.

Ашур Туробоев
Қамаши райони.

Редакция шу мазмунда жуда кўп хатлар олмоқда. Уқувчиларнинг истакларини инобатга олиб, журналист Игорь Гамаюновнинг «Литературная газета»да эълон қилинган «Сароб» очеркини журналхонлар эътиборига ҳавола этмоқдамиз.

Ишончли кафолатнома

Ростини айтай: ярим йил аввал бу мактубга ишонмагандим. Уни Москвадаги илмий-тадқиқот институтларидан бирининг катта илмий ходими юборган. Хатнинг услубига кўра унинг эгаси менга кўрс, бир ёклама фикрлайдиган одамдек туюлди. Қолаверса, у ўша вақтлардаги сирли воқеаларга холис муносабатда бўлиши амримаҳол эди.

Хат эгаси хотини тўғрисида, унинг мўжизавий қобилиятли одамлар таъсирига берилиб, ундан тобора ётсираб кетаётгани ҳақида ёзган эди.

Мен редакцияда ўша хатнинг эгаси билан учрашдим. У столга катта фотосуратни қўйди. Унда икки киши йириклаштириб олинган. Дарвишлар роса сайқалланган ғалати ҳассага таянган. Кексароғининг кўксига йирик маржонлар ҳамда кўнғироқчалар осилган. Нигоҳи ўткир, юзи амирона. Ёшроғи паришонхотир. Ҳар иккаласи қандайдир турли-туман нишонларни тақиб олишган. Аввалига «Масхара-бозлармикин?» — деб ўйладим. Умуман буларнинг ҳаммаси майнавозчиликка ўхшаб кетарди.

Бироқ ҳузуримда ўтирган Константин Мионович Левчук жиддий, қатъиятли одам бўлиб, баъзан шу қадар асабийлашардики, ночорликдан бақириб юборадигандек туюларди. «Улар одамларнинг умрини хазон қилишяпти, — деб турли-туман адреслар,

фамилиялар, телефон номерларини айтиб ташларди. — Бу икки киши ўз мухлисларининг руҳий беқарорлигидан фойдаланмоқда...»

— Қандай қилиб?

— Мана бу амирона юзли, ёши улугʻроғи Қорақалпоғистонда, Беруний шахри яқинида, қазноқдек бир кулбада яшайди. Унинг исми-шарифи Мирза Қимбатбоев. У ниҳоятда кучли биопол қудратга эга бўлиб, васвас, фалаж ва бошқа руҳий хасталикларни даволар эмиш. Мана бу ёшроғи — Абай Бўрибоев эса, берунийлик нодир зотни ўрганиш учун, ҳатто ўзи дарс бераётган институт кафедрасидан воз кечганмиш.

Абай турли шаҳарларга, айниқса, Москва, Вильнюс, Ригага тез-тез бориб, Мирзанинг ҳаракатларини чиппа-чиндек ҳаммага жўшиб гапириб юради. Таъсирчан ва кўнгли бўш одамлар бирин-кетин Берунийга йўл олади. У ердан Мирзанинг суратларини ва унинг мўъжаз портрети жойлаштирилган туморларни, «сирли нур» тарқатувчи қаландар ҳассасининг фотосуратини олиб қайтишади. Мирза билан, кейинчалик эса Абай билан ҳам телепатия усулда узоқдан алоқа ўрнатишади. Дабдурустан Абайнинг ҳам кучли биопол таъсирга эга эканлиги маълум бўлиб қолади.

«Улар одамларни лақиллатяпти, — дейди Левчук, — оиласидан ажратяпти, иродаси ва эс-ҳушини ўғирлаб оляпти. Бунинг устига, улар расмий кафолатномага эга». «Қанақа кафолатнома?» — «Хотиним уларнинг уйида бўлганида журналнинг расмий қоғозига ёзиб берилган хатнинг нусхасини кўрган. Ҳа, ҳа, бу хат нуфузли марказий журналдан маҳаллий органлар номига ёзилган. Хатга бош муҳаррир қўл қўйган...»

Левчук да на хатнинг кўчирмаси, на текст мазмуни бор эди. Мирза билан Абайга ихлос қўйган мухлисларнинг тураржойлари, фамилиялари, телефонлари тўғри бўлиб чиқди. Шундан кейин редакцияга мухлисларнинг айримлари бажонидил, айримлари истар-истамас кела бошлади. Улар янги-янги фотосуратлар олиб келишди. Бу икки дарвешнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилиб беришди. Дарҳақиқат, бу аввал мен ўйлаганимдек, майнавозчилик эмас, бор гап экан. Дарвоқе, қанчадан-қанча одамларнинг тақдири вайрон бўлган. Аввалига бу сирли ўйинлар одамларнинг шунчаки кўнгилихушлиги бўлса, кейинчалик уларнинг қалбини майиб қилган. Ниҳоят, менинг ҳузуримга келган ҳамсуҳбатларимдан бири янги фотосуратлар билан биргаликда Абай Бўрибоев совға қилган кафолатноманинг нусхасини кўрсатганидан кейин икки берунийлик дарвеш — ҳаётда мавжуд одам эканликларига ишондим.

«Қорақалпоғистон АССР территориясида, — дейилади расмий илтимосномада, — Беруний районининг Ленинизм колхозида Қимбатбоев Мирза яшайди. Бу одам фавқулодда қобилиятга эга. Бу қобилият унинг турмуш тарзига ҳам ўтган. Маълумки, кейинги вақтларда телепатия, телекинезда, қўлнинг биотоклари ёрдамида ноанъанавий усулларда даволаш қобилиятига илмий жиҳатдан жиддий эътибор бериладиган бўлди. Қимбатбоев Мирза нодир қобилиятли одамлар тоифасига киради. Уларни тадқиқ этиш инсон руҳи қонуниятларига оид ҳозирги замон фанининг тараққий этиши учун жуда катта фойда келтириши мумкин. Еш олим Бўрибоев Абай Асилхонович у билан ўзаро алоқа боғлаб, илмий изланишлар олиб бормоқда». Хатнинг охирида шундай илтимос ёзилган: «Мазкур ишга кўмаклашингизни, Қимбатбоевнинг сафарларига ёрдам беришингизни сўраймиз...»

Суҳбатдошимнинг сўзларига қараганда, Абай Бўрибоев унга мана шу ишончли кафолатномани бераётганида қўлида хатдан яна бир даста кўчирма бўлган. Демак, у ўз обрўйини ошириши ва донг таратиши керак эди. Нима учун? Хуллас, мен жуда кўп суҳбатлардан кейин командировкага тайёрлана бошладим. Чунки бу одамларни мен ўз кўзим билан кўришим керак эди.

Афсуски, сафарим амалга ошмай қолди. Дабдурустан вильнюслик махсус мухбиримизнинг хабари бизни хангу манг қилиб қўйди. Бу хабар редакциядаги барча фикр-мулоҳазаларимизни чиппакка чиқариб, тўпланган материалларга бошқача нуқтаи назар билан қарашимизга мажбур этди.

Ҳозир эса бир неча йил аввал ҳеч қандай зарари йўқдек туюлган ҳою-ҳаваслар ҳақида фикр юритамиз.

«Талабгор ҳисобидан кўрсатилган мўъжиза»

«Мен бу гуруҳда хотиним учун гаровга айланиб қолдим, — дейди менга Левчук. — Мен нима бўлса ҳам уни бу доирадан қутқариб қолишни истардим...»

Бу беқарор уюшмада айримлар узоқ муддат юрса, айримлари бир-икки кўриниб ғойиб бўлади. Гуруҳда олий ўқув юртларининг ўқитувчилари, студентлар, чолғусоз уста, автосервиз ходими ва ҳатто битта ўқувчи ҳам бор эди. Улар гоҳ Виктор Пендюрин, гоҳ рус тили ўқитувчиси Наталья Семёновна Ивинанинг уйларида тўпланардилар. Ивина Левчук рафиқасининг қадрдон дугонаси. Улар баъзан эса Левчукларнинг уйига тўпланиб,

¹ Мен бу сирли гирдобга тушиб қолиб озми-кўпми жабр чеккан одамларнинг номларини ўзгартириб бердим. И. Г.

биопол ва телепатия, экстрасенсларга оид ўта шов-шувли ахборотлар ҳақида сўхбатлашардилар. Бу қизиқишларнинг ажабланарли жойи йўқ (Ҳозир бу мавзулар кимни қизиқтирмайди, дейсиз!). Аввалига хотиржам юрган Левчук хотинининг сўхбат давларида ғалати бирёқламаликни — деярили илмий терминология билан ниқобланган хурофотга оғаётганликларини сезиб қолди. Бир куни унга телефонда кимдир кўнғироқ қилиб, ғайри табиий сўқмоқда сайр этишни таклиф этди. «Қайси сўқмоқда? Қаерда?», деди Левчук. Унга истироҳат боғининг номини айтишди: агар сиз қоидага амал қилсангиз, у сўқмоқ фавқуллодда қувват тарқатиб инсоннинг бутун вужудини қамраб олади. Дарвоқе, деб ўйлади Левчук, баъзан катта одамлар ҳам кўнғил очиши керак-ку. Баъзан, театр кифоя қилмай қолади кишига, шунда одамларга шундай воқеалар бўлиши керакки, токи унда ҳар кимнинг ўз ўрни бўлсин. Лекин охир-оқибатда ҳар бир одам майнавозчиликнинг қаерда тугагини ва ҳаётнинг қаердан бошланишини сезиши шарт-ку, ахир.

Тўдадаги одамларнинг бу ўйини эса борган сари қуошқондан чиқиб кета бошлади. Айниқса, Виктор Пендюрин пайдо бўлганида бу майнавозчиликларнинг чек-чегараси бўлмасди. Биринчи маротаба бу жиккаккина, ўттиз ёшли кишини Левчуклар хонадонига унинг дўстлари ёзининг иссиқ кунларида бошлаб келди. Пендюрин уй эгалари билан танишиб бўлмасдан: «Душ қаерда?» деб сўради. У сувни шалоплатиб чўмилар экан, хайрон бўлиб қолган Левчукни уй бекаси кулиб туриб юпатди: «Виктор эркин ҳаракат тарафдори. У ўзининг хатти-ҳаракатлари билан инсондаги кўп ғуборни тозалашга ёрдам беради». Виктор душдан чиқиб ўша «ғуборни тозалашни» давом эттираверди. У кескин гапирар, суллоҳлик қилар, унинг ҳар бир илтимоси худди буйруқдек жарангларди. Баъзан бу хатти-ҳаракатлар ошқора сурбетликка ўхшаб кетарди. Левчук одамови мезбон бўлиб қолишдан қўрқмасдан Викторнинг адабини бериб қўйишга ҳаракат қилди, бироқ Левчукнинг ўзини адабини беришди. Уни четга олиб чиқиб, Виктор туғма қобилият эгаси, деб тушунтиришарди. Викторда фавқуллодда табиий қобилият бор. У бармоқлари билан, уқалаш билан, нина ва куйдириш билан даволайди. У астрологияни ва шарқдаги қадимги китобларни жуда яхши билади. «Ким у — врачми? — деб сўрайди Левчук. — Дипломи борми?» Тўдадагилар Левчукка худди эси паст одамга қарагандек бақрайишиб қолишар ва ух тортиб шундай дейишарди: «Қанақа диплом? Ахир у туғма истеедод-ку!»

Кейинчалик Левчук унинг кимлигини билиб олди: бу туғма истеедод мединститутни тугатмасдан қоровулни, қайси бир театрнинг сахна ишчисими бўлиб ишлаган. Махсус қўлланма китоблар сотиб олиб, «тай-чи» гимнастикасини ўргатиш учун пуллик машғулотлар ўтказган. Икки хонали квартирага эга бўлиб, ҳеч нарсага зорикмасдан яшаган. Мирза Қимбатбоев ва Абай Бўрибоевнинг портретлари осилган девор остига ўтириб олиб, (уйида ҳеч қандай жиҳоз йўқ) ўзининг ҳаммаслақлари билан бир-бирига нигоҳ билан фикр англатишни синаб кўришган: жуфт-жуфт бўлишиб, рўпара-рўпара ўтириб олиб киприк қоқмаслик шарти билан бир-бирларининг қорачиғига ким кўп қараб туришга ўрганган. Викторнинг айтишича, бу тикилиш ўзининг энг юксак чўққисига етганда, ҳар бир одамнинг ўйлаётган фикрлари кўз қорачиғида акс этар эмиш. Кўз қорачиғидаги образлар ҳақиқатдан ҳам пайдо бўларди: кўз толиқиб, ёш чиқиб кетганда чиндан ҳам ҳар бир тикилувчи ўзининг олдидаги одамини қинғир-қийишқ тарзда кўра бошларди... Хўш, бу «образ» эмасми!

«Мирза одамларни қандай даволайди? Тушунтириб беринглар» — деб сўради Левчук. Хотинининг дугонаси Наталья Семёновна Ивина лўндагина қилиб шундай дерди: «Мирза онгни бошқаради». — «Абай-чи?» — «Абай ҳам». — «Виктор Пендюрин-чи?» дерди Левчук жиғи-бийрони чиқиб. — «Виктор ҳам шундай. Тўғри, унинг биопол таъсири бироз кучсизроқ...»

Левчук, нималарни валдираяписиз, деб қичқиргиси, кўзларингни очинглар, ғафлатдан уйғонинглар, дегиси келарди. Чунки бир куни ҳаммалари стол атрофида ўтирганида Виктор кулиб: «Менга бир шиша ароқ олиб келинг. Мен сизнинг онгингизни бошқаришга ваъда бераман. Мен фақат талабгорнинг ҳисобидан мўъжиза яратаман», деб қолди. Унинг сўзини кейинчалик ҳазилга йўйдилар, бироқ Левчук бу сўзларнинг юз фоиз ҳақиқат эканлигига ишонарди.

Бунинг ҳақиқат эканлигини у ҳаммага бақариб тасдиқламади. Бу ҳақда хотини билан юзма-юз ўтириб гаплашди. Хотини эса, тўдада одатга айланган жумла билан жавоб берди: «Сен бу нарсаларнинг ҳеч бирига тушунмайсан, чунки сендаги «мен» бунга ҳалақит беради».

Левчукнинг хотини худбинликни назарда тутган эди. Бу доирада: бошқаларнинг фикрига мос келмайдиган нуқтаи назар инсоннинг ахлоқсизлигидан далолат беради, деб ҳисобланарди. Бундай одам гуруҳчи бўлишни истамайди. Узининг мажруҳ «мен»и атрофида ўралашиб қолади. Шунда улар Мирзага ва унинг шарҳловчиси Абайга суянадилар. Икки қаландар эса: «тўғри ҳаёт» кечиришнинг бирдан-бир шарти — ўз «мен»идан воз кечиш, деб таъкидлашарди.

«Мен»нинг чегарасини ёриб ўтиш

Мирза ҳақида жуда кўп гапиришар, лекин бари мавҳум гаплар эди. Тўғри, уларда биопол таъсири бор... Тўғри, улар ёрдамида даволайди... Лекин қандай қилиб? Қаландарлар ўзларининг туриши, нигоҳлари билан, турмуш тарзлари билан одамларни даволашади. Улардаги ҳамма нарса: овқат, кийим, уй умумийдир. Зиёратчилар энг аввало ёнларидаги бор пулининг ҳаммасини оқизмай-томизмай унга беришарди. Мабодо бир сўмни яшириб қолсанг, у ўзингдан билиб олади. «Алдаш ёмон» дерди у шарқона талаффузда (бу талаффузга бошқалар ҳам тақлид қилабошладилар) ва паловга уннаш учун ташқарига чиқиб кетарди. Қайтишга йўлқирани ҳар бир кишига унинг ўзи берарди. Камгап Мирза тез-тез: «Коинот жуда катта, ер эса кичкина! Агар ҳотўғри яшасак, коинот бизнинг тит-питимизни чиқариб ташлайди», — дерди. Бу сўзлар мухлислар қалбини ларзага соларди.

Мирзанинг нима билан даволашини эса одамлар кўпинча: «алоҳида муҳити», «ажойиб меҳмондўстлиги», «чексиз саховати» билан даволайди, деб ишонтиришга уринардилар. Уқитувчи Ивина редакцияга келишдан бош тортди («Ишонсангиз-чи, жудаям бандман. Лекцияларим кўп», қабилида баҳона қилиб), телефон орқали менга шундай тушунтирди: «Мирза худбинликдан қутулишга ёрдам беради: — «Қандай қилиб?» — «У шундай вазиятларни вужудга келтирадики, натижада сиздаги «мен»ни синдириб ташлайди». — «Масалан?» — «Ҳеч бўлмаса, пул муомаласини олиб кўринг... У кўпинча ўзига свитер совға қилишса, чакки бўлмаслигини ишора қилади. Хуллас, у биз шаҳарликларни молпарастликдан соқит бўлишга ундайди».

Мирза исён кўтарган молпарастликка биз кейинроқ яна қайтамыз. Энди Мирзанинг даволаши хусусидаги сирли жавобларга ўтайлик. Кейинроқ билсам, булар ноқулайликдан айтилар экан: Мирзанинг масалан, «васвас, фалажларга қарши, даволаш усули»га келсак, булар ниҳоятда тасодифий экан. Мирзанинг етук мухлислари кейинроқ бу даволашни ахлоқий карахтлик усули, деб аташди. Бу усуллар ҳамирдан қил суғургандек жуда оддий. Мирза ўз меҳмонларига: «Менинг ҳузуримда ҳар қандай ишни қилиш мумкин», дерди. У уялмай-нетмай, гуноҳдан форих бўлишни назарда тутиб ҳамманинг кўз олдида кийимларини ечиб ташларди. (Менга Теплякова Нина Петровна кинематография институтида ўқиётган ўғли Колянинг Мирзани қип-яланғоч, одам Ато қиёфасида суратга олганлигини сўзлаб берди. Тўғри, унинг киносурати орқа томондан олинган.) Мирза ўз меҳмонларини бозорга олиб чиқишни ёқтирарди. У бозордаги экзотикани эмас, балки садақа сўрашни яхши кўрарди. Ахлоқий карахтлик ҳам худди шундан иборат экан. Мирзанинг фикрича, киши ҳақоратлардан, ор-номус сўқмоқларидан ўтиши керак. Мирзанинг шарҳловчилари эса кимки уятни енгса, ўзидаги худбинликни синдирган бўлади. Худбинлик билан бирга эса, тортиниш, уялиш, ор-андиша ҳиссиётлари ҳам йўқ бўлиб кетади, дерди.

Володя Горбовский (мактабда ўқиб юрганидаёқ берунийлик мўъжизакор ҳақидаги ҳикояларга жуда қизиқарди) Мирзанинг олдида биринчи марта боргандан кейинроқ унинг турли-туман беодобликларидан кўнгли қолган. У Володяни ароқ олиб келиш учун магазинга юборади. Кейин зиёратчиларни қишлоқларга олиб чиқиб, бир одамга «ёмон фикрлар»дан халос бўлиш учун дарахтни уришни ёки шохни синдиришни буюрса, бошқа одамга ўткинчи одамнинг бошига шишада қолган ароқни қуйиб юборишни буюрарди. Володя бу хатти-ҳаракатларнинг оддий безориликдан қандай фарқи борлигини ҳеч тушунолмасди. Шу фикрини у, соддадиллик қилиб Мирзага гапириб юборади.

Хуллас, бу воқеанинг охири ахлоқий карахтлик руҳида якунланади: Мирза Володяни уйдан бир тийинсиз кўчага ҳайдаб чиқаради. Мана, сизга Мирза Қимбатбоевнинг «ажойиб меҳмондўстлиги!»

Мирзанинг фавқуллодда қобилиятга эга эканлиги ҳақидаги миш-мишлар бир таъсирчан тўдадан бошқа таъсирчан тўдага яшин тезлигида тарқалаверади. Унинг хатти-ҳаракатини шарҳловчилар Мирзанинг сўзлари ва қилиқларидан алоҳида мазмун қидиришга уринадилар. Уларни замонавий китоблардан ўқиб билган нарсалари билан таққослаб, кейин Мирзани донишмандга чиқариб қўйишади. Нега деганда «ахлоқий карахтлик» фақат мажруҳликдан халос бўлишга ёрдам берибгина қолмай, инсондаги маънавий моҳиятнинг юксалишига халақит берувчи тўсиқларни ҳам янчиб ташлар экан. Энг катта тўсиқ — бу биздаги номус, ор, иззату нафс, андиша экан. Биз шулардан воз кечишимиз керакмиш. Ана шундагина одам ўзига халақит бераётган нарсалардан, бировлардан яширишга уринган қилиқларидан халос бўлармиш. Шунинг учун ҳам ҳамма ўзининг «мен»и чегарасидан ёриб ўтишга тайёрланиши керак.

Агар Мирза Қимбатбоев ўзининг хатти-ҳаракатларидан Абай Бўрибоев, Виктор Пендюрин ва илмий тадқиқот институтининг ходими Владимир Ильич Пестрецов каби ўқимишли одамлар жуда катта мазмун кашф этаётганларини билганда эди! Йўқ, Мирза буларнинг ҳаммасини билмасди. Буни била олмасди ҳам. У маълумотсиз, оми одам эди. Бир вақтлари Мирза қўрилишда ғишт терувчи бўлиб ишлаган. Ешлигида кураш тушишга қизиққан. Кейинчалик бу ишларнинг ҳаммасини ташлаб кетган, чунки мунтазам равишда

бажариладиган жисмоний меҳнат унинг меъдасига урарди. У ўз юртида Беруний шахри атрофида яшайдиган кишиларга фавқулдда актёрлик қобилияти бор одамдек туюларди: айниқса, узоқ шаҳарлардан келган зиёратчилар олдида усталик билан мажруҳ қиёфасига кира оларди.

Ҳозирча мухлисларга Абайнинг Мирза билан қандай танишганлиги аниқ эмас. Фақат мухлислар Абайнинг Москвага ва бошқа шаҳарларга тез-тез бориб туришини, ўзини фольклор материалларини йиғайтган киши қилиб кўрсатишини билардилар, холос. Абай берунийлик «донияманд» ҳақида усталик билан сирли ҳикоялар тўқирди. У шарқ экзотикаси, Мирза кечираётган турмушнинг тафсилотлари, унинг маржонларга ва сибизга чалишга бўлган ишқибозлигини оғиз кўпиртириб гапирарди. Кейинчалик Москвага Мирзанинг ўзи ҳам келадиган бўлди. У одамларда чуқур таассурот қолдираётганини сезиб турарди. Унинг залворли, тўлишаётган қомати, қатъий нигоҳи, болалардек боқибегамлиги, ўзига хос русча талаффузи, фалак ҳақидаги сўзлари [«коинот бизларни кечирмайди..., тит-питимизни чиқариб юборади...»] таъсирчан одамларнинг қалбини ҳаяжонлантиради. Мирза уларни «ахлоқ-одоб қоидаларидан эркинликка» чиқишга ундайди. «Хоҳлаган нарсани қилавер», — дейди у. У ҳар эҳтимолга қарши бу ҳайвоний сезги билан яшаш тарзига бир оз тартиб тусини бериш учун ҳаётда: овқатланиш, гавда парвариши, олижанобликка сиғинишни қўшади. Палов тайёрлаш, унга уннаш Мирза учун муқаддас урф ҳисобланади. Баданни массаж қилишни ҳам у деярли муқаддас тадбир даражасига кўтаради. Унинг назаридаги яхшилик ва олижаноблик бошқаларнинг ундан ҳеч нарсаи аямасликларида, деб билади: «Сендан нимаики сўрашса, ўшани бер, нимани буюришса — уни бажар, чунки сен ҳамманикисан ва ҳамма сеникидир».

Айниқса, Мирзага ота-оналари билан аразлашиб қолган ёш йигит-қизлар кўнгил қўйиб қолишади.

Москва Авиация институтининг студенти Александр Бобров (у Мирзанинг олдида бир неча марта бориб келган) ўзининг сафарлари ҳақида жуда тортиниб, ярим-ёрти қилиб сўзлаб берарди. У Мирза билан анча олдин, мактабда ўқиб юрган вақтларида Пестрецовнинг квартирасида танишган. У Пестрецовнинг уйидаги спорт машғулотларига қатнар эди. Уша вақтларни Бобров — биз Пестрецовнинг уйига келдик. Қўшни хонадан оппоқ яқтак кийган киши чиқиб келди («Унинг эғнида ғалати иштон бўлиб, ўзи тикканлиги сезилиб турарди») — деб эслайди. Пестрецов болаларни бу учрашувга аввалдан тайёрлаган эди. Меҳмон ғалати роқ, аввалига у спортчи бўлган, кучли биопол қобилиятига эга одам, деганди. Бу тайёргарлик катта ёрдам берди. Мирза болаларга нимаики демасин, уларга қандай нигоҳ ташламасин ҳаммаси сирли туюларди. Хуллас, бу одам фавқулдда, ғалати қобилиятга эгадек эди.

«Мирза қандайдир тентакнамо ва ҳатто тўпориқ одам. Нимасини айтасиз, у ҳақиқий табиат фарзанди-да, — деб изоҳ берарди менга Александр. — Лекин унга синчиклаб қарасангиз унинг кўзларида аллақандай фавқулдда нурни кўрасиз... Мен унинг уйига бориб келганимдан кейин ҳамма касалликларимни унутиб юбордим...»

Мен бўйдор Александрга қараб туриб ўйга чўмаман: нима учун у шунча йиллардан бери Кавказ тоғларига бориб келганларим таъсирида касалликларимни унутдим, дея олмади. Бироқ у юқоридаги фикрини бежиз айтмаган. Мирзани тарғиб қилувчилар учун Александр ва бошқаларнинг ҳаммаси Мирза ҳақида уни фавқулдда одам деб ўйлашлари фойдали эди. Хуллас, унинг ноёб биопол таъсири хусусида овоза тобора кенгроқ ёйилса, мухлисларнинг сони ортса, шу билан бирга Мирзага жўнатилаётган пулларнинг миқдори кўпайса, бас. Чунки мухлислар ҳам тўпланадиган пулдан, афсуски умидвор эдилар. Балким шунинг учун улар Мирза йиғайтган маблағ эзгулик учун тўпланаётганлигини зўр бериб тасдиқлашга уринардилар. Гўё у ўзига махсус — «Келажак шахри» деган маконни қурмоқчи эмиш, бу маконда ҳамма нарса умумий бўлармиш...

Ниҳоят, студентлар ҳам ўзларининг камтарона стипендияларидан емай-ичмай йиғиб Мирзага жўнатишади. Шулардан бири (у ҳақда Галина Егорова менга гапириб берди) Берунийга бор пулини, ҳатто овқатга ҳам қолдирмай жўнатаверган. У ахлоқий карахтлик қондасига кўра, ўзидаги уятни енгиб, ошхоналардаги хўрандалардан қолган овқатларни полизитлен пакетга тўплаб, уйига олиб кетиб кун кўрарди. У сарқан овқатларни йиғайтганда теварак-атрофдаги одамлардан уялиб, қизариб кетарди. Лекин, у бир нарсага: ўз обрўинини топтаб қанчалик ўзинини пастга урсанг, ўзингдаги «мен» чегарасини ёриб ўтиш» имконияти шунчалик кўп бўлишига қаттиқ ишонарди.

Виждоннинг ўзгариши

Ҳар ҳолда ҳеч ишонгинг келмайди!.. Мустақил ўйлаш, бир тўхтама келиш қобилиятини одам шу қадар йўқотиб қўйиши мумкинми?

Тўғри, узоқ Беруний шахридаги Мирзанинг уйида меҳмондорчилик вақтларида ақл-идрок ва ҳушнинг оғиб кетиши балки мумкин. Нега деганда, муҳитнинг кескин ўзгариши, сирли урф ўйинлари бунга сабаб бўлар. Ҳар қалай уйга қайтиб келгач, одатдаги шароитда ҳар қандай дарвишона одам ҳам аслига қайтиши керак-ку!

Нима учун бундай кўр-кўрона сажда қилиш ҳаммада содир бўлмаган? Нима учун ёшлар (баъзан ёши каттароқлар ҳам) Мирзанинг чапдаст шарҳловчилари кўлида ўйинчоққа айланиб қолишган?

Бир куни Теплякова Нина Петровна ўз ўғли — Бутуниттифоқ Давлат Кинематография институтининг студенти (берунийлик дарвиш ҳақидаги фильмни шу йигит суратга олган) Николайнинг хонасидан Абай ва Мирзанинг сурати остида, бурчақда турган оғир ҳассани кўриб қолади. У бесўнақай таёқни ташлаб юбормоқчи бўлганида, ўғли даҳшатга тушиб: «Ахир бу Мирзанинг ҳассаси-ку, ойи!» дейди. Ўғли ҳассанинг «куч-қувват тарқатаётганига» қаттиқ ишонарди. У «дарахтдан қувват олиш» учун диний таомилларни бажо келтириб, кейин ҳассасага қўл теккизарди. Йигит бу беъмани ҳолатга қандай тушиб қолган?

Албатта, у бундай ҳолатга мойилроқ эди. Нина Петровна қуйидагича эслайди: «Қоля кам китоб ўқирди: Воқеаларга берилувчан эди. Кўпинча бошқаларнинг ортидан эргашар, улар нима деса тез лаққа тушарди». У Берунийга ҳам уйдаги жанжалдан кейин онасидан яширин борган. Аникроғи, бирорта ҳам хат қолдирмай уйдан ғойиб бўлган. Берунийдан қайтгандан кейин эса, Пендюриннинг уйида яшай бошлаган.

Виктор Пендюрин машғулоти «тай-чи» гимнастикасидан бошларди. Оҳиста майин ҳаракатлар чарчоқни қолдирарди. Виктор шогирдларини: қийинчиликдан қўрқманлар, ҳали ажойиб мўъжизалар бошланади, деб огоҳлантирарди. У «хаёлга чўмиш», «медитация», «аслингга қайтиш» қабиллидаги қондалар билан афсун қиларди. Шогирдларига машинада кўчирилган қуйидаги текстларни ўқишга берарди: «...Агар биз фикрларнинг ёнимиздан ўтиб кетишига ўргансак, фикр аста-секин сўниб, кейин мутлақо ғойиб бўлади. Сиз фикрлар орасидаги бўшлиқда муаллақ жойлашиб олишга эришсангиз, у ерда вақт бўлмайди».

Урта бўйли, серҳаракат, кўзлари сап ирғиб чиққан йигит ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда гапирарди. У сир-асрорларнинг ичига кирган афсунгар, мутлоқ ҳақиқат соҳиби эди. Устига-устак Пендюрин ўзининг ён-атрофидаги шерикларини ниҳоятда пухта танларди: айримларни (нисбатан бўшроқларни) ўзига яқин олар, бошқаларни кузатиб юрарди. (Галина Егорова: «Биласизми, менинг назаримда у ҳақиқатдан ҳам қандайдир фавқулодда кучга эга эди. Чунки у хонада менинг бўлишимни истамаса, вужудимда шундай ҳис пайдо бўларди — унинг квартирасидан бамисоли ўқдай отилиб чиқиб кетгим келарди...») Хуллас, Пендюриннинг атрофида фақат унинг сўзларини такрорловчи, унинг оҳанглари, имо-ишораларига тақлид қилувчи, макондаги «фикрлар ўртасидаги бўшлиққа муаллақ жойлашиб олиш»ни истаган шогирдлар қолар эди. Ана шунда Виктор уларни Мирзанинг олдига жўнатарди. Ўзи ҳам Берунийга бориб турарди. Мирзанинг олдига ўз меҳмонлари билан бирга борган Пендюрин бир куни қип яланғоч бўлиб чой ичади. У «ахлоқий карахлик» системасини шу тариқа ижро этарди.

Пендюрин Галина Егоровага шундай ўқтирарди: «Сен исканжадасан, бўшлиққа чиқишинг керак». Галина доимо унга интиларди. Пендюрин унга романтик-жумбоқ одам бўлиб туюларди. Бироқ Пендюриннинг ҳамманинг олдида унга қилган таклифи — ҳам руҳий, ҳам жисмонан яқинлик тушунчалари қизнинг дунёқарашларига мутлақо зид эди. У қизга шундай дерди: «Сен ўзингдаги «мен»ни — худбинликни улоқтириб ташлаб, уятни енгишинг керак. Чунки сен ҳаммага тегишлисан».

Пендюриннинг тўдаси қизнинг ҳадиқларидан кулиб юрарди. Унга «сен ҳатто энг оддий синовга ҳам бардош беролмайсан» дейишарди. Оддий синов эса ярим кечада бир шиша ароқни қаердан бўлмасин топиб келиш эди. Лекин бу ишга қиз ниҳоят журъат этди. Вокзал олдида турадиган дугоналарига телефон қилди. Улар эса қиз орзу қилган, танини яйратадиган «оби замзамни» ресторандан топиб беради. Пендюрин қизнинг қадаҳига ароқ куйиб шундай дейди: «Қани энди кўрайлик-чи, сен биз билан бирга шу ароқни ича олармикансан...» Гуруҳдагилар масҳара қилгандек, илжайишарди. Бегона ҳақида сўзлашаётгандек уни калака қилишарди. Ёки бўлмасам бирдан уни назарга илмагандек ёки сезишмаётгандек ўзларини бепарво кўрсатишарди. Бу ҳолат эса қизга янада кучлироқ таъсир кўрсатарди. Буларнинг қондаси шундай: агар ўзингни сезишларини истасанг, бошқалар истаган ишни қилишинг керак. Шунда қиз бошқаларнинг истагани бажаришни бир қадах ароқни ичишдан бошлади. Мана шу тариқа Пендюрин «онгни ўзгартириш», «виждонни ўзгартириш» ҳақидаги машҳур мақсадни амалга оширарди.

Йўқ, виждонни ўзгартириш бир томонлама бўлиши мумкин эмас. «Фикрлар орасидаги маконда қолган» одамлар устидан чексиз ҳукмронлик қилиш Мирзанинг

мухлисларини ҳам ўзгартириб юборди. Уларнинг ҳукмронлиги шак-шубҳасиз ўзбошимчаликка, безориликка, шахсни топташга айлана бошлади. Клайпеда шахридан Москвага «ўз ҳаёт йўлини» топиш учун келган йигирма ёшли қиз Иёла Длазаускайте Абай Бўрибоев билан танишади. Бу танишувдан кейин қиз бошқа ҳеч нарса ишламай қўйди. Уни кўпинча кўзи кўкарган, яра-чақа, шишлар пайдо бўлган ҳолда кўришарди. Одамлар ундан: «Нима бўлди?» деб сўрашса, «Абай мени урди», — деб хотиржам жавоб беради Иёла. У Абайдаги кучли биопол таъсирига ишонарди. Унинг фавқулодда одам эканлиги ва алоҳида мақсадга хизмат қилишига шубҳа қилмасди. Абайнинг калтаклашини унинг фавқулодда фазилатларини тўлдирувчи яна бир фазилат деб биларди.

Мирза Қимбатбоевга эса Беруний шахри тобора торлик қилиб қолди. У ўз мухлислари яшайдиган йирик шаҳарларда тез-тез пайдо бўла бошлади. Совға ва пулларни олишга унинг иштиёқи ортди. У қайси бир хонадонга кирмасин, бўйнидаги маржонларни силкитиб, дўлворлик билан (ҳар ҳолда у «табиат фарзанди» эмасми) таъкидларди: «Қаранглар-а, кеча менга мана шуларни совға қилишди... Пул ҳам беришди». Ҳангу манг бўлиб қолган уй соҳибларида ўзларини ҳасис кўрсатмаслик учун ҳамёнларидан иложи борича кўпроқ пулни чиқаришдан бошқа илож қолмасди. Хуллас, Мирза бор кучи билан «молпарастликка қарши курашарди». У ўзининг мухлислари яқинида яшаш учун, Москвада кооператив квартира олмақчилигини айта бошлади. Пулни топарман, дерди. Унинг мухлислари «Келажак шахри» деб атаган, Мирзанинг шахсий Макон қуриш ҳақидаги романтик муроди бузилиб, ўзгариб, балки шу кооператив уйга эга бўлиш шаклига кирдимикин?

«Мен бамисоли даҳшатли тушдай хотирлайман, — дейди Галина Егорова. — (у Пендюриннинг даврасидан чиқиб кетиш учун ўзида баҳодирона куч ва ирода топа олди) — Тасаввур қилинг, Виктор ўзининг энг яқин шогирд эканлигини ҳисобга олиб Мирзадан таълим-тарбияни калтак билан мустаҳкамлаш усулига рухсат беришни сўрагани».

Мирза билан Абайдаги маънавий зўравонликнинг мантиқи уларни жисмоний зўравонликка, инсон шаънини, инсон ҳаётининг қадрини рад этишга олиб келмасдан иложи йўқ эди.

Мирза ва Абайнинг шогирдлари орасида қўлма-қўл бўлиб кетган текстларда мен ушбу сатрларни кўрдим: «Улим — бу жудолик эмас, балки трансформациядир, анкрофи ўзгаришдир. Ҳаёт билан ўлим бир жараённинг бўлинмас қисмларидир. У бамисоли айланаётган ғилдиракка ўхшайди. Улим бизга у қадар қўрқинчли туюлмайдди, чунки биз ғилдиракнинг айланаётганлигини биламиз. Шунинг учун бизда бошқа имкониятлар ҳам бор».

Мирза билан Абай бу сўзларни фақат ўз манфаатларинигина кўзлаб шарҳлаган эдилар. Бу сўзлар бошқаларнинг ҳаёт ғилдирагини айлантириб юбориш учун ўзларини оқлашга керак бўлади.

Мирза ва Абайнинг сирли сиртмоғидан қутулиб чиққан одамлар ўзларининг ниҳоятда қалтис машғулотларидан воз кечганликларини оғриниб, уялиб гапириб бердилар.

Албатта, бу сиртмоқдан, менинча, жуда кам одамлар қутулиб чиқишди. Масалан, Галина Егорова — Левчукнинг хотини (Константин Миронович, айтгандек, бу бадбахт даврдан хотинини бир амаллаб қутқариб олди); Володя Горбовский — унга бу машъум ботқоқликдан қутилиб чиқишга онаси Валентина Григорьевна ёрдам қилди (У ўғлига шундай деб таълим беради: ўки, ўрган, таққосла, лекин ҳеч нарсага кўр-кўрона ишонма, ўйла дерди). Натижада Володя кўп ўқиди, кўп ўйлади ва бу нарса уни «фикрлар орасидаги макон» гирдобидан сақлаб қолди; Олег Стаднък — уни Пендюрин деярли оиласидан ажратиб олганди. (Олег Пендюринларникида яшаётган вақтида хотини Вера бу уйга келиб қўнғироғини чалган, эшик очилгандан кейин аравачада ётган эмизикли боласини бир неча тоза тагликлари ва овқатлари билан квартиранинг ичига киргизиб юборганди. Ўзи олди-кетига қарамай жўнаб қолганди ўшанда. Олег бир неча кундан кейин бола билан уйга қайтди. Ҳар ҳолда оталик ҳиссиёти лаънати даврдан устун келди).

Мен ўзим суҳбатлашган ёки улар ҳақида эшитган бошқа одамлар эса ҳамон Мирза ва Абайнинг «фавқулодда қобилиятига» ишониб юришибди. Тўғри, улар ҳали Вильнюсда содир бўлган воқеани билмайдилар.

Энди газетамизнинг вильнюслик махсус мухбири юборган ахборотига қайтамыз. Мирза ва Абай Вильнюсдаги ўз мухлисларининг ҳузурига келиб жуда оғир жиноят қилишган.

Мен ишонаманки, мазкур очеркдаги ҳикоя қилинган барча воқеалар ҳаётда ўз йўлини излаган одамларга ёрдам беради. Бироқ изланиш инсон шаънини ерга уриш эвазига содир бўлмаслиги керак. Бу изланиш ўзи билан ўзи ўралашиб қолмасдан, инсон тафаккурига ишонмасдан рўй бермаслиги керак.

Дарвишлар қаёққа кетмоқда

Александр КАНУШКИН

«Мўъжизакор»

Мирза бундан уч йил бурун ўзини «худо алқаган одам» деб атаган эди. Бунгача овулдагилар уни «демона» дейишарди.

1935 йилда туғилган, оилада ёлғиз фарзанд бўлган. Қўни-қўшнилари ҳамда Мирзабойнинг амакиси Жанабой Имомбоевнинг сўзларига қараганда «худо алқаган одам»нинг ота-онаси одамовироқ бўлиб, элга аралашмай яшаган. Мирза ҳам одамови бўлиб ўсди. Мактабни тугатмай, ўқишни ташлаб кетди. Беруний бозориди майда-чуйда билан савдо қила бошлади. Бироқ бу ишнинг тушуми озроқ бўлгани учун қишлоғида мардикор бўлиб ишлайдиган бўлди.

Дарвоқе, табиат Мирзабойни кучдан қисмаган эди. Шу сабаб, қурилишда у кунига 30 сўмдан ишлаган пайтлари ҳам бўлган. Аммо бундай меҳнат унинг меъдасига тегди. У полвонликка ихлос қўйиб, ўн йиллар давомида қишлоқ тўйларида курашиб юрди. Уша тўйларда тушадиган совғами, пулми, овқатми — ҳеч нарсадан таг тортмади, ҳаммасини олаверди. Тирикчилиги шу билан ўтди. Аммо йиллар ўтар, улар ўз таъсирини қолдирарди. Полвонлар билан беллашув қийинлашиб қолди, совғалардан ҳам барака кетди.

Худди шу паллада Мирзабойнинг тақдирида кескин бурилиш юз берди. У бутун колхозда отнинг қашқасидек бекорчи эди-да: нуқул байрамларда халқ кўнглини овлаб юрган. Айни шу кезларда унинг «муқаддас» манзил — Султонбобо зиёратгоҳига йўли тушиб қолди. Бу қадамжойга диндорлар ёғилиб келади. Улар Урганч, Тошовуз, Қорақалпоғистоннинг турли районларидан келиб туришади. Диний маросимларда қабристон зиёратчилари кўпайиб кетарди. Мирзабой маҳаллий муллаларга эътибор билан қулоқ солар, уларнинг дуолари охирида «омин» деб жўр бўлиб турарди. У муллалардан бир қанча оятларни ёдлаб олади. Сўнг бу йигит, тўғридан тўғри дуо ўқиб садақа йиғи бошлади. Зиёратчилар оқими тинмасди, шу важдан Мирзабой Султонбобо қабристонини манзил қилиб олди. Энди у ўзининг бу «муқаддас» жойга келишини қалб амрига йўйди.

Ўзини маҳаллий халқ фольклорини тўпловчи деб танитган Абай Бўрибоев билан учрашганидан сўнг Мирза ўзида «ғайритабиий қудрат» борлигини билиб олди. Абай биринчи учрашувдаёқ Мирзабойнинг ташқи қиёфаси зиёратчиларда жуда катта таъсир қолдираётганига эътибор берди. Мирза кўксига турли нишон ва тақинчоқлар қадалган, тўпигига қадар тушадиган кўйлак кийган эди. Унинг бўйига қўлбола маржон осилган. Сочи устарада олинган, бошида дўппи. У тўхтовсиз гапирар, коинот ҳаммани «тит-питини чиқариб» юбориши ҳақида ваъз айтарди, қўли эса садақа учун чўзилганча турарди. Абайнинг назарида Мирзанинг шу қиёфасига нимадир етмаётгандек туюлди. Шунда унинг хаёлига ҳасса келди. Мирзага ҳасса топиб берди. Ҳамда унга: сен шунчаки, жун банда эмассан, мўъжизавий зотсан, деган фикрни тушунтирди. Абай Москва, Болтиқ бўйи шаҳарларига борди, ўша жойларда берунийлик «табиб»нинг мўъжизавий қудрати ҳақида ошириб-тошириб гапириб юрди. Кейинроқ Мирзани Москвага олиб борди. Уни фанга алоқадар одамлар даврасига олиб кирди. Журналларнинг редакцияларига бошлаб борди. Мана шу шов-шувли сафарларнинг сўнгига «Ишончли кафолатнома» мақоласида тилга олинган «кафолатнома» дунёга келди. Бу кафолатнома нуфузли журналлардан бирининг бош редактори имзо чеккан хат эди.

Натижада Мирзабой ва Абай Москвадан қайтар-қайтмас, Беруний шаҳрига биотоклар ёрдамида дардига малҳам истовчилар оқими кела бошлади «Табиб» эса мухлисларни қабул қилиш тартибини ўйлаб қўйди. Мухлислар Мирзабойнинг уйи остонасидан ҳатлаб ўтмасданоқ уларни лол қолдирмоқ, яъни «биопол таъсири»га олмоқни мўлжаллашди. Уйнинг биринчи хонаси — тақир ерда идиш-товоқ, ошхона жиҳозлари ивирсиб ётибди, деворлар оқланмаган, юқорида — бурчакда дераза вазифасини ўтовчи туйнук. Сўл томонда ётоқ хонасининг эшиги. Унда сўри устига рандаланмаган тахталарни нари-бери ташлаб қўйилган, тахта оралари очилиб ётибди. Девор ва шифтни ис босган, бир ёнда исқирт кўрпалар уюми.

Бу ерда ҳамма нарса кучли таассурот қолдиришга мўлжалланган. Ҳамма нарса, ҳатто мана шу таркидунёлик, энг оддий қўлайликлардан воз кечиш ҳам келувчиларнинг руҳига таъсир этиши, уларни «табиб»нинг иродасига итоат этмоғи лозим. Мирза «мўъжиза»лар кўрсатар эди. Йўқ, у номаълум қувват ёрдамида дарахтларни илдири билан кўпормас, нигоҳи билан тоғни иккига бўлмас, тозаларни тескарига оқизмасди. У ҳафсала билан, ихлосмандларининг ҳамёнларини тозалай бошларди, йўл-йўлакай, «тўғри турмуш»ни бошлашдан аввал пулдан қутилиш шарт, дерди у. Сўнг меҳмонларни таҳорат қилдиргани ариқ бўйига бошларди. Кейин уларни палов билан сийларди.

Мирза ўз мухлисларини не кўйларга солмади!! Мирзабойнинг синфдоши Машарип

Абдалов шундай воқеани ҳикоя қилади. «Мирзанинг ҳузурига даво истаб эр-хотин келишади. Мирза уларни ариқ томонга бошлайди. Узи ечинади, аёлни ҳам ечинишга мажбур қилади, сўнг ўша ариқда чўмилишади. Эркак эса ариқ бўйида миқ этолмай ҳангу манг бўлиб тураверади».

Бу сингари «сув муолажалари» «тўғри турмуш»га қўшилишларининг асосий қисми бўлиб қолади. Дарвоқе, бу тadbирнинг пайдо бўлиши ҳам қизиқ. Уша Абдаловнинг ўзи яна шундай дейди: «Мирза Москвадан қайтгач, биз ундан, у ерда нималар кўргани, нималар унга ёққани ҳақида сўрадик. У метрони кўрганини айтди. Унга энг ёққан иш — ваннада ювингани, икки қиз уни чўмилтиргани ва баданини уқалаб кўйгани бўлибди.

— Метрони эсида қолдиргани тушунарли. Уни илк марта кўрган. Ваннада чўмилганини нега эслаб қолди экан?

— Чунки у ваннада ҳам биринчи марта чўмилган.

Шундан буён Мирза сув кишига мўъжизавий қувват бахш этади, деб такидлайдиган бўлган. Берунийлик ноёб зотнинг бошқа кашфиётлари ҳам худди шу аллозда вужудга келган.

Кунлардан бир куни терим қизиган пайтда партком секретари афсусланиб Мирзага шундай деди:

— Мехмонларингни эргаштириб пахта териш учун далага чиқсанг чакки бўлмасди. Уззукун овулда санқиб юришинг нимаси. Ароқни қайси пулга оляпсизлар?

— Пул билан ишинг бўлмасин, — деди Мирза ҳассасини ерга уриб.

Мўъжиза юз бериб бўлди. Мирза эл танимаган жўн тиланчидан машҳур «табиб»га айланди, аслида у турли-туман таомиллар билан даромад орттирувчи юлғич тусини олганди.

Уша пайтда Беруний районидаги қайси бир раҳбарнинг биринчи бўлиб Мирзабой Қимбатбоевнинг ишларига чек қўйишдан воз кечганлигини ҳозир аниқлаш қийин. Ҳар қалай, район партия комитети, ижроия комитети ва милициянинг кўпгина ходимлари бу ишга аралашмаслик йўлини тутишган. Қимбатбоевга мутлақо таъсир қилишмаган дейиш қийин. Аввалига, милицияга, район ижроия комитетига бир неча бор чақиршган. Сўхбатлашганлар. Ишга жойлашишни таклиф этишган. Шу билан чегараланишган.

— У ҳар сафар ишга жойлашаман, деб ваъда берарди, — дейди менга участка мутасаддиси, катта лейтенант Мурот Реимбоев.

Мана шу кезларда Мирзанинг қўлидаги ҳалиги «кафолатнома» марказий журналлардан бирининг бош редактори, таниқли ёзувчининг имзоси ҳамма ерда балогардон эди. Мана шундан кейин райондаги барча раҳбарлар (аввал ҳам улар қатъиятли бўлмаган) Мирзабойдан чекинди. Истаганингни қилавер, жоним, ҳар қалай сени деб бизга гап тегмаса бас, дейишди. Ҳатто, унинг истиқомат қиладиган ҳовлисини ободонлаштиришга киришдилар. Район партия комитетининг собиқ биринчи секретари А. Ражабов, пропаганда ва агитация бўлимининг мудири Р. Рўзметов қолхоз партия комитетига тез-тез кўнғироқ қоқар, Мирзабойнинг кекса онасига кўз-қулоқ бўлиб туришни тайинлардилар. Чунки «табиб»нинг ўзи онасини қолдириб, шаҳар ва қишлоқлар бўйлаб галдаги сафарга жўнаб кетган бўларди. Турган гап, бу кишилар райондаги барча одамларга ҳам шундай ғамхўрлик қилишганида ҳозирга қадар ўзларининг юксак лавозимларида ишлашарди.

Бундай бепарволикнинг рўй беришига сабаб нима?. Қимбатбоевга нисбатан маҳаллий маъмурият қатъийроқ тadbирлар қўллаганда Мирза ва Абайнинг Вильнюсдаги жинояти содир бўлмасмиди.

Охириги гап: бировнинг ўз юртига «донг ёйиши» мушкуллиги ҳақ гап экан. Мирзабойнинг «мўъжизалари» давомиде унинг «қуввайи руҳи» тузоғига берунийлик биронта киши илинмаган.

Элатлари орасида Мирза ўша-ўша: Мирза девоналигича қолиб кетди.

А. Канушкин. «Каракалпакская правда» газетасининг махсус муҳбири.

Раҳнамо излаб

Телефон трубкасида аёл кишининг титраб-қақшаган, томоғи қуриганидан бўғилиб қолиб, бир оз ўзини тутиб олгандан кейин ўша даҳшатли, ғалати воқеаларнинг ҳаммасини эътироф этган овозини эшитганинда, бехосдан хун бўлиб, ўзингни босолмай қоласан. Ҳаётдаги энг оғир фожианинг гувоҳи бўлиб қолганиндан кейин қийин аҳволга тушиб қоласан. Машъум воқеалар сени эзиб ташлайди.

Кўнғироқ қилган аёл Мирза ва Абайни илоҳийлаштириб юрган учта ёш йигитлардан бирининг онаси экан. У «Ишончли кафолатнома» босилиб чиқиши биланоқ кўнғироқ қилганди. «Менинг ўғлим, — дерди она, — ҳозир ўшалар қаторида суд қилинаётган бўларди...» Чунки ўғли яқин-қариндошлар билан борди-келдини йиғиштириб қўйган. Уқишни ташлаб юборган. У ҳалиги иккита одамнинг ғайритабиий қувватига ишонган ҳамда уларга яқинлашсам ўшаларникидек бўлмаса-да, озроқ фавқулодда қобилият, пайдо бўлади, деб ўйлаган. У Узоқ Шарққа ҳарбий хизматга кетгандан сўнг ҳам улар

билан хат ёзишиб турган. Онасига эса бир оғиз ҳам хат ёзмаган! Гўё онасини бутунлай унутгандай.

Кошки, бу яккаю-ягона ҳодиса бўлса!.. Редакцияга бошқа одамлар ҳам кўнғироқ қилишди. Бир ҳафта ўтгач, редакциянинг эшиги ёнида кўлида мўъжаз чемодан тутган аёлни кўрдим. У коммунистик тарбия бўлими қаердалигини суриштирарди. Унинг Болтиқбўйи халқларига хос талаффузи менга танишдек туюлди. Билсам, у клайпедалик экан.

Бу аёл Абай ва Мирзага қаттиқ ихлос қўйган қиз — ўша Иёланинг онаси эди. Ҳа, худди мана шу аёл бир гал: ўша икки киши (ва унинг давраси) қизимнинг бахтини поймол этди деб, кўнғироқ қилганди.

Редакциядаги кабинетда узук-юлуқ гапларни эшитиб ўтирибман. Унга тикиламан — юзидан тақдирга тан берганини пайқадим.

Шунда (гарчанд бу воқеа менга таниш бўлса ҳам) яна ҳайратланаман: наҳотки, гуруҳ теварагидаги одамлар — (улар орасида — институт ходимлари, адабиётчилар ҳатто олимлар ҳам бор) Иёладаги унисоний фазилатлари Абай оёқ-ости қилаётганини сезмаган бўлишса?! Абай уни қул ҳолига туширган. У қиздаги мустаҳкам фикрлаш қобилиятинигина эмас, балки киши «уят-андишадан воз кечиб», «ҳақоратларга чидаб», «калтакланиб» кейин «ўзининг асл моҳиятини ривожлантиради» деб қизнинг онгини ҳам топтаган эди.

Абай Бўрибоев қиздаги «моҳиятни ривожлантиришни» алдовдан бошлади. У Болтиқбўйидаги Нида деган пляжда қизга ўзини, Ўрта Осиёга борадиган мураккаб экспедиция олдидан дам олаётган археолог деб таништиради... Яқиндагина ўрта мактабни тугатган бу содда қиз унинг сўзларига ишонади. Улар бирга кетишади. Бир неча йил давомида у қизни гоҳ ўзига яқин тутиб, гоҳ ўзидан узоқлатиб, жонидан тўйдиради. Ниҳоят Иёла онасини тамом унутиб, дуч келган жойда яшаб, ишлаб юради. Бу қиз Абай деб ор-номус, калтаклар синовидан ўтди. Оқибатда психиатрия шифохонасида ҳам даволанди. Ҳозир эса Вильнюсдаги воқеалардан сўнг: бу ишлар қандай юз бериши мумкинлигини англашга уринмоқда. Қаранг, бу раҳнамолар фақат ўзининггина эмас, бошқаларнинг бошига ҳам ит кунини солибди... Қандай қилиб?..

«Литературная газета»нинг ўқувчилари ҳам худди шу саволни беришарди. Мана, айрим хатлардан олинган ибратли сатрлар.

О. С. Алексеева (Днепропетровский областининг Никополь шаҳри): «Ақл бовар қилмайдиган нарса... Саводсиз бир дайдининг алжирашларини эшитиш, яна улардан маъно излаш учун киши қанчалик сўқир, энгилтак ва нодон бўлиши керак! Башариятнинг соғлом ақл-заковати, билими, маънавий тажрибасини унутган, уларни назар-писанд қилмаган одамгина Мирза ва Абай сингари кишиларнинг тизгинига тушиб қолиши мумкин. Барибир бир нарса жумбоқлигича қолади: бу қанақа давра? Уларнинг ҳаётдаги мақсадлари нима эди? Фикр-ўйлари қандай? — Булар номаълум.

В. М. Михно (Ворошиловград области, Старобельский район, Шульгин қишлоғи): «Фақат ғирром кишиларгина бировга шахсий «мен»дан воз кечишни, ундаги иродани ўлдиришни тарғиб этишлари мумкин. Уларга ҳеч қачон эътироз билдирмайдиган роботларгина керак. Ундақаларнинг ўй-фикрлари ҳам, мақсадлари ҳам ҳаромзодаликдан иборат. Маълум бўлишича, Мирза ва Абайнинг атрофидаги одамлар маълумотли экан, наҳотки улар буни тушунмаган бўлсалар?»

Г. Кавецкая. (Омск): «Дарҳақиқат, улўғлик билан тубанликнинг (пасткашликнинг — И. Г.) ораси бир қадам экан... «Қулайроқ ўтиринг, мушакларингизни бўш тутинг, ўзингизни — мен хотиржамман, хотиржамман, деган фикрга ишонтиринг», қабилдаги маслаҳатдан, албатта хабарингиз бор. Бу психотерапиянинг илмий методи. Аммо: «Тўла ечининг, ароқни ичинг, уятни унутинг...» деган гаплар эса ўйламайдиган, маънавий бўш одамлар заифлигидан фойдаланувчи ҳаромзодалар, «ғайри илмий» усулидир. Назаримда, бу тузоққа илинувчилар орасида асосан энгил-елпи урфларга берилувчилар кўпчиликни ташкил этса керак. Улар ҳатто дипломлари, илмий унвонлари бўлса ҳам, бари бир ярим-ёрти маданиятли кишилардир. Бу — очик ҳақиқат — уни тўла ҳис этаяпман. Аммо ўқитувчи Ивинани тушунолмаёпман. У ҳалиги «мўъжизакорлардан ўзи учун нима олди экан?»

Бунга жавоб беришга уриниб кўраман. Бироқ, аввалига берунийлик «сеҳргар» ҳақида яна баъзи нарсаларни айтмай.

Бу воқеа шаҳарда содир бўлган жиноятдан сўнг гуноҳкорлардан биронтаси ҳам қочиб кетолмаслиги учун Вильнюс милицияси ва прокуратураси вокзал, автостанция, аэропортни назорат остига олиб «шаҳарни ёпган» кунларда рўй берди (шаҳар прокуратура Донатас Содейка очик иқрор бўлиб, ўшанда уч кунгача кўз юмлаганини айтади). Прокуратуранинг терговчиси Антанас Климавичюс эса жиноятнинг манзарасини узук-юлуқ тафсилотлар орқали энди-энди илғаётган эди. Шу пайт қўлга олинган Мирзабой Қимбатбоевнинг чап чўнтагидан, тўқилган пайпоқ ичидан олти минг сўм пул чиқди, ўнг чўнтагидан эса бир даста — 28 дона омонат касса дафтарчаси топилди.

Кейинроқ, бир неча ҳафта ўтгач эса, Мирзанинг бир мавсумда, яъни ёзда,

келувчилардан алдов, товламачилик билан кунда ўртача юз сўмдан «йиғиб олиши» маълум бўлди. Климавичюс рўпарасида хушқомат, йўгонгина одамни кўргач, донғини эшитган, ўша кўл учи билан ҳар қандай дардни даволочки киши эканини билди, ўзи бир кун олдин шамоллаган бўлиб, шунинг учун Мирзадан «Тумовни тузатиб қўймайсизми», деб қолди. Мирза майин жилмайиб: «Мен ўз томонимда — бошқаларнинг худоси ва бошлиғи эдим. Бу ерда худо ва бошлиқ энди сенсан. Шу сабабли бу ерда менинг кучим йўқ. Бу жойда куч сенда» — деди ва кувлик билан кўз қисди.

Энди Мирзанинг ёнига ўзи айтганидек, уч марта борган Ивина ҳақида. Наталья Сергеевна, очерк босилгандан кейин ҳар қалай бир неча бор илтимос қилганимиз туфайли редакцияга келди. У Мирзабойни шундай таърифлайди: (сўзма-сўз келтираман) «Ўта покиза одам... Дарҳақиқат у юксак — самовий руҳ-онг соҳиб. Дунёда бунақа одам йўқ!.. Унинг мавжудлиги бизнинг омадимиздир».

Бу гап — аной эмасди. Мен қайтадан сўраб кўрдим. Жавоб берар экан, Наталья Сергеевнанинг овози ҳаяжоннинг зўридан титраб, яна ўша гапни такрорлади (студентларнинг фикрига кўра, у лекцияларни ҳам шу тахлит ҳаёжон ва думбуллик билан ўқир экан). Тўғри, у Вильнюсдаги ўртоқлари орқали рўй берган воқеадан хабар топган. Аммо ўзининг эътирофига кўра бу ҳодисани Мирза ва Абай ҳақидаги тасаввурига сиғдира олмаган. Балки, истамагандир?

Бу воқеа (одамни куч ишлатиб ўлдириш) Мирза ва Абай ҳақидаги хаёлий тасаввурларни шунчаки шубҳа остига туширибгина қолмай, балки уларни тилка-пора қилиши, парчалаб ташлаш лозим эди. Аммо бир неча йил давомида бу одамларга шунчаки мафтун бўлиб қолмасдан, уларни кўкларга кўтариб, ғайритабиий сифатларга буркаб юрган бўлсанг — энди қандай қилиб улардан воз кечасан? Тағин, ўқитувчиликка хос ғайратинг билан ўзгаларни ҳам шу алдов сиртмоғига тортиб юрган бўлсанг — энди қандай қилиб: мен алданган эканман, деб эътироф эта оласан?.. МАИ ва Бауман институтидаги студентларнинг ота-оналари унинг ҳузурига болаларидан хавотирланиб — педагог сифатида ундан маслаҳат сўраб келишганда, (улар орасида гўё «нур тарқатувчи» деб ўйлаб, Мирзанинг ҳассасини асраб юрган, ВГИКнинг талабаси Колянинг онаси ҳам бор эди) Ивина уларни: ҳа, сал-пал мутассиблик бор, лекин хавфли эмас, деб хотиржам қилади. Ҳолбуки, бир йил ўтар-ўтмас Вильнюсдаги фожиа ўзининг хотиржамлигига мутлақо зид келиб қолишини Ивина хаёлига ҳам келтирмаганди.

Ивина фақат гапириб қўйган бўлса майли эди!.. Мирзанинг ҳузуридан ичига унинг сурати жойланган туморларни кўтариб қайтаётган ёшларнинг руҳий таназулини кўрмаган бўлса кошки эди. Ивина амалий ҳаракатга ўтган. У клайпедалик қиз Иёлани Абай бир гал «ўзидан узоқлаштириб», каттакон шаҳарда бошпанасиз, бир тийин пулсиз ёлғиз қолдириб кетганида уни Берунийга олиб боришга қарор қилади. Пайсалга солмай ўша оқшомдаёқ Ивина Иёлани ёнига олиб поездга чиқади. Билет олишмайди. Ёнларида биронта ҳужжат ҳам бўлмади. У берунийлик мўъжизакорлар телепатик йўл билан хабар топиб, уларни қаттиққўл назоратчилардан ўз паноҳида асрайди, деб ишонади. Бироқ ҳамма нарса чаппасига айланиб, мўъжизакорларнинг қудрати уларни асрай олмади. Хайр-садақа билан тирикчилик қилаётган («ахлоқий карахтлик» системасига кўра киши «ҳақоратларни кўриши» керакку!) билетсиз иккита аёлни Тошовузда поезддан тушириб юборишади. Телефон орқали Тошовузга чақиртирилган Ивинанинг синглиси паспортларни олиб келгунга қадар, милиция бир неча кун давомида уларнинг кимлигини аниқлаш учун ушлаб туради.

Йўқ, Ивина бу омадсиз саргузаштдан на довираб қолди, на ҳушёр тортиди, ҳатто уялмади. Ивина ҳозир ҳам қайсарлик билан: «Мен ўзимни алданган ҳисобламайман», деб ишонтирмоқчи бўлади. «Маънавий раҳнамоларингиз» нега бирдан ўзгариб қолди, деган саволга Ивина: «Буни оддий мантиқ ёрдамида изоҳлаб бўлмайди» деб жавоб берди. Бўлмаса, «мураккаб» мантиқ билан изоҳлаш мумкинми? Ёки мутлақо ақлдан озган, ёки ўз биродарини худо йўлига қурбон қилган ёввойи одам мантиқи билан тушунтириб бериш мумкиндир!? Ахир, берунийлик икки «илоҳий зот» фалсафасига фақат талабаларгина қурбон бўлиб қолмаган. Фақат Иёлагина эмас, Ивинанинг ўзи ҳам жабр чеккан-ку.

Редакцияга москвалик илмий ходим **К. М. Левчук**дан яна хат келди. Уларнинг оилавий можароси «ЛГ» газетасининг ушбу муаммоларига (қаранг: «Ишончли кафолот» очерки) туртки бўлган эди. Левчук хатида шу сатрларни ёзган: «...Бола бир нарсдан кўрқса — дарҳол онасининг бағрига ташланади. Катта ёшдаги киши мураккаб ҳолатни (ёлғизлик, васвас, ларза) бошидан кечирса соғлом ақл-идрок даргоҳидан чекиниб ўзининг алмисқодан қолган гўдаклик давридаги онг шакллари — мутаассиблик, сеҳр-жоду, азайимхонлик гирдобига тушиб қолади. Онг даргоҳидан болаликдаги ғўрлик ва нодонлик даврига қайтган киши маданиятни ярим маданиятга қурбон қилади, оқибатда жисм руҳга қарши исён кўтариб, жаҳолат ичра ҳеч нарсани кўрмай «ҳамма ишни қилаверишим мумкин», деб даъво қилади. Бу кишилар ақл ва ироданинг, шахс ва жамиятнинг уйғунлигига эмас, улардан мутлақо тескари томонга йўл оладилар».

Яна бир мулоҳаза **В. Земляков** (Новосибирск): «Айрим катта ёшдаги кишиларда

улар мўйсафид бўлганларига қадар болаликдаги эҳтиёж — баъзи бир одамлар шахсини улуғлаш хусусияти сақланиб қолади». Айрим одамлар обрўсига, сал бўлса-да, танқидий кўз билан қарамасдан, сажда қилаверадилар. Назаримда, бундай одат ижтимоий жиҳатдан хавфлидир. Бундай кишилар тоифаси бир гуруҳга уюшса — ўзларидаги бу мўрт кайфиятни ўзгаларга ҳам юктиришлари мумкин».

Москва яқинидаги шаҳардан келган навбатдаги хатнинг мазмунини (эгасининг илтимосига кўра турар жойини, исми-шарифини ошқора қилмай) ўзим айтиб бераман. У онласидан кетиб қолган, ўзига яхши таниш одам ҳақида ёзган. У киши 31 ёшда экан. Уч ёшли ўғли бор. Ишлаган. Иши — сабот ва мардлик талаб қилувчи ижодий иш бўлган. Гарчанд, у истеъдодли бўлса ҳам, унга ҳалиги икки фазилат етишмаган. У ўзининг омадсизлигини аниқлаш мақсадида, у гўё ўзидаги ғайри табиий қобилиятларни ривожлантиришга ёрдам берган одамларга мурожаат қилади. Ҳалиги одамлар эса ҳар йили 7—8 киши бўлиб, 5—6 ойга жанубга, тоғлар бағрига жўнашга одатланган. Жанубда улар дарвишона ҳаёт кечириб, «олий тафаккурга ошно» бўлар экан. Уша жойда улар қирқ икки ёшлардаги фалсафий таълимотга эгаман, деб даъво қилган аёл раҳнамолигида руҳий машқлар билан шуғулланишган. Мухлислар бу аёлга ҳаддан зиёд ихлос қўйишган. Тоғдаги ҳаётнинг асосий шарти — яқин кишилар билан муносабатни мутлақо ўзиш бўлган. Орадан уч ой ўтгандан кейин қочоқ йигитдан уйига фақат битта хат келган. Йигит на турар жойини, на қачон қайтишини айтмаган. Хатда: «Сиз мени тушунишингиз лозим», — деган сатр бўлган.

Тушуниш ва ...кечириш?

И. Семенова (Иркутск): «Маълумотли кишиларнинг шу қадар шарманда бўлиб қолганидан номус қиламан. Аммо ишонаманки, фақат «мўъжизакорлар»ни фош қилиш билангина иш битмайди. Битта «раҳнамо»нинг ўрнига бошқаси келиши мумкин. Шунинг учун иродаси ожиз кишиларга мададкор бўлиш лозим. Уларни ўзларида рўй берадиган мураккаб ҳолатларни енгишга ўргатиш керак».

В. Кантер (Одесса): «Баъзибир кишиларнинг бошига оғир иш тушганида суянчиқ керак... Агар киши одамовироқ, ёлғиз бўлсачи?.. Бундайларни тушунмоқ лозим. Уларга ёрдамлашув шарт. Эҳтимол, бундай одамлар учун махсус «психотерапия клублари», маслаҳат берадиган жамоат бурчакларини тузиш керакдир. Шунда малакали психологлар ва психиатрлар раҳбарлигида одамлардаги руҳий ларзаларни енгишга ёрдамлашиш, уларни онгли ва соғлом турмушга қайтариш мумкин бўларди...»

Бу — медицина жиҳатидан — муаммонинг муҳим қирраси бўлса-да, бироқ назаримда асосий қисми эмас. Ахир қалбидаги ҳақиқий фазилатлар ўрнини сохта хусусиятлар эгаллаган одамларгина шубҳали кишилар ётақчилигида кўр-кўрона жаҳонгашталикка йўл оладилар. Нақд ҳаёт — уларга насия бўлиб туюлади. Уларнинг «мен»и истаган пайтда ўз қиёфасини йўқотиб қўйиши мумкин. Улар ким биландир бирга бўлсалар бас. Фақат уларнинг виждони ва ички туйғулари ўзаро исён кўтармаса, ўзлари мустақил қарорга келмасалар бас».

Ниҳоят охирги хат — савол. **В. Костин** (Саратов). «Вильнюсда аслини олганда қандай воқеа содир бўлди?.. Сизнингча бу воқеанинг содир бўлишида икки «мўъжизакор» атрофидаги одамлар қанчалик айбдор?»

САРОБ ОРТИДАН

«Бу — ихлоссизлик оқибати!»

Даставвал бу ерда, профессор Карвасарскийнинг ишхонасида бўлиб, диктофон қулоғини бурагунимча, редакциядаги тафтишларнинг далил-ашёлари қалашиб ётган столим олдида оғир дақиқаларни бошимдан кечиришга тўғри келди.

Агар бундан бир йил муқаддам дарвишлар Вильнюс шаҳрида оғир жиноят билан қўлга тушмаганларида, бақувват ёшлар ҳимоясида ўзларининг ғаройиб қобилиятлари ҳақидаги афсонавий «миш-мишлар» қучоғида балки, ҳозирги кунга қадар эси паст одамларни лақиллатиб яшаган бўлардилар.

Шундай қилиб, мақолалар чиққандан кейин, редакцияга келган баъзибир хатлар ва телефонлар орқали, ошналарим ва уларнинг ошналари билан бўлган суҳбатларда «Сиз бу икки кишининг одатдан ташқари қобилиятга эга эмаслигига аминмисиз?» — деб савол бера бошладилар. Мен: «Аминман» — деб жавоб бердим. «Унда нима учун шунча одам, яна келиб-келиб, илмли, маърифатли кишилар уларнинг таъсирига берилиб кетди?» дейишарди. Мен эса улардан «Ҳаммамиз хом сут эмган бандамиз. Шунинг учун биз кўп нарсаларни оз-оздан бир амаллаб англаймиз» — деб ҳазил билан қутилиб кетишга уриндим. Менинг суҳбатдошларим анойи эмасдилар, улар, Мабодо бу шунчаки лақиллатиш бўлса, унинг қувваи қудрати «Нимадан иборат?» Агар бу лақиллатишдан ташқари яна «нимадир» бўлса, у — нима? Нечун шу вақтга қадар ана шу «нимадир»

атрофлича ўрганилмаган ва тан олинмаган?» — деб аниқ жавоб беришимни истардилар. Уларнинг гапириш оҳанглари, кўз қарашлари, мурувватли жилмайишларида муаллиф ҳали ўрганилмаган, аммо буюк ҳодисага дуч келганини ўзи ҳам сезмаётганга ўхшайди, деган маъно бор эди.

Кейин, редакцияга муаллифларнинг кўзини очиб қўйиш мақсадида, ғаройиб воқеалар орқали ғайри табиий қобилият борлигини исботлашга уринган одамлар кела бошлади. Улар шундай ҳикоя қилардиларки, асти қўяверасиз. Айниқса, бир лавҳа ниҳоятда қизиқарли эди: Москвада ном чиқарган экстрасенслардан бири йўқолган боланинг фотосуратига қараб фол орқали ёвуз одамлар уни қаерга яшириб қўйганини айтиб беради; милиция зудлик билан ўша жойга боради, жинойтчининг изига тушиб, уни қўлга олади; кейин шахсан ички ишлар министри фолбинга кўрсатган каромати учун мукофот топширади, бу ҳақда газетада босилган фотосурат ҳам далолат беради. «Қайси газетада?» — деб сўрайман. «Ҳа, «Вечёрка»да» — деган жавоб оламан. — «Қачон?» — «Икки ҳафтача бурун». — «Ўзингиз кўрдингизми?» — «Йўқ ўзим эмас, ошнам кўрган». Мен министр қабулхонасига телефон қилиб, фалон фолбиннинг фалон жасорати қандай мукофот билан тақдирланганини ва бу ҳақда қайси газетада фотосурат босилганлигини... аниқлай бошладим. Яхшиям, министрнинг референти, оғир-вазмин одам экан, кулиб юбормасдан жиддий жавоб берди: «Бир минут сабр қилинг ахборот бўлимидан суриштириб кўраман. Бир оздан сўнг жавоб берди: «Бунақа воқеа содир бўлмаган, шунчаки қуруқ гап». Қабулимизга келганлардан бири эса креслога яхшилаб жойлашиб олгач, мурувват қилиб, «умуман сизнинг хонангизда дурустгина биомайдон бор экан», деди. Ҳузуримга келган ёшгина асабий бир йигит эса менинг бошим узра диққат билан ҳайратомуз боқиб, қандайдир нурланишни кўриб, оҳиста: «Сизда аура пайдо бўляпти...» деб пичирлади. Кейин билсам, мен уни лотос шаклида ўтириб, авайлаб парваришлагим керак экан. Устига устак, уни ҳамма эмас, балки фақат мумтоз одамларгина кўра олишига зинҳор ажабланмаслигим керак эмиш.. Бир куни бош оғриғидан «биомайдоннинг фойдаси» ҳақида тўлиб-тошиб гапираётган истараси иссиқ аёл бирдан: «Келинг, сизни бу дарддан халос этай», деб қолди. Менга кўзларимни юмиб, бўшашиб ўтиришимни буюрди. Нозик қўллар чеккамга тегар-тегмас ҳаракат қила бошлади, мен бу қўлларнинг ҳароратини ҳис қилдим, аммо бош оғриғим ўтиб кетмади. Шунда аёлнинг ҳафсаласи пир бўлиб: «Бу — ихлоссизлик оқибати!» — деди. Аёл хонадан чиқиб кетди. Мен эса бош оғриғи билан қолдим. Шунда хаёлимга: «Агар ихлос қўйганимда балки...» деган ўй келди.

Бироқ мен астойдил ҳаракат қилганимда ҳам барибир бу иш қўлимдан келмасди. Мўъжиза рўй беришига ишонмасдим. Иккала экстрасенс-руҳонийларнинг аянчли тарихи мухлисларнинг айнан мана шу ишончи туфайли содир бўлмайдими? Дарвишларнинг тарихи — уларга бўлган эътиқоднинг тарихи эмасми? Бу ишонч, бу эътиқод — қандай пайдо бўлди? Бу икки дарвиш қандай қилиб қанчадан-қанча одамларни осонгина ўз гирдобига тортиб олди ва ҳатто айрим одамларни жинойт қилишга кўндирди?.. Мен ана шу саволларга жавоб топиш учун Ленинградга — медицина фанлари доктори, профессор В. М. Бехтерев номли психоневрологик илмий-текшириш институтининг невроз ва психотерапия бўлими раҳбари, врачлар малакасини ошириш Давлат институти психотерапия кафедрасининг мудри, яқинда босмадан чиққан «Психотерапия» китобининг муаллифи Борис Дмитриевич Карвасарскийнинг олдига келдим.

Афсонанинг пайдо бўлиши

Мухбир. Борис Дмитриевич, сиз психотерапия бўйича машҳур мутахассисиз. Эшитишимча, сизнинг олдингизга экстрасенслар деб аталувчи шахслар ўзларининг расмий равишда тан олинишларини истаб келишаркан. Вильнюс воқеасини таҳлил қилиб, ана шу учрашувларингиз ҳақида сўзлаб берсангиз.

Олим. Албатта, аввал, бу икки киши тўғрисида... Вильнюс воқеасининг фожиа билан туғаш менинг назаримда, муқаррар эди. Бу икки мўъжизакор билан муридлар орасидаги муносабатларнинг ривожланиб кетиши мана шу натижага олиб келди. Муносабат шу даражага бориб етдики, мўъжизакорларнинг оғзидан чиққан ҳар бир сўз — ахлоқий нормаларга, ақл-идроқка зид бўлишига қарамай мухлислар томонидан кашфиёт ёки амалий қўлланма сифатида тан олинадиган бўлиб қолди. Бундай муносабат қандай вужудга келади? Бунга психологик социологик, педагогик ва фалсафий нуқтаи назардан қараб қилиш лозим.

Мен бу масалага, албатта медицина нуқтаи назаридан ёндашаман. Мен бу икки шахснинг мухлислари билан қилган суҳбатларингиз мазмунига қараб, шундай хулосага келдим: Абай билан Мирза мухлисларининг сеҳр-жодуга ишонувчанлигини эътиборга олиб кучли таъсир қилиш ва ишонтириш усулларида фойдаланганлар.

Мухбир. Аммо сеҳру жодуга бўлган эътиқод ҳам тўсатдан пайдо бўлмагандир. Бирон бир сабаби бордир?

Олим. Бор, албатта. Бу сабаблар ҳақида кейинроқ гаплашамиз. Ҳозир эса келинг, яхшиси қўлимиздаги материалларга мурожаат қилайлик. «Мўъжизакор»лардан бири, Абай Бўрибоев қачондан бошлаб турли шаҳарлар бўйлаб сафар қила бошлаган. Бу — сеҳру жодуга ишониш ниҳоятда авжига чиққан 70-йилларнинг охирига тўғри келади. Ҳозир эса сеҳру жодуга қизиқиш анча сусайган. Уша пайтлардаёқ матбуотда телепатия ва телекинез тўғрисидаги мақолалар эълон қилинганди. Башорат қилиш ва қандайдир сирли биоқудрат ҳақидаги гап-сўзлар кўпайиб кетганди.

Мухбир. Ҳозир, албатта олимлар Москвада яшовчи табиб Е. Давиташвилининг қобилиятини синаб кўриб, инсон теварагида ҳеч қандай биомайдон мавжуд эмаслигини аниқладилар. Фақат инсон теварагида оддийгина электрик, магнит ва бошқа нурланишлар борлигини Л. Колодний «Советская Россия» газетасида ҳикоя қилиб берди.

Олим. Лекин шунга қарамай яқинда менинг олдимга ўзларида «биомайдон» борлигига тамоман ишонган икки киши келди, улар ҳақида кейинроқ гаплашамиз... Шундай қилиб, Абай Бўрибоевга қайтайлик. Сиздаги ҳужжатларда у ҳақда нималар маълум?

«ЛГ» ҳужжатларидан:

Абай Бўрибоевнинг тураржойи — Қирғизистон ССР, Уш областига бориб келган «ЛГ»нинг махсус мухбири Б. Плехановнинг берган маълумотига кўра: Абай Бўрибоев ҳозир 34 ёшда; унинг отаси область газетасининг редактори бўлган; онаси — педагогика институтининг ўқитувчиси; Абай Қирғизистон университетининг экономика факультетини тамомлаган; отаси уни пахта комбинатига, сўнгра нашриётга ишга жойлаб қўйишига қарамай ўғил ҳеч қаерда ишлашни хоҳламаган; отасининг пулгига мамлакат шаҳарлари бўйлаб сафар қилиб, актёрлар, ёзувчилар, рассомлар, олимлар орасидан танишлар орттирган. У элакишиб кетадиган, гитара чаладиган, шарқ халқларининг диний оқимлари — будда ёки сўфизм ҳақида мулоҳаза юритишни яхши кўрадиган йигит; Уш шаҳридаги 4-ўрта мактабнинг директори Н. К. Пирьеванинг айтишича, Бўрибоевнинг ота-онаси шаҳарда алоҳида имтиёз, алоҳида эътиборталаб оилалардан бири бўлиб, ўртача қобилиятли фарзандларига ҳам (уларнинг яна икки фарзанди бор) катта охурдан сув ичишни ўргатган.

«ЛГ»нинг махсус мухбири Ж. Мельникованинг СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси П. Г. Спиркин билан Москвадаги суҳбатидан: «Абайни мен оз-моз танирдим... У билан Жунаникида (Е. Давиташвили) танишган эдим. У менга дабдурустдан, сизнинг бошингиз узра «сирли ёддуни» кўряпман. Сиз менинг пиримсиз, — деди. Абай Давиташвилининг олдига тез-тез келиб турар, у менда зимдан иш тутадиган, эҳтиёткор, ақлли, манзиратли киши сифатида таассурот қолдирган бўлсада, юзаки билимга, хусусан будда дини ҳақида тор тушунчага эга эканлигини билиб олдим. У бизнинг лабораториямизга ҳам келиб турарди. Одамларни ўзига мойил қила оларди. Бир неча марта менинг дачамда ҳам тунаб қолган. Вақт-вақти билан бирдан домдараксиз йўқолиб кетарди. Мен унинг москвалик бир шоирнигида яшагини билардим. Бир куни у совқотганини айтиб менинг пальтоимни сўраб олдида, бир неча ой йўқолиб кетди. Кейин пайдо бўлиб Урта Осиёга қилган сафари таассуротларини сўзлаб берди. Лекин ундан бирор пичоққа илинадиган маълумот олиш мушкул эди. У майин, зимдан жилмайишга уста эди. Бу билан унинг нима демоқчи эканлигини англаш жуда қийин эди... Унинг бутун туриш-турмуши ниҳоятда мавҳум ва туманли эди. Унинг мenden яширинча, одамларни даволашини билардим. Лекин унинг қўлидан бирор бир иш келишига шубҳаланардим... У ниҳоятда айёр ва писмиқ эди. Бир куни иккала мизни кимгадир ёрдам беришимизни сўраб, Давлат План Комитетига чақириб қолишди. Биз йўлда бораётган эдик, лекин кетаётганимизда ҳамроҳим бирдан йўқолиб қолди. Кейин мен унинг жуфтани ростлаганини фаҳмладим».

Олим. Эътибор беринг-а: Абай кўпинча «мавҳум-туманли» гапиради. Бу жуда ҳам муҳим. Сабабини сизга тушунтириб бераман. Бунинг устига унинг шарқ кишиларига хос таъсирчан ташқи қиёфаси... У фақат биз Европаликларга ёки бутунлай номаълум ёхуд оз даражада маълум бўлган нарсалар ҳақида гапирарди. Бу эса шахсий фикрлар, ҳиссиётлар ва хом хаёлларни ривожлантиришнинг муҳим проекцияси ҳисобланади.

Мухбир. Проекция? Бу нима дегани?

Олим. Психология ва психотерапияда проектив методлар мавжуд: синовдан ўтаётган кишиларга муайян мазмунга эга бўлмаган истаган лавҳани тасвирлаш таклиф этилади. Шунда асабий ҳолатдаги кишиларнинг (фақат беморларгина эмас, балки соғломлик ва беморлик ўртасидаги оғир ҳолатга тушиб қолган кишилар ҳам) ҳар бири ўз тасаввури ҳақида гапиради. Бунда ҳар ким ўз дардини кўради. Бир одам оиласидаги манзарани, чунки унинг оиласида келишмовчилик. Бошқаси — ишлаб чиқаришни, боиси ишхонасида жанжал. Учунчиси эркак ва аёл киши орасидаги сирли муносабатни кўради ва ҳоказо.

Мухбир. Тўғри. Лекин ҳозир гап хаёлда гавдаланадиган суратлар тўғрисида эмас, жонли одам ҳақида кетяпти.

Олим. Балли! Яна бунинг устига, қандайдир мавҳум, турмуш тарзи ғалатироқ одам

ҳақида... Гап-сўзлари туманлироқ. Бас, шундай экан, нима учун одамлар ўзларининг бой тасаввурлари билан керакли образларини гавдалантира олмас эканлар!? Абай эса, кўлимиздаги далилларга қараганда худди ана шундай одамлар тоифаси билан мулоқотда бўлишга ҳаракат қилган. Шу тариқа ўзига мухлислар орттирган.

Мухбир. Менга шундай ҳикоя қилиб беришганди: у бир кун қайсидир ўтиришда бўлган. Унга ҳеч ким унчалик эътибор бермаган; эски костюмда тақасимон мўйлабли бир бечора ўтирган бўлса нима бўпти. Бирдан у стакандаги компотни олиб, ўз қўйнига қўйиб юборади. Ҳамма: бу қандай бемаънилик дегандек ҳангу манг бўлиб қолади. Шунда у: умуман ҳаётнинг ўзи бемаъниликдан иборат, дейди. Кейин айрим одамларга ўтадиган «самовий энергия» ҳақида, медитация орқали само билан алоқа боғлаш ҳақида, «ароқнинг кавфар куч-қуввати...» ҳақида гапирди. Бошқа даврада у чайқалиб, тушуниб бўлмайдиган сўзларни айтиб минғирлайди, учинчи даврада: мен маърифатлиман, чунки менга асосий ҳақиқат равшан кўринади, дея хитоб қилади, у. Аммо ўша ҳақиқат тўғрисида лом-мим демайди... Албатта тушунарли: бу билан у ўзгаларнинг диққатини ўзига жалб этмоқчи бўлган. Лекин нима учун у айнан мана шундай усулни қўллаган?

Олим. Одамлар диққатини ўзига жалб этиш учун ё ниҳоятда истеъдодли бўлиш керак, ёки, мени кечирингу, эшшақдай ишлаш керак. Ҳа муттасил ишлаш керак. Бўрибоев эса, меҳнатга эпсиз, иш ёқмас эди. Кичик Уш шаҳрида ота-онаси эгаллаган катта мавқеи Абайнинг болалик ва ўсмирлик чоғиданоқ ўзига бино қўйиб ўсишига сабаб бўлди. Улғайгач, Москва ва бошқа йирик шаҳарларда юрганида ўзининг аввалги нуфуздан маҳрум бўлди. Энди уни қандай тиклаши керак? У энг осон ва яқин йўлни — одамларни тўсатдан лол қолдириб ром айлаш йўлини танлаб олди.

Мухбир. Буларнинг ҳаммаси руҳдаги ғайритабиий ҳолатларнинг натижаси эмасмикин?

Олим. Бўрибоев шак-шубҳасиз, атроф-теваракдаги вазиятни жуда яхши пайқаб турган. Шунинг учун ҳам у ўз қилмишларига тўла жавобгар! Унинг характеридаги энг муҳим хусусият; телбаларга хос жазава билан доврўф қозонишдир. Бу касаллик эмас, балки шахснинг маънавий тарзидир. Бундай кишилар табиати манманлик, худбинлик, сохта хулқ-атвор каби салбий сифатларга эга бўлади. Бундай одамлар ҳаётдаги реал воқеаларни ўз манфаатларига мослаб сохталаштириб юборадилар. Улар ишониш ва ишонтириш қобилиятига ҳам эга. Омадлари чополмаганлигини ўзларидан эмас, бошқалардан кўрадилар. Уларга «Виждон азоби» ётдир. Улар ҳар қандай йўл билан обрў-эътибор қозонишга ва раҳнамо бўлишга интиладилар.

Мухбир. Агар Абай Бўрибоев «алоҳида зўр билим» ва «алоҳида қобилиятли» одамнинг шон-шухратига эга бўлишга уринган бўлса, Мирза Қимбатбоев нима учун унга керак бўлиб қолди? Уни нима учун икки марта Москвага олиб келди?

«Пуч ёнғоқ»

Олим: Бу нарса мени ҳам қизиқтириб қолди: Абай шухратга ўч бўлатуриб, нима сабабдан Мирзанинг ҳайбаракаллачиси сифатида унинг алоҳида қобилиятини улуғлай бошлаган? Эҳтимол Абай ўзи истаганидек одамларда чуқур таассурот қолдирилмагани учун, бу жараёни тезлаштириш мақсадида Мирзанинг ғаройиб қиёфасидан фойдаланмоқчи бўлган.

Мухбир. Абай таваккал қилган. У танилмасдан, сояда қолиб кетиши ҳам мумкин эди.

Олим. Бунда ҳеч қандай таваккалчилик йўқ. Воқеаларнинг моҳиятига кўра, Мирза Қимбатбоев — ҳўжакўрсинга қўйилган одам: уни истаган вақтда йўқотиш мумкин.

«ЛГ» ҲУЖЖАТЛАРИДАН:

Абай Мирза билан Қорақалпоғистоннинг Беруний районидаги Султон Бобо қабристонига диний маросимларнинг бирида учрашган. Мирза эллик ёшлардаги миқти киши бўлиб, узун кўйлак кийган, бўйнига қўнғироқчали уч қатор маржон осиб олган эди. Катта юзи — хотиржам, нигоҳи — қув. Ҳеч қаерда ишламайди. Қабристонда қуръон ўқиб, озиқ-овқат ва пул топиб юрган.

Клара В. ҳикоя қилади: «Абай Вильнюсдаги сафарларидан бирида менинг дўстларимга Мирзабойни Москвада мутахассисларга кўрсатган ва улар Мирзабойда телепатик ва каромат қилиш қобилияти борлигини тан олганликларини гапириб берди».

МАИ студенти Михаил Б. ҳикоясидан: «Биз Пестрецовнинг уйида ўтирганимизда бир вақт қўшни хонадан Мирзабой чиқиб келди. Биз у ҳақда кўп нарса эшитгандик. У ёши ўтган осиелик, юзи жиддий, кўзлари синчков, кийими ямалган, бўйнига маржон таққан одам экан. Хонага бемалол кириб келди. Ҳар биримизнинг қўлимизни ўпиб кўришди. Мен мўъжиза содир бўлишини кутгандим, лекин ҳеч гап бўлмади. У фақат бизларнинг адресларимизни олиб, рус тилини бузиб ҳаммамизни Қорақалпоғистонга таклиф этди».

Клара В. ҳикоясидан: «Мен кейинроқ билдим. Абай ҳақиқатдан ҳам Мирзани олимлар ҳузурига олиб борган. Олимлар унга нур таратиш йўли билан, тикка турган

гугуртни қўл текизмай йиқитишни таклиф қилганлар. Мирза аввалига ажабланган, сўнгра «Нега энди!» «Мана бундай қилса ҳам бўлади», деб қутичани бармоғи билан туртган.

Володя Г. ҳикоясидан: «Мирза қисқа сўзларди. Абай эса унинг гапини узоқ таржима қиларди. Буни: Мирзанинг сўзлари ниҳоятда чуқур маъноли,— деб изоҳларди».

Мухбир. Мирза кейинчалик, чала-чулпа бўлсада тилмочсиз гаплашадиган бўлди. Мирза билан гаплашганлар «унинг сўзларида ниҳоятда катта мазмун бор» дейишарди.

Олим. Бу нарсаларнинг бари ўзлари ижод қилган тахминий мулоҳазаларнинг маҳсули эканлигини хаёлларига ҳам келтиришмаган.

Мухбир. Ғаройиб Мирзанинг фотосурати қўлдан-қўлга ўтабошлади. Суратларда Мирзанинг улғувор қомати ёнида Абай ҳам тез-тез кўринадиган бўлди.

«ЛГ» ҳужжатларидан:

Мирза ва Абайнинг ашаддий мухлисларидан бири, ўтмишда Вильнюсдаги рус театрининг режиссёри бўлиб ишлаган И. Н. Николаев-Каленаускас «ЛГ»нинг махсус мухбири билан суҳбатда очик иқдор бўлди. «Ҳа, мен уларга ишонибман... Ахир мен Шарқшунослик институтида Мирза билан Абайнинг хурматини жойига қўйиб сўзлашганларини ўз кўзим билан кўрганымдан кейин уларга ишонмаслигим мумкинмиди?! Сўнг биз учовимиз машҳур шоирнинг уйида меҳмон бўлдик, ахир у мен учун жуда обрўли одам... Бундан ташқари Абай тез-тез олим Спиркинни тилга оларди... Мен эса анчадан бери биоэнергетика билан қизиқаман...»

МАИ студенти Александр Бобров ҳикоясидан: «Мен бир шоир билан бўлган учрашувда қатнашганимда у Мирза ва Абайни ҳаммага алоҳида қобилият эгалари деб таништирган эди».

«Тавсияномадан кўчирма: «Қимбатбоев Мирза... телепатия, телекинез, қўл биотоклари сингари фавқулодда қобилиятга эга... Абай Асилхонович у билан ўзаро алоқа боғлаб, илмий изланишлар олиб бормоқда. Мазкур ишга кўмаклашишингизни сўраймиз».

Абай ана шу хатдан юзлаб нусхалар кўчиртириб ўзининг барча янги мухлисларига тарқатади. Милиция ўзи ва Мирзадан ҳужжат талаб қилганида, иш жойларини суриштирганида «Тавсиянома»ни кўрсатади.

Олим. Медицинада «плацебо эффекти» деган термин бор. Ёки «пуч ёнғоқ» деган сўз ҳам бор. Тасаввур қилинг, беморга: янги ниҳоятда камёб дори пайдо бўлибди, зўрға бир пачкасини топдик, — дейишади. Унга ҳеч қандай шифобахш хусусияти бўлмаган таблеткани беришади. Қарангки, бу дори унга ёрдам беради. Тўғрироғи, таблетканинг ўзи эмас, балки унинг довуғи беморга таъсир кўрсатади. Айниқса, бу дори ҳақида одамларнинг маъсулиятсизлигидан фойдаланган. Уларни агар таъбир жоиз бўлса, мен ҳомий — романтиклар деб атаган бўлардим. Уша нуфузли кишилар Абайга одамларга руҳий таъсир кўрсатишнинг қудратли қуролини бериб қўйганликларини ўзлари ҳам сезмаганлар.

Мухбир. Айтганча, мен бу воқеани ўрганар эканман, ким билан учрашмайин, ҳаммасидан Абай ёки Мирзанинг даволаши бирорта одамга фойда келтирганми, деб сўрайман. Менга мавҳум жавоб беришади: «Уларнинг ёнида ўзимни яхши ҳис қилдим». — «Масалан?» — «Ўзимни эркин ҳис қилдим, деган гаплар. Аммо мен бир ҳодисани ҳар ҳолда кўз остимга олиб қўйдим. Яна такрорлайман, бу ҳодиса ягона ҳодисадир. «Танишларимнинг таниши қаттиқ бел оғриғига учраган. У тўшақда чалқанча ётиб, ҳеч қандай ҳаракат қилолмайди. Икки ҳафта ўтганда унинг олдига Абайни олиб келишади. Бемор Абай ҳақида жуда кўп нарса эшитганди. Абай у билан гаплашади, унинг бели узра қўлини юргизади ва... оғриқ тўхтади». Борис Дмитриевич, сиз бу ҳолни қандай изоҳлайсиз?»

Олим. Бу ҳам аслида ўша «плацебо» таъсиридир. Бунинг устига бу усул қуйидаги омиллар билан кучайтирилган. Биринчидан, бемор бели оғрийвергандан сўнг расмий медицинадан ихлоси қайтган. «Менга таблетка едираверишади-ю, оғриқ эса тўхтамайди», дейди у. Шунда сирли қиёфадаги шарқ кишиси келиб беморга жозибали сўзлари ва гўзал хатти-ҳаракатлари билан муомалада бўлади. Бемор хаёлида: у расмий медицинага мутлақо зид зот — расмий медицина бундай зотларнинг «ғайри табиий» сирларидан воқиф бўла олмагани учун уларни эътироф этмайди, деб тушунади. Шу тариқа, касали қаттиқ хуруж этган пайтда беморнинг кўнглида унга ихлос уйғонади. Иккинчидан, бемор бу ғаройиб табиб ҳақида жуда машҳур ва обрўли одамлардан кўп нарса эшитган. Балки у «кафолатнома»нинг кўчирилган нусхасини ҳам кўрган бўлиши мумкин. Бемор учун Абай ниҳоятда танқис, чиройли ғилофга ўралган камёб доридек таъсир қилади.

Мухбир. Бошқача айтганда, бемор уни аввалдан довуғ ёйган «афсонавий зот» деб қабул қилади. Шундайми?

Олим. Худди шундай! Маълумки, оғриқни ҳис қилиш: физиологик ва психологик кўринишда намоён бўлади. Айниқса, психологик оғриқ кўпроқ содир бўлади. Шу тариқа, экстрасенс ўз қиёфаси, юриш-туриши, қўл ҳаракатлари ва ниҳоят обрўси билан беморнинг руҳига кучли таъсир кўрсатиб, руҳий оғриқни йўқотади. Тўғрироғи, бемор

энди оғриқни сезмай қолади. Малакали медиклар учун бу жуда оддий ҳодиса — психотерапиядир. Бундай таъсир кўрсатиш ва ишонтириш усули билан касални гипноз қилмасдан ҳам даволаса бўлаверади. Ишонтириш — касалнинг одатдаги ҳолатида ҳам самарали роль ўйнайди. Хуллас, бундай «мўъжиза»нинг механизми экстрасенсда эмас, балки беморнинг ўзида мавжуддир. Унинг ишончида, таъсир даражасида мавжуддир.

Мухбир. Менимча, Борис Дмитриевич, «Танишимнинг таниши» бу изоҳингизни ўқиб: мени ким, қандай даволаши билан нима ишим бор? Тузалсам бўлдида, деса керак.

Олим. Айтингчи, у кейинчалик Абайнинг доимий мижозига айланмадими? Абай ташкил қилган йиғилишларда иштирок этмадими? Қорақалпоғистонга Мирзанинг олдига борганми?

Мухбир. Йўқ.

Олим. Унда беморнинг Абайдан ҳафсаласи пир бўлиши турган гап. Чунки у Абай «психотерапияси»нинг сўнгги натижаларини билмайди-да. У Абай мухлисларининг руҳан мажруҳ, тақдирлари вайрон, табибнинг зўравонлар гуруҳига бошлиқ бўлганлиги ҳақида ва ниҳоят машҳур актёр Абайнинг мухлислари томонидан ўлдирилгани ҳақида билмайди.

Парвона

Мухбир. Борис Дмитриевич, мен Абайнинг кўпгина мухлислари ва маслакдошлари билан худди сиз билан ўтириб гаплашгандек, диктофон олдида суҳбатлашдим. Мен кейинчалик диктофонни қайта-қайта тинглаб кўрдим ва уларнинг овозига қулоқ солдим. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳар хил одамлар. Характерлари, маълумотлари, жамиятда тутган мавқеларига кўра бир-бирларидан фарқ қилади. Дарҳақиқат, мен Абайнинг «анворий, сеҳрли шамини» яхши тушунаман. Тўғрироғи, у кўнгли пок парвоналар ўзини урадиган ёғдуни вужудга келтирган. Бироқ нима учун бошқа одамлар эмас, айнан булар парвонанинг аҳволига тушган.

Олим. Берунийга борган одамларни бирлаштирган энг биринчи ва асосий нарса, китобий тил билан айтадиган бўлсак, барининг «дард»лари бўлган. Масалан, Абайнинг атрофидаги ёшларнинг аксарияти болаликда руҳий қийинчиликларни бошидан кечирган. Улар отасиз ўсган. Бу болалар бағри бутун оилада яшамаган. Уларнинг оналари у ёки бу жиҳатдан амрли, якка ҳукмрон бўлган. Шунинг учун ҳам, ҳар бир боланинг қалбида ички қарама-қарши туйғулар силсиласи вужудга келган: биринчидан, арзимаган нарсалардан ҳам оналарнинг пайпаслаб авайлашига қарши мустақилликка бўлган интилиш, иккинчи томондан кимгадир боғлиқ бўлиб қолишга одатланиш, ҳомийликка талпиниш ҳислари пайдо бўлган. Бу терапевт-врачлар кузатишича энг кенг тарқалган руҳий конфликтлардан бири ҳисобланади. Хуллас, оналарининг бағридан чиқиб кетган болалар олис юртларга бориб Берунийда Мирза ва Абайнинг диний тартиблари ва одатларига бўйсундилар. Кейинчалик эса уларнинг турмуш тарзига сиғинадилар.

«ЛГ» ҳужжатларидан.

Михаил Б.: «...Мен имтиҳонларни топшириб бўлганимдан кейин самолётга ўтириб, Урта Осиёга йўл олдим... Султон Ёобо қабристонидagi диний маросимлар вақтида Мирза олдига рўмолчасини ёзиб қўйди. Биз ёнма-ён ўтирдик. Кейин Мирза кетди. Мен тараддуланиб (бу ерда бирор нарсани сўраш ман этилади), барибир Абайдан бу ҳаракатларнинг маъносини сўрадим. Абай, биз тиланчимиз, деган гапни айтди. Ҳақиқатан ҳам ўткинчилар олдимиздаги рўмолчага нон, қанд-қурс, узум, қовун тилими, чой ташлаб ўтишарди. Кейин Абай ҳам кетди. Биз ўзимиз қолдик. Одамлар эса бизга садақа бераверарди».

Мухбир. Бироқ Абайнинг атрофидаги одамлар фақат ёшлардан иборат бўлмаган. Уларнинг орасида 25—37 ёшли одамлар ҳам бўлган.

Олим. Ҳақиқатан ҳам, уларнинг сизга гапириб берган воқеаларини жуда қизиқиб ўқидим. Мен психотерапевтика соҳаси бўйича менга яхши таниш, бўлган нусхаларни танидим. Йўқ, мен уларни касал демоқчи эмасман. Одам ҳарактерида шундай жиҳатлар борки, уни теварак-атрофдаги тўқнашувларга ўч қилиб қўяди, ўз-ўзи билан баҳслашишга ундайди. Шон-шухрат бандаси бўлиб, ҳаммага танилишни истаган бундай гуруҳга — одатда ўзининг ишида, касб-корида етарли даражада мавқега кўтарилмаган одамлар мойил бўлади. Уларнинг аксарияти шахсий ҳаётларида бахтсизликка учраган бўладилар.

Мухбир. Бироқ одамнинг ўзидан кўнгли тўлмаслиги уни яхшилик сари ундамайдими?

Олим. Улар кўпинча муҳитдан норизодир. Уларнинг реал «мен»и билан идеал «мен»ининг ўртасида катта фарқ рўй беради. Уларнинг хом хаёллари ўзларини ҳаётда қандай бўлса шундайлигича эмас, бошқачароқ қилиб тасвирлайди. Натижада реаллик билан хаёл ўртасида конфликт пайдо бўлади. Ишончсизлик ҳолати ўрнига агрессия ҳолати келади. Кейин у ишончсизлик билан алмашинади. Инсоннинг кўнглида ҳақиқий «мен»ни юксалтиришнинг энг қисқа йўлини излаш бошланади. Шундай пайтда

бу кишилар: ўз мухлисларидан ғайри табиий қобилиятларни ривожлантиришга ёрдам берадиган мўъжизавий истеъдод эгалари борлигини эшитиб қоладилар, фақат уларга ихлос қўйиш лозим...

«ЛГ» ҳужжатларидан.

Михаил Б.нинг ҳикоясидан: «...Абай бизнинг гуруҳимизни «моҳият мактаби» деб атади. Абай таълимотининг моҳияти: одатдаги одамлар ичида одатдан ташқари одамлар мавжуд, деган фикрни уқтириш эди. Бу одатдан ташқари одамлар телепатия, телекинез, ғойибни кўриш, биомайдон хусусиятларига эга бўлади. Улар оддий одамларнинг психикасини ўзгартириб, уларни ҳам ўзларидаги даражага кўтара олади. Шарти шунки: шогирд устозига мутлақо ишонмоғи лозим. Шогирд ҳаттоки хаёлан бўлса ҳам устозни танқид қилмаслиги керак. Психиканинг ўзгариши ғайри табиий одам яратадиган ҳолатлар воситасида юзага келади. Бу ҳолатлар савияси пастроқ одамлар учун мураккаб туюлиши, уни тушунмаслиги мумкин, бироқ шогирдга устоз ҳолатни изоҳлаб, уни бошлаб боради. Уша ҳолатлар лайтида оддий одам аввалгича бўлиб қолмоқچими ёки ўзининг заифлигини енгиб, ўзини ўзгартирмоқчими, шу икки йўлдан бирини танлаб олиши керак бўлади. Ғайри табиий одам ўзига ихлос қўйган одамнинг ҳаёти учунгина эмас, балки унинг саломатлиги учун ҳам масъулиятли бўлади...»

Мухбир. Энг таъсирчан одамларни танлаш мунтазам олиб борилган. Абай уларни нима сабабдан гуруҳга қўша берган? Бунинг ўрнига биттама-битта ишонтирган осон эмасми?

Олим. Сиз янглишаяпсиз. Гуруҳда осонроқ. Бунда одамларнинг биридан бирига фикр ўтиши (индукция) амал қилади, улар ўзларидаги ҳолатни бошқаларга ўтказиб туради. Психотерапевт гуруҳларидаги ишлар асосида бу ҳолат менга таниш. Масалан, тўдалаб, гипноз қилишдан фойдаланганда шу ҳолат рўй беради. Бироқ биз бошқа системани тайёрламоқдамиз. Бунда гуруҳа қатнашчилари (бу иш клиникамизда олиб борилмоқда) 10—12 киши ҳар куни 1,5—2 соат давомида «давра» бўлиб (креслолар шундай қўйилган) ҳар хил ролларни бажарадилар, бир-бирларининг хулқ-атворларини таҳлил этадилар, расм чизадилар, баҳслашадилар ва ҳоказо. Бундан мақсад: ҳар бир қатнашчига (бу машғулотда ҳар ким ўзидаги барча зиддиятли ҳолатларни рўёбга чиқариб туради) унинг эмоционал ҳолатларидаги стереотиплар одамлар билан муомалада, ишлаганда, яшаганда нечоғлик тўсиқ бўлишини ўзларига кўрсатишдан иборатдир. Гуруҳамиздаги ишда кўзгу қондаси амал қилади — ҳар ким ўз ҳаракатига шеригининг берган баҳосига қараб ўзига четдан қарашга ўрганади. У аввалига бу берилган баҳоларни қабул этмайди (бу ҳолат шахсдаги мавжуд «мен»нинг инъикосидир). Кейин эса қабул қилади. Сўнг муомаланинг янгироқ усулларини қидиради, уни ўзлаштиради. Гуруҳа психотерапевт билан биргаликда унга маъна шу ишда кўмаклашади. Гап мана шундай гуруҳага раҳбарлик қилаётган психотерапевт ҳақида кетаяпти: унинг вазияти жуда мураккаб.

Мухбир. Нега?

Олим. Психотерапевт билан тез-тез учрашиб турган одамларда унга нисбатан психологик қарамлик ҳосил бўлади. Ўз қарамлигидаги мижозларининг ҳамма сир-асрорларидан хабардор бўлган психотерапевтда эса уларга нисбатан пайғамбар ўрнини босишга ўхшаган ҳиссиёт рўй беради. Бу — одам устидан ҳукмронлик қилишга ҳос бўлган энг хатарли туйғудир. Дарвоқе, бу борада ортиқча ҳаракат талаб этилмайди. Ҳамма иш ўзидан ўзи рўй бераверади. Фақат «ўзингни илоҳийлаштириш»дан сақланиш лозим.

Мухбир. Бу қандай бажарилади?

Олим. Гуруҳада психотерапевт норасмий раҳбарлик — буюрмаслик принципига қатъий амал қилиши керак. У ҳолати билан ҳам, товуши билан ҳам ўзини кўрсатмасликка интилиб, даврадаги креслолардан бирида ўтиради. Сўхбатда ҳамма қатори қатнашади. Гапида ҳаммага ҳурмат оҳанги билиниб туради. Барча қатори товуш чиқариб-мулоҳаза юритади. Мана шу муносабатлар динамикаси туйғайли гуруҳада рақобат ҳолати албатта вужудга келади. Ниҳоят гуруҳа ичидан бир киши ажралиб чиқиб, унга раҳнамолик қила бошлайди. Агар бу шахс ўз обрўси билан бошқаларни менсимай бошласа, гуруҳа уни босиб қўйиши ёки раҳнамоликдан тушириб юбориши ҳам мумкин. Бу ишлар ҳамма гуруҳада психотерапевт ёрдамида ўрганаётган нозик психологик анализ ва ўз-ўзини анализ ёрдамида амалга оширилади. Хуллас, бу ерда барча иш катта вазифага — одамларга: а) кўпроқ ижтимоий; б) кўпроқ онгли; в) кўпроқ мустақил бўлишга кўмаклашиш вазифасига хизмат қилади.

Мухбир. Абай ва Мирзанинг мухлислари эса ҳар сафар ҳам унинг қарамида қола беришган. Улар: шундай бўлиши керак, деб ишонишган. «Раҳнамони» ҳатто хаёлан танқид қилиб бўлмас экан. Акс ҳолда телепатлар ва ғойибни кўрувчилар қаторига қўшила олмайсан. Абай билан Мирза иккаласи эса биридан бири ҳақоратомуз ҳолатларни яратиб, одамларни майна қилишган. Масалан, бировларнинг сарқитини ейиш воқеасини кўринг. Мен одамлар олдида ечинишни гапирмайман... Наҳотки мана шу

ишларда одамларни қул қилиб олиш, уларнинг уятини, иродасини, ақлини ишдан чиқариш мўлжалланганини кўриш қийин бўлса?

Олим. Узининг ҳақиқий «мен»ини дарҳол хаёлий, идеал «мен»га юксалтиришни ўйлаган одамга бу қийин. Бундан ташқари, «уятларга чидаш» борасидаги биринчи тажрибалар аввалига ўша сизнинг суҳбатдошларингиз айтган «эркинлик» деган нарсани уларга беради. Улар ички қисилиш ҳолатидан озод бўладилар, шу билан бирга улар ахлоқий нормалардан озод бўладилар. Ўзларини бошқариш заруратидан қутуладилар.

Мухбир. Озод бўлиш, аслида қул бўлишга айланиб қолади. Афтидан, шу нарсани уддалабдими, Абай нозик психолог экан-да...

Олим. ...Бу борада нозик психолог бўлиш шарт эмас. Абай шунчаки муҳитга мослана олган. Қараса: ҳамма унга бўйсуняпти. Қўли остидаги «синалаётган» одамлар учун у аввалгисидан ҳам ҳақоратлироқ ҳолатларни ўйлаб топа беради... У аста-секин ўзига ўзи пайғамбар деб, ҳокимият лаззатидан ҳузур қила бошлайди.

«ЛГ» ҳужжатларидан.

«1982—1983 йилларда, — дейди редакцияга келган И. М. Николаев-Калинаускас, — инсонни ўрганадиган бўлажак институт учун номзодларни танлашда Мирза худди «бош эксперт» сифатида турди; Москва ҳамда Вильнюсдан «ривожлантиришни талаб қиладиган фавқулодда қобилият куртаклари бор» одамларни Берунийга Мирза ҳузурга юбораётган «ёш олим» Абай бу институт ҳақида тўхтовсиз гапирар эди. 1983—1984 йилларда Абайнинг фармонига биноан институтни ташкил этиш учун деб, мухлислардан пул тўплаш бошланади. Мирза шу вақтнинг ўзидаёқ 50 минг сўм тўплаганлигини очиқ айтган. Бу даврда Абай ўз мухлислари ичида «катта олим» деб ҳисобланарди. Энди Мирза кейинги ўринга ўтади. У гўё эскиргандек, «Эски анъаналарнинг вакили» бўлиб қолади. 1984—1985 йиллардан 1985 йилнинг февралдаги фожиага қадар Абайни «директор», кейин эса «хўжайин» деб аташади. Мирза бор-йўғи шогирд бўлиб қолади. Абай атрофида ёш мутаассиблар тўдаси ййгилади. Узини даврдан олиб қочганларни Абайнинг буйруғи билан урадилар, буюм ва пуллари тортиб олиб, талайдилар, ҳар қайсисидан 1000 сўмдан кам бўлмаган миқдорда тўлов талаб қиладилар».

Михаил Б. ҳикоясидан: «...Абай худди менинг ичимни кўриб тургандай туюларди. Унга нисбатан ўзимни жуда ожиз ҳисоблардим... Биз унинг буйруғи билан «хоинларни» урардик. Биттасини уриб, қайтиб келиб Абайга гапириб бердик. У эса камроқ урганимизни айтди. Биз электричкага ўтириб яна ўша ёққа бордик, яна урдик... Мен ҳалиги одамни ураётганимда вужудимда Абай ўтиргандай бўлди. Менга ва шерикларимга ҳеч нарса бўлмайдигандай, бу ишнинг оқибати ҳақида ҳеч нарса ўйламадик».

Мўъжизапарастлик

Мухбир. Борис Дмитриевич, сизга бир шубҳамни айтмоқчиман... Албатта, Абайнинг иродасига бўйсунган одамлар қонун олдида ўз ҳаракатлари учун жавоб бериши керак бўлган катта ёшли кишилар эканлиги рост. Аммо улар ҳар нечук, психологик жиҳатдан ўз «пайғамбарларига қарам эди-ку».

Олим. Мураккаб савол. Тўла жавоб беришни бўйнимга ололмайман. Буни криминалист-психологлар бажариши керак... Тўғри, Абайнинг мухлислари унга қарам бўлган. Аммо зотан, бошқачароқ асосда шаклланган жиноий тўдадаги оддий жиноятчилар ҳам ўз раҳнамоларига руҳий қарам бўладилар. Ёки бошқача бир мисол... Биров ўзини ароқ билан маст қилади (яъни унга «қарам» бўлди). Бу ҳолат унинг айбини енгиллаштирадими? Йўқ. Бизнинг қонунимизга кўра у жиноятни оғирлаштиради.

Мухбир. Суҳбатимизнинг аввалида сиз ғайритабиий қобилиятларга ишқибозлик ҳақида ҳамда мана шу каби фикр сингдириш, шундай қарамликни вужудга келтирган қизиқиш ҳақида гапиргансиз.

Олим. Худди шундай. Бироқ ҳар биримиз ўша қизиқиш — урфга эргashiш ёки эргашмаслигимиз мумкин. Айниқса, шундай қизиқишга берилмаслик керак. Уша ҳолатни бир лаҳза тасаввур қилиб кўринг-а: уй шароитида портловчи моддалар ясашга қизиқиш бошланиб кетди, дейлик. Ушанда қанча фожиа, мажруҳ одамлар кўпайиб кетарди! Биз эса инсон психикасига оддий йўл билан таъсир этишни кўраётирмиз... Мана шу жўн ишлар натижасида қанчадан-қанча руҳий жароҳатлар, тилка-пора бўлган тақдирларни санаб бера оласизми? Йўқ, санаб бера олмайсиз.

Мухбир. Борис Дмитриевич, сиз мана шу ҳолатнинг юзага келиши сабаблари ҳақида гапирмоқчи эдингиз.

Олим. Сабаблари жуда жиддий. Энг муҳими — техника соҳасидаги энг катта ютуқлар (Инсон ойга бориб келди!) ҳамда кенг тарқалган касалликларни даволаш соҳасида ҳозирги замон медицинасининг анча камтарона ютуқлари ўртасидаги ажралош (шунини айтиб қўяй, психотерапевтик хизмат ҳам жуда секин ривожланмоқда). Коинотга парвозлар, компьютер техникаси ва бошқалар инсонни мўъжизага нисбатан руҳий

жиҳатдан тайёрлаб қўйди. Инсон ўз ҳаётининг барча соҳаларида ҳам мўъжизага интиқ. Айниқса, даволашда шундан умидвор. Ҳолбуки, оддий тумовни даволашда ҳам мўъжиза бўлмапти. Эҳтиёж бўлгандан кейин ҳар нарса пайдо бўлаверади. Шу тариқа ўзларини ғайритабиий қобилиятга эга деб айтувчи «мўъжизакор»лар пайдо бўлди. Маълумки, беморлар уларнинг ҳузурига борганди касалликнинг сабаблари ва уни даволаш икки-чаккирларини сўраб ўтирмайди (бу иккинчи сабаб), врачдан эса сўралади. Мўъжизакорнинг ҳаракатларини касал эътиқод қўйиб қабул қилади. Шу билан унинг вазифасини енгиллаштиради. Бунинг устига «биомайдон», «биоэнергетика», «ўрганилмаган электромагнит нурлар» деган ғайриилмий терминлар ҳозирги замон кишиси тасаввурига кучли таъсир ўтказмоқда. Аслида эса, булар эътиқод орқали кучайтирилган таъсир натижасидир, холос.

Мухбир. Даволаш натижасида психотерапевтик таъсирдан ташқари ҳақиқатан ҳам ҳанузга қадар ўрганилмаган бошқа омилларнинг таъсири йўқмикин? Масалан, илгари генетика ва кибернетикани эътироф этишмаган, ҳозир эса...

Олим. Сиз мўъжизакорларга ҳомийлик қилувчиларнинг энг сеvimли гапини такрорляяпсиз. Тўғри, илгари генетика ва кибернетикани эътироф, қилмаганлар, бу маълум ва мукамал изоҳланган факт. Бироқ бундан бирор нарсани «эътиқод» қилиб олиш керак, деган маъно чиқадики? Йўқ, албатта. Биз ҳақиқатни текширишга, аниқлашга ҳаракат қиламиз. Тасаввур қилинг: клиникамизга икки киши келишди. Улар девордан ҳам ўтиб кета оладиган электрон магнит нурлари билан беморни даволашларини айтишди. Буни ҳозирги замон аппаратлари илғалмас экан.(?) Шунда ҳузуримизга келган касалнинг бош оғриғини тўхтатинг, деб илтимос қилдим. Улар яқинлашиб, қўл ҳаракатлари билан бош оғриғини кетказишди. Шунда беморга кўринмасдан туриб (касал нариги хонада) унинг дардини тузатишни синаб кўришни таклиф қилдим. Бунда бемор сизнинг унга «нур» юбораётганингизни билмаслиги муҳим. Рози бўлишмади. Чунки «нур» афсона, қуруқ гапнинг ўзидир. Касал билан учрашмасдан туриб телефон орқали бўлса ҳам бирор натижага эришиш мумкин эмас.

Мухбир. Қисқа метражли ўқув фильмида мен шундай ҳолатни кўрганман: қулоғи битиб қолган қизнинг боши устида табиб қўли билан ҳаракат қияпти. Мана шу сингари сеансларнинг бир қанчасидан сўнг қизнинг қулоғи очилиб кетганини диктор айтмоқда. Тўғри, у қизнинг қулоғи бир оз оғирлигича қолган.

Олим. Агар қизнинг гаранглиги фавқулодда ҳодиса туфайли рўй берса (функциональ зарарланиш) уни гипноз ёки фикр ўтказиш орқали даволаш қийин эмас. Агар қулоқ органик зарарланса, дардли жой атрофида «функциональ қатлам зонаси» юз беради. Биз психотерапевтлар буни гипноз ёки фикр ўтказиш орқали беморнинг ҳолатини яхшилаб мана шу «функциональ қатламни» йўқотамиз. Турган гап, бунда эшитиш қобилиятини тўла-тўқис тиклаш мумкин эмас.

Мухбир. Ҳузурингизга келувчи боягидек ғайритабиий қобилиятли одамлар орасида ўзининг даволаши психотерапевтик таъсир орқали бўлишини билмайдиганлар ҳам борми?

Олим. Бор. Ундайлар ҳузуримга 60-йиллардан буён келиб туради. Кўпчилиги ўз «мўъжизалари» ҳақида ёзган дафтарларини кўтариб келадилар. Бу одамларнинг тахминан 80 фоизи руҳий мажруҳ одамлардир. Тўғри, улар баъзан психотерапевтик йўл билан фикр ўтказиб бошқаларга таъсир қиладилар. Олдимга келувчиларнинг тахминан ўн фоизи эса руҳан соғлом, аммо уларда ҳам нормадан бир оз оғиш бор. Яна ўн фоизи мана шу йўл билан катта бойлик ва шухрат орттирадиган лўттибозлардир. Уша донғи чиққан, гўё ғойибни кўрувчи Кулагина ҳам ҳузуримизда бўлган. У кўзларини боғлаб ишларди. «Терим билан кўраман» деб ишонтирмоқчи бўларди. Экспериментлар пайтида текст билан унинг юзи ўртасига картон қўйишди. Ушанда Кулагина дарҳол «ғайритабиий» қобилиятини йўқотди. Маълум бўлишича, у кўз боғлагичи орқали ҳамма нарсани кўра экан.

Мухбир. Борис Дмитриевич, бир таклифга нима дейсиз: мутахассисларнинг бошқа бир группаси билан Е. Давитащвилининг таъсир қобилиятида психотерапияга хос нарса борми ва шунинг бирор бир ўрганилмаган жиҳатлари мавжудми?

Олим. Мен, албатта бундай текширишга розиман. Аммо бу иш амалий жиҳатдан мумкинлигига шубҳаланаман. Одатда шухрат таратган бу каби фавқулодда табиблар ўзларини ҳар томонлама тадқиқ этишга рози бўлишмайди. Улар: шубҳа билан қаровчи кишининг ҳузуримда туриши менинг қобилиятимга салбий таъсир ўтказиши, деган жўнгина баҳонага суянади. Бу баҳона: уларнинг таъсири психотерапевтик хўсусиятга эга эканлигини кўрсатади... Ҳаммамиз учун бу каби тадқиқот жуда зарур. Бу ишлар Абайга ўхшаган одамларни учратиб, дарҳол уларга ром бўлиб, руҳий жунбушга тайёр турган одамлар учун жуда зарур. Бундай одамлар дарҳол ўз ақл-фаросатларидан воз кечиб, бошқа одамларнинг измига тушиб кетаверади.

«ЛГ»нинг ҳужжатларидан:

Михаил Б.: «...Биз калтаклаётган одамлардан бири: «Абай, сизга нисбатан кўнглимда ҳеч нарса йўқ. Илтимос, тўхтатинглар»— деди. Аммо Абайнинг назариди

хали жазо етарли эмасдай, чўзилиб ётган одамни у ҳам тепар, бизни ҳам уришга ундарди... Мирза ҳам келиб ура бошлади... Мен биз учун обрўли бўлган бу ИККИ ОДАМНИНГ дабдала бўлиб ётган кишини БУНЧАЛИК уришларига ҳайрон бўлиб қолдим. Узим ҳам Абайнинг иродасига бўйсуниб, худди роботдек кўр-кўрона ҳаракат қилдим. Аммо ич-этимни мушук тирнар, гўё қалбимда нимадир бузилаётгандай, аллақандай инсоний меҳр ришталари узилиб кетаётгандай туюларди...

Тўнкарилган дунё

Соқчилар беш жиноятчини Литва ССР Олий судининг залига олиб кирганида одамлар орасидаги ола-ғовур шу заҳотиёқ тинади. Фақат телекамераларнинг шиқирлашию, юпитерларнинг қасирлаши эшитилади. Соқчилар айбдорларни кенг, панжарали тўсиқ ортига ўтказади. Улар гўё чоҳга қулаб кетишдан чўчиётгандек, ерга эҳтиёткорлик билан оҳиста қадам ташлаб олдинга ўтадилар. Бирма-бир курсига жойлашадилар. Мен уларнинг фотосуратлардан таниш бўлган юзларига синчиклаб тикиламан. Мирза Қимбатбоевни аранг танидим. Ғамгин, қариб қолган юзида аввалги зўр ишонч ўрнига ваҳима пайдо бўлган: на ранг-баранг маржон, на сурати бор тумор, на кўнғироқчалари қолган, фақат чўккан елкасида бегим кунларда кийиладиган орқаси кесик костюм шалвираб турибди. Аммо Абай Бўрибоевни таниш анча осон: ўша қув қараш, диккайган жангари мўйлови остидаги ўша истеҳзоли дўрдоқ лаблар. Мен фавқулдда куч-қудратга ишонувчи, Қорақалпоғистонлик Абай ва Мирза деган «Пирлар»га сажда қилувчи бир гуруҳ лақма одамларнинг қандай пайдо бўлганлиги ҳақида ҳикоя қилган эдим. Бу гуруҳнинг сеҳридан зўр-базўр қутилиб редакцияга келган одамлар ҳақида, бу гуруҳнинг омонат ахлоқи, кўр-кўрона фанатиклиги, уларнинг ҳаром-харош дунё тўплаганлари ҳақида ёзган эдим. Айни вақтда Вильнюсда оғир жиноят қилган Абай-Мирза тўдалари ўстидан тафтиш кетаётган эди. Мана ниҳоят суд бошланди. Энди редакцияга аллақачон маълум бўлган, лекин судгача очиқ айтиш мумкин бўлмаган тафсилотлар ва фақат жиноят билан эмас, жиноятга туртки бўлган сабаблар билан ҳам ўқувчилар танишадилар.

Бўрибоев ўз фириблари ҳақида муфассал сўзлаб бергандан кейин, республика Олий судининг аъзоси, бугунги суд раиси Юкна Анзельмас Юльевич унга шундай савол беради: «Мана шу машмашаларнинг ҳаммаси сизга нима учун керак бўлди?» У фотолампаларнинг ўткир нуридан кўзини қисиб очиқ-ойдин тан олади: «Машҳур бўлишни истаганман».

«Сиз Иссиққўлда бўлганмисиз?»

— Ҳа, мен адлиявий жиҳатдан товламачиман, лекин аслида беғуноҳман, — дейди у микрофонга эгилиб. — Мен фақат ўзлари жуда хоҳлаган одамларнигина алдадим, — Абай мўмай пулларида ажралиб қолган одамлар томонга қараб бош иргайди. — Улар мени ўз ҳолимага қўйишмади...

У ўзини жиноятчи деб ҳисобламайди. Фақат лақма одамлар касрига қурбон бўлдим, деб ўйлайди. Ахир унинг руҳий қудрат ҳақидаги туманли мулоҳазалари мислсиз муваффақият қозongan бўлса, унинг ўткир нигоҳи ва қуюқ ширали овози туфайли таъсирчан, кўнгли бўш одамларда ўзининг фавқулдда телепатик қудратга эга эканлигига ишонч туғдирган бўлса у айборми? Ҳа, у Москвада анча-мунча донг таратган ёзувчилар, шоирлар, олимлар ҳузурида бўлди. Ахир у бу одамларнинг ўзига ром бўлиб қолишини ман этолмасди-ку. Дарҳақиқат, 1985 йилнинг февралда шу ерда — Вильнюсда, ўзлари жойлашган квартирада машҳур кино артист Талъат Нигматуллин ўлдирилди. Лекин бу жиноят — беъмани тасодиф-ку. Ахир Абай бу ҳодисанинг қандай рўй берганлигини ҳам дурустроқ эслолмайди. Кимдир қимнидир урибди. Ким кимни? Мутлоқо эслолмайди. Хотирадан ўчган.

Суд хотирадаги мана шу бўшлиқни қайтадан тиклайди: видеозапис ишга туширилади. Экранда Абайнинг собиқ маслакдошлари: кинокамера уларнинг кўрсатмаларини холисона қайд қилади. Уша квартирада бўлган ҳодиса бирма-бир тикланади: мана Таълат ўтирган кресло. Мана бу ерда, китоб жавони олдида Абай турганди. Мана бундай қилиб у оёғи билан Таълатнинг юзига, бошига тепган. Нега? Унинг, кимсан Абайнинг сўзини икки қилишга журъат этгани учун.

Даҳшатли тасвирлар намоиш қилинади. Уларда дабдала қилинган тана, қўпол шикастланиб қоп-қора қонга бўялган юз. «Нима учун қарамаяпсиз?» — деб сўрайди судья стулда ўтирган Бўрибоевдан. — Кўринг». Бироқ у юзини тескари буриб, валдирайди: «Мен буни аллақачон кўрганман».

...Унинг онаси, Қирғизистондаги Уш шаҳрининг олий ўқув юрти муаллимаси судга, Абайни биз болалигидан раҳбарлик ишларига тайёрлаган эдик, деб ҳикоя қилади. Чунки

Абайнинг отаси ҳам яқинда оламдан ўтганига қадар раҳбар бўлиб ишлаганди. Соддадил она комил ишонч билан шундай дейди, ахир отаси республикада катта лавозимда тургандан кейин (область газетасининг бош редактори) ўғлига ҳам худди шундай истиқбол кулиб боқиши керак.

Ўғил бошқалардан устунман деган тушунча билан ўсди. У бошига қандай иш тушмасин, обрўли ота-онасининг ҳимоясида бўлишига қатъий ишонарди. Дарҳақиқат, бир куни Абай ёмон ўқиганлиги учун давлат имтиҳонига қўйилмади. Лекин отаси зудлик билан ўртага тушди, ўғил ҳамирдан қил суғургандек осонликча экономист дипломини олди. Кейин унча-мунча ишхонага эмас, йирик комбинатнинг комсомол комитетига жойлашди. Қандайдир оддий инструктормас, бирданига секретарь бўлиб олди. Тўғрироғи, раҳбар бўлди. Бироқ кўп ўтмай бу ишдан зерикди. Ота-онасининг мўмай пули ҳисобига турли шаҳарлар ва манзиллар бўйлаб сайру саёҳатга чиқиб кетди.

... Суд жараёни деярли бир ой давом этди. Абай бир ой давомида ўзини фавқулодда ҳодисалар (экстрасенслар) модасининг қурбони қилиб кўрсатишга уринди... Бундан бирор иш чиқмагач, энг сўнгги чорани қўллади: ўзини рўҳий касалликка солди.

Бундай «найранг» бир вақтлари ҳақиқатдан ҳам қўл келганди. Фақат Сербский номидаги институт ходимларининг узоқ вақт синчиклаб текширишлари натижасида: бу «дард» устаси фаранг лўттибозлик эканлиги аниқланади. Мана бу гал ҳам у яна бир уннаб кўрмоқчи. Зора иш ўнгидан келса? Шунда худди бир йил аввалгидек суд кейинга қолдирилиб, синчков психиаторлар у билан мулоим суҳбат олиб боришар. Одам оғир балони бир дафъа бўлса-да, орқага суриш учун нималар қилмайди, дейсиз. Чунки унга озодлиқдан маҳрум этишнинг энг катта муддатини эмас, балки олий жазо — интиқомни раво кўришмоқчи. Шунинг учун ҳам у ўзининг актёрлик қобилиятидаги телбалик ниқобини ишга солмоқчи. Бироқ, афсуски бу ниқоб аввал ҳам, ҳозир ҳам унга ёрдам беролмади.

Бир йил олдин ҳам ўзини текширган психиаторнинг юзидан найранги фош бўлганлигини англагач, таваккалига «Гардкам!» қилганди: «Сиз Иссиққўлда бўлганмисиз? Бўлмаганман денг. Боринг, Мириқиб дам оласиз. У ерда бадавлат қариндошларим яшайди. Улар сизни қуруқ қўйишмайди — сиз ҳам, болаларингиз ҳам бир умр ҳеч нарсага зориқмай яшайсиз. Келишдикми?»

Ҳозир судда худди ана шу психиатор экспертлар столида, кўзойнагини ялтиратиб, Бўрибоевни ўта зийраклик билан кузатгани учун Абайнинг актёрлик маҳорати сўндиқолди.

— ... Мен Мирза Қимбатбоевни биринчи марта, — деб ҳикоя қила бошлади у, — Султон Бобо қабристонига муслмонлар байрамида учратдим. Шу заҳоти мен: керакли одамни топганимни англадим.

Машҳур одамлар

Қимбатбоев учун бу учрашув фожиали бўлди.

— Мен Абайни кўришим биланоқ, унинг ташқи қиёфасидан машҳур, давлатманд одам эканлигини англадим, — деб ҳикоя қилади Мирза.

— Мирза диндорларни алдаб келаётганини мендан яширмади, — деб эслайди Абай. — Мен Москвага боришни таклиф қилдим...

— Абай дарвишлар ҳақида китоб ёзаётганлигини, институтнинг директори бўлишини ва менга ўхшаган одамлар ҳаётини ўрганмоқчи эканлигини айтди. У мени ўзига ўринбосар қилиб олишга ваъда берди.

— Мирза аввалига ҳадиксираб турди, кейин бирорта справка тўғрилаб беришимни сўради. Чунки у доимо милиция билан тўқнаш келаверганидан безиллаб қолганди. Мен справкани тўғрилайман деб ваъда бердим.

— Абай менга костюм сотиб олишни, тез-тез ювиниб туришни, у билан Москвада яшайдиган бўлсам эски қилиқлардан воз кечишим кераклигини тайинлади. У мендан икки минг сўм олгандан кейин, жўнаб кетдик...

«Сизга Қимбатбоев нима учун керак бўлиб қолди!» — деб сўрайди суд раиси Абайдан. — Ахир сиз усиз ҳам ўзингизни машҳур киши (экстрасенс) қилиб кўрсатишингиз мумкин эди». «Менинг ёлғиз ўзимга ҳеч ким ишонмасди» — деб жавоб берди Абай.

Эллик яшарлик Мирза аввалига Абайнинг қўлида экзотик кўғирчоқ бўлиб қолишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Абай билан учрашгунга қадар унинг ҳаёти айтарлик, мискин бир ҳолатда кечарди: у яқинба кунлари турли-туман нишонлар қадалган узун халатини кияр, бўйинга маржон осиб Берунийнинг одам гавжум жойларига йўл олар, овуллар, бозор ва шаҳарларни кезарди. «Мен билимсиз, қолоқ гўр ёки келгинди одамни кўрсам, дуо ўқиб қўйишни таклиф қилардим. У одам менга бир-икки сўм садақа берарди. Шу тариқа бир кунда 150 сўмгача пул тўплардим. Агар кўп пул йиғсам

уйланаман деб, орзу қилардим. Ахир Урта Осиёдаги қизлар бой-бадавлат одамларни ёқтиради...»

Москвада Мирзанинг тўпори режаларини бошқа йирикроқ таассуротлар сиқиб чиқарди: уни «ниҳоятда машҳур одамлар» — ёзувчилар ва шоирлар ўз доирасига қабул қила бошлади. Унга қизиқиш зўр эди, нималарнидир сўрашарди. Мирза дўсти тайинлаганидек қорақалпоқ тилида коинот ҳақида гапирар, Абай эса тилмочлик қиларди. «Машҳур одамларга» бундай мулоқотлар айни муддао эди. Айниқса, шоир Валентин Сидоровга ўз ижодий кечасига таклиф қилган осиелик дарвишларнинг суҳбати жуда ёқиб қолди.

Шоир кейинчалик терговчига шундай дейди: «Бўрибоев менинг уйимда икки марта, Қимбатбоев эса бир марта бўлганди. Мен Бўрибоевни уйимдаги кечалардан бирида йоғ ва халқ табоботини ўрганаётган киши сифатида қабул қилгандим. Бўрибоев эса Қимбатбоевни менга дунёни ноанъанавий усул билан идрок этишга ўргатувчи «устозим» деб тушунтирганди.»

Шоир ўзини фақат тараққийпарваргина эмас, балки ундан ҳам анча олдинга ўтиб кетган одам деб ҳисобларди. Шунинг учун ҳам расмий равишда тан олинмаган «ноанъанавий» усулни қўллаб-қувватларди. Абай унга Қимбатбоевнинг «ноанъанавий турмуш тарзини» олиб беришга қорақалпоқ милицияси тўсқинлик қилаётганини тушунтирганидан сўнг шоир шу заҳоти Мирзага ёрдам беришга аҳд қилади. Узи каби шоир, ўша вақтларда марказий журналда бош редактор бўлиб ишлаган танишининг кабинетига унга тавсиянома ёзиб беради. «Хатни ким тузганлигини мен ҳозир эслолмайман, чамамда Бўрибоев бўлса керак, — деб таъкидлайди В. Сидоров. — Мен фақат айрим жумлаларини тузатиб бердим...» Редакция бланкасидаги машинкада ёзилган хатда шундай жумлалар қайд этилганди: Мирза Қимбатбоев «қўл биотокига, телепатия ва телекинез» қобилиятига эга. «Ёш олим» Абай Бўрибоев эса ана шу ҳодисани ўрганади.

Терговчи, тўғрироғи Литва республикаси прокуратурасининг тергов бўлими бошлигининг ўринбосари Гедгаудас Раполович Норкунас (у Бўрибоев ишини текширишга раҳбарлик қилган) ниҳоятда зийрак одам бўлиб чиқди. У Қимбатбоев ўз қобилиятини намойиш қилганми-йўқми ва нима учун шоир Абайни ёш олим деб тан олганлигини роса суриштирган. Натижада терговчи Бўрибоевнинг барча танишларидан эшитган жавобни шоир ҳам такрорлаган: «Ие, айтгандай, менга буни Абайнинг ўзи гапириб берганди!»

Майли, шоир ҳар нарсага қизиқувчи, кўнглида кири йўқ одам. Лекин олим, оддий одам эмас, СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси А. Г. Спиркин-чи? Ахир у қандай қилиб Абайнинг сафсаталарини ҳақиқатга йўйган? Олим Абайга дастхати ёзилган ўз китобини совға қилган. Турган гап у судга қадар терговчи билан ҳам, «ЛГ»нинг мухбири билан ҳам суҳбатлашганида Бўрибоевни СССР Фанлар академияси Сибирь бўлимининг Бурятия филиалида кичик илмий ходим бўлиб ишлади деб жон-жаҳди билан тасдиқлаган. Дарҳақиқат, Абайдек зукко одамнинг бундай «ишонувчан» одамнинг нуфузидан фойдаланмаслиги ўтакетган лақмалик бўлур эди. Абай бундан устомонлик билан фойдаланган: олимнинг китобидаги ўзига аталган дастхатини ҳамда Москвада «Жуна табиб» сифатида танилган аёлининг (Е. Давиташвили «Сароб ортидан» мақоласини ўқигач, менга телефон қилиб: «Мен ҳеч қандай табиб эмас, массажчиман» деб ўзини оқлашга уринди) фотосуратини ҳаммага кўрсатиб ўзига ишонч орттириб юрган.

Абайга совға қилинган фотосурат ортидаги эсдалик ёзуви: «Менинг катта дўстимга» деб бошланади.

Гедгаудас Норкунас Абайнинг Москвадаги фаолиятининг чигал изидан тушиб, СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтига боради: Абай бу ерда илмий ходимлардан Т. Григорьев ва Н. Виноградовда «яхши таассурот қолдирган», улар Абайни сектор мудирини Г. Бонград-Левин билан таништириб қўяди, у эса ўз навбатида Абайни директор ўринбосари Г. Кимга учраштиради. Абай директор ўринбосарининг «кўзи чатоқлигини» билиб олиб даволашга ваъда берган, сўнгра унинг олдида халат кийган, белини камар билан тангиган кишини олиб келиб, Мирза деб таништиради ва уни институт аспирантурасига киргизиб қўйишни илтимос қилади. Абай билан Мирза «кўз касалини» даволай олмаганларидан кейин, турган гап, аспирантурага кириш масаласи ўз ўзидан барбод бўлади. Шунда Абай Молекуляр генетикаси институтининг директори М. Мокульский билан танишади. Унга Умар Хайёмнинг шеърларини ёддан ўқийди. Қирғизистон ҳақида сўзлаб беради. Адабиётчилар уйда уни «халқ орасидан чиққан табиб» — бўйнига шода-шода маржон таққан Мирза билан таништириб қўяди. Шунда ҳам аспирантура масаласидан ҳеч нарса чиқмади. Лекин икки осиелик табиб ҳақидаги шов-шув аллақачон ҳаммаёққа тарқалиб кетади.

Агар фақат шов-шув ўзи бўлса, бир нав эди!.. Шоирлар ўз тавсияномаларида қайд этилган «шоирона мақтов» одамларга қандай кучли таъсир кўрсатганлигини хаёлига ҳам келтирмагандилар. Мирза билан Абайнинг фотосуратларидаги бу тавсиянома юзлаб нусхаларда кўпайтирилиб (ксерокопия) ҳаммаёққа тарқатиб юборилди. «Устоз» ва «шогирд» фотосуратида дарвишлар кийимини кийиб олган, маржонлар, турли

нишонлар ва кўнғироқчалар осиб олган Мирза буларнинг ҳаммаси етмагандек, яна ҳассага ҳам таяниб олган.

Кўхна вайроналардаги «мен»

Айбланувчилар курсида Қимбатбоев билан ёнма-ён жиккаккина, худди болага ўхшаган одам ўтирибди. У костюм, уринган жинсида; юзи сердиққат-қовоғи солиқ; товуши кескин. Кўрсатмаларда «у Абай бошқарадиган робот» деган таъриф қулоққа чалиниши билан, дик этиб ўрнидан туриб кетади, ўсал бўлиб микрофонга чўзилади. «Мен қатъий огоҳлантириб айтаман-ки, ҳеч қачон роботнинг ўрнида бўлмаганман!» — деб қичқириб юборади.

Бу одам тарих фанлари кандидати, академия институтининг собиқ ходими Владимир Пестрецовдир. — Унинг ёши қирқда; кучли бўлиш ниятида қаратэ билан шуғулланган, ҳатто қўшни мактабдаги секциялардан бирини ёпилгунига қадар бошқариб турган. Собиқ ёш қаратэчилар студент бўлганларидан кейин унинг олдига тез-тез келиб туришган. Пестрецов Абай билан хатха-йог билан қизиқадиган бир оғайнисининг уйида танишади. Уни уйига олиб келиб шоғирдларига кўрсатади. Шоғирдлар Абай билан танишгунларига қадар ҳам психоэнергетика, ғойибни аниқ кўриш, дзен-буддизмга ихлос қўйишганди. Пестрецовнинг икки хоналик уйдан бирининг деворлари қизғиш рангга бўялган. Будда сиймоси тасвирланган шу хонада Пестрецов ва унинг шоғирдлари чидам ва матонат машқларини бажарардилар. Яъни улар қилт этмай сукут оғушида «руҳий қудрат» тўплардилар. Улар шу тариқа қадри келиб «фавқуллодда қобилиятга» эга бўламан деб ҳисоблардилар.

Шунда Абайнинг «Ахир устознинг ёрдамисиз бундай қобилиятга эришиб бўладими?» деган саволидан улар ҳангу манг бўлиб қоладилар. Шу тариқа бу соддадил шоғирдлар «Устоз» билан танишиб оладилар. «Биз, — деб ҳикоя қилади МАИ студенти Анатолий Бухтояров, — тўладан келган, қандайдир кенг шалвор кийган, чамамда уни ўзи тиккан бўлса керак, осиелик одам билан учрашдик. Нигоҳи ўткир, доимо жим ўтирар, фақат бош чайқаб имо қиларди». Абай уларга ҳам шоирлар берган тавсиянома ни кўрсатади. Ёзда Пестрецов ўз шоғирдлари билан Қорақалпоғистонга Қимбатбоевни-кига боришади.

Мирза меҳмонларни Султон Бобо қабристонидagi минора соясига ўзи билан ёнма-ён ўтирғизиб, ерга узун жойнамоз солди. Халойиқ уларнинг олдига майда пул, нон ва мева-чевалар ташлаб ўтишади. Кейин Мирза жўнаб қолади. Тарих фанлари кандидати эса ўз шоғирдлари билан садақа йиғиб ўтиради. Шу вақтда улар ўзларини қандай ҳис қилишарди? Хўрликми ёки номусми? Аксинча, улар мағрур эди. Ахир улар шу синов орқали ўзларидagi ғурурни букиб олган. Янги «мен»га эга бўлгандилар. Фақат кўхна ақидалар вайронаси узра тикланган «мен» «руҳий куч-қудратни бошқаришга» қодир эди-да. Ана шу руҳий қудрат шоғирдлар наздида бошқа ожиз одамларни ўз йўлларига бўйсундиришга ёрдам берарди.

Кейин Мирза Абайдан навбатдаги кўрсатмани олгач, ёш шоғирдларни қабристонга олиб борарди, марҳумларнинг қариндош-уруғлари қушларга ташлаб кетган емакларни йиғиб олиб ейиш керак эди.

Улар аспирантурага кира олмаган Абай, зерикканидан бир-бирдан ҳақоратомуз, инсон шаънини ерга урадиган турли-туман ишларни ўйлаб топаётганидан беҳабар бўлган. Бироқ Абай ҳам ҳис-туйғулари нурсиз, шунчаки қашшоқона шайётган одамларнинг ҳали бу қадар кўплигини чуқур тасаввур этмаган эди. Берунийлик «Устоз» ҳақида эшитган одамлар Москва, Вильнюс, Ригадан узоқ сафарга отланар эдилар...

Албатта, узоқ жойлардан келган одамларнинг ҳаммаси ҳам бундай ор-номусни ерга урадиган ҳаётга кўникиб кетавермадилар. Абай, ўз мухлисларини шафқатсизлик билан сараларди: «ўйин қодаси»ни қабул қилмайдиган бўлсанг, жўна, дерди. Кўнгилчангларни ароққа — «навфар қувват»га ўргатишади. Судда раис Абайга савол беради: «Бу аҳволда сиз мурожаат қиладиган буддизм нима бўлади? Ахир у ичкиликни ман қиладикун». Абай: «Қанақа буддизм», деб мийғида кулади.

Масалан, Абайнинг фалсафасини тингловчилар орасида Вильнюс рус драма театрининг собиқ режиссёри И. Н. Николаев-Каленаускас ҳам бор эди. У Литвада спектакллари билан эмас, балки ўзининг «психотренингнинг маҳорати» ҳақидаги сергалва-саёз лекциялари билан шуҳрат қозонганди. Айнан мана шу маҳоратни у соф ҳолда Мирзада учратди. Николаевдан бошқа вильнюсликлар: — университет ходими Валентас Мураускас, иқтисодчи Вилия Каленаускаене, ҳисоблаш марказининг оператори Рамуте Александровичуте, рассом Андриус Каленаускас, Молия министрлигининг ходими Витас Савицкас ҳам аввалига Мирзага, кейинчалик Абайга қизиқиб қолишади. Москвадан Пестрецов ва унинг шоғирдларидан кейин полиграфия институтининг рус адабиёти ўқитувчиси Елена Ивашина ҳам Қорақалпоғистонга келади. У ҳам тиланчининг қисматини ўз бошидан кечиргач, яқинда диссертацияни ёқлаган (жаҳон адабиётида

саёҳат-саргузаштлар жанри мавзусида) муаллима дангал ва узил-кесил қарор чиқарди: «Мирза фавқуллодда одам; бу одам келажакка мансубдир». У менга бир йил аввал редакцияда шу сўзларни айтган эди. Судда ҳам худди шу сўзларини қайтадан такрорлади.

Абай кўп ўтмай бу одамларнинг ҳаммасини ўз измига бўйсундира олишини тушуниб қолди. Одамлар Абай билан Мирзага берган пуллари институтнинг очилишига сарфланади, Абай директор бўлади деб ишонардилар.

Айниқса, Пестрецовнинг шогирдлари Абайнинг фавқуллодда қобилиятига астойдил ишонган эдилар. Улар ўзларининг камтарона стипендияларидан қисиб-қимтиб Мирза билан Абайга жўнатишарди. Эгниларига уларнинг эски тешик нимчаларини эъозлаб киярдилар. Шу тариқа «устоз»нинг руҳий кучи «шогирдга» ўтади, деб ҳисоблашарди. Улар узоқ кечалари ўз пирларининг суратига термулиб «тавалло» қилардилар. Ёшларнинг ота-оналари бу ҳолатдан қаттиқ ташвишланиб Пестрецовга кўнғироқ қилишади. Лекин тарих фанлари кандидати улар билан гаплашишдан воз кечади. Шунда ота-оналар Ивашинага ялинардилар. У бўлса, «Нималар деяпсиз, қанақа фанатизм!.. Бу ихлос, ажойиб одамларга бўлган ихлос-ку! Бу ишонч-ихлос болаларга қудрат бағишлайди».

Хўш, қани ўзингиз айтинг-чи, бундай ҳолда олий ўқув юртида рус адабиётидан таълим берувчи муаллиманинг эҳтиросли сўзларига ишонмай бўладими.

Бошқа одам шухрати

— Ўлдирилган Нигматуллинга бўлган муносабатингиз ҳақида нима дея оласиз? — деб сўрайди суд раиси.

Залда сукунат. Абай жавоб беришга шошилмайди. Ўзининг бир лаҳзалик қайсарлиги учун умр шами сўндирилган одам ҳақида ақалли бир нарса дейиш мумкин-ми?

Мумкин экан.

— У менга қизиқарди.

Яна сукунат. Залдагилар сўзнинг давомини кутардилар. Абай ҳеч бўлмаса расмият юзасидан мен айбдорман, дермикин. Ҳалок бўлган одам ҳақида бирор бир калима айтиш мумкин-ку. Ақалли оммага мўлжаллаб бирор гап айтар. Бироқ сукунат давом этади.

... Талъат ҳақида менга «омадли одам» дейишганди. Унга муваффақият, омад, бахт ўзи кулиб боқарди. У деярли йигирма фильмда суратга тушган. Қалтис хавфли сахналарда ҳам ўзи иштирок этар, чабдаст спортчи эди. 28 ёшида каратэга қизиқиб, ўз вазни бўйича Ўзбекистон чемпиони бўлади. Шеър, ҳикоя, пьесалар ёзарди. Унинг «Рус қайинлари» шеъри кўшиқ бўлиб кетган. Мен уни радиодан тез-тез эшитиб тураман... Талъат ҳақида одамлар у болалардек ишонувчан серихлос эди, дейишади. Талъат, бир одам ўзидаги ҳиссиёт тўлқинларини бошқа одамга ўтказа олиши мумкинми? — деган фикрга жуда қизиқиб қолади. Балки одамлар киноленталар ва китоблар ёрдамисиз ҳам «маънавий-руҳий ахборотлар қаймоғини» бир-бирларига ўтказа олиши яқин орада маълум бўлиб қолса ажабмас, деб ўйларди у. Бундай қобилиятга эга бўлган одамнинг олдида мислсиз ижодий имкониятлар очилиши мумкин!

Талъат мана шундай янги фикрга бутунлай ихлос қўйганди. Абай эса тасодифан у билан танишиб қолиб, унинг уйда худди қон-қариндошдек ойлаб яшайди, институтга қай тарзда пул тўплаётганини гапириб беради; инсоннинг руҳий имкониятлари ҳақида; ўз «мен»идан воз кечиши ҳақида мулоҳаза юритади. Таъсирчан Талъат эса шу фикрлардан кейин ўзининг яқинларига «Биз ҳаммамиз нақадар худбинмиз», дейди ва сўнги пулларини Абайга — институт учун беради.

Талъат билан Абай ўртасидаги алоқанинг тарихи виждонли одамнинг суллоҳ ва виждонсиз одам томонидан таланиши — шилиниши тарихигина эмас. Бу — яна виждонсиз одамнинг андишали одам пулларини олиб, унинг қалбига ҳам кўз олайтириши, олчоқликдир. У виждонли одамлар ор-номусини буккандан кўра, ўлимни афзал кўришини Абай хаёлига келтирмаганди.

Абай Талъатнинг қалбини эса қуйидагича «қопқон»га тушира бошлаганди: сиз, актёрлар, дерди у, мақтанчоқ ва бачканасиз. Сизлар ниҳоятда худбинсиз. Мана сен, қизлар кўчаларда йўлингни тўсиб дастхат оладиган машҳур одам, менга бир стакан сув олиб келишга иззат-нафсинг чидайдими?.. Аслида бу гап байрам дастурхони устида Абайни биринчи марта кўраётган одамларга таъсир кўрсатиш учун айтилган эди. Шунга қарамай Талъат ўрнидан турар, ташқарига чиқиб, сув олиб келарди. Бироқ Абай ношукур бўлганидан — яна бошқа нарсани ўйлаб топаверарди. Талъат Берунийга «устоз»ларни йўқлаб борганида ҳам Абай ўз мухлислари олдида унинг обрўйини тўқарди.

Бироқ тез-тез содир бўлиб турадиган бир ҳодиса «Устоз»нинг кайфиятини бузиб турарди: Абайнинг мухлислари Талъатдан дастхат сўрашарди; унга очикдан-очик ҳавас

қилишарди. У баланд бўйли, чиройлик, сертабассум йигит. Бу — Абайнинг ғашига тегарди. Бир куни унинг мухлисларидан биттаси «Советский экран» журнаlines кўтариб келади. Талъатнинг портрети бутун муқовани эгаллаган, унинг фильмлари ҳақида мақолалар эълон қилинганди. Абай журнални ўқимасдан «Сафсата!» деб полга ташлайди. Талъат бир куни Вильнюсда энг яхши кинотеатрнинг директори билан келишиб, Абай билан Мирзанинг сурати олинган ўн минутлик ҳаваскор фильмини намойиш қилганида кутилмаган ҳодиса юз берди. Фильм тугагандан кейин Абайнинг мухлислари «устоз»ни эмас, балки Талъатни табрикляшади. Уни ўраб олишиб, энг яхши тилаклар билдиришади. Абай эса сукут сақлаб бир четда туради. Балки мана шу пайтда бошқа одамнинг шуҳрати унинг иззат-нафсига тегиб ғурурига соя ташлагандир?

Устознинг қаҳри

Суд раиси Пестрецовдан сўрайди: «Нима учун сиз Абайга шу қадар итоаткор бўлиб қолдингиз?» Устозга кўр-кўрона топиниш, бир кунмас бир кун унга «руҳий эркинлик бағишлашига» ишонган одам шундай дейди: «Мен шу вақтга қадар ҳеч кимни урмаган эдим. Бу гал эса, Абай барча дўстларидан ихлоси қайтгану бизнинг садоқатимизни синаб кўрмоқчи деб ўйлабман».

У ўз зарбаларини намойиш қилади, манекен яна оға бошлайди. Пестрецов уни қайтадан жойлаштиради. Бу тушми ёки рўёми? Наҳотки шу кескин ҳаракат қилаётган одам — собиқ илмий ходим бўлса? Унинг яқин ўтмишдаги илмий кенгашлари, муҳокама мажлислари ва симпозиумлардаги фаолиятини Қорақалпоғистонга қилган сафари, «Устоз»га фидокорона итоат этиши, бандитлардек «ўнг қўл билан биқинига уриши» билан қандай қилиб қовуштириб бўлади? Йўқ. Булар гўё алаҳсирашга, англишишга ўхшайди. Бироқ бу хатти-ҳаракатлар алаҳсираш ҳам, хато ҳам эмас-ку. Ҳаммаси Пестрецовнинг ёдида, кўз ўнгинда турибди-ку! Унинг йиқилаётган манекенни учинчи марта ердан кўтариб олиб ўриндиққа жойлаштиришини, резина қўлни (нуқул сирғалиб кетаверади) креслонинг суянчиғига тирашини томоша қилишнинг ўзи ҳам азоб... мен нигоҳимни даҳшатли манзарадан олиб қочиб зал деразасидан ташқарига қарайман: шамол тол новдаларини оҳиста силкитади, улар орасидан беғубор осмон кўринади. Мен ҳозирги аёвсиз тасвирдан жирканганим туфайли табиатдан кўзимни узолмайман. Ахир қандай қилиб, Абайнинг шогирдлари ўша квартирада, узундан-узоқ февраль кечасида, шафқатсиз калтаклар зарбидан Талъатнинг гавдаси қайта-қайта полга қулаганини кўриб, қандай чидаб туришган экан?..

— Боя сиз айтганингиздек, Абайнинг бошқа дўстларидан нима учун ихлоси қайтади? — деб сўрайди раис.

— Чунки улар бизга хоинлик қилди. Бизнинг ишимиздан ўзларини четга олишди.

... Абайнинг назарида энди чўққига етай деганда дўстлари чекинишди. Энг яқин шерикларигина унга сўзсиз итоат қиларди. Унинг Мирза билан эҳзор омонат дафтарчага қўйган ўн минг сўмлаб пуллари бор эди. У аёлларга ишқ изҳор қилган пайтларида олтин зеблар сақланадиган яширин чўнтакли ички тасмасини кўрсатиб: «Агар лозим бўлса, мана шу тасма билан ярим Москвани сотиб оламан», деб керилади. Абай энг содиқ деб ҳисоблаган вильнюсликлар аста-секин унинг йўлидан юз ўгира бошладилар. Шунда у Москвага, Пестрецовга кўнғироқ қилади. «Мен унга олдин ҳам ҳазил аралаш, агар мени хафа қилгудек бўлсалар, сенинг йигитларинг ҳимоя қилишсин, деганман», — деб эслайди судда Бүрибоев. Пестрецов «болалари» билан етиб келади. Рассом Андриус Ҳаленаускасининг Ленин кўчасидаги уйида — 49а уй 44-квартирада тушлик қилишади.

— Тушликдан кейин Абай, Балтрунаснинг олдига бориб келолмайсизларми, — деб сўради. Бориб, уни урдик. Кейин бошқа «йўлдан озганларнинг» олдига бориб, уларни ҳам дўппослаб қайтдик — жаззасига 200 сўм пул, узук ва транзистор приёмникни ҳам олдик.

Абайга бу ҳам камлик қиларди. У аввалгидек одамларнинг ўзига сажда қилишини ва итоаткорлигини кўмсарди. Вильнюсга Мирзани ҳам чақиради. Тошкентдаги Талъатга кўнғироқ қилиб, фильм олиб келишини сўрайди. Кишинёвга отланаётган (у ерда «Сергей Лазо» фильмига суратга тушаётган эди) Талъат йўл-йўлакай Вильнюсга тушади. Фильмини ҳам олиб келади. Бироқ Талъат Абай группасидаги сектантларнинг бирдамлигига дарз тушганлигидан беҳабар эди. Ҳатто ўзгаларнинг муваффақиятини эслатиш Абайнинг ҳасадли қалбига жароҳат етказишини ҳам билмас эди. Аксига олиб, бахтиёр одамлардек ҳеч нарсадан беҳабар қайси фильмларда суратга тушаётганлигини, ўз ҳикояларини қайси нашриётда чиқарётганлигини, сценарийсини қаерга берганлигини шод-хуррамлик билан сўзлаб беради. У шу алпозда Абайнинг яна бир «йўлдан озган» мухлиси — Мураусканикига бориб, кўришиб келишга осонликча рози бўлади.

Абайнинг режаси жуда оддий эди — «болалар» «йўлдан озган» мухлисининг адабини бера бошлаганида Абайга содиқ бўлган Талъат бу воқеадан четда қолмайди, деб ўйлаганди. Бироқ Талъат, аксинча уларни ажрата бошлайди. Яраштириб қўйишга

уринади. Шунда Абай ундан қахрланади. Квартирага қайтишгандан кейин энг содиқ мухлисларининг ҳаммаси жамул-жам бўлишгач, уларга фармон беради: «Уринглар!»

Тальятни тун бўйи урадилар. Оз-оздан нафас ростлаган пайтларида уй бекаси Вилия Каленаускане уларга чой ташийди. Тальятни йўлакда ҳам, ошхонада ҳам, меҳмонхонадаги китоб жавони ёнида ҳам роса урадилар. Абай «Бас!» деганида ҳолдан тойган Пестрецов ўз шогирдлари билан ҳансираб диванга ташланишарди. Абай «Уринглар!» деб амр қилганида Пестрецов яна ўрнидан турарди. Улар бундай жазони «Устоз»нинг тарбияси деб тушунардилар. Шогирдлар ҳаммаша «маънавий эрка» интилганлари учун, мана ниҳоят унга эришдилар. Ахир «Устоз» ўз амри фармонлари билан уларни шахсий масъулиятдан озод қилмадими? Улар ўта содиқ бўлганлари туфайли «Раҳнамо»нинг тизгинига тушиб, кўр-кўрона эргашиб борардилар... Биқинига тушган муштан икки букилиб, ўзини ҳимоя қила олмаганидан «Нима учун уряписиз?» деб қичқиради Тальят. «Бас қилинглр» — деб инграйди. Ниҳоят бу одамларнинг раҳм-шафқат қилмаслигини, уларга алданганлигини, Абай эса ўзи ўйлагандек яхши одам эмас, балки разил киши эканлигини англаб «Одамлар, ёрдам беринглр!» — деб бақиради. Ҳушидан кетаётганида бу ерда, шу квартирада ўзини одамлар эмас, ваҳшийлар орасига тушиб қолганлигини сезиб, бошқа одамларни ёрдамга чақиради, улардан наҳот кутади...

Қўшнилр унинг фарёдини эшитадилар. Милиция келади. Тунда аҳолининг тинчлигини қўриқлаётган серилтифот милиция ходимларидан С. Лазарев билан Б. Кравчук 44-квартиранинг эгаларидан бу ерда нима содир бўлаётганини суриштирадилар. Шунда чой ташиб, куюқ сочили Вилия хижолатомуз табассум билан уларни тинчлантиради: диссертациянинг ҳимоясини нишонлаётган эдик, болалар бир оз қизишиб кетишди, ҳозир ярашиб олишади. Милицционерлар ортидан эшик ёпилгач, чой ичиб бўлишгандан кейин ҳушига келган Тальят яна одамларни ёрдамга чақиради — Абайнинг фармони билан «жазо» давом этади...

«Ғафлатдаги тафаккур...»

Квартиранинг эгаси журъатсиз, дудуқ одам бўлиб, ўзининг тасвирий зехнини ўстириш мақсадида, «сеҳру жоду»га ихлос қўйган Андрюс Каленаускас ҳозир қора курсида ўтирибди. Унинг хотини Вилия эса авф бўйича (амнистия) жиноий жавобгарликдан озод қилиниб судда гувоҳ сифатида қатнашяпти... Аммо у милицияни лақиллатди. Бунинг устига у Тальятнинг ўзи кўчадаги безорилардан калтак еб қарах ҳолда бизнинг уйимизга келди, деб тафтишларини чалғитиб юборишга уринди.

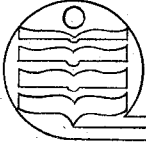
Вилиядек гувоҳ битта бўлса кошкийди. Москвадаги олий ўқув юртининг муаллимаси Елена Ивашина ҳам судда гувоҳлик берди. У сеҳру жодуга қаттиқ ихлос қўйган болаларнинг оналарига Абай билан Мирзага бўлган ёшларнинг «муқаддас эътиқоди» уларнинг қалбини руҳлантиради деб, таскин берган эди. У полга қайта-қайта қулаган манекеннинг видеозаписини кўрган бўлса-да нодонлик билан «Мен Абай билан Мирзанинг Тальятга фақат рўшнолик истаганларига ишонаман; улар яхши одамлар», — деб тинмай жаврарди. Залда бу гаплардан ҳангу манг бўлиб қолган одамлар орасида ғала-говур бошланди: «Қандай қилиб, ҳамма нарсани кўра билатуриб, бу ерда ҳозир шундай гапларни гапириш мумкин?» Мумкин экан.

Қаранг-ки, узоқ вақтлардан бери Абайга итоат этиб келган одамлар бошқача фикрлаши мумкин эмас экан: уларнинг онгидаги яхшилик ва ёмонлик тушунчаси ағдариб қўйилган. Улар бошқача — тўнқарилган дунёда яшаб келганлар! Мен залда ўтирган ўша одамларнинг Абайга мафтун бўлиб тикилганларини кўрдим, танаффус пайтида сирли пичирлашларини эшитдим. Прокурорнинг нутқидан унга олий жазо эмас — ўн беш йил берилиши маълум бўлган лаҳзада, буни тушунган Абай енгил тортиб скамейкага гавдасини ташлаб, оёқларини чалкаштириб тебрана бошлаганини, унинг мухлислари жонланиб, тантанавор жилмайганларини кўрдим. Улар ўн беш йил, деган аниқ ҳукми эшитишганда ҳам жонланиб кетишди: шу заҳоти у билан учрашишга руҳсат олиш мумкинми, деб ҳовлиқиб қолишди.

...Энди мен «дарвишлар иши» ҳақида кимда-ким сўраса, ўшаларнинг жилмайишини эслайман. Яна Гойянинг литографияси ҳам ёдимга тушади. Унда уйқудаги одам тасвирланган, унинг атрофини тушида кўраётган — тирноқлари ўсган, сержун, учиб юрадиган баҳайбат махлуқлар ўраб олган. Бу махлуқларнинг қабиҳлиги шу қадар яққол тасвирланганки, уйқудаги одам бирор фалокатга йўлиқмасмикин деб, одам таҳликага тушади. Шунинг учун ҳам уни зудлик билан уйғотинг келади.

Литографиянинг номи ҳам шундай: «Ғафлатдаги тафаккур қабоҳатни туғдиради».

Русчадан **Йўлчи АҲМЕДОВ** ва **Абдувоҳид МУЛЛАМУҲАМЕДОВ** таржимаси.

Ҳақим Назир

УСТОЗ ЎГИТЛАРИ

Абдулла Қаҳҳор ҳақида сўз айтиш ҳам шарафли, ҳам жуда мушкул иш. Чунки у, назаримда эгаллаш ва сир-асрорига етиш осон бўлмаган баланд чўққига ўхшайди. Шундай бўлса-да, бу улкан зот хусусида баъзи хотираларимни қоғозга туширишга журъат этаман.

Абдулла Қаҳҳорнинг урушдан олдинги ҳикояларидан ҳар бирини алоҳида қизиқиб кутган ва ўқиган бўлсам-да, адиб билан шахсий танишувим уруш йилларига тўғри келди. Мен республика Радиокомитетида ишлардим. Радиокомитет уруш йилларида энг йирик, энг ҳозиржавоб оммавий ахборот воситаси бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга маданият маркази ҳам эди. Санъат ва адабиёт аҳллари шу даргоҳда тез-тез тўпланишар, фронт нафасини, мамлакат томир уришини шу ерда аниқроқ билиб олишарди, радио тўлқинлари орқали ўз ижодий куч-ғайратларини Ватан ҳимоясига сарф этишарди. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Уйғун ва бошқа адибларнинг чуқур ватанпарварлик туйғулари билан суғорилган, меҳнаткашларни ёвуз душман устидан ғалабага ундовчи ёниқ ижод сатрлари қоғоз бетига тушибок, ҳали сиёҳи қуримасдан республика бўйлаб тараларди. Абдулла Қаҳҳор ҳам шулар қатори радио коллективи билан яқиндан ижодий ҳамкорлик қилиб турарди. Ҳар келишида ўз ижодий маҳсулини редакция ходимлари билан баҳам кўрарди, шунингдек, янги асарининг мавзуи, руҳини белгилашда энг сунгги ахборотлардан фойдаланарди.

Фашист босқинчиларига қаҳр-ғазаб билан тўлган «Барон Фон Ринг», «Бос тепкини», «Иккинчи бири» каби фельетонлари ана шундай ижодий ҳамкорлик самараларидан бўлди. Буларда каттакон текин ўлжа тамаъ қилиб, юртимизга ҳаром тумшугини тиққан ашаддий йиртқичлар авра-астари ағдарилиб, қора ерга тенг қилинганди. Редакция бу фельетонларни эшиттиришга режалаштирди. Эфирга кетиш олдидан Абдулла ака илтимоси билан текстлар дикторга қайта-қайта ўқитиб кўрилди. Абдулла ака ўзига хос синчковлик билан ҳар бир ибора, сўзнинг талаффузи, оҳанги ва урғусига айрича эътибор бериб, тегишли тузатишлар қилгандан сўнггина тинчланди. Фельетонлар эфирда янграганда, жуда кўп одамларнинг диққатини ўзига тортди. Буни редакцияга телефон, хат орқали билдирилган фикрлар яққол кўрсатди.

Қирқ учинчи йил бўлса керак, Совинформбюродан Қизил Армиямизнинг ғолибона юришларида алоҳида жасорат кўрсатиб Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлганлар ҳақида янги маълумотлар таралди. Бундай ғолиблар орасида Фарғона йигити Аҳмаджон Шукуров ҳам бор эди. Ўзбекистон халқи бу мард ўғлонни зўр севинч-қувонч билан кутиб олди. Аҳмаджон Шукуровни биринчи навбатда радиого келтириб, микрофон орқали сўзи эшиттирилди. Бу аснода Радиокомитет йўлагида одамлар тирбанд бўлиб тўпланиб қолишган, каттаю-кичик қаҳрамоннинг чиқишини пойлаб туришарди. Солдат кийимида, кўкрагида Олтин юлдуз порлаб турган бақувват, фарғоналикларга хос хушчақчақ йигит шахдам қадам ташлаб студиядан чиқаркан, ҳамма унинг атрофини ўраб олди. Кучли ҳаяжондан терлаб-пишиб кетган қаҳрамонни оломон оғушидан аранг қутултириб, энди редакцияда чой билан меҳмон қилинаётган пайтда эшикдан Абдулла ака кириб келди ва Аҳмаджон билан худди қариндошлардай кучоқлашиб кўришди.

— Номингизни радиодан эшитгандан буён кўришга муштоқ эдим, — деди ва қаҳрамон билан яқиндан танишиш учун бемалол суҳбатлашиш истаги борлигини билдирди.

Аҳмаджон ёнида ўтирган партия Марказий Комитетининг ходими Йўлдош Шамшаровга имо қилди-да:

— Менинг ихтиёрим шу кишида, — деди мийғида кулиб.

Йўлдош Шамшаров, бу кунлари кўп жойда Аҳмаджонни кўриш учун кутиб туришгани, учрашувлар сал товсилгандан сўнг бафуржа сўзлашиш имкони туғилажагини айтди.

Ёзувчи билан қаҳрамон гоҳ бизнинг редакцияда, гоҳ яқинимиздаги Аҳмаджон ўқишга кирган партия мактаби ётоқхонасида бот-бот кўришиб, соатларча суҳбатлашиб туришди. Аҳмаджоннинг ўзи ҳам янги дўстини кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Кейин Абдулла ака қаҳрамон билан бирга унинг туғилган қишлоғига ҳам бориб келди.

Адиб янги асарини ёзувчилар ва муҳаррирларга кўрсатишдан олдин Аҳмаджонга бобма-боб ўқиди, унинг фикрлари асосида асарга сайқал бера бошлади.

«Олтин юлдуз» асари шу тариқа майдонга келганди...

Кези келганда, мен Абдулла акани Радиокомитет билан боғлаган иплардан бирини кўрсатиб ўтгим келади. Бу — Абдулла ака билан Кабриёхоним ўрталарида бошланган ижодий ҳамда шахсий ҳамкорлик эди. Кибриёхоним «Фрунзевец» гаезетасида, сўнг Радиокомитетда ишлагандилар. Таҳрир, таржима ишларида Абдулла акадан кўмак олиб турардилар. Уша вақтлардан бошлаб Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий ёрдамидан баҳраманд бўлган ёзувчилар қаторида Кибриёхон сингари таржимонлар ҳам анчагина. Хибзиддин Мухаммадхонов, Ваҳоб Рўзиматов, Маъруф Ҳаким кабилар шулар жумласидандир.

Биз, ёшлар, Абдулла акадан кўп нарсада, аввало ҳаёт билан яқиндан алоқа боғлашда ибрат олардик. Уша кезлари ёзувчи «Қўшчинор чироқлари» романи устидаги оғир меҳнатга шўнғиб кетганди. Шундай бўлса-да, бу иш орасида даврнинг долзарб масалаларига зийраклик билан қулоқ солиб, бирон шаклда жавоб бериб туришни ўз граждонлик бурчи ҳисобларди. Корхоналар, ўқув юртлари, колхозларга бориб турарди. Унинг Янгийўл районидаги Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Абдулла Ортиқов раис бўлган «Ленинизм», Саттор Қаюмов раис бўлган Сталин номли, Дўрмондаги Абдуҷамил Матқобилов раис бўлган «Қизил Ўзбекистон» колхозлари билан қанчалик яқин алоқада бўлганига гувоҳимиз. Шулардан яхши эсимда қолган бир воқеани келтирай.

Ширинсухан, дилкаш киши бўлган Саттор Қаюмов билимдон агроном эди. Деҳқончиликнинг муҳим масалаларига оид оммабоп суҳбатлари билан радиода тез-тез чиқиб турарди. Абдулла ака билан ҳам яхши танишиб олган, кўпни кўрганлиги, адабиётга ихлосмандлиги ва ҳозиржавоблиги билан у кишига ёқиб қолганди. Абдулла акани ҳар кўрганида колхозга таклиф этарди. Сўнгги гал Радиокомитетда учрашганида гина оҳангида:

— Ҳадеб, Мастонойларни мақтай бераркансиз-да, домла. Бизда ҳам ўшаларга тенг келадиган гўзаллар топилиб қолар,— деди.

Шундан сал ўтгач, Абдулла ака (роман билан қаттиқ банд бўлишига қарамай) колхозга чиққиси келиб қолди. Мен ҳамроҳ бўлдим.

Тирик жонки бор, кўкрагига шамол, елкасига офтоб тегиб, Улуғ ғалабининг нашидасини сура бошлаган кунлар. Ёз келиб, одам дала сайрига майл сезади. Абдулла акада ҳам шу кайфият. Аммо у кишини бошлаган бошқа жиддий сабаб бор эдики, бунини мен кейин сездим.

Биз колхозга кириб борганда, Саттор Қаюмовнинг боши осмонга етди. Мезбонларнинг қўллари қўлларига тегмай қолди. Кети узилмас суҳбатлар, қиёмега етган ҳазил-мутойиба, аския... Абдулла ака бор жойда бусиз мумкин эмас, албатта.

— Раис бува, — деди Абдулла ака ярим ҳазил оҳангида, — маишат шундай бораверса, планни ким бажаради?

— Ахир тўрт йил дала тупроғини ялаб, энди бир қарра битимиз тўкилса нима қипти, домла! — деб қўйди раис.

— «Парвоям қилманг, бепарвоям бўлманг» денг! — деди Абдулла ака, Саттор Қаюмовнинг кўп қайтарадиган иборасини эслатиб.

От устида дала сайри гаштли бўлди. Раис меҳмонга пахта майдонлари, мева боғлари, полизлар, молхоналаргача кўрсатиб бўлган:

— Агар чарчамаган бўлсангиз, энди сизга Мастонойнинг эгачиларини кўрсатардим? — деди.

— Гўзалларни ким кўргиси келмаскан, — деди Абдулла ака ҳам пайров оҳангида.

Раис меҳмонни дала чеккасидаги кўрғончалар томон бошлади. Ғалвир тахлит шох-шабба деворли бир кўрғончага худди тўйхонадай хотин-халаж, бола-чақа кириб-чиқиб туришар, баъзилари саватлар кўтаришганди. Саватларда эса таван ўрнида оқариб, сарғайиб пиллалар ялтирарди. Бу ерда қўртхона бўлиб, шу кунда биринчи ҳосил терила бошлаган эди. Худди тўй-ҳашамдагидай ҳаммаларининг вақти чоқлиги шундан экан. Раис аёлларни ўз олдига таклиф этганди, улар бегонасираб, рўмолчалари учини лабларига текизиб туришди.

— Пойтахтдан шундоқ ёзувчи сизларни зиёрат қилгани келсалару, бунақа ноз-карашмаларингиз ҳам борми, онажонларим! — деб раис уларни кулдириб юборди.

Орадаги бегонасираш йўқолди. Шундагина Абдулла ака яқин келиб саломлашганларни аниқ кўрди: бири букчайган, иккинчиси тиши дув тўкилиб «Ассалом»ни «Ашшалом» деган, бошқалари юзи буришиб қуришган, ёшлари етмишлардан ошиб кетган кампирлар экан. Абдулла ака раисга маъноли қараб қўйди. «Гўзаллар» ҳақидаги ўз сўзи эсига тушган раис, кулгидан ўзини аранг тийиб, дарров гапни бошқа ёққа бурди: дастлаб пиллачи кампирларнинг иш бошисини, кейин бошқаларини номма-ном айтиб, таърифлашга тушди. Айниқса, бу «онажонлар»нинг оғир уруш йиллари колхозни тебратиб, фидойи жонлик билан кўрсатган ғайрат-ҳимматларини сўзлаганда, булбулигўё бўлиб кетди. Кейин ҳазил-ҳузил билан кампирларнинг ўзларини гапга аралаштирди. Онабоши очилиб кетиб, пайдан фойдаланди: раиснинг икки йил бурун «Бу кампирлар ҳаммаси йнғилганда битта шафтолига тиши ўтмайди-ю, шунча қути уруғ туттишармиш!» деган таънасини юзига солди. Раис «ушанда янглишган эканман!» деб тавба қилишга мажбур бўлди.

Абдулла ака бу сўзларни диққат билан тингларкан, ёдида сақлаб қолишга интиларди. У, беихтиёр кичкина ён дафтарини қўлга олди-ю, яна чўнтагига солиб қўйди. Кампирларни сўздан чалғитгиси келмади шекилли. Аммо суҳбат тугаб изимизга қайтарканмиз, Абдулла ака йўл-йўлакай ҳалиги сўзларни блокнотига ёзаборди, баъзи нарсаларни раисдан сўраб, аниқлаб олди. Узимча: «Бирон мақолами, очеркми ёзмоқчилар шекилли» деб ўйладим, аммо сўрамадим. Абдулла акадан олдиндан «палон нарса ёзмоқчиман» деб айтиш одати йўқ эди.

Биз шу кунни кечқурун шаҳарга қайтмоқчи эдик. Раис «бу кеча қола қолинлар» деб илтимос қилганда, Абдулла ака йўқ демади. Эрта билан эса у кўздан ғойиб бўлиб қолеи. У ёқ-

бу ёқни ахтариб турсак, Абдулла ака пиллачилар кўрғончаси томондан келяпти. Кайфияти жуда баланд эди. Қандайдир бир шодликни олдиндан сезган одамга ўхшаб кўринарди. Шу чоғ мен унинг бир суҳбатда айтган сўзини эсладим. «Ижод нима?» деган саволга «Бу илҳом келиши, ёзувчининг мувозанатдан чиқиши» деган эди. Абдулла акада ҳозир шу ҳолат юз берганди...

Буни кўп ўтмай кўрдик. Матбуотда «Кампирлар сим қоқди» деган ажойиб ҳикоя пайдо бўлди. Уни ўқирканман, ўша колхозга саёҳатимиз, унда бўлган суҳбатлар, одамлар қиёфасининг айрим қирралари кўз олдимда жонланди. Жонланганда ҳам ажойиб маъно, жилолари, қайтарилмас ёрқин характер, деталлари билан бойиб гўзал бир картина шаклида жонланди. Шу ҳикоя мисолида мен, ёзувчи фотограф бўлиб эмас, рассом бўлиб иш кўриши керак деган қондининг яққол мужассам топганини кўрдим. Яна шунга амин бўлдимки, ёзувчи кўнглида ҳикоянинг бош мақсади олдиндан туғилиб, етилиб юрган-у, бу ва ундан бошқа колхозлардан олган таассуротлари мақсадини юзага чиқаришига озиқ бергани, туртки бўлгани шубҳасиз. Ёзувчи ҳеч қачон бир марталик таассурот билангина асар ёзмаган, балки ҳаёт материалларини қайта-қайта ўрганиб, ҳазм қилиб, воқеа ва қаҳрамонларни аниқ кўз олдига келтириб, «кетти улчаб бир кесган» десак бўлади...

* * *

Абдулла Қаҳҳор ҳикоячиликда катта устоз даражасига кўтарилиб, бутун бир мактаб яратди. Унинг мактабидан кўп қатори мен ҳам сабоқ олганим билан фахрланаман. Ҳаётга актив муносабатда бўлиш, янгиликни илғаб ола билиш, замонавийлик, реалистик ҳаққоний тасвир йўллари, ғоявий чуқурлик, тилдаги бойлик, шаклдаги ихчамлик — Абдулла Қаҳҳор мактабининг энг қимматли сабоқлари.

Менинг дастлабки ҳикояларим урушдан олдин болалар матбуотида эълон этилган бўлса-да, улар ҳали илк ҳаваскорлик машқларим эди. 1947 йилга келиб битта ҳикоямга Абдулла аканинг назари тушди. Бу — «Салим отанинг гинаси» эди. «Қизил Ўзбекистон» газетаси эълон қилган ёпиқ конкурсда ҳикоя мукофотга сазовор бўлди. Сўнг, конкурсда мукофот олган ҳикоя ва очерклар «Тортиқ» номида босилиб чиқди. Китоб союзда муҳокамага қўйилиб, Абдулла Қаҳҳор доклад қилди. Унинг ҳикояга берган баҳоси ёзувчиликка ишонч билан киришишимга далла бўлганди. Биринчи тўпламим «Қишлоқдаги жиянларим»ни чиқаришда Абдулла аканинг маслаҳатларига таянгандим. Мен анча руҳланиб, ижодий ишга жиддий киришгандим. Абдулла ака тавсияси, билан қатор ҳикояларим катта матбуот — «Шарқ юлдузи», «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларида босилганди.

Кези келганда шуни ҳам айтай: мен хизмат қиладиган Радиокomiteт билан Ёзувчилар союзи оралиғи икки қақиримча келмасди-ю, шу адресга ҳикояларимни почта орқали юборардим. Очиғи, назаримда Союз бениҳоя улуғ, муқаддас даргоҳ эди. Унинг эшигига ёзувчиликни даъво қилиб боришга, айниқса проза раҳбари Абдулла Қаҳҳордан истиҳола қилардим. (Фақат мен эмас, бир қатор ўртоқлар ҳам бу ғоя талабчан, қаттиққўл устоздан ҳайиқиб туришарди). «Шарқ юлдузи» журнаliga юборган навбатдаги ҳикоям негадир тугилиб қолди. Сабабини билолмай юрвдим, журнал масъул секретари Маъруф Ҳаким телефонда: «Сизни Абдулла ака қақиряптилар» деди. Борсам, Абдулла ака очиқ юз билан кутиб олиб: «Энди Союздан четлашмасдан келиб туринг» деди. Кейин редакцияда тўхтаб қолган ҳикоямни қўлимга тутқизди-да: «Буни гўнгдан тозаласангиз, тузик ҳикоя чиқади» деди.

Бу икки оғиз сўз мени анча ўйлатиб қўйди. Чиндан бу ҳикояда агротехникага оид гаплар, урушдан сўнгги деҳқончиликда жуда танқис бўлган ўғит муаммоси охиб кетиб, одамлар қиёфаси яхши очилмай қолган экан. Образларнинг ички ва ташқи қиёфасини яққол очиб бериш учун уларнинг турли тақдирини, психологиясини чуқур ўрганиб, аниқ кўз олдинга келтириб ёзганингдагина дуруст асар майдонга келишини моҳир ҳикоянавис ижодидида кўп учратганмиз.

Мен мазкур ҳикояни ёзишда кўпроқ қўйин дафтардаги сафар таассуротларимга суянганман. Ёзувлар, фактларни яхши таҳлил қилмасдан, «қалб қозони»да пиширмасдан туриб ҳикояга киритганман. Асосий эътиборим, одамнинг ўзидан, шахсидан кўра унинг иш натижасига, фактларга қаратилган эди. Яна ҳам тўғрироғи, қаламга олган одамим образини ҳали аниқ-тиниқ кўз олдимга келтирилмаган эканман. Бундан юзакилик, тахминийлик келиб чиққан.

Бу воқеа мен учун биринчи жиддий сабоқ, огоҳлантириш бўлди. Аниқроғи — иккинчиси. Маълумки, Абдулла Қаҳҳор тилни маҳоратнинг бош талабларидан ҳисоблар, ўз асарларида тилнинг бениҳоя аниқ, содда, маънодор ва тежамли бўлишига эришарди, бошқалардан ҳам шуни талаб қиларди. Юқорида эслатганим «Тортиқ» муҳокамасида Абдулла Қаҳҳор ҳикоянинг муваффақиятини кўрсатиб бўлгач, бундай деганди: «бу муваффақиятга, бу образга соя солиб турган бир нарса бор: ҳосилот кенгашининг раиси чолни «зараркунанда» дейди. Бу сўз бошқа сўз ўрнига ишлатилган, мутлақо тасодифий, янглиш ишлатилган сўз. Агар бу сўзни автор янглиш ишлатмаганида воқеанинг қадри, образнинг қиммати ортган бўларди. «Зараркунанда» деган сўз ҳалол одамнигина эмас, ҳаром одамни ҳам ғалаёнга келтиради. Салим ота «зараркунанда» деган сўзни эшитиб жим қолиши мумкин эмас. Ҳамма гап шундаки, унча-мунча одамга ҳақорат бўлиб тушмайдиган сўз Салим отага ҳақорат бўлиб тушади. Ҳикояда гап мана шу тўғрида боряпти. Демак, бу сўз «зараркунанда» эмас, «колхознинг нафини кўзламайсан»... деган маънони ифода қиладиган бошқа бир сўз бўлиши керак».

Шу мисолларнинг ўзиёқ Абдулла Қаҳҳорнинг ижод ишига нақадар катта талабчанлик билан, ёшларга қанчалик катта эътибор билан қараганлигини кўрсатади.

Абдулла акани «жуда қаттиққўл эди» дейишади. Тўғри, унинг «қаттиққўл»лиги адабиёт ишига муҳим халқ иши, партия иши деб бениҳоя масъулият билан қараганлигидан,

адабиётнинг ғоявий софлиги, бадиий етуқлиги учун азбаройи жон куйдирганлигидан. Ҳассос сўз устаси фақат бошқаларгамас, ўз-ўзига ҳам қаттиққўл эди. Уттизинчи йилларгача ёзган ҳикояларидан бир қанчасини кейинги тўпламларига киритмаганлиги, қатор асарларини қайта-қайта ишлаб, инсофли заргардай сайқал берганлиги, аямасдан қисқартирганлиги, қўлёзма устида ишлашда кўпгина саҳифаларини ўн-ўн беш марта қайта кўчирганлигини биламиз.

Абдулла ака китобхонга алоҳида эҳтиром билан қарайди, унинг дилидагини топиб очик ҳалол, самимий сўзлашади. Ҳаёт тасвирида ғоят чинлик, аниқлик ва табиийликка эришади. «Ёзадиган одамнинг афти-башараси, қилиқ-одатларинигина эмас, адреси, юрган йўллари-ни ҳам билиб ёзсанг, дуруст. Агар тусмол билан ёзсанг, ўқувчини ҳам довдиратиб қўясан» дерди у. Турмушдаги каби асарларида ҳам тахминийлик, ясамалик, кучаник, сохталikka йўл қўймайди. Образлари ниҳоятда яққол ва тирик. Адиб асарларининг завқ билан ўқилиши, китобхонлар қалбини ром этиши, сеҳрлаши, жозибани кучи ана шуларда!

Абдулла Қаҳҳор бизга улуг рус адабиётидан қандай қилиб ижодий ўрганишининг аъло ўрнагини берди.

Зўр қунт, фил бардоши билан чекилган заҳматгина адибни замондош ёзувчиларнинг пешқадамлари сафига, устозлар даврасига олиб чиқди.

Абдулла ака адабиётнинг келажиги — ёшларга ўзини жуда яқин тутар, алоҳида ғамхўрлик билан қарарди. Ёш ижодкорларнинг асарларини битта қўймай ўқиб боришга вақт толарди. Ўқибгина қўймай, ўз вақтида фикр билдирарди.

Мен узоқ йиллар Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг консултация бюросида, проза секциясида ишлаганман. Абдулла ака Союзга ҳар келишида албатта консултация бюросига кирар ва нима янгиликлар борлигини суриштирарди. Баъзи бир мунозарали қўлёзмаларни кўриб ҳал қилишда ёрдам берарди. Яхши асарлар ёзилганини кўрса хурсанд бўлиб, дарҳол автор билан танишарди. Унинг Улмас Умарбеков, Уткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Уққун Назаровларнинг дастлабки асарларини ўқигач, жуда суюниб, уларга: «Оёқ олишингиз яхши, мақтовларга учманг, меҳнатни бўшаштирманг» деб маслаҳат бергани ёдимда. Ҳа, Абдулла ака яхши иш қилганларни ҳам ортиқча мақтаб юбормай, янада унумлироқ меҳнат қилишга, муттасил ўқиш, ўрганиш ва изланишга йўналтира борарди. Гўё, бургут ўз боласини учирма қилганда осмони фалакка олиб чиқиб ҳеч тушиб кетишга йўл қўймасдан, бетиним машқ қилдирганидай...

Шу билан бирга Абдулла ака, тузук ёзиш қўлидан келгани ҳолда кучини аяб, ёмон ёзганлар билан чиқишолмасди, айниқса адабиётга ғаразли мақсадни кўзлаб, сабаби тирикчилик деб кирганларга нисбатан беаёв эди.

Бир ёзувчи қўлидан келмаса-да, роман ёзган, қанча одамни овора қилиб қўлёзма икки дафъа ўқитилган, икки дафъа муҳокама қилинган. Ҳар сафар романнинг ёмон ёзилганлиги айтилиб қайтариб берилган. Нашриёт тақризлари ҳам салбий эди. Ёзувчи кўрсатилган қусурларни ҳеч тан олмасди, романининг ўтмаётгани учун айбни секция раҳбари Абдулла Қаҳҳорга тўнкарди. Союзда бўлган бир мажлисда ўша ёзувчи сўзга чиқди. Кўкрагига мушт уриб, ўзининг «пролетардан чиққани», «ҳақиқий совет граждани» эканини писанда қилиб, романини чиқаришга «йўл берилмаётгани»дан шикоят қилди. Шунда Абдулла Қаҳҳор унга: «Ҳақиқий совет граждани ёмон китоб ёзсин, деб ҳеч қаерда айтилган эмас!» деб жавоб берганди. «Ёзувчи Союз эшигини болта билан бузиб эмас, қалами билан очиб кириши керак» дегани бир жанжалкаш қаламкашга. Бошқа бир ёзувчи ўз ишқўмаслигини яшириб «шароит йўқлиги»дан нолиганда, «Ойбек «Навоий» романини патир нонни қаймоққа ботириб еб ўтириб ёзган эмас!» дегани эсимдан чиқмайди.

Бу устоз санъаткор, фидоий инсоннинг тўла таърифига сўз етишмайди. Унинг улуг хотирасига энг қатта ҳурматимиз — адабиётга қаҳҳорона садоқат билан хизмат этишдир!..

Муанбар Аъламова

ҲАМЗА— РУС ТИЛИ ТАРҒИБОТЧИСИ

Ўзбек адабий тилининг ривожланиш тарихида XIX асрнинг II ярмида Урта Осиё халқлари ҳаётида юз берган муҳим тарихий воқеа — Урта Осиёнинг Чор Россиясига қўшиб олиниши алоҳида ўрин тутди. Рус тилидан кўплаб сўз олиш, рус маданияти, фан ва техникаси билан танишиш ўзбек адабий тилининг кейинги тараққиёти учун катта аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек тилида сиёсий-ижтимоий муҳит, кундалик турмуш, фан ва маданиятдаги янги тушунчаларнинг, нарс ва ҳодисаларнинг номлари бўлмиш тилиграф, завут, пўшта, закун, купас, вексел, печат, кантур, дабирнас, гимназия, мошин, вагун, вагзал, гллубс, виставка каби сўзлар пайдо бўлиб, турғунлаша борди. Рус тилининг тарғиб қилиниши ундан сўз ўзлаштиришнинг активлашишида Фурқатнинг рус маданияти ва маориф системасининг илғор ютуқларини тарғиб қилувчи «Гимназия», «Виставка хусусида», «Суворов», «Илм хосияти», Муқимий ва Завқийнинг давр руҳини акс эттирувчи асарлари, кейинроқ Аваз Утар ўғлининг «Тил» шеърининг аҳамияти эътиборга лойиқдир.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиси, революцион шоир ва драматург Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг дастлабки ижодий қадамлари рус турмуш тарзининг, сиёсий-ижтимоий қарашларининг ўзбеклар ҳаётига сингаётган, рус тилининг ўзбек тилига таъсирининг активлашган даврига тўғри келади. Ҳамзанинг маърифатпарварлик фаолияти, ҳаётдаги илғор янгиликларга ижобий муносабати, ўз ижодининг ҳамма қирралари билан кишиларни фақат илгарига — жаҳолатдан маърифатга, зулматдан ёруғликка ундагани маълум. Ҳамза рус тилига ҳамма вақт хайрихоҳлик билан қараган, уни ўрганишни замоннинг ўзи тақозо қилишини яхши англаган. У 1914 йилиёқ муаллимларга мурожаат қилиб ёзган мақоласида шундай дейди: «... носих улуг зотлар тарафидан мажбур бўлган жоҳил авом ота, оналар «Кўй, ўрусча ўқума, икки дунёда ҳам рози эмасман!» товушлари билан силтаб қичқириб, қирқ, балки эллик йилдан берли ватандошимиз ва ҳукуматимиз бўлган Руссия ила лисонда ва муомалада, хусусан, тижоратда танишув, билишув, бирлашув йўлларига тўсқин бўлиб қилган қаршиликларидангина иборат бўлиб чиқади. Ҳолбуки, ҳаммамизнинг тижоратда ва муомалада, ҳатто албисда ва атьималардада ихтиёжимизнинг кундан кунга ортиб турмоқлиги кўз олдинда қуёш каби кўринмоқдадир... Сиз ҳам ўғлингизни русча ўқитувга беринг... Кўра-

сизми, бошқа миллатлардаги халқ илм учун ёшгина ўғул ва қизларини Овруподан Америкага, Осиёдан Оврупага, демак, тўрт-беш йил мусофир қилиб юборадилар. Лоақал сиз кўз олдингизда бўлган руско-туземни мактабларина беринг!»

Ҳамза 1917 йилда ёзган «Мухторият ва автономия» пьесасида февраль буржуа-демократик революциясидан сўнг Россияда Муваққат ҳокимият тузилгач, маҳаллий бой-амалдорларнинг ўзларича мухторият, яъни буржуа автономияси тузиб, Россиядан ажралмоқчи бўлганларини, дин аҳлларининг бундай ижтимоий-сиёсий муҳим воқеаларни идрок қилишдан ожиз эканликларини, бой ва амалдорлар қўлига қарам эканликларини, рус тилига хос сўз ва ибораларни тушунмай, кулгили аҳволга кўп марта тушиб қолишларини ёрқин эпизодларда тасвирлайди. Автоном республика (жумҳурият) тузмоқчи бўлган, юқори лавозимли бу домлалар секретарь, республика, автономия, кабинет каби сўзларни секретар, респупка, рескупка, ҳафтаномиа, кобинит тарзида бузиб айтишади, «автономия»ни «автомобил»дан фарқ қилишмайди. Айни пайтда Ҳамза бу басавлат уламоларнинг халқ тилидан ниҳоятда узок, тушуниш қийин бўлган араб ва форс сўз ва ибораларига бой диний ифодалар билан «безалган», мужмал, гализ нутқларини аччиқ кулги билан рўй-рост тасвирлаб берди.

Тил ўзгарувчандир. Ҳар қандай бадий асар тили, агар у тарихий асар бўлмаса, ўз замонасининг тил хусусиятлари ҳақида ҳам маълумот беради. XX аср бошларида араб ва форс-тожик тилларининг бир неча асрлик таъсири ўлароқ ўзбек тилида улардан олинган сўзлар ва ҳатто грамматик формаларнинг имлоси қатъийлашган, татар, озарбайжон ва турк тилларининг сезиларли таъсири фақат лексикада эмас, ўзбек тилининг грамматик қурилишида ҳам кўриниб турган бўлса, рус тилининг таъсири ҳозирча лексика доирасидагина эди. Ўзбеклар учун янгилик бўлган нарс ва ҳодиса ва тушунчаларнинг номи сифатида қабул қилинаётган русча — интернационал сўзларнинг талаффузи ва имлосида ҳали бир хиллик йўқ эди.

Ҳамза ўз ижодида рус тилига хос сўзларни дадиллик билан қўлаб, ўзбек тили лексикасини янги-янги русча сўзлар билан бойитишда ўз муносиб ҳиссасини қўшди. Рус тилига хос бўлган сўзларни Сиз Ҳамза ижодининг дастлабки намуналаридаёқ — «Ўқиш китоби» (1914) ва «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуи»да (1916) учратамиз.

Ниҳоят, бизда мактаб, илм йўқтур.

Чиқарди бизданам яхши дўхтур, —

деб хитоб қилади Ҳамза илм-маърифатга чорловчи шеърларидан бирида.

1916 йилда ёзилган «Бир эшон ҳазратлари айталар экан» шеърисида Ҳамзанинг ўз даври ҳаётига хос жаҳолат, адолатсизлик, турмушдаги қолоқлик, бидъатнинг сабаби фақат илмсизликда эмас, балки жамиятнинг синфий табақаланишида эканини тушуниб етгани кўринади. Энди у бойларни танқид қилишга, уларнинг худбин, юлғич ва ичи қора эканликларини фош қилишга ўтади:

**Бойлар бой ўлур илмсиз яшаб,
Ориқларини семизи ошаб,
Олти кун ўтмай, ҳовли-жой печат,
Ҳаж кетур, хотин, боласин ташлаб.**

Бу тўртликдаги «печат» сўзи «муҳр» маъносини билдирмайди. Ҳамза бойларнинг бойлиги омонатлиги, ўзаро шиддатли рақобат туфайли енгилган-синган бойнинг уй-жойи давлат ҳисобига ўтказилишини истеҳзо билан тасвирлайди.

Ҳамза, айниқса, драматик асарларида рус тилига қайта-қайта мурожаат қилади. Лекин асарлари тилига эътибор билан қарайдиган, сўз танлашга синчковлик билан ёндашадиган, энг муҳими, таъсирчан ва халққа тушунарли қилиб ёзадиган моҳир ижодкор сифатида у ҳар гал ҳам русча сўзларни маълум мақсадни кўзда тутиб, керакли ўринларда қўллайди.

Янгича турмуш маданиятига интилиш, уйни европача жиҳозлашни тарғиб қилиш Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт ёҳуд ишқ қурбонлари» драмасида сахна кўриниши тасвири орқали берилади. Ҳамза ўз даврининг зиёлиси; ўқишмиш Маҳмудхоннинг яшаш шароитини шунга мос равишда ўқувчини ишонтирадиган қилиб тасвирлайди: «... Маҳмудхон ҳужраси, оврупоча зийнатланган, бир тарафда ишқоф, ичида китоблар, хариталар, рамкада картиналар. Бир тарафда темир каравот; бир тарафда бир дона стол, уч-тўрт дона табуретка, бир деворий соат». Янгича турмуш тарзи, янгича уй-рўзгор жиҳозлари, кийим-кечакка доир театр, пальто, самовар, звонок, тужурка, тарелка, одиял, бутилка каби сўзлар «Тухматчилар жазоси», «Ким тўғри?», «Паранжи сирларидан бир лавҳа» асарларида сахна манзарасини, образларнинг қиёфасини очиш воситаси сифатида хизмат қилган.

Драматик асар бадий адабиётнинг бошқа жанр намуналаридан ўзига хос томонлари: текстда тасвирнинг йўқлиги, воқеалар ривож, персонажлар характеридаги ўзгаришлар ва автор позициясининг фақат нутқий воситалар орқали берилиши билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳар бир образнинг хатти-ҳаракати, қилиқлари, ҳатто шароитга қараб унинг юз қиёфаси, кўз қарашларининг ўзгаришини ҳам тасаввур қила олишингиз мумкин бўлган, шунга ишонтира оладиган, ўзига хос нутқини яратиб драматургдан талаб қилинади. Бундан ташқари, ҳар бир пардадаги воқеаларнинг берилишида шунга хос сахна тасвирининг, қатнашувчилар портретининг чизилиши ҳам маълум аҳамиятга эга. Ҳамза «Бурунги сайловлар ёҳуд Майсаранинг иши» номили пьесасида (1926) қатнашувчиларнинг қиёфасини, турмуш шароитини тасвирлаш, уларнинг нутқини иш-лашда биронта ҳам русча сўздан фойдалан-

маган. Воқеалар Ойхон, Чўпон, Майсара каби оддий меҳнаткашлар, Қози, Мулларўзи, Ҳидоятхон ва Мулладўст каби дин-шарият вакиллари ҳаётидан олингани сабабли, уларнинг турмуш тарзи тасвирига ва нутқига русча сўзларни киритишнинг эҳтиёжи бўлмаган. «Ким тўғри?» (1918) пьесасидаги содда, бўш-баёв Холмат «велосипед» сўзини айтмай, «Тушимда шайтон аравада чопиб юрибман» деса, хат-саводли, ўқимишли Фотима янгича оилавий турмушини бузмоқчи бўлган имом домла ва Султон пиянисталарни «микроблар» деб атади («Тухматчилар жазоси»). 1916 йилги мардикор олиш воқеаси, мардикорликка борган ўзбек йигитларининг бегона юртларда қаҳратон совуқда, оғир меҳнат шароитларида кун кечирришлари, шунга қарамай, уларнинг эртанги ёруғ кунга умид кўзи билан қарашлари, мавжуд адолатсиз тузумдан норозилиklarининг ўсиб бориши Ҳамзанинг «Лошман фожиаси» (1918—19) драмасида ҳаққоний ифодаланган. Ўқувчи кўз ўнгига Сибирь ўрмонларида қаҳратон қишда дарахт кесаётган, жафога маҳкум ўзбек мардикорларининг, ўзи айтмоқчи, истибдод қурбонларининг турмуш лавҳаларини гавдалантириш учун Ҳамза русча сўз ва сўз бирикмаларидан кенг фойдаланади. Масалан, бешинчи парда сахнаси шундай кўринишда берилади: «Тилавая работа бўлиб, сахнанинг ўртаси тўқай, тўрт тарафи қорлик ўрмон. Тўрнинг ўнг тарафида начальник канцеляриясининг ёни, ёзув столи, бир дона курси. Деворда картина. Тўрнинг чап тарафидан турманнинг яри бўлиб, тўрдан эшик. Скрипка бир оз чалинади».

Мардикор ишчиларнинг хоризм амалдорлари зулми остида эзлишини, ҳақоратларини эшитиб ҳўрланишини тасвирлашда ҳам Ҳамза рус тилига мурожаат қилади. Мардикор ишчиларга ўта қўпол муомалада бўладиган, уларни оёқости қиладиган рус чиновниги — иш бошқарувчини Ҳамза «начальник» деб таништиради. Мардикорлар унга «господин начальник» деб мурожаат қилишга мажбур. Бу қаттиққўл «начальник» ҳатто дам олиш куни — якшанбада мардикорларни ишлатиб қўйиб, ўзи баҳузур дам олаверади. Ишчилардан бири қарағай остида қолиб, ҳалок бўлганда, у оромини бузгиси келмай, ишчиларга «Бугун праздник. Мен битта рабочий ўлиги деб праздник куни ҳам ишлайми?» деб ўшқиради. Начальник Сайидхонга хоризм тузуми айғоқчиси бўлиб ишлашни таклиф қилиб шундай дейди: «Хуқандлик Сайидхон Мирзабой ўғлининг Хуқанд начальнигининг тафтиши ва ҳукумат шпионларининг шаҳодатича, ҳукуматга қарши бир киши эканлиги ҳақиқат бўлиб чиқди. Агар сен Хуқандада ўзингдан бошқа, подшоҳга қарши кишиларни бизга билдиришни ўз устингга олиб ҳамда ўзинг ахранлик вазифасини ўтаб турсанг, шу вақтда ўлимдан қолиб, подшоҳнинг энг яқин кишиларидан бўлурсан, бўлмаса, ҳозир арстантий вагон вокзалда сени қутиб туради». Пьесанинг сюжети билан боғлиқ тарзда унга яна полиция, надзиратель, чиновник, гирониш, фельдшер, комнатаси, помошний, марсельеза, идея, железная дорога, революция, значит каби рус атмаларининг қўлланиши мардикорлар турмуши лавҳаларини ёрқин жонлантиришга хизмат қилади.

Ҳамза ўз даврининг илғор киши сифатида замонасининг ижтимоий-сиёсий воқеаларидан, расмий-идоравий ёзишмалар, қонунчилик, молиявий, маъмурий тартиботдан яхши хабардор бўлган. Буларга хос тушунчаларнинг

русча номларидан у икки ёқлама зулмга асосланган системани, синфий эксплуатация ҳукм сурган жамиятга хос иллатларни фош қилиш учун фойдаланади. Ҳамзанинг бу темада ёзилган «Бурунги сайловлар» пьесаси (1926) чоризм давридаги мингбоши сайловлари, ўз номзодини ўтказиш учун Қодирқул, Ортиқбойвачча ва уларнинг тарафдорларининг нопоклик, алдов, зўрлик ва порахўрлик билан олиб борган ҳаракатларини, бурунги сайловларнинг моҳиятини ҳаққоний ўрсатиши билан характерлидир. Иккинчи марта мингбошиликка ўз номзодини қўётган Қодирқул бу мансабни сақлаб қолиш учун ҳар қандай чоратадбирдан қайтмайди: ҳоким ва бошқа амалдорлар, бойлар, уламоларни катта зиёфат билан сийлаб, қимматбаҳо тўнлар кийдириб, оғизларини мойлайди, турли макр-ҳийла, дўқ-пўписа билан одамларни ўз номзодини қўллаб-қувватлашга ундайди. Бу қилмишларини Қодирқул зўрликнинг, қудратнинг белгиси деб ҳисоблаб, шундай қила олганидан ғурурланади: «Меним кандидатимнинг соққаларини сайлов қўтимга юмалатган чўнтагимдан ўрмалаб чиқиб турган ўн оёқли ўргимчаклар эди. Икки йилдан буёқ энди ҳоким, пристав, кўрбоши, старшийларга берган пораларининг ўрнини тўлдиролдим», — дейди у оқиқчасига. Қодирқул йўлига ғов бўлган, раъйига юрмаган одамларни дўқ-пўписа билан муомала қилиб қўрқитмоқчи бўлади. «Ҳозир битта қоғоз ёзиб берсам, сиской отдел бир кунда Сизни йўқ қилади». Қодирқул учун алдов, ҳийла-найранг йўлига ўтиш ҳеч гап эмас. «Биласизми, — дейди у илтимос билан келган Дурнисога. — Сизни ҳам пристўфлар протокол қилиб кетган. Эрта-индин эрингиз Сибирга кетади». Қодирқул мингбоши молиявий сиёсатнинг ўзига хос томонларини яхши билади, бой-савдогарларнинг ишини тўғрилагандек, уларга ёрдам бергандек бўлади, аслида эса улар билан бир ёқадан бош чиқариб, бирга иш олиб боришдан ўзи биринчи навбатда манфаатдор. Шу сабабли Қодирқул молиявий русча терминларни эркин ишлатади, бу соҳада билимдонлигини намоён қилмоқчи бўлади: «Мен букун кечаси банканинг упрайлашийси билан гаплашдим. Задавайни (заготовойни — М. А.) топширгунча кўпчиликларни (купчая сўзидан — М. А.) ҳам 1—2 та одамларнинг векселига қўл қўйдириб топшираман».

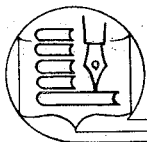
«Бурунги сайловлар» ва ундан кейинроқ ёзилган «Паранжи сирларидан бир лавҳа» пьесаси Октябр революциясидан илгариги ўтмиш даврнинг қабих, чиркин томонларини ўткир танқид қилувчи сатирик асарлар бўлиб, уларда учровчи палиска, пристав, туземний школ, вексел, срок, старший, протест, гарониш сўзлари ўша давр ижтимоий-сиёсий муҳитини акс эттиришга хизмат қилади.

Сўзлар — фикр ифодалаш воситаси, лекин сўзнинг сўздан фарқи бор. Ҳамза асарларининг тилини ишлаш жараёнида рус тили имкониятларидан фойдаланар экан, ҳар гал уларнинг шу образга, шу нутқ шароитига нисбатан қўллаш масъулиятини ҳис қилган. «Бой ила хизматчи» драмасынинг учинчи пардасидаги Қодирқул мингбошининг ҳокимтурани зиёфат қилиб қақриши саҳнасини эслайлик. Зиёфатга йиғилганлар ҳоким, унинг хотини, пристав, Солиҳбой, қози, домла-имом, бир неча мударрис, аҳли раста, мингбошига яқин бошқа «олий табақа» вакилларидан иборат. Бу зиёфатни Қодирқул ва Солиҳбой ўз қора

ниятлари йўлида уюштирганлар. Қодирқул ҳокимнинг қўллаб-қўлтиқлаши билан мингбошилик сайловидан ўтиб олмоқчи, Солиҳбой эса Гофирни Сибирга сургун қилдириш ниятига эришмоқчи. Бу ҳақда олдиндан асоссиз даъволар, тўхматлар билан қоғоз тайёрлаган, унга ҳоким имзо чекса, бас. Ҳоким «адолат» юзасидан Гофирнинг арз-додини эшитган бўлади, Гофирни ҳимоя қилмоқчи бўлиб келган дўстлари — чоракор, косиб меҳнаткашларни дарвозадан уриб ҳайдашга буйруқ беради. Ҳоким Гофирнинг аламли, юракдан чиққан сўзларини лоқайд эшитида ва тўпланган бойлар, уламолар ва савдогарларга «жамоат» деб мурожаат қилади. Шу ўринда Ҳамзанинг сўз танлаш маҳоратига ҳақиқатан тан берасиз: ҳоким «жамоат» деб, хурматлаб мурожаат қилган бир гуруҳ шахсларни Ҳамза биргина «эксплуататорлар» сўзи билан, ҳоким уриб ҳайдашга буйруқ берган оддий меҳнаткашларни эса «халқ» сўзи билан атайди.

Ҳамза шу ўринда русча «эксплуататорлар» сўзи ўрнида ўзбекча «золимлар», «эзувчилар», «хукмдор синф вакиллари», «олийтабақа вакиллари» ёки «Ишчилар, уйғон!» шетридаги «тошбағирлар» каби ўзбек тилининг ўз имкониятларидан фойдаланиши мумкин эди. Лекин буларнинг биронтаси Ҳамзани қониқтирмаган, бу гуруҳ вакиллари эксплуататорлар эди, Ҳамза ҳам уларни шундай деб атаган. Ҳамза русча сўзлардан фойдаланишда уларга ижодий ёндошган. «Лошмон фожиаси» да «ишчи» сўзини русча дублети «рабочий» сўзи билан бир гап таркибида ёнма-ён қўллаб текстнинг ранг-баранглигини таъминлайди: «Господин начальник, — дейди солдат, — йўлда ҳамма рабочий халқ, железная дорога ишчилари байроқ кўтариб келаётирлар. Революция бошланганга ўхшайди». Еки шу асарда русча «давай» сўзидан ўзбекча қўшимча билан феъл ясалганини ҳам мисол тарзида келтириш мумкин. Мардикорлардан Аҳмаджон ҳалок бўлган дўстларига фельдшерни қақиргани боради, лекин иш бошқарувчи уни «давай, выходи» сўзлари билан хонасидан ҳайдаб чиқаради. Аҳмаджон бу ҳақда шундай шикоят қилади: «Докторни сўраб борсам, начальник бошимга давайлаб қувиб ҳайдади».

Асримизнинг бошларида ҳали сўзлашув тилидан адабий тилни ажратиб турувчи қонунқондалар яратилмаган эди. Ҳамза асарларида русча сўзларнинг оғзаки нутққа хос тарзда ва кўп учрашининг бир сабаби шундадир. Лекин «Бурунги сайловлар» да «кандидат» сўзининг бир ўринда «конкурент» маъносига чалқаш қўлланишидан бошқа ҳамма ҳолатда русча-интернационал сўзлар ўз лексик маъноларида тўғри қўлланган. Ҳозир ҳаммамиз икки тилни, баъзиларимиз 3—4 тилни яхши биламиз, рус тилида эркин сўзлашамиз. Бугунги кун бадий адабиётида русча-интернационал сўзлар бунчалик кўп ва имлода чалқашлик билан қўллansa, бизнинг кўзимизга эриш, ҳатто бачкана кўриниши мумкин. Лекин бундан 70 йиллар аввал, Улуғ Октябр революциясидан илгариги хурфот, бидъат ҳукм сурган қоқоқ ўлканинг оддий халқини турмушдаги, ижтимоий тузумдаги янгиликлар билан ошна қилишда, улар орасида русча-интернационал сўзларни оммалаштириш, тарғиб қилишда Ҳамзанинг ўз асарларида рус тили имкониятларидан кенг фойдалангани, шубҳасиз, прогрессиван роль ўйнади.

ЧОРРАҲАДАГИ ЎЙЛАР

Асқад Мухтор. Аму. Фафур Ғулум
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
Тошкент — 1986.

Чорраҳа одамларни бир-бири билан учраш-тиргувчи нуқта. Асқад Мухторнинг романи «Аму»да шунга ундош рамзийлик бор. Лекин ёзувчи тасвир этаётган бу чорраҳада бир-бири билан тақдирлар учрашади, қўшиқлар куйланади, ҳаёт-мамонт жанги бўлади у ерда. Биз ўша гавжум чорраҳада туриб, руҳимизга гўлгўла солаётган қаҳрамонлар ва уларнинг фаолияти ҳақида мулоҳаза юритамиз.

Умуман, чет эл мавзусига доир муаммоларни қаламга олиш Асқад Мухтор ижоди учун янгилик эмас. «Давр менинг тақдиримда», «Чинор» романларининг кўпгина саҳифаларида ва яна бошқа бир қанча асарларида ёзувчи бу мавзунини анча кенг ҳамда батафсил тасвирлаган. Бу асарларда фалсафий мушоҳадакорлик, воқеаларни холис-лик билан баён қилиш устунлик қилса ҳам, романтик аланга, чақмоқдай чақнаган ўткир ёруғлик адиб ижодига юксак кўтаринки руҳ бахш этарди. Баъзан ўша кўтаринкилик асарда алоҳида ажралиб тургандек, ҳатто умумий мақсадга унча бўйсунмагандек кўринарди. «Аму» ҳақида мулоҳаза юритган мунаққидларнинг айримлари ёзувчининг бу асарида ҳам худди шундай ҳолат юз берганини таъкидлашапти. Жумладан, санъатшунос Эркин Умаров, мунаққид Маҳкам Маҳмудовларнинг роман ҳақидаги сўхбатларида («Чорраҳа олдиди». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1985 йил, 13 сентябрь) шу мазмундаги мулоҳазалар бор. Унда Э. Умаров: «Содиқ Сардор воқеаси романнинг умумий руҳига унча боғланмаган мустақил ҳикояга ўхшаб қолмоқда» ёки «Менинча, Собир билан Зулайхо воқеаси алоҳида бир яхши қиссага ўхшайди» деб кўнглидаги шубҳани изҳор этади. Назаримизда бу фикрларга қўшилиш қийин. Негаки, Содиқ Сардорнинг В. И. Ленинга мактубни етказиш билан боғлиқ бўлган илк саҳифаларда, ўзбек қизи Сумбулнинг унга кўрсатган самимий ёрдами, беғубор меҳри тасвирланган ўринларда бу икки мамлакат ўртасидаги дўстликка, афғон халқи озодлик курашида кимларга суянганлигига ишора бор. Бу романнинг умумий йўналишига ҳамоҳанг бўлган маънодир. Назаримизда, Э. Умаровнинг юқоридаги фикрларига эътироз билдирган М. Маҳмудов мулоҳазалари асосли.

«Чорраҳа»да мустақил ҳикояга — алоҳида қиссага ўхшайдиган саҳифалар оз эмас. Лекин биз уларни романдан ажратиб олаверсак асар бўш, жонсиз бир танага айланиб қолиши мумкин.

Э. Умаров эътироз билдираётган «алоҳидалик»ка келсак, бу асар воқеаларининг романтик йўналишда тасвирланиши, қаҳрамонликларга тўла халқ кураши шунга ҳамоҳанг бўлган пафос билан баён қилинишига боғлиқ. Шунинг учун «Чорраҳа»даги романтик кўтаринкиликни «алоҳида ҳикоя», «алоҳида қисса»лардан эмас, бутун асар руҳидан қидиришимиз керак.

Тўғри, ёзувчи бу гал асаримни романтик улбуда ёзмаган ёки шу руҳда тасвирлайман деб ўйлаган дейиш ўринсиз бўлади. Лекин бир нарса ҳақиқатки, адиб қаламга олаётган воқеалар оқими ўта тезкор, улуғвор, фожиаларга тўла. Воқеаларнинг мана шундай ҳолати ёзувчинини ўша кўтаринкилик сари етаклаб кетади. Натижада романтик тасвир бутун асар руҳига ҳокимлик қилади.

Роман воқеалари марказида афғон халқининг ўз озодлиги учун олиб борган мардонвор кураши туради. Бу кураш бош қаҳрамон Ғулумали Коргар ва унинг шўравий дўсти, совет мутахассиси Собир Тўхтабоевларнинг Амуни жиловлаб, чўллаларга сув олиб келишдек «олижаноб нияти билан боғлиқ равишда баён қилинади. Воқеаларни геологик қидирув ишларини олиб бориш тарзида тасвирланиши эса ёзувчига халқ ҳаётини, унинг миллий руҳини кенг ва ёрқин тасвирлашга, халқ турмуши панорамасини яратишга имкон беради.

Асар бош қаҳрамони Ғулумали Коргар қалби катта орзуларга тўла инсон. Унинг олижаноб фазилатлари чинакам романтик қаҳрамонга хос бўлган жасорати билан уйғунлашиб кетади. У ҳаётни нечоғлик севмасин, қалби нақадар улкан орзулар билан ўзлиб-тошмасин, ўзини халқ бахти учун қурбон қилишдан чўчимади. Қаҳрамон қалбидаги мана шу олов уни ҳаёт-мамонт жангиди фидойиллик билан ҳаракат қилишга даъват этади. Китобхон Ғулумалининг ана шу фидойиллигига ишонади. Ёзувчи унинг оғир хасталиқдан кейинги ҳаётини Шоиста муҳаббати билан бойитади. Бу муҳаббат шахсий кечинмалар, пинҳоний интим туйғулар асосида кечса-да, замирида улуғ мақсад этади. Ана шу мақсад Ғулумалини душман билан юзма-юз шафқатсиз олишувга даъват этади. Лекин назаримизда, Шориста фаолиятидаги айрим хатти-ҳаракатлар ўқувчини ишонтиради деб айтиш қийин. Асарда баён қилинишича, Шоиста душманининг ёвуз ниятини Ғулумалига айтиб, келишувга биноан улар ин қурган жойга боради ва қурол-аслаҳалар, портловчи ўқ-дорилар яширинган жой устида туриб қуролланган душманларга амирона буйруқ беради.

«— Қуролларингни ташла! — деб қичқирди қиз. Унинг қорайиб, тердан йилтиллаб турган ориқ юзиди ғазаб ёнар эди. Товуши бу мудиш жимликда ўзининг ҳам баданини жимирлатиб юборди: — Кимга айтяпман, ташла! Мен ўзимни аямайман, тушунасанлар!

Тақ этиб бир автомат — машиндори УЗИ полга тушди:

— Қурол деяпман, номардлар!

Икки парабеллум — пичоқ, уч тўфанги пуштуний, гранаталар супадан паства юмалади».

Адиб Шоиста жасоратини қалбидаги душманга нисбатан сўнмас нафрати, ёв таслимини эса қизнинг портловчи ажал устида турганлиги, «ўқ ўзига эмас, ҳатто чироққа тегса ҳам, бу атрофда бирон тирик жон қолмаслиги» билан асослаши мумкин дир. Балки ҳаёт-мамот кураши шуни тақозо этар ёки романтик тасвир имкониятлари бу фавкуллода тасодифни оқлар? Йўқ, қай ҳолат, қай кўринишда бўлмасин, ёзувчининг реалистик тасвир принципларидан чекинishi воқеаларнинг табиийлигини ҳам, қаҳрамонликнинг таъсирчанлигини ҳам сусайтиради. Назаримизда, адиб душманнинг маккорлигини, қиз болага таслим бўлаётганидаги ҳолатини, фанатик руҳини эътиборга олиши керак эди.

Собир Тўхтабоев ватанини, тандирдан янги ёпилган нон ҳиди анқиб турадиган онасини, қалбига чўғ ташлаган севгилисини, боғ-роғларини, сўлим ҳовлисини, ёру-биродарларини ташлаб, ҳар қадамда хавф-хатар аримайдиган, ҳатто ажал орқасидан қувиб юрадиган ҳаёт оқимига қўшилган, унга ҳатто лозим бўлганида жонини фидо қилиб бўлса-да, хизмат қилишга аҳд этган қаҳрамон. Ёзувчининг муваффақияти шундаки, у қаҳрамони, Собир Тўхтабоевни дунёнинг шунча ҳузур-ҳаловатларидан кечиб, ўзгалар бахт-саодати йўлида кўрсатган фидойиликларига китобхонни ишонтира олади. Уқувчи ҳар қадамда хавф-хатар билан бирга Собир Тўхтабоев жасоратига рўбарў келади. Унинг ўша хавф-хатардан ҷўчимайдиган сокин, лекин ички бир туғён билан ёнаётган жасоратига ҳавас қилади. Романда инсон-парвар ғояларимизнинг тантанаси ҳам, интернационал бурчга садоқат ҳам шу тарзда ёрқин, ишонarli бадий лавҳаларда намоён бўлади. Асқад Мухтор романда Собир ва афғон қизи Зулайхонинг гард юқмас пок муҳаббати тасвири орқали қалам аҳлини бу юксак туйғуга баландроқ нуқтадан қарашга, фақат интим, лирик кечинмалар билангина ўралашиб қолмасликка даъват этгани ҳам ибратлидир.

Ғулумали Коргар курашаётган Афғонистоннинг бугуни бўлса, Содиқ Сардор унинг жасоратларга тўла ўтмишидир. Содиқ Сардор В. И. Ленинга афғон халқининг мактубини етказишдек шарафли ишга бел боғлаган ва бунга муяссар бўлган одам. Унинг салобатли образи, халқнинг миллий қаҳрамони сифатида шаклланган сиймоси ўқувчида яхши таассурот қолдиради. Бу образ орқали ёзувчи афғон халқининг совет мамлакатига бўлган чуқур ва азалий муҳаббатини ифода этади.

Романда Афғонистон озодлигини кўрарга кўзи йўқ, унга бутун вужуди билан тўсқинлик қиладиган шахслар қиёфаси Лаъл Маҳдий — Рональд Байрсби тимсолида ўз ифодасини топган. У гарчанд романда кам кўринса-да, афғон халқи озодлиги учун курашаётган қаҳрамонлар билан ҳамиша тўқнашиб туради. Китобхон содир бўлаётган барча душманлик ва ёвузликларда унинг мудҳиш фалсафасини сезади.

Лаъл Маҳдий — маҳорат билан яратилган образ. У кўриниши, хатти-ҳаракатларидан маданиятли, ҳатто афғон халқига ёрдам қилмоқчидек тасаввур туғдиради. Аввалига доктор Сухайл ҳам халқимга бирон ёрдамим тегиб қолармикин

деган ният билан унинг экспедициясига кўшилади. Лекин у иш фаолиятининг биринчи кунидеқ Лаъл Маҳдийнинг ёвуз қилмишига гувоҳ бўлади. Рональд саҳрода тасодифан топиб олган қирғовул полапонларини аяб ўтирмай итига едиради. Бу ҳодиса фақат Лаъл Маҳдий характери ва руҳий оламини очиб берадиган манзарагина эмас, аини пайтда афғон халқи тақдирини маҳдудликка судраётган XX аср қотилларининг қиёфаси билан бевосита алоқадордир. Шу маънода Собир Тўхтабоевга соқчи ҳикоя қилган «чорқатл» манзараси, ундаги оёқ-қўллари кесилиб ўлдирилаётган ҳимоясиз бегуноҳлар билан Рональд итига ташлаётган темирқанот полапонларга нисбатан қилинган ёвузлик ўртасида яқинлик йўқ деб бўладими? Назаримизда ёзувчи бу манзарани ана шундай кенг, рамзий маънода тасвирлаган, ёвузликнинг маъносини ана шу тарзда чуқур ва мукаммал очишга эришган.

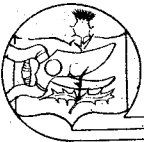
Доктор Сухайл бир умр ўз халқининг бахтли ҳаёти ҳақида ўйлаган ва шу ниятини амалга оширмақ мақсадида Лаъл Маҳдийнинг фаолиятига ҳамкор бўлиб қолган, кейинчалик адашганини тушунган, унга қарши исён қилган, ўша душман кўлида ҳалок бўлган одам. Уғли Аврангзебнинг ҳаёти, характери янада мураккаб. У ҳам Рональдлар тоифасига қўшилган, адашган, охир-оқибат отасининг пок ниятини билгач, адолат учун курашга бел боғлаган шахс. Унинг Собир Тўхтабоевни чорқатл чангалидан олиб чиқишига даъват этган куч ҳам шу. Романда Аврангзебнинг жасорати ишонarli, асосли тасвир этилган.

Романдаги воқеалар гоҳо кўтаринки пафос билан, гоҳо фожиавий бўёқларда баён қилинади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам шу асарга романтик кайфият, таъсирчанлик бахш этади.

Қирғовул полапонлари билан алоқадор бўлган манзара, ёнаётган боланинг олов парча бўлиб пастга қараб думалаши, балчиққа яқинлашганида узилган ўқдан типирчилаб жони узилиши, Аму тўлқинларида бир кўриниб, бир кўринмай оқиб келаётган бешикдаги чақалоқ, Зулайхонинг дарё қирғоғидаги телба қиёфаси, унинг интизор бўлиб айтган кўшиғи, Содиқ Сардорнинг Ленинга ёзилган мактубни кўкрагига босиб, буюк сиймо сари интилиши, Аврангзебнинг ўқувчини лол этгучи жасорати ва яна шунга ўхшаган ўнлаб манзараларнинг ҳаммаси бир-бирига алоқадор, бир-бирини тўлдирадиган романтик парчалардир. Лекин негадир асар хотимаси хилма-хил, мураккаб тақдирлар олишуви, ҳаёт-мамот жанги тасвир этилган эпик полотнога унча мос тушмагандай кўринади. Назаримда, хотима жўнроқ, ўта тантанавор оҳангда тусаллангани, китобхоннинг бундан қониқиш ҳосил қилиши қийин. Буни шунчаки айрим жузъий камчилик деб айтсак бўлмас. Бутун асарни ҳаяжон билан ўқиган китобхон ана шунга лойиқ ва уни янада тўлқинлантирадиган якуни кутади.

«Аму» Асқад Мухтор ижодида ўзига хос тасвир услуби, ранг-баранг тақдирли қаҳрамонлари, уларнинг ўзига хос олами билан ўзбек насли ривожига салмоқли ҳисса бўлиб кўшилади.

Ёқуб ЯКВАЛХУЖАЕВ,
филология фанлари кандидати

БҮЛИМГА ҒАФУР ҒУЛОМ АСОС СОЛГАН

Аркадий Хайт

Ҳайъатдаги мушук

Ҳисобот-сайлов йиғилиши қизғин давом этарди. Тўғриси, унчалик қизғин ҳам эмас. Қизғин дейишга ўрганиб қолинган, холос. Аслида, одағдаги оддий касаба союз йиғилишлариға ўхшаш ҳаммаси сокин, тинчгина, деярли оилавий тарғибда эди.

Маҳаллий комитет раиси қоғоздан кўз узмай ўз докладини дўнғиллаб ўқир, ҳайъатда ўтирган маҳаллий комитет аъзолари қоғозга аллақандай ажи-бужилар чизишар, зални тўлдирган оддий касаба союз аъзолари эса ўз жойларида бебозор мудраб ўтиришарди.

Раис докладнинг саккизинчи саҳифасига, яъни ўзаро ёрдам кассасининг шарафли ишлари ҳақида ҳикоя қилувчи жойига келганда саҳна орқасидан каттақон бароқ мушук кўринди. Мушук саҳна ўртасига чиқди, прожекторларнинг ўткир нуридан кўзи қамашгудек бўлиб, залга ўйчан қаради, сўнг бир сакраб сўлга чиқди ва ҳайъат аъзолари орасига ўтириб олди. Залдагилар кулиб юборишди. Докладчи бир дақиқа қоғоздан кўз узди. Докладнинг бу ерида кулги кўзда тутилмаган эди. У диққат билан атрофга қаради, бирданига кўзи ҳайъат аъзолари сафида кўр тўкиб ўтирган бароқ мушукка тўшди.

— Пишт! — деди докладчи.

Бу унинг қоғозга қарамасдан айтган ягона сўзи эди. Мушук қулоқларини чимирди, бироқ қимир этмади.

— Пишт, дедим сенга! — дея такрорлади раис ва мушукка қўл силкиди.

Мушук раисга қаради, сўнг бепарво қулоғи орқасини қашлай бошлади. Зал жонланиб кетди. Ниҳоят, йиғилганлар рўй берган воқеанинг қизиқлигини ҳис эттишди.

Раис стол ортидан чиқиб, мушукка яқин келди ва қўлидаги доклад билан унинг белига бир туширди. Мушук эринибгина стулдан сакради ва столни айланиб ўтиб, ҳали раис бўшағиб кетган жойга бориб ўтирди. Раис бор кучи билан унга ташиланди. Шунда мушук столнинг бошқа томонидан айланиб ўтиб, аввалги жойига ўтирди. Йиғилганлар хо-холоб юборишди.

— Тинчланинглар, ўртоқлар, жам, — деди раис. — Ҳар қалай муҳим масалани муҳокама этишимиз. Кимнинг мушуги бу?

— Бу Васка-ку, — деди кимдир залдан. — Қоровулимизнинг мушуги.

— Тушунарли. Қоровулнинг ўзи борми?

— Бор! — дея ўрнидан турди қоровул.

— Илтимос, тезда бу жониворни олиб чиқинг!

— Йўқ, бўлмайди, — дея қўл силкиди қоровул.

— Нега бўлмас экан?

— Шунинг учунки, саҳнанинг орқаси қаҳратон совуқ. Икки ҳафтадан бери иситишмаяпти. Саҳнани лампа ва прожекторлар иситган. Одамлар ҳам енгил нафас олиб қолишди. Мушук ҳам иссиқни. Ёқтиради ахир.

— Сираям тушунмаяпман, ўртоқлар, — деди раис қўлларини ёйиб, — мушукни деб мажлисни қолдиралими энди?

— Қолдириб нима қиламиз? — деди залдан биров. — Мушук бинойидай ўтирибди — ўтираверсин. Ҳеч кимга халақит бермаяпти-ку.

— Тўғри! Исиниб ўтираверсин.

— Зални иситиш керак. Бу ҳақда сизнинг докладингизда лом-мим дейилмаган. Раис бидирлай кетди.

— Бу ерда менинг айбим нима? Клуб масаласи билан маданий-оммавий ишлар сектори шуғулланиши керак.

Тепакали офтобда қорайган маданий-оммавий ишлар сектор бошлиғи шахт ўрнидан турди.

— Уртоқлар, мен бундан беҳабар эканман. Яқин орада чора-тадбир кўрамиз...

— Беҳабар эмиш, — баланд овозда қичқирди кимдир. — Албатта унга яхши-да. Бир ой Сочида ўттиз процентлик арзон йўлланма билан дам олиб қайтган.

— Тўғри! Мен эса уч ойдан бери ошқозонимни даволаш учун йўлланма сўрайман, йўқ.

— Уртоқлар, ўртоқлар, — дея қичқирди раис мажлисни аввалги ҳолига қайтариш мақсадида. — Шахсий масалаларга ўтилмасин. Бу бошқа гап. Аниқлаб, ҳал қиламиз... келинлар, давом эттирайлик.

Йиғилишдан файз кетган, уни аввалгича давом эттиришни ҳеч ким истамас эди.

— Қоғоздан ўқиб беришни бас қилинг. Жонимизга тегди!

— Яхшиси, соцстрах йўлланмаларни кимга берган, чиқиб айтсин!

Кўримсизгина, нимжон соцстрах ўрнидан турди. У айниқса бу қадар кўп одам қатнашган мажлисларда гапиришга сираям одатланмаган эди. Ҳаяжондан унинг қўллари қалтираб, жағи титраб кетди... У соцстрахдан ҳам кўра соцдахшатга ўхшаб кетарди.

— Мен-чи... айбдор эмасман. Мен ҳам бошқалар сингари... бир ўзим ҳал эга олмаيمان.

— Ҳал эголмасанг, жойни бўшашиб қўй-да!

— Бизга ҳал эгадиганлар керак!

— Уртоқлар, — деди раис ялинчоқ овозда, — бир мушукни деб бу қадар шовқин кўтаришларингга ҳечам тушунолмаман. Ахир бу мушук бизнинг касабаси союз ҳисобида турмасан... Пишт-э! — Қўл силкиди. — Пишт-э, лаънати!

— Мушукка тегма! — Бақиршиди залдагилар. — Қўй, ўтираверсин. Эҳтимол у ҳам ҳайъатда ўтиришни хоҳлар. Чунки у ерга, сизларга яқинлашиб бўлмасан.

— Тўғри. Ҳурмат-эвзога ўрганиб қолишган, иш бўлса ўлда-жўлда!

— Яхшиси сен бизга навбатда турганларга қачон квартира берилади, шунини айт! Беш йилдан бери ваъда берасизлар.

— Мукофот, мукофот масаласини ҳал этиш керак! — бошқаларни босиб тушди йўғон бир овоз. — Бировлар ишлайди-ю мукофотни бошқалар олишади.

Мажлис давом этарди. Одамлар ўз жойларидан сакраб туришар, қичқаришар, шовқин солишар, оёқлари билан ер тепишарди. Бароқ мушук гўжанақ бўлиб, стулда ширингина ухлаб ётарди. Биров унга эгибор ҳам бермасди. Чунки одамлар ўз мажлисларида кимнингдир албатта ухлаб ўтиришига кўндан ўрганиб қолишган эди.

Фамилиядош

Хўш, айтина-чи, сизнингча қайси фамилия тузук, Пантелеевми ёки Бархударовсэ?.. Фарқи йўқ деб ўйлайсизми?.. Мен ҳам авваллари шундай деб ўйлардим. Лекин ҳаётнинг ўзи қай бири тузуклигини кўрсатиб берди. Бу воқеа бундан бир йил аввал рўй берган эди. Бир якшанбада ўзим учун нонуштага картошка қовурмоқчи бўлдим. Пичоқ билан қуролланган ҳолда ошхонада турибман. Тўсатдан телефон жириглаб қолди.

— Пантелеев, дейишди, нега сен якшанбаликка чиқмапсан? Одамлар тўпланиб бўлишди-ку?

Жим туравердим. Қоврилган картошка емоқчи бўлиб турсанг улар:

— Нега нафасинг ўчди? Эҳтимол бошқалардан ортиқман деб ўйларсан-а, Пантелеев? — деб дағдаға қилса...

Мен ҳам иккиланиб ўтирмай:

— Мен сизга Пантелеев эмасман! — дедим.

— Унда кимсан?

Айтмоқчи, кимман ўзи?.. Атрофга аланга-лайман, столим оёғи остида эски рус тили дарслиги ётарди. Муаллифи — Бархударов. Мен ҳам:

— Ким бўлардим, Бархударовман! — дедим.

— Оҳ, кечирасиз, ўртоқ Бархударов, — дейишди. — Пантелеев қаерда?

— У банд, мен учун картошка тозалапти, — дейман.

— Қачон бўшайди?

— Бўшагач менинг идиш-товоғимни ювади, ахлат челагини олиб чиқади.

— Тушунарли. Бегова қилганимиз учун узр, ўртоқ генерал.

Тарақлатиб трубкини қўйдим. Фамилиянинг таъсирини қаранг-а, деб ўйлайман. Аллақандай, батамом нотаниш Бархударовни генерал деб ўтиришса-я. Нонушта қилгач, бу воқеани унутиб ҳам юбордим. Турмушнинг ўзи бу фамилияни тағин эсимга солди.

Қайнонам билан кўнгилисиз воқеа рўй берди. Улиб қолди. Улишга ўлди-ю, лекин уни албатта кўмиш керак. Қаерга? Мана

муаммо. Хотиним бутун шаҳарни айланиб чиқди — жой йўқ. Шунда Бархударовни эсладим. Трубкини олиб энг яхши қабристонга кўнғироқ қилдим.

— Ептасига саломлар, — дейман, — Бархударов безовта қилапти.

— Салом, ўртоқ Бархударов! Буюрсинлар, хизмат, ўзларига нима керак?

— Ҳўдога шукур, мен учун ҳали ҳеч нима керак эмас. Қайнонамиз учун керак-сизлар.

— Бир оғиз сўзингиз! Кимсан, совет дрижабалининг отаси ўртоқ Бархударовнинг қайноналари-я. Сўзсиз ёрдам берамиз. Айтгинг, қайнонангиз эртага кирсинлар.

— Нимага? У кира олмайди, уни эртага кўймоқчимиз.

— Э, бундоқ денг... Гап йўқ, бир амаллармиз.

— Эшитишимча, сизларда жой масаласи оғирроқ экан.

— Оғирликка албатта оғир, лекин сиз учун бир йўлини топамиз.

— Мен учун эмас, қайнонам учун.

— Албатта, албатта. У киши учун энг яхши жойдан ажратамиз. Кунгай томондан, метрога яқин, келаси йил «универсам» очишади. Атрофи ҳам зўр, нуқул зиёлилардан иборат.

Нима деб ўйловдингиз?.. Бархударовнинг қайнонаси учун жой ҳам, гуллар ҳам, оркестр ҳам топилди. Пионерлар уйининг ансамбли «Бу оламда улур зотсиз...» деган ҳазин қўшиқни икки соат давомида айтиб туришди. Тасаввур қиялпизми, нақадар зўр фамилия? Айтарли ҳеч қандай маъно билдирмасан-да, бароқ нималарнидир эслатади. Аслида ҳеч ким эмас, айна пайтда улугвор бир кимса. Асосийси, бу фамилия замирида буюк бир қудрат яширингандай. Қаранг, тоғдан тош қулагандай жаранга-лайди: Бар-ху-да-ров! Қисқаси, аста-секин шу фамилиядан фойдалана бошладим. Гоҳида магазинга, гоҳида дорихонага, гоҳида темирйўл вокзалига кўнғироқ қиламан. Узгача ҳаёт бошланди. Энди нонуштага картошка емай қўйдим, ноёб балиқ танавул қиламан, нуқул бурама қопқоқли ароқ

ичаман, энди столим оёғи остига Бархударов дарслиги қўйилмаган, чунки янги стол келтирганларига бир йилдан ошиб қолди.

Лекин ишинг ҳамма вақт ҳам ўнгидан келавермас экан. Албатта бир кор-ҳол рўй бераркан. Шунақа. Бирда аллақандай магазиндан чиқадиган эдим. Табиий, орқа эшикдан. Хотинимга этик олувдим. Формадаги бир ўртоқ йўлимни тўсди:

— Марҳамат қилиб хужжатларингизни кўрсатинг.

Кўрсатдим.

— Қани, ўртоқ Пантелеев, бу ёққа юрингчи, — дейди. Мени директор ҳузурига қайта олиб кириб:

— Ўртоқ директор, қандай асосга кўра бу кишига этик сотдингиз? — дейди.

Директор бўлса:

— Лаббай? — деди. — Ахир бу киши ўртоқ Бархударов! Зилзила министрнинг ўғли-ку!

— Кошкийди. Бу аллақандай Пантелеев...

У ўрнидан санчиб турди.

— Қанақа Пантелеев? Қайси Пантелеев? Нимага асосан сиз биздан бу этикни сотиб олдингиз?

— Шунга асосанки, — дедим, — хотинимнинг оёғидаги этик тўзиб кетди.

Албатта жанжал қўзғалди. Қўлимдаги этикни тортиб олишиб:

— Тағин орқа эшикдан кирсанг, ёруғ оламни кўрмайсан! — дейишди.

Бу қандай кўргилик, деб ўйладим. Энди ҳар бир магазин ёнида навбатчи қўйишмасмикин? Бархударов бўлишининг ўзигина кифоя эмас, яна хужжат ҳам кўрсатиш керак. Бир оғиз сўз билан айтганда, зудлик билан ўз фамилиям Пантелеевни Бархударовга айлангириш ҳаракатига тушдим. Тўппа-тўғри паспорт столига ариза ёздим. Паспорт берадиган аёл аризамни ўқиб кўриб:

— Ҳаммаларинг ақлдан озганмисизлар? — дейди. — Сиз билан еттинчи киши Бархударов бўлмоқчи. Бошқа фамилия олинг.

Мен эса:

— Бошқаси ўзимда бор, менга шуниси керак, — дедим.

— Сира иложим йўқ. Ўртоқ Бархударов қўнғироқ қилиб, ўз фамилиясини ҳеч кимга бермасликни тайинлади.

— Қўнғироқ қилди дейсизми? Ким қўнғироқ қилганлигини текшириб кўриш керак. Эҳтимол Бархударов эмас, менга ўхшаш бир Пантелеевдир.

— Қайдам, тушунмаяпман, — дейди. — Ўзингиз аниқланг.

Нимани ҳам аниқлайман? Зудлик билан бошқа бир фамилия излаш керак деб ўйладим. Бу фамилия ҳам жарангдор, одамларга яхши таниш бўлса-да, унинг қаерданлигини эслаб олмайдиган бўлсинлар. Бир ҳафта давомида барча дарсликларни титқилаб чиқдим, ниҳоят топдим. Мановиндай фамилия! Бағратион!.

Уни бирров синовдан ҳам ўтказиб кўрдим. Езув қоғозлари магазинига қўнғироқ қилдим:

— Еппасига саломлар, Бағратион безовта қилапти!

Ҳаммаси жойида. Биринчи разряд билан хизмат кўрсатишди. Директор фондидан ўн ўрам ҳожатхона қоғози ажратишди. Демак, иккиланиш йўқ. Эртагаёқ фамилиямни ўзгартириш учун паспорт столига бораман.

Айтмоқчи, бу фамилиямни ҳам бошқа биров олмасин-да, ишқилиб. Бу меники. Агар истасангиз, сиз бошқасини ола қолинг.

Ҳатто қаерданлиги номаълум бўлса-да, асосийси фамилия машҳур бўлсин. Чунки агар сен Бархударов бўлсанг, ҳамма нарсага, Пантелеев бўлсанг фақат фамилиягагина эгасан, холос.

Неъмат АМИНОВ таржималари

«СУРХОН» МУКОФОТИ ЛАУРЕАТЛАРИ

«Шарқ юлдузи» журнали ред-
коллегияси Сурхондарё область
Жарқўрғон районидаги «Сурхон»
совхози меҳнаткашларининг та-

шаббуси билан ташкил этилган
«Сурхон» номли мукофотни
1986 йилда қуйидаги муаллифлар-
га беришга қарор қилди:

Езувчи Одил ЕҚУБОВга — «Оқ-
қушлар, оппоқ қушлар» романи
учун (5—7-сонлар).

Езувчи Саид АХМАДга — Ўзбе-
кистон халқ ёзувчиси Абдулла
Қаҳҳор ҳақидаги хотиралари учун
(8-сон).

Шоир Икром ОТАМУРОДОВ-
га — «Ярадор умид отлари» (5-сон)
достони учун.

Профессор Зиёвуддин АКРАМОВ
ва география фанлари кандидати
Асом РАФИҚОВга — «Орол ма-
дад сўрайди» (6-сон) публицистик
мақоласи учун.

Танқидчи Иброҳим ҒАФУРОВ-
га — «Ғарб ва Шарқ йўлларида»
(5-сон) мақоласи учун.

ЛАУРЕАТЛАРНИ ТАБРИКЛАЙМИЗ!

ИНҚИЛОБНОМА

Ҳамза. Яша Шўро 3

НАСР

Шукур Холмирзаев. Йўловчи. Роман 13
 Нурулло Отахонов. Оқ бино оқшомлари. Ҳикоя 81

ШЕЪРИЯТ

Уйғун. Сен билан ҳаётим гуллар абадий 4
 Ойдин Ҳожиёва. Қанотидан баҳорлар шабадаси эсган қуш 75
 Усмон Азимов. Элингга бергин шонни 98
 Абдулхай Носиров. Меҳрдан шафақлар ёйганда алвон 116

ОКТАБРЬ — 70

Фотима Абдуллаева. Эл фарзанди. Хотиралар 105

БИР ДАРАХТ НОВДАЛАРИ

Е. Евтушенко, Р. Ҳамзатов, А. Вознесенский, Б. Аҳмадуллина,
 В. Соколов 120

БОЛАЛАР ДУНЕСИ

Турсунбой Адашбоев. Шўхрат кўрки. Баллада 150

БУЛОҚ КҮЗ ОЧДИ

Саодат Пўлканова. Менинг йўлим баҳорга туташ 163

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Асқад Мухтор. «Мен ёнамсам, сен ёнамсанг...» 123
 Нозим Ҳикмат. Ҳовуч-ҳовуч сачрар юзимга нур доналари.
 Шеърлар. Ҳикоялар 125
 Азиз Абдураззоқ. Туркларнинг энг буюкларидан эди 133

ОЧЕРК

Отаёр. Чўпон дорилфунунидан сабоқлар 137

ПУБЛИЦИСТИКА

Ҳамид Фулом. Етмишинчи довон 8
 Игорь Гамаюнов. Сароб 167

ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ

Комил Яшин, Эркин Носиров. Маънавият чўққиси 154

МАҲОРАТ МАКТАБИ

Ҳаким Назир. Устоз ўғитлари 194

МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ

Муанбар Аъламова. Ҳамза — рус тили тарғиботчиси 198

ТАҚРИЗ

Ёқуб Яқвалхўжаев. Чорраҳадаги ўйлар 201

ГУЛҚАЙЧИ

Аркадий Хайт. Ҳажвиялар 203

ҚАДРЛИ ЖУРНАЛХОНЛАР!

Мана, 1987 йил ҳам бошланди. Бу — ниҳоятда қутлуғ йил. Жамики совет кишилари, Ер куррасидаги ҳар бир софдил одам Улуғ Октябрнинг 70 ёшини байрам қиладиган тўй йили.

1987 йилда «Шарқ юлдузи» саҳифаларида энг сара асарларни босишга, сизларни ҳаяжонлантираётган муаммоларни кўтаришга ҳаракат қиламиз. Бу соҳада сизларнинг маслаҳатларингиз, таклифларингизни кутамиз.

Илгари ваъда қилганимиздек БУ ЙИЛ «ШАРҚ ЮЛДУЗИ»ДА БОСИЛГАН ЭНГ ЯХШИ АСАР КОНКУРСИ ЭЪЛОН ҚИЛИНАДИ. Анъанавий «Сурхон» мукофотидан ташқари, бу сиртқи конкурсда ғолибларни Сиз белгилайсиз. Наср, назм, публицистика, адабий танқид соҳасидаги қайси асар журналхонларнинг энг юқори баҳосини олса, ўшалар ғолиб деб топилади ва йил охирида журналхонларнинг исм-шарифи билан эълон қилинади. Конкурсдан мақсад сизларнинг холис баҳоингизни билиш.

Умид қиламизки, янги йилда ҳам «Шарқ юлдузи»ни синчиклаб ўқиб борасиз, асарлар ҳақида мулоҳазаларингизни, адибларимиз учун янги мавзуларни ёзиб юборасиз.

Ҳаммангизни 1987 йил билан яна бир марта қутлаймиз. Соғ-саломатлик, тинчлик-осойишталик, янгидан-янги ютуқлар тилаймиз. Остонангиздан бахт аримасин, азиз дўстлар!

«Шарқ юлдузи» редколлегияси

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 1

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана
Ташкент — 1987

Техник редактор **А. Ҳайдаров**

Корректор **М. Имомов**

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 13.11.86 й. Босишга рухсат этилди 23.12.86 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Р-14281. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55.
Нашиёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 168432. Заказ № 5082.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси. Тошкент — П. Ленин проспекти, 41.

© «Шарқ юлдузи», 1987.

Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.